

JĘZYKOWY
OBRAZ
WIELKIEGO
KSIĘSTWA
LITEWSKIEGO

Leszek Bednarczuk

JĘZYKOWY
OBRAZ
WIELKIEGO
KSIĘSTWA
LITEWSKIEGO

Kraków 2024

REDAKCJA NAUKOWA

prof. Lilia Citko

KOREKTA

Tadeusz Kadenacy

Na karcie tytułowej POGOŃ z arrasu Zygmunta Augusta

WYDANIE DRUGIE

© Copyright by Leszek Bednarczuk, Kraków 2024

© Copyright by Wydawnictwo LEXIS, Kraków 2024

Printed in Poland

ISBN 978-83-66204-07-2

Wydawnictwo LEXIS Sp. z o.o.

ANALITYCZNY SPIS TREŚCI

SŁOWO WSTĘPNE	11
I. STOSUNKI ETNOLINGWISTYCZNE NA ZIEMIACH WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO (WKL)	13
1. Wprowadzenie	13
2. Przegląd etnolektów WKL	15
(1) język litewski, (2) język białoruski, (3) język polski, (4) język Tatarów litew- skich, (5) dialekt Karaimów trockich, (6) północno-wschodni jidysz, (7) mowa rosyjskich staroobrzędowców, (8) „pogańskie gwary z Narewu”	
3. Sytuacja socjolingwistyczna na obszarze WKL	24
4. Wspólnota komunikatywna WKL	25
II. DROGI CHRYSYANIZACJI LITWY	27
1. Świadectwa historyczne	27
(1) misja św. Brunona, (2) kontakty litewsko-ruskie, (3) kontakty litewsko-polskie	
2. Świadectwa językowe	32
(1) pruska terminologia chrześcijańska, (2) litewska terminologia chrześcijańska, (3) uwagi o łotewskiej terminologii religijnej	
3. Podsumowanie	35
4. Kalendarium chrystianizacji Litwy	36
ANEKS: <i>POGOŃ I WICI</i>	38
III. POCHODZENIE ETNOSU I JĘZYKA BIAŁORUSKIEGO	41
A. PROBLEM ETNOGENEZY BIAŁORUSINÓW	41
1. Dane etnokulturowe	41
(1) archeologia, (2) demografia i antropologia, (3) etnografia	
2. Dane etnolingwistyczne	43
1. Zagadnienie substratu ugrofińskiego na Białorusi	43
2. Bałtyckie dziedzictwo w języku białoruskim	43
(1) komponent litewski w toponimii i słownictwie białoruskim, (2) kontakty łotewsko-białoruskie, (3) językowe ślady Jaćwingów na Białorusi, (4) geneza bałtyzmów Polesia, (5) zagadnienie bałtyckiej hydronimii Górnego Podnieprza	
3. Białorusko-polskie areaty gwarowe	46
4. Językowe ślady penetracji Waregów na Białorusi	46
3. Stratyfikacja etniczno-językowa Białorusi	46

B. BIAŁORUSKO-UKRAIŃSKIE ZWIĄZKI JĘZYKOWE NA ZIEMIACH WKL	48
1. Fonetyka	48
(1) spirantyzacja $g > h$, (2) repartycja $u / u / v - i / i / j$, (3) dyftongizacja, (4) proteza, (5) geminacja, (6) dyspalatalizacja, (7) grupy spółgłoskowe, (8) fonotaktyka, (9) redukcja wokalizmu, (10) wzdłużenie zastępcze, (11) kontrakcja, (12) brak w systemie fonemów /f/, /g/	
2. Uwagi o morfologii	59
(1) deklinacja, (2) koniugacja, (3) derywacja	
3. Podsumowanie	60
IV. JĘZYK POLSKI NA ZIEMIACH WKL	62
A. POCZĄTKI PIŚMIENICTWA POLSKIEGO NA ZIEMIACH WKL	62
1. Rękopisy	62
(1) Głosy bernardyńskie, (2) Kodeks dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej, (3) Statuty Litewskie, (4) Metryka Litewska, (5) akty wydawane przez wileńskie komisje, (6) akty cechów wileńskich, (7) pomniki reformacji Kościoła litewskiego, (8) dokumenty lokalne, (9) listy polskie, (10) historiografia	
2. Druki (1553–1600)	71
3. Podsumowanie	75
B. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY KRESOWEJ	76
Uwagi wstępne	76
1. Polszczyzna wileńska	77
(a) oszmiańska, (b) brasławska, (c) trocko-niemenczyńska	
2. Polszczyzna kowieńska	81
(a) laudańska, (b) jezioroska	
3. Polszczyzna suwalska	84
(a) sejneńska, (b) suwalsko-augustowska, (c) Litwinów puńskich	
4. Polszczyzna podlasko-grodzieńska	86
(a) północnopodlaska, (b) południowopodlaska, (c) grodzieńska, (d) „pogańskich gwar z Narewu”	
5. Polszczyzna poleska	89
(a) zachodniopoleska, (b) środkowopoleska	
6. Polszczyzna nowogródzka	91
(a) nowogródzka, (b) nieświeska, (c) żyrowicka	
7. Polszczyzna mińsko-bobrujska	94
(a) mińska, (b) bobrujska, (c) język polski na Białorusi sowieckiej	
8. Polszczyzna mohylewsko-witebsko-połocka	96
(a) mohylewska, (b) witebska, (c) połocka, (d) regionalizmy językowe Franciszka Bohomolca	
9. Polszczyzna smoleńska	98

10. Polszczyzna inflancka (łotewska)	99
(a) dyneburska, (b) ryska	
11. Wspólne innowacje północno-wschodniej polszczyzny kresowej	101
V. RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW	103
Uwagi wprowadzające	103
1. Nazewnictwo i frazeologia w aktach unii lubelskiej	104
2. Nazwy państwa polskiego	105
3. Nazwy państwa litewskiego	106
4. Nazwy wspólnego państwa	107
5. Analiza językowa	108
(1) zaimek <i>oba</i> , (2) formy i znaczenie rzeczownika <i>naród, narody</i>	
6. Nazwy Rzeczypospolitej w innych językach	110
Podsumowanie	111
VI. NAZWY WILNA I WILEŃSZCZYNY	112
1. Nazwy miasta Wilna	112
2. Nazwy terenowe miasta	113
(1) rzeki, (2) góry	
3. Nazwy miejskie (urbonimy)	116
(1) części miasta, (2) przedmieścia, (3) bramy, (4) ulice i zaułki, (5) zamki i baszty, (6) inne obiekty, (7) nazwy okolic Wilna	
4. Nazwy mieszkańców Wilna	123
5. Losy Wilna i Wileńszczyzny do 1945 roku	124
VII. NAZWISKA I PRZEZWISKA (OD)ETNICZNE MIESZKAŃCÓW WKL	127
Uwagi wstępne	127
1. Przegląd etnonimów i nazwisk odetnicznych	127
A. Etonimy bałtyckie	127
(1) Litwin, (2) Żmudzin, (3) Łotysz, (4) Jaćwing, (5) Gud	
B. Etonimy słowiańskie	139
(1) (Biało)Rusin, (2) Lach, (3) Polak, (4) Podlasiak, (5) Poleszuk	
C. Inne etnonimy	148
(1) Tatar, (2) Żyd, (3) Karaim	
2. Derywacja nazwisk	151
3. Przewiska i epitety etniczne	159
(1) Litwini, (2) Żmudzini, (3) Łotysze, (4) Białorusini, (5) Polacy	
VIII. INNOWACJE TOPONIMICZNE NA ZIEMIACH WKL	164
1. Toponimy na <i>-ęta / -enięta</i> na Mazowszu, Podlasiu i Wileńszczyźnie	164
2. Lokalne innowacje toponimiczne na ziemiach WKL	170
3. Żydowskie transpozycje toponimów WKL	171

IX. AREAŁY HYDRONIMICZNE NA ZIEMIACH WKL	175
1. Stan i perspektywy badawcze	175
2. Geografia niektórych hydroformantów bałtyckich	176
3. Zasięg sławizmów w hydronimii Litwy	180
4. Uwagi o nazewnictwie wodnym Jaćwieży	181
5. Skupiska hydronimów ugrofińskich na Litwie i Białorusi	183
6. Hydroarealy etniczne na ziemiach WKL	186
X. DLACZEGO ZA NIEMEN?	190
XI. SŁOWNICTWO ŻEGLARSKIE NA WILII I NIEMNIE	194
Wprowadzenie	194
1. Obiekty pływające	195
2. Wyposażenie	197
3. Ładunek	198
4. Komendy żeglarskie	199
5. Rzeka	200
Uwagi końcowe	201
XII. SYTUACJA JĘZYKOWA NAD BEREZYNA (Na podstawie „Nadbere- zyńców” Floriana Czarnyszewicza)	202
Wprowadzenie	202
1. Regionalizmy gramatyczne	203
2. Regionalizmy leksykalne	204
3. Onomastyka	207
4. Frazeologia, przysłowia	207
Podsumowanie	207
XIII. POLSZCZYŻNA W DOKUMENTACH MOHYLEWA, WITEBSKA, POŁOCKA	209
1. „Kroynika Mohylewa” Trofima Sutry i Jerzego Trubnickiego	209
(1) wprowadzenie, (2) fonetyka, (3) morfologia, (4) słownictwo, semantyka, (5) składnia, frazeologia, (6) językowe świadectwa obyczajowości	
2. „Dzieje miasta Witebska” Michała Pancernego i Gabriela Awierki	216
(1) wprowadzenie, (2) fonetyka, (3) fleksja, (4) słowotwórstwo, słownictwo, (5) składnia, frazeologia, (6) językowe świadectwa obyczajowości	
3. Język polski w zabytkach połockich XVI–XVII wieku	219
XIV. POLONIZMY W ZABYTKACH I GWARACH SMOLEŃSKICH	221
1. Historia	221
2. Piśmiennictwo	222

3. Dialekty	223
4. Polonizmy	224
(I) władza i prawo, (II) wojsko, wojna, (III) obyczajowość, (IV) religia, (V) czło- wiek, (VI) stany i zawody (VII) narzędzia, sprzęty, przedmioty, (VIII) odzież, pożywienie, (IX) gospodarka, handel, (X) budownictwo, (XI) teren, transport, (XII) przyroda, (XIII) pojęcia ogólne, (XIV) czynności, (XV) właściwości, (XVI) okoliczności, (XVII) wyrazy akcesoryjne, (XVIII) frazeologia, paremio- logia, folklor, (XIX) wyrazy polskie w kontekstach ruskich	
5. Podsumowanie	252
ANEKS: LIST DO FILIPA OBUCHOWICZA (Świadectwo mowy mieszkańców Smoleńska w połowie XVII wieku)	253
Uwagi wstępne	253
1. Kopia krakowska	254
2. Kopia odeska	256
3. Polskie streszczenie Michała Balińskiego (1859)	258
4. Analiza językowa	259
Uwagi końcowe	262
XV. JEZYKOWE DZIEDZICTWO WKL W TWÓRCZOŚCI ADAMA MICKIEWICZA	263
1. Wajdelota	263
2. Dziady	269
3. Matecznik	274
4. Telimena	276
5. Zapożyczenia białoruskie	279
BIBLIOGRAFIA	285
WYKAZ SKRÓTÓW	303
1. Skróty bibliograficzne	303
2. Skróty nazw języków	306
3. Inne skróty	306
LINGUISTIC PICTURE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA (GDL) – SUMMARY	309
ZAWAROŚĆ TOMU	325

SŁOWO WSTĘPNE

Opracowanie to jest poświęcone stosunkom językowym na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego od czasów najdawniejszych do dzisiejszej sytuacji językowej w tej części Europy. Na tom składa się seria artykułów powstałych z myślą o wspólnej publikacji. Teksty ich stały się podstawą kolejnych rozdziałów, które w swej obecnej postaci różnią się od wersji oryginalnej pod względem merytorycznym i redakcyjnym. Poprawione zostały błędy, dodane nowe przykłady, zaktualizowana literatura przedmiotu. Pominięto powtarzające się fragmenty przez stosowne odsyłacze, choć wszystkich powtórzeń nie dało się uniknąć. Wspólna jest, umieszczona na końcu pracy, bibliografia i wykazy skrótów. O zawartości poszczególnych rozdziałów informuje umieszczony na początku analityczny spis treści, powtórzony w formie skróconej na końcu w wersji litewskiej, białoruskiej i angielskiej.

Ściśle językoznawczą problematykę tomu można w pewnym uproszczeniu sprowadzić do trzech grup tematycznych: kontakty między językami WKL (rozd. I–IV), onomastyka etniczna WKL (rozd. V–IX), regionalizmy językowe wytworzone na ziemiach WKL (rozd. X–XV). Jak wynika z tytułu, celem mojej pracy jest nie tyle stan współczesny, lecz przede wszystkim stosunki w epoce historycznej, których jest on rezultatem. W przypadku ziem WKL głównym źródłem rekonstrukcji ich przeszłości językowej jest toponimia, zwłaszcza nazwy wodne, spośród których najstarszą warstwę stanowią hydronimy ugrofińskie, kolejną bałtyckie, a najmłodszą słowiańskie. Drugim źródłem informacji o kontaktach językowych są wzajemne zapożyczenia (leksykalne i gramatyczne), czyli interferencja, która już w epoce Jagiellonów doprowadziła do powstania wspólnoty komunikatywnej, podobnej do ligi bałkańskiej i zachodnioeuropejskiej (SAE, liga karolińska), stąd termin – wspólnota WKL lub liga jagiellońska.

Książka ta miała się ukazać w milenijnym roku Litwy, którą wprowadziła do historii Europy misja chrystianizacyjna św. Brunona *in confinio Rusciae et Lituae* w 1009 roku (rozd. II), ale nie zdołałem jej ukończyć w 2009 roku. Wychodzi więc w sześćsetną rocznicę zwycięstwa grunwaldzkiego, bez którego nie wiadomo, jakie były dalsze losy Wielkiego Księstwa Litewskiego i czy doszłoby do powstania Rzeczypospolitej Obojga Narodów (rozd. V). Mimo że jako byt państwowy zniknęła ona z mapy Europy w końcu XVIII wieku, to przetrwała w pamięci zbiorowej do naszych czasów, głównie dzięki twórczości Adama Mickiewicza (rozd. XV). Większość pomieszczonych tekstów dotyczy sytuacji językowej na ziemi wileńskiej i sto-

łecznego Wilna, w dalszej kolejności zostały uwzględnione sąsiednie tereny Litwy, Łotwy i Białorusi oraz Podlasia i Polesia, a także wschodnie obszary WKL – ziemia witebska, połocka, mohylewska i smoleńska.

Drugie, elektroniczne, wydanie tej książki ukazuje się w 700-lecie Wilna (1323–2023). Pomyłki zostały poprawione, bibliografia uzupełniona; dodano też streszczenie angielskie.

Pracę tę poświęcam pamięci mojej Matki, nauczycielki z Kobylnika, i wszystkim mieszkańcom Naroczańskiego Kraju na Wileńszczyźnie, którzy odkryli przede mną świat Wielkiego Księstwa Litewskiego.

I. STOSUNKI ETNOLINGWISTYCZNE NA ZIEMIACH WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO (WKL)

1. WPROWADZENIE

Nazwa Litwy pojawiła się w źródłach już w 1009 roku, ale za twórcę Wielkiego Księstwa Litewskiego uważa się powszechnie Mendoga (lit. *Mindaugas*), który w 1251 przyjął chrzest, a dwa lata później koronował się na króla Litwy. Tytuł Wielkiego Księcia pojawia się w połowie XIV wieku w gramocie z 1351 Olgierda (*Algirdas*), na którego pieczęci z 1366 występuje rycerz z mieczem – POGOŃ, późniejszy herb WKL. Jego syn Jagiełło (*Jogaila*) „dux Magnus Litwanorum Rusiaeque dominus” zawiera w Krewie unię z Koroną Królestwa Polskiego, tworzącą od 1569 Rzeczpospolitą Obojga Narodów, której koniec położył w 1795 roku trzeci rozbiór wspólnego państwa.

WKL miało przez cały czas swego istnienia charakter wieloetniczny, a dzięki tolerancyjnej polityce jego władców stało się azylem dla różnych grup narodowo-religijnych, niepokojonych w różnych krajach Europy, a w okresie największego rozwoju terytorialnego w pierwszej połowie XVII wieku załogi litewskie stacjonowały od Rygi (1582–1621) po Moskwę (1611–1612). Obok Litwinów, którzy stworzyli ten organizm państwowy i nadali mu swoją nazwę, spotykamy tu również inne narody bałtyckie: zamieszkujących obrzeża Wielkiego Księstwa Łotyszów i Prusów oraz resztki ludności jaćwieskiej i reprezentowane, być może, przez tzw. „pogańskie gwary z Narewu”. Na terytorium WKL wyodrębnia się z dialektów plemiennych Krywiczów, Dregowiczów i Radymiczów język białoruski, urastając tu do rangi oficjalnego języka państwowego. Rozpowszechniający się po unii lubelskiej język polski kształtuje na ziemiach WKL swą odmianę północno-wschodnią, podniesioną do poziomu literackiego przez Adama Mickiewicza i jego następców. Od początku XIV wieku z wybrzeży krymskich napływają tu tatarscy Muślimowie, a pod koniec stulecia Karaimi – wyznawcy religii mojżeszowej, domniemani potomkowie Chazarów, a także prześladowani w innych częściach Europy Żydzi oraz Cyganie. Jeśli dodamy do tego przybywającą do miast ludność niemiecką (przeważnie protestancką) i opuszczających od końca XVII wieku państwo moskiewskie rosyjskich staroobrzędowców, wreszcie rozsiansych w sąsiadujących Inflantach ugrofińskich Estończyków i Liwów, to nasunie się pytanie, jak wyglądała wzajemna komunikacja tych wszystkich grup etnicznych i jakie procesy językowe jej towarzyszyły.

Nie ulega wątpliwości, że na terytorium Wielkiego Księstwa było rozpowszechnione zjawisko dyglosji, a raczej poliglosji, czyli używania różnych rejestrów (języków, dialektów) w zależności od miejsca i sytuacji komunikatywnej: urząd, świątynia, szkoła, rynek, dom. Wielojęzyczność mieszkańców tego państwa (z wyjątkiem części wiejskiej ludności litewskiej i białoruskiej) wynikała z faktu, że każdy czynny społecznie jego mieszkaniec musiał znać język urzędowy (zachodnioruski, a od XVII w. polski), a w przypadku mniejszych grup etnicznych – język otoczenia wiejskiego, niekiedy też język religijny (łacina, cerkiewnoruski, hebrajski, arabski) danej społeczności. Wielojęzyczność ta wytwarzała z jednej strony poczucie odrębności językowej (świadomość różnic), z drugiej zaś w wyniku interferencji prowadziła do wzajemnego zbliżenia, którego rezultatem stała się wspólnota komunikatywna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Językowymi przejawami tej wspólnoty były: (1) wzajemne wielokierunkowe zapożyczenia tworzące wprawdzie wąski (słownictwo państwowo-prawne, wojenne, handlowe, nazwy realiów), ale w znacznej mierze wspólny zasób leksykalny; (2) podobne systemy nazewnicze oraz formanty imion i nazwisk; (3) skonwencjonalizowane substytucje fonetyczne w przejmowaniu apelatywów, imion własnych i nazw miejscowych (w językach blisko spokrewnionych, jak polski i białoruski, oparte na wspólnej etymologii); (4) innowacje gramatyczne, m.in. rozwój korelacji palatalności, zmiana barwy samogłosek w zależności od akcentu, swoisty kontur prozodyczny wypowiedzi, modele derywacyjne, kalki składniowe i związki frazeologiczne.

Dokonując tych innowacji języki i dialekty używane na terenie Wielkiego Księstwa wyodrębniały się ze swych języków macierzystych, a zewnętrznym przejawem tej wspólnoty stała się nazwa *Litwa*, *Litwini*, która nabrała podwójnego znaczenia: (a) nazwa języka i etnosu litewskiego (bałtyckiego), (b) nazwa wszystkich języków i grup etnicznych zamieszkujących Wielkie Księstwo. Terminem tym określali Polaków z Podlasia ich najbliżsi językowo sąsiedzi z Mazowsza, białoruscy mieszkańcy różnych części Polesia swych północnych sąsiadów. Również na Rusi Moskiewskiej tak nazywano, bez względu na język i religię, obywateli Wielkiego Księstwa (m.in. deportowaną po 1655 r. przez cara Aleksego Michajłowicza ludność białoruską w okolice Nowogrodu Dolnego; określenie znane jeszcze w XIX wieku). *Litwakami* nazywani byli Żydzi przybywający w drugiej połowie XIX wieku do Kongresówki z ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wreszcie terminem *Lipka* (czyli Litwa zgodnie z fonetyką turecką) określali Turcy i Tatarzy krymscy litewskich Muślimów, zaś Cyganie Wielkiego Księstwa nosili nazwę *Litowska Roma*. Wspólnota ta nie osiągnęła wprawdzie takiej spójności, jak na przykład liga bałkańska, ale wpłynęła na wzajemne zbliżenie używanych na jego terytorium języków: litewskiego, białoruskiego, północno-wschodniej polszczyzny kresowej, języka Tatarów litewskich i Karaimów trockich, żydowskiego dialektu Litwaków, zapewne też lokalnej odmianki języka cygańskiego, por. przywilej Aleksandra z 1501 [odpis z 1590] dla *wojda cyganskoho* Wasilia: „On i Cyhany jego po wsich zemlach naszych Wielikoho Kniażestwa Litowskoho i jeho lenostiach mieti majut swobodu i obraszczenie. A swoboda ich wodłuh *dawnych* praw, obyczajow i listow kniażych darowana” (Narbutt 1830: 171–172). Z 1594 roku pochodzi zredagowana w języku polskim skarga, którą przed

sądem cygańskim w Mińsku złożył „Aleksandr Małysowicz, Cygan, żałował przed pani wszystkimi, bracią swoją Cyganami [...]” a na Kaspra Marcinowicza, a wyrok skazujący został zatwierdzony przez urzędników gospodarskich z udziałem „pana Aleksandra Gabreiałowicza, Cygana” (AVK, XVIII: 129–130).

Nazwy litewskich terytoriów plemiennych pojawiają się w XIII wieku. W opinii H. Łowmiańskiego (1932/1985: 65–88) przedhistoryczna granica między *Žmudzią* / *Žemaitija* a *Auksztotą* / *Aukštaitija* przebiega na wschód od Niewiaży. W skład tej ostatniej wchodziły: *Nalszczany* / *Nalšia* na wschodzie (późniejszy powiat powilejski / następnie oszmiański), *Dziawoltwa* / *Deltuva* – między rzeką Świętą a Żejmianą i dalej na wschód (pow. zawilejski, później wilkomierski i brasławski), *Litwa* / *Lietuva* – w widłach Niemna i Wilii (z Trokami i Wilnem) i stąd ta nazwa została rozszerzona z czasem na całe Wielkie Księstwo. Od wschodu Litwa graniczyła z Rusią, która oddziaływała na nią pod względem cywilizacyjnym. Towarzyszyła temu ekspansja militarna i demograficzna na ziemie litewskie. Imię księcia Włodzimierza zapożyczone do litewskiego *valdymieras* oznaczało ‘władcę’, a herb WKL – POGOŃ, wyobraża prawdopodobnie św. Jerzego, patrona Rusi. W XIII–XV wiekach książęta litewscy (*kunigaikščiai*) podporządkowują sobie kolejne ruskie grody-księstwa w walce z Tatarami: Mińsk (XII w.), Grodno, Nowogródek, Pińsk (XIII w.), Połock (1307), Witebsk (1318), Mścisław (1359), Brjansk (1361), Kijów (1365), Smoleńsk (1395).

Do bezpośrednich kontaktów litewsko-polskich dochodzi w XIII wieku po rozbiu ciu Jaćwieży. W «Kronice Bychowca» (pocz. XVI w.) czytamy:

Y kniaź wieliki *Troyden* nayde horu krasnu nad rekoiu Bebroju. Y spodobałosia iemu tam welmi. Y zarubił horod, y nazowet ieho Rayhorod y prozowetsja wielikim kniazem Jatwiaskim y Doynowskim. Y buduczy iemu tam na tom kniażenii wielikii walki czynił z Lachy, z Rusiu y z Mazowszany [...] *Troyden* pak poymet doczku wo kniaziaty mazoweckoho, y meł s neiu syna reczenoho Reymonta” (Narbutt 1846: 11–12).

O małżeństwie tym wspomina również M. Strykowski (1575/1978: 218), a w «Rocznikach Franciszkanów Krakowskich» (MPH, III, 1878: 47) umieszczono pod 1279 r. informację, że ks. Bolesław II poślubił córkę Trojdena imieniem „*Gaudemunda Lithuana*”. Jej z kolei syn *Troydzen*, *Treyda*, *Troyde/inus* (1284–1341) nosił imię swojego dziadka i przekazał je z kolei swojemu wnukowi Trojdenowi II (1380 lub 1415–1427), obszernej: II.3.

2. PRZEGLĄD ETNOLEKTÓW WKL

2.1. Język litewski

Język litewski prawie w całości rozwijał się na terytorium Wielkiego Księstwa, na którego podziały administracyjne nałożyły się główne izoglosy gwarowe, a sąsiedztwo słowiańskie wzbogaciło słownictwo i przemodelowało strukturę gramatyczną. Historyczna granica Żmudzi, przebiegająca wzdłuż rzeki Szuszwy i Niewiaży, oddziela dialekt zachodnioaukštajcki, który wraz z zachodniodzukow-

skim (w obu zachowane e/aN) obejmuje dawną dzielnicę Kiejstuta (późniejsze województwo trockie) na zachód od linii Kiernów – Muśniki – Olkienniki, czyli Litwę właściwą. Dzielnicą Olgierda z obszaru etnicznej Litwy obejmowała Dziawołtwę (późniejszy pow. zawilejski: Wiłkomierz – Brasław) oraz Nalszczany (pow. powilejski, później oszmiański), na których ukształtował się dialekt wschodniodzukowski (zmiana $e/aN > uN$). Wschodnia granica żywiołu litewskiego jest od dawna przedmiotem dociekań uczonych różnych specjalności (Ochmański 1981) i nie da się odzielić od problemu praojczyzny Bałtów, którą K. Būga (1924/1961) umieszcza na górnym Podnieprzu. Cofający się pod naporem wschodnich Słowian (Krywiczów, Dregowiczów i Radymiczów) język prawschodniobałtycki musiał przetrwać dłużej na zachód od Berezyny i północ od Prypeci. Świadczy o tym duże zagęszczenie hydronimii i obecności toponimii bałtyckiej. Kolejną rubież litewsko-ruską (do czasu chrystianizacji Litwy w końcu XIV wieku) stanowiła linia idąca od jezior Brasławskich rz. Miadziołką do Naroczy, a stąd Naroczanką, Wilią i Berezyn(k)ą do Niemna. Na zachód od niej zagęszczają się toponimy litewskie na *-iszki* (Safarewicz 1956) oraz nazwy terenowe także wodne, np. *Szkiema* przepływ między jeziorami Miastro a Narocz wobec lit. *skiemuõ* ‘przesmyk między niemi w krosnach’). Jest to późniejsza granica woj. wileńskiego, poza którą nie sięga polszczyzna kresowa. Dzisiejsza granica języka litewskiego ukształtowała się w XVII–XIX w. skutkiem wyniszczenia ludności przez wojny i klęski, a także jako wynik polonizacji żywiołu litewskiego, głównie po powstaniu styczniowym. Na dawnym obszarze zachował się łańcuch językowych wysp dialektu dzukowskiego w trudno dostępnych zakolach Wilii i Oszmianki (Gierwiaty), Niemna i Berezynki (Łazduny), Gawii i Żyżmy (Dziewieniszki) oraz w okolicach Zdzięcioła dialekt typu zachodnioauksztajki bez cech dzukowskich, może więc przyniesiony tu przez osadników. Granica zwartego litewskiego obszaru gwarowego w początku XX wieku przebiegała na północny zachód od Wilna.

Będący dziś przedmiotem sporu naukowego zasięg języka litewskiego na Wileńszczyźnie został w latach 1928–1933 skrupulatnie zbadany przez profesora USB Olgierda Chomińskiego, który w 1939 roku opublikował „Mapę obszaru językowego litewskiego w Rzeczypospolitej Polskiej”, w skali 1: 300 000. Nie ukończona część materiałowa została opublikowana w 2010 roku (ABS XXIV: 197–261). Zawiera ona dane na temat języka litewskiego, w szczególności (1) granic jego zwartego obszaru, obszarów mieszanych i wysp językowych, (2) miejscowości całkowicie i częściowo litewskich, (3) stosunków procentowych na terenach językowo mieszanych i całym pograniczu słowiańskim. Autor przez kilkanaście lat gromadził ten materiał w bezpośrednim kontakcie z ludnością i odbył szereg wędrowek po wsiach badanego terenu. Cały zebrany materiał ułożony został według obszarów i wysp językowych, a w ich obrębie według gmin w porządku alfabetycznym.

Najdokładniej O. Chomiński zbadał (A, 1) obszar językowy święciański, będący największym skupiskiem ludności litewskiej w przedwojennej Polsce. Zajmował on prawie połowę powiatu święciańskiego, mianowicie jego część północną oraz południowo-zachodni skrawek powiatu brasławskiego. Była to przestrzeń o dość nieregularnym zarysie w głównej swej masie położona nad ówczesną granicą państwową

polsko-litewską, która równocześnie stanowiła północno-zachodnią granicę tego obszaru na przestrzeni pięćdziesięciu km od jeziora Dukszy do wsi Terpeże. Obszar ten (poza pasem przygranicznym o szerokości 20–30 km), wydłużając się na wschodzie i południu, tworzył dwie odnogi. Wschodnia sięgała w najdalszym swym punkcie (wieś Wasiewiczze) niemal ujścia Dryświaty (Dryświacicy) do Dżisny, południowa zaś dochodziła prawie do toru kolejowego (częściowo litewska wieś Switajliszki) linii Podbrodzie – Łyntupy.

Drugim co do liczby użytkowników języka litewskiego był (A, 2) obszar orański, który zajmował większe terytorium, lecz był znacznie rzadziej zaludniony. Jak zauważa O. Chomiński, ludność litewskojęzyczna zamieszkuje wąski pas wzdłuż ówczesnej państwowej granicy litewskiej (za którą na zachód było sporo miejscowości językowo mieszanych mniej więcej do środkowego Niemna). Na północnym zachodzie sięgała ona do miasteczka Rudziszki, skąd szła na południowy wschód do wsi Pirciupie, a potem wzdłuż Mereczanki do Olkiennik i znów na południowy wschód wzdłuż Solczy do Giełuniec, skąd na południowy zachód koło Podwersocza – Koleśników i na południe aż po wieś Dubicze. Następnie przesuwała się na zachód w kierunku Marcinkańców, skąd szła na południe po wschodniej stronie linii kolejowej Grodno – Wilno, dochodząc prawie do Porzecza, a dalej na zachód przez Jeziorki do wsi Świętojańsk nad Niemnem (na południe od Druskiennik). Na całym tym obszarze język litewski tworzył spójny areal poza polskojęzycznymi miasteczkami (Druskienniki, Olkienniki, osada Orany i Marcinkańce). Na terenie gminy Orany było trochę wsi i zaścianków polskich i białoruskich, ale na całym obszarze orańskim języki słowiańskie nie przekraczały 20%.

Kolejnym obszarem językowym na Wileńszczyźnie był (B) ejszysko-raduński. Stanowił on przedłużenie na wschód obszaru orańskiego głównie na terenie ówczesnego powiatu lidzkiego (gminy Ejszyski, Bieniakonie, Werenów, Żyrmuny, Raduń). Obszar ten miał charakter mieszany: ludność wiejska mówiła w większości po białorusku, w miastach i miasteczkach po polsku.

Litewskie wyspy językowe występują na Wileńszczyźnie wschodniej, obecnie w Republice Białoruskiej: (C, 1) opeska (24 miejscowości o przewadze języka litewskiego na terenie gminy Opsa, Brasław i Dryświaty); (C, 2) gierwiacka (grupa 20 wsi i zaścianków wsi w gminie Gierwiaty nad rzeką Oszmianką w pobliżu jej ujścia od Wilii); (C, 3) dziewieniska (blisko 50 wsi litewskojęzycznych, będących przedłużeniem na wschód obszaru ejszysko-raduńskiego, a tworząca w przeszłości zakończenie klina, którego podstawę na zachodzie stanowił obszar orański); (C, 4) łaźduńska w okolicach wsi Łazduny w gminach Ługomowicze i Bakszty w pow. wołyńskim, położona na językowym obszarze białoruskim; (C, 5) zasjecka, zanikająca gwara litewska typu zachodnioauksztajckiego w pobliżu Zdzieciola na Nowogródzynie we wsi Zasicie; w XIX wieku także Pogiry, Norcewicze i Cieciejki.

Język litewski w pow. wileńsko-trockim (C, 6) był używany przed II wojną w nielicznych miejscowościach w gminach Mejszagoła, Podbrzezie, Niemenczyn oraz w okolicach Podbrodzia, Ejszyszek i Solecznik, gdzie do dziś zachowało się największe skupisko ludności polskojęzycznej w Republice Litewskiej.

A. Obszary warte	liczba mieszkańców
1. święciański (pow. święciański i brasławski)	ok. 50.000
2. orański (pow. wileńsko-trocki i grodzieński)	ok. 24.000
3. puńsko-sejneński (pow. suwalski)	8.200
B. Obszar mi es z a n y, położony na wschód od zwartego obszaru orańskiego w pow. lidzkim i wileńsko-trockim	9.500
C. Wyspy ję z y k o w e	
1. wyspa opeska w pow. brasławskim	2.200
2. wyspa gierwiacka w pow. wileńsko-trockim	4.000
3. wyspa dziewieniska w pow. oszmiańskim	4.200
4. wyspa łaźduńska w pow. wołożyńskim	2.500
5. wieś Zasiecie pod Zdzięciołem w pow. nowogródzkim	kilkadziesiąt osób
6. pozostałości pow. wileńsko-trockim	900
Razem	ok. 106.500

Jeżeli dodamy do tego ok. 1600 (wg spisu ludności z 9 XII 1930) litewsko-języcznych mieszkańców Wilna, a odejmiemy obszar puńsko-sejneńskiego ok. 8200, to otrzymamy liczbę 97 900, co prowadzi do stwierdzenia, że liczba użytkowników języka litewskiego na Wileńszczyźnie wynosiła wówczas około 100 000.

2.2. Język białoruski

Nazwa *Białoruś* nie została do dziś przekonywająco objaśniona (Łatyszczonok 2006: 17–70). Wiadomo, że do XIX w. odnosiła się ona do dawnych województw witebskiego, połockiego i smoleńskiego, czyli w przybliżeniu obszaru, na którym ukształtował się dialekt północno-wschodnio-białoruski. Natomiast województwo nowogródzkie i mińskie (a przynajmniej jego część południową: Mozyrz – Rzeczyca) oraz Grodzieńszczyznę nazywano *Czarną Rusią*. Jest to więc obszar południowo-zachodniego dialektu białoruskiego aż po językową granicę z gwarami ukraińskimi. Wspólną nazwą dla całej dzisiejszej Białorusi, której językowy zasięg wyznacza w przybliżeniu polityczna granica WKŁ, był termin *Ruś Litewska*, utrwalony w tytule dzieła M. Fedorowskiego «Lud Białoruski na Rusi Litewskiej» (1897 i n.).

Jako język kancelaryjny Wielkiego Księstwa funkcjonował do XVII w. zachodni wariant staroruskiego języka prawnego (Stang 1935), nasycony lokalnymi właściwościami gwarowymi zwłaszcza w słownictwie (Bułyka 1972; HSBM 1982–), stąd jego umowna nazwa „język starobiałoruski”. Istnieje kilka przekazów z XV wieku (Pervolf 1893: 165), że językiem tym Jagiełło mówił z Polakami; w łacińskim opisie bitwy grunwaldzkiej «De magna strage» znajdujemy pytanie, które zadał on przed ochrzczeniem: *hassto* [a što] (Łoś 1922: 7). Wiadomo też, że kardynał Zbigniew Oleśnicki i Jan Długosz uczyli się języka ruskiego.

Drugą jego odmianą był język literatury religijnej, obfitujący w cerkiewizmy, z czasem zaś po założeniu w Kijowie Akademii Mohylańskiej – ukrainizmy. W obu odmiankach narastają wpływy polskie, zwłaszcza po unii lubelskiej (Martel 1938). Przenikają one również do języka mówionego i gwar, zwłaszcza w wojewódz-

twach zachodnich: wileńskim, nowogrodzkim, podlaskim. Istnieje uzasadnione podejrzenie, że wynikiem wpływu polskiego jest najbardziej charakterystyczna cecha języka białoruskiego: „ciakanie / dziakanie”. Zapożyczenia polskie obejmują w zasadzie północno-zachodnie gwary białoruskie po linię: Dryssa – Dokszyce – Łohojsk – Wołożyn – Prużana (SPNZ, I–V, 1979–1986), które ukształtowały się na omawianym wyżej podłożu litewskim. O pochodzeniu i stosunkach pokrewieństwa języka białoruskiego por. niżej: III.A.B.

2.3. Język polski

Najstarszym świadectwem znajomości języka polskiego na Litwie jest wzmianka w «Kronice Ziemi Pruskiej» Piotra Duisburga pod rokiem 1290: *unus ex eis, qui linguam sciret Polonicam* (por. niżej II.1.3), powtórzona przez M. Strykowskiego (1582/1846/1980, I: 266: *Litwin Nodam polski język dobrze umiał*). Kolejną informację zawiera list ks. Giedymina z 18 VII 1323 do franciszkanów prowincji niemieckiej o przysłanie do Wilna i Nowogrodka kapłanów znających język polski, ruski i litewski (GL, nr 21).

Od końca XIV wieku w dokumentach łacińskich i ruskich pojawiają się liczne nazwy miejscowe i osobowe pochodzenia litewskiego w postaci słowiańskiej (polskiej lub białoruskiej). Spotykamy też określenia miejscowych realiów: *łoszyna* ‘rodzaj słoniny’ (1394 Rachunki dworu Jagiełły i Jadwigi), *burty*, *burtnik*, *-ica*, *burtowanie* ‘czary’ (XV/XVI w.), *dziakło* ‘danina w zbożu lub sianie’, *punia* ‘szopa, stodoła’, *świren* ‘spichlerz’, i kilka innych. Większość zapożyczeń litewskich ogranicza się do ziem WKL, gdzie obejmują następujące pola znaczeniowe: (1) teren: *dyrwan* ‘ugór’, *kiemsa* ‘marne pole, błoto’, *krusznia* ‘kupa kamieni’, *lun / luń* ‘podmokła ziemia’, *pelka* ‘mokra ziemia’ (*bagno), *rojsty* ‘las bagienny’; (2) rośliny: *dyrsa / girsza* ‘nazwa rośliny (ostróżka, stokłosa)’, *goba* ‘wiąz’, *kul* ‘wiązka słomy’, *wiksza* ‘turzyca’, *żagary* ‘zarośla’; (3) zwierzęta: *pac(uk)* ‘szczur’, *parsiuk* ‘wieprzek’, *rabusia* ‘maść krowy’ *szaszek* ‘tchórz’, *szurpa(ty)* ‘wygląd kury’, *turkuć* ‘gatunek chrząszcza’; (4) produkty, potrawy: *bonda* ‘bułka chleba, ziarno, zapłata, darowizna’, *kińdziuk* ‘gatunek wędliny’, *kump(iak)* ‘szynka z kością’, *poszor* ‘pożywienie dla bydła’, *putra* ‘kasza, licha zupa’, *raugienia* ‘kwas chlebowy’, *szaltanosy* ‘rodzaj pierożków’; (5) narzędzia, sprzęty: *bucz* ‘rodzaj sieci’, *kowsz* ‘czerpak’, *punia* ‘szopa na siano; chlew’, *rezginie* ‘nosidła do siana’, *sklut* ‘topór ciesielski’, *żlukta/o* ‘balia’; (6) budownictwo: *arud* ‘przegroda w spichrzu’, *jewnia* ‘suszarnia lnu’, *klunia* ‘klepisko w stodole’, *lotok* ‘koryto, rynna’, *re/yja* ‘suszarnia zboża’, *świrśnia* ‘część żurawia studziennego’, *świro/en* ‘spichlerz’; (7) zawody, osoby: *bitnik* ‘pszczelarz’, *bajstruk / bałtruk* ‘bękart’, *cywun* ‘ekonom’, *dojlid(a)* ‘cieśla’, *dydło* ‘duży, niezgrabny człowiek’, *rykunia* ‘gospodyni we dworze, dojarka’; (8) transport: *atosa* ‘wiązanie w wozie’, *wicina* ‘kryta barka rzeczna’; (9) obyczajowość: *aćiu / aczu*, dawne *aczować*, *inkrutowiny* ‘uroczyste wprowadzenie się do nowego mieszkania’; (10) wierzenia: *ajcwary* ‘latające duszki’, *łajma* ‘boginka’, *ragana* ‘wiedźma’ (Otrębski 1931; Turska 1939/1982; Jabłonskis 1941; Zdaniukiewicz 1972; Rieger, Masojć, Rutkowska 2006 i inni). O początkach piśmiennictwa i różnicowaniu terytorialnym języka polskiego na ziemiach WKL będzie mowa niżej: IV.A.B.

2.4. Język Tatarów litewskich

Na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej znalazły się trzy bliskie sobie języki rodziny tureckiej: (1) ormiańsko-kipczacki, używany od XIV w. na Rusi Czerwonej przez większość Ormian polskich (Reczek 1991: 123–125); (2) zachodniokaraïmski (por. niżej 2.5.); (3) język Tatarów litewskich, przybywających ze Złotej Ordy i Krymu od połowy XIV w. na ziemię Wielkiego Księstwa (Konopacki 2010). Największy napływ ludności tatarskiej przypada na czasy Witolda. W Metryce Litewskiej i w innych dokumentach WKL (AVK XXXI: «Akty o litovskix Tatarach» 322 akty prawne z lat 1521–1784) spotykamy liczne wzmianki i bogate materiały na temat Tatarów litewskich, których głównym zajęciem była służba w wojsku, z zachowaniem dawnej organizacji rodowej: ordyńskie nazwy ułusów dały nazwy chorągwiom. Naczelnikami jednej z nich byli książęta Assanczukowie z ułusu *Ulan* (por. turecko-oguzyjskie *oghlan* ‘młodzieniec szlachtetnego rodu; tytuł książęcy’), który w XVIII w. stał się nazwą formacji wojskowej. Z pochodzenia kipczacki, ale z czasem nasycony przez Krym wyrazami tureckimi (osmańskimi) i arabskimi, język Tatarów litewskich wyszedł z użycia w XVI wieku, a z XVII–XIX w. zachowały się księgi święte i modlitewniki (kitaby i chamały) spisane alfabetem arabskim w języku białoruskim i polskim. Alfabet ten, w którym obok niezrozumiałych dla ogółu ludności tekstów z Koranu spisywano testamenty, notatki, inskrypcje nagrobne. W zredagowanych po białorusku i polsku tekstach religijno-obyczajowych jest takie zagęszczenie terminów turecko-arabskich, że język ich trzeba określić jako przemodelowany etnolekt białoruski (polski), w którym końcówki słowiańskie są dodawane do leksemów orientalnych. Ich postać językowa wykazuje cechy wspólne innym etnolektom Wielkiego Księstwa (Antonovič 1968, Dubiński 1982, Łapicz 1986, Kożynowa, Tarełka 2004; Tarełka, Synkova 2009).

A. Fonetyka

1. Ślady akania: -ę [a] 1. sg. *proša* ‘proszę’, *viža* ‘widzę’; acc. f. n. *trombil v tromba*, *v serca*.

2. Wahania w zapisach samogłosek nosowych: *vonžov / vanžov* ‘wężów’; *počol* ‘począł’, *bendo* ‘będą’ / *idu(ŋ)* ‘idą’; *radze* ‘radzę’ / *ne mog'en* ‘nie mogę’ / *xcem* ‘chcę’ *šen* ‘się’; *vzuvši* ‘wziąwszy’.

3. Palatalność spółgłosek w sąsiedztwie samogłosek przednich, np. *biesz* ‘pięć’, *fierej* (nazwa demona), *išlam*, *mieczeć* ‘meczeta’, *resiul* (osm. *resul*) ‘wysłannik, prorok’, *sielam* (arab. *salam*), *szerbiet* (osm. *szербet*) ‘sorbet, napój’, *ziereć* ‘cmentarz’.

4. Wahanie *u / ɥ / l*: *dāv* ‘dał’, *včinił* ‘uczynił’, *v serca_vdažil*.

5. Grupy spółgłoskowe *śl > šl*: *šlubuj*; *kt > xt*: *niht* ‘nikt’; *łš > lč*: *fālčiiivim*; *nej > nń*: *pūzvulanna* ‘pozwolenie’; *ń > jn*: *grujniki* ‘kroniki’ (por. niżej *Kroynika* Mohylewa: XIII.1).

B. Morfologia, składnia

1. Słowiańskie sufiksy, np. *ahreć-ka* ‘pobratymka’, *moll-ina* ‘żona mułły’, *chodžina* ‘żona nauczyciela’, *mekkiejskij*, *ramazano-owy* (od *ramazan*, nazwa miesiąca).

2. Czasownik: (a) opozycja aspektowa: *za-haremić* ‘zakryć twarz zasłoną kobiecie w czasie zaślubin’ (od *harem*); *po-guślić* ‘dokonać ablucji’; (b) zaimki w funkcji końcówek z uogólnieniem 3. sg. (jak lit. *yrà* ‘jest / są’): *ja jašų, ti jašų, ānī jašų; šprabūja ja, šqont ti silā māš, vrūcili mi*; (c) plusquamperfectum typu *bīl prišadši*.

3. Konstrukcje: (a) dzierżawcze ‘u mnie jest’, np. w *Ďālūtā wojšqa*; (b) brak copuli *ūnī musulmāna* ‘oni są muzułmanami’; (c) imiesłowowe: *Wzuwši bū zā rankā, priwudši dū manžā [...]* *dālā mū zā žūna*; *Nu tak spiewszy ajety, treba dusjaka pieć* ‘więc po odśpiewaniu wersetu z Koranu trzeba śpiewać hymny’.

D. Antroponimia

Tatarskiego pochodzenia są przystosowane do polsko-białoruskiego systemu nazwicznego nazwiska utworzone od podstaw orientalnych, np. *Abakanowicz, Ablamowicz, Aksak, Bazarewicz, Birbasz, Bohatyrowicz, Bulhak, Eliaszewicz, Kajdasz, Kryczyński, Kudasiewicz, Mordasewicz, Nurkiewicz, Safarewicz, Sulkiwicz, Szabunia, Szyryński, Tuhanowicz* i liczne inne (Dziadulewicz 1929, Dacewicz 2012). Zbadania wymaga kwestia, w jakim stopniu Tatarzy litewscy, często używani jako tłumacze w kontaktach z Krymem i Portą Otomańską, pośredniczyli w zapożyczeniu wyrazów orientalnych do języków Rzeczypospolitej. Istnieje wysoce prawdopodobna hipoteza, że rozpowszechniony w białoruskim, zachodnioukraińskim i pogranicznych obszarach polskich sufiks zdrabniająco-patronimiczny *-(cz)uk*, w nazwiskach też *-(cz)uk-o/ewicz* jest pochodzenia turecko-tatarskiego (Lindert 1972), por. nazwiska *Assan-czuk-owicz, Plan-ciuk-iewicz*. A ponieważ nie jest on znany przed XV w. i w innych językach słowiańskich, rozpowszechnienie swe zawdzięcza procesom etno-onomastycznym, jakie zachodziły na terenie Wielkiego Księstwa.

2.5. Dialekt Karaimów trockich

Drugim etnolektem tureckim na terytorium WKL jest, używany do dziś przez niewielką liczbę mieszkańców dawnej dzielnicy *Karaimszczyzna* w Trokach, dialekt północny języka zachodniokaraimskiego, którego użytkownicy określają się etnonimem *Karajlych* („Słownik karaimsko-rosyjsko-polski” 1974, Musajev 1964, Németh 2011). Do niedawna Karaimi zamieszkiwali również w Poniewieżu i Birżach, a najstarsza ich grupa została sprowadzona przez wks. Witolda z Krymu ok. 1397 r. Prawdopodobnie w XV wieku przybyli Karaimi do Halicza i Łucka posługujący się dialektem południowo-zachodnim. W środkowym Krymie (Eupatoria, Bachczyseraj, Teodozja) zachowały się szczątki języka wschodniokaraimskiego, co pozwala na odróżnienie wpływów słowiańskich od rodzimych innowacji tego języka. Pochodzenie Karaimów nie zostało do końca ustalone (Musajev 1964: 17–25), łączą się ich z Kipczakami, Kumanami i Połowcami, a być może są potomkami Charazów, którzy wyznawali również religię objawioną w Biblii z okresu przedtalmudycznego.

Językiem liturgicznym Karaimów jest hebrajski, ale na język karaimski przetłumaczono szereg ksiąg biblijnych. Powstały w nim modlitwy, pieśni, folklor (wróżby, przysłowia, nawet epika), utwory podróźnicze, historyczne, traktaty teologiczne i naukowe oraz tłumaczenia m.in. «Sonetów krymskich» Adama Mickiewicza.

W przeciwieństwie do języka potocznego w języku pisanim jest mniej sławizmów i lituanizmów (Zajączkowski 1948). Wynikiem wpływu litewsko-słowiańskiego są spółgłoski palatalne, szczególnie częste w dialekcie trockim, gdzie obejmują cały system fonetyczny (w łucko-halickim tylko spółgłoski zębowe i tylnojęzyczne; w krymskim spółgłoski miękkie nie występują). W dialekcie trockim wskutek różnych procesów rozpowszechnia się samogłoska *a* częściowo przypominająca „(j)akanie”. Zapożyczone afiksy tworzą m.in. feminina (języki tureckie nie mają rodzaju gramatycznego), np. *Karaj-ka* ‘Karaimka’, *ajuv-ka* ‘niedźwiedzica’, imiona zdrobniałe: *at-ulju!* ‘tatusiu!’, przymiotniki: *karaj-ski* ‘karaimski’; superlativus: *naj-burun* ‘naj-pierwszy’; przyrostki nazwiskotwórcze *-ski*, *-owicz*, *-uk* są dodawane do podstaw tureckich: *Azar-ewicz*, *Sol-tań-ski*, *Ur-czuk* i słowiańskich. W dzisiejszym języku mówionym częsta jest wymiana kodów, np. *Eto névažno, bart kahyt* ‘to nie ważne, jest papier’ (Musajev 1964: 10).

2.6. Północno-wschodni jidysz

Napływ Żydów na ziemię WKL łączy się z polityką osadniczą Witolda, którego najstarszy przywilej dla Żydów trockich datuje się na rok 1388 (Heller 1930: 262; autentyczność niepewna, por. Vitoldiana 1986: 168). Z przełomu XV/XVI wieku pochodzi starobiałoruski przekład pięciu ksiąg biblijnych (Kodeks nr 262 w Bibliotece im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk). Jak wykazał jego wydawca M. Altbauer (1992), tłumaczenia dokonał Żyd sefardyjski z kręgu bizantyjskiego dla potrzeb Synagogi Wileńskiej, której członkowie nie znali hebrajskiego, a posługiwali się, jak wynika ze stylu przekładu, miejscowym językiem codziennym miasta Wilna, stąd obok licznych form i leksemów białoruskich pewne polonizmy w tekście przekładu, m.in. *krolewa*, *pan*, *pravica*, *roztropnost*, *stolečnyj*, *tanec*, *velebnyj*, *zapax*, forma *žona* (przełós), wyrażenie *panove zem’skii*, itp. Powstawały w XVI–XVIII w. liczne dokumenty dotyczące Żydów, wydane przez Wileńską Archeograficzną Komisję (AVK: XXVIII, XXIX «Akty o Jevrejax» w sumie 578 aktów prawnych z lat 1517–1795). Niektóre z nich zachowały się tylko w transliteracji literami hebrajskimi, np. przywilej Jana Sobieskiego z 1678 r. dla Żydów w Wiłkowiszkach (Altbauer 2002: 170). W ciągu następnych kilku stuleci Wilno i inne miasta Wielkiego Księstwa stały się centrami kultury żydowskiej. Wzajemne kontakty prowadziły do zapożyczeń słowiańskich i litewskich w języku jidysz, który nawet w początku XX wieku był podobno używany przez słowiańskich robotników w fabrykach żydowskich Białegostoku (Wasilewski 1905). Innym fenomenem były wsie żydowskie na Wileńszczyźnie, których mieszkańcy trudnili się rolnictwem: Deksznia k. Trok i kilka osad w pow. brasławskim (Chomiński 1939/2010; Januszkiewicz 1995: 8). Na historycznej Litwie ukształtowały się zróżnicowane pod względem formy językowej odetniczne i odmiejscowe nazwiska żydowskie (por. Abramowicz 2010).

Na obszarze dawnej Rzeczypospolitej występowały trzy odmianki terytorialne języka żydowskiego (jidysz): dialekt centralny, południowo-wschodni oraz północno-wschodni na terytorium WKL w granicach sprzed unii lubelskiej. Poza Litwą i Białorusią obejmował on Podlasie (poza Brześć i Białystok na zachodzie), Polesie

Wołyńskie (po Kijów i Połtawę), a dalej sięgał po Witebsk i Rygę. Wszystkie trzy dialekty określa się niekiedy terminem „wschodni jidysz”. Najwybitniejszym jego badaczem był Uriel Weinreich (1952, 1958), syn Maxa Weinreicha, organizatora „Yidišer Visnšaftlexer Institut-u” w Wilnie, który wprowadził jidysz jako przedmiot badań do językoznawstwa ogólnego (1937).

Wpływ słowiański widoczny jest w systemie fonetycznym: przykłady akania, palatalizacji spółgłosek, w tym „ciakanie / dziakanie”. Najważniejszą osobliwością tego dialektu jest tzw. *sabesdiker losn* ‘szabasowy język; solemna wymowa’ przypominająca polskie mazurzenie (o polszczyźnie i stosunku innych Żydów do Litwaków, por. Brzezina 1986: 367, 504–507).

Również system morfo-syntaktyczny wschodniego jidysz został przemodelowany pod wpływem słowiańskim; liczne zapożyczenia (leksemów, formantów), kalki słowotwórcze i składniowe, np. *xasid-arne* ‘zebranie chasydów’, *lérer-ke* ‘nauczycielka’, *łošad-ka-ljə* ‘konik’, *šuster-úk* ‘szewc-partacz’, *šlimezal-nik* ‘pechowiec’, *zuk-ele* ‘robaczek, pluskwa’, *iber-gelejent* ‘prze-czytał’, *far-špiln* ‘za-bawić’, *on-trinken zix* ‘na-pić się’, *vi tsun gixstn* ‘jak naj-prędzej’, *greser fun mir* ‘większy ode mnie’, *nit freg* ‘nie pytaj’, *ix bin a kranker* = ros. *ja bolnoj* itp. (Weinreich 1952, 1958). O żydowskich nazwach miejscowości WKL, por. niżej VIII.3.

2.7. Mowa rosyjskich staroobrzędowców

Najpóźniej, bo dopiero w końcu XVII, a głównie w XVIII–XIX wieku, przybywają rosyjscy staroobrzędowcy z graniczących z ziemiami WKL regionu Wielkich Łuków, Toropca i Opoczki, posługujący się śr.zach.rosyjską gwarą typu pskowskiego (Grek-Pabisowa 1976, 1983, 1999, 2005). Zapewne najpierw dotarli do Łatgalii (jak chroniący się tu w końcu XV w. prześladowani przez Iwana III w Nowogrodzie *Strigolnici*, „Encyklopedia powszechna”, XXII, 1862: 289), a stąd w końcu XVII w. pobliskie rejony WKL (Brasław, Święciany, Jeziorosy, Rakiszki, Janowo), docierając w stuleciu następnym na Suwalszczyznę (Zielińska 1996, Głuszkowski 2011).

Jak wynika z badań I. Grek-Pabisowej, mowa staroobrzędowców na ziemiach WKL wykazuje cechy gwar pnw.białoruskich („ciakanie / dziakanie” „(j)akanie”, protetyczne *v-*) oraz liczne zapożyczenia polskie i mniej liczne litewskie na Suwalszczyźnie. W opinii badaczki najstarsze polonizmy (ok. 100 leksemów) pochodzą z okresu przed przesiedleniem, stąd ich obecność na Litwie etnograficznej (Doroszkievicz 1991, ok. 130 leksemów) i na Łotwie (ok. 50 leksemów), a wśród nich nawet katolickie terminy religijne, np. *birmovat*’, *kaplica*, *parafia*, *pateri*, *rożancy*, *škapleri*, *šljub*, *žegnat’sja* (Nemčenko 1968: 36–58), a w Łatgalii dublety rosyjsko-polskie, np. *aist* / *batjan*, *bidon* / *blašan*, *dorożka* / *steżka*, *krylco* / *ganok*, *kuznec* / *koval*, *kukuška* / *zazula*, *luk* / *cibula*, *nasadka* / *kvočka*, *platok* / *xustočka*, *pogreb* / *sklep*, *rezinka* / *gumka*, *skazka* / *bajka*, *smoroda* / *porečka*, *truba* / *komin*, *utka* / *kačka*, *zatyłok* / *potylicca*, *zoła* / *popel* (Nemcova 1968: 84–94).

Według skrupulatnych wyliczeń O. Chomińskiego (1927–1933/2010) w pow. brasławskim i święciańskim staroobrzędowcy stanowili 6–8%, najwięcej w gminie Mielegiany, ok. 10%. Natomiast na południe od Wilna nie było ich prawie zupełnie. Staro-

obrzędowcy z obszaru RP od w XVIII wieku przesiedlani przez władze carskie na Syberię byli tam nazywani *Polakami* (Dal, III: 268) i od nich m.in. zapewne zapożyczano słownictwo polskie do sąsiadujących gwar rosyjskich (Doroszkievicz 1991: 137, 151).

2.8. „Pogańskie gwary z Narewu”

Tak nazwał autor lub późniejszy właściciel niewielkiego słowniczka nieznanego dotychczas język bałtycki, na który przetłumaczono w 2. poł. XVI lub pocz. XVII w. ok. 200 polskich wyrazów. Słowniczek został odnaleziony przez V. Zinowa w 1978 r. na wschodnim obrzeżu Puszczy Białowieskiej, a jego kopię (oryginał w międzyczasie zaginął) zinterpretował Z. Zinkevičius (1992) jako zabytek języka jaćwieskiego. Strona polska słowniczka wykazuje cechy północno-wschodniej odmiany kresowej, natomiast część bałtycka nawiązuje do języka łotewskiego (palatalizacja *k*, *g* + *E*; udźwięcznienie wygłosu jak w gwarach liwońskich; zapożyczenia ugrofińskie, także nieznanne w łotewskim), zawiera pożyczki germańskie (przy braku słowiańskich) i wykazuje pewien wpływ litewski (z pruskim łączą je archaizmy), co zdaje się świadczyć, że użytkownicy tego etnolektu przybyli nad Narew z Kurlandii, może by uniknąć chrystianizacji ze strony Krzyżaków (? inflanckich). Nie może to więc być język jaćwieski, gdyż z tego, co o nim wiadomo, był on bliski pruskiemu i mało prawdopodobna jest w nim obecność zapożyczeń germańskich, ugrofińskich i związków z łotewskim, przy braku zapożyczeń słowiańskich. Słowniczek jest obecnie przedmiotem intensywnych badań. Niezależnie od szczegółowych interpretacji struktura fonetyczna obu części słowniczka mieści się we wspólnocie językowej WKL, a istnienie pogaństwa na pograniczu Litwy i Łotwy jest faktem, znanym jeszcze w pierwszej połowie XVII w. (Jablonskis 1941: 309).

3. SYTUACJA SOCJOLINGWISTYCZNA NA OBSZARZE WKL

Z różnych przekazów pisanych, w szczególności zaś dyskursu prawniczego w «Panu Tadeuszu», posiadamy bogaty materiał do badania języka instytucji prawnych (Lizisowa 1984, 2000). W licznych diariuszach utrwalone zostało wojsko i wojna jako środowisko językowe. Niewiele natomiast wiadomo o innych sytuacjach socjolingwistycznych i językach specjalnych. Z XIX w. pochodzi słowniczek flisaków wilejskich (Tyszkiewicz 1871), których żargon zawierający leksemy i zwroty białoruskie, polskie i litewskie ukształtował się zapewne jeszcze w czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego (por. niżej XI). Tu ograniczę się do kilku uwag na temat roli i funkcji poszczególnych etnolektów, sytuacji i zabiegów pragmatycznych oraz różnych środowisk językowych. Jak wiadomo, językiem urzędowym WKL był do r. 1696 ustawowo język zachodnioruski (starobiałoruski), jednak już od czasu unii lubelskiej wypierał go stopniowo z tej roli język polski w swej lokalnej odmianie kresowej. Proces ten widoczny jest w redakcji dokumentów, uchwałach sejm(ik)owych oraz kolejnych wydaniach «Statutu Litewskiego» (Lizisowa 1984, 2000).

Niezwykle skomplikowane na ziemiach Wielkiego Księstwa stosunki religijne wymagały kilku języków i alfabetów. Liturgicznym językiem Kościoła rzymsko-

katolickiego była łacina, a pomocniczymi – język polski, litewski i białoruski. Językiem Cerkwi prawosławnej i unickiej był cerkiewnoruski, nasycony w różnym stopniu elementami tzw. „prostej” (żywej) mowy białoruskiej, częściowo też ukraińskiej. Wszystkie wyznania zreformowane posługiwały się w służbie bożej językiem swoich wiernych, ale tłumaczenia pism religijnych, dokonywane często przez przyszłych, nie zawsze były zrozumiałe dla odbiorców; niektóre zaś w ogóle nie zostały w swoim czasie opublikowane drukiem. Językiem liturgicznym Żydów i Karaimów był hebrajski; ci ostatni w życiu religijnym posługiwali się również swoim rodzimym językiem tureckim. Alfabetem i językiem świętym tekstów liturgicznych Tatarów litewskich był jak w całym świecie muzułmańskim – arabski, a pomocniczym językiem religijnym od XVII w. – białoruski i polski zapisywane alfabetem arabskim, który pełnił funkcję świętą i tajną zarazem (wobec niewiernych). Praktykowane do początku XVII w. przez ludność puszczańską obrządku pogańskie (pogranicze Łotwy, nad górną Narwią) były odprowadzane w rodzimych językach bałtyckich.

W życiu codziennym, zwłaszcza w rodzinie, wsi, zaścianku, każdy posługiwał się własnym idiolektem, przy czym języki o ograniczonym zasięgu geograficznym lub rozrzucone wyspowo w obcym środowisku językowym, np. litewski w Koronie i na terenach ruskich, mogły pełnić funkcję języków tajnych. Innym zabiegiem pragmatycznym był kamuflaż językowy (praktykowany powszechnie w partyzantce wileńskiej podczas okupacji), którego świadectwo daje już Piotr Duisburg (por. niżej II.1.3).

4. WSPÓLNOTA KOMUNIKATYWNA WKL

Wspólnota komunikatywna powstaje w wyniku zbliżenia różnych języków na określonym terytorium, nie wymaga jednak jednolitego środka komunikacji; obsługiwać ją może kilka etnolektów używanych w różnych rejestrach kulturowych, najbardziej znanym jej rodzajem jest liga bałkańska. Wprawdzie repertuar językowy wspólnoty WKL był znacznie uboższy, ale zmierzała ona w tym samym kierunku. Oto jej najważniejsze innowacje strukturalne:

A. Fonetyka

1. Tendencja do monotonii wokalicznej, wyrażająca się wzrostem frekwencji samogłoski *a* kosztem *o* i *e*. Różnymi jej przejawami mogą być: litewska zmiana $\ddot{o} > \ddot{a}$ (innowacja prabałtycka) oraz szeroka wymowa *e* [ä / ae], białoruskie „(j)akanie” i podobne procesy w polszczyźnie wileńskiej („a/i/u-kanie”).

2. Rozbudowa korelacji palatalności, która objęła cały system spółgłoskowy, doprowadzając (pod wpływem polskim) do zmiany $t', d' > c', \text{ż}'$ w języku białoruskim, a stąd w gwarze litewskich „Dzuków”; okazjonalnie też w tatarskim, karaimskim oraz pnw. jidysz.

3. Wymiana *v* (przed samogłoską) na *u* (przed spółgłoską i w wygłosie) w białoruskim, okazjonalnie w pnw. polszczyźnie i litewskim, czego konsekwencją są odpowiednie połączenia dyftongiczne, także w pozycji międzywyrazowej typu brus. *on_u domu* / *ona_u domu*.

4. Tendencja do protezy nagłosu *j-*, *v-* (por. III.B.1.4).

5. Zmorfologizowany akcent ruchomy (por. IV.B.1).

B. Morfologia

1. Tendencja do dwurodzajowości, wyrażająca się w zupełnym zaniku neutrum w językach wschodniobałtyckich; podobnych, ale nie w pełni ukończonych procesach w białoruskim, polszczyźnie wileńskiej oraz w pnw. jidysz, a z drugiej strony pojawienie się rodzaju żeńskiego w obu językach kipczackich, wyrażonego przez formanty pochodzenia słowiańskiego.

2. Wspólne przyrostki apelatywne, najczęstsze *-uk* i *-un*, oraz formanty onomastyczne, antropimimy na *-(k)o*, *ej-ko*, *-uk-e/owicz*; *-a/e/i/u-sz-ko*, *-a/e-n-ko*; toponimy na *-iszki*, *-ańce*, *-ow-szczy-zna*; hydronimy na *-o/ecz*, *-a/ejka*.

3. Opozycja aspektowa, powszechna jako kategoria gramatyczna w językach słowiańskich, a rodzaj czynności w litewskim; z wykładnikami przedrostkowym, także w innych językach WKL.

C. Składnia

1. Tendencja do rozszerzenia 3. sg. copuli na wszystkie osoby i obie liczby.

2. Czyste zdanie nominalne.

3. Konstrukcja posesywna typu '(u) mnie jest'.

4. Użycie imiesłowu uprzedniego, głównie w funkcji czasu (za)przeszłego.

Jeżeli dodamy do tego wspólne innowacje w zakresie słownictwa, frazeologii i paremiologii, to *mutatis mutandis* porównanie wspólnoty WKL do ligi bałkańskiej wydaje się uzasadnione.

II. DROGI CHRYSYANIZACJI LITWY

1. ŚWIADECTWA HISTORYCZNE

1.1. Misja św. Brunona

Litwa wchodzi na widownię dziejową w 1009 roku dzięki misji i męczeńskiej śmierci św. Brunona z Kwerfurtu, którego wyprawę tak zrelacjonował jej uczestnik Wipertus:

Brunus [...] cum suis cappellanis ambulavit *Prusciam* [...] celebravit missam, praedicando evangelica atque apostolorum dicta. Quae omnia ut rex, *Nethimer* nomine, audivit, dixit: Nos deos habemus in quibus adoramus et confidimus [...] Episcopi caput iussit abscidi, et capelanos omnes iussit suspendi, et meos oculos eruere fecit” (MPH, I: 229–230).

Podobnie Thietmar, przyjaciel szkolny Brunona, pisze w swej «Kronice» (VI, 95), że Bruno podążył do *Prus* i gdy na granicy *tego kraju i Rusi* głosił słowo Boże, poniósł z towarzyszami śmierć męczeńską, a Bolesław dowiedziawszy się o tym wykupił ich ciała. Następnie kronikarz wspomina swoją rozmowę z ojcem Brunona, który zapewne był jego informatorem. Natomiast «Roczniki kwedlinburskie» lokalizują miejsce męczeńskiej śmierci na pograniczu Rusi i Litwy:

Sanctus Bruno, qui cognominatur Bonifacius, archiepiscopus et monachus, XI suae conversionis anno *in confinio Rusciae et Lituae* a paganis capite plexus, cum suis XVIII, VII Id. Martii petiit coelos (MPH, II: 769).

Wydaje się, że misja św. Brunona nie dotarła do właściwej Litwy, która według ustaleń H. Łowmiańskiego (1932/1985: 59–105, mapa) leżała między Niemnem i Wilią, lecz do Jaćwieży, na co wskazywałoby imię lokalnego władcy *Nethimer*, przypominające pruskie imiona *Nawtemer*, *Netneme* (Trautmann 1925: 68, 70), a nie posiadające nawiązań w antroponimii litewskiej. Bałtycka nazwa tego regionu *Lietuva* została w epoce przedhistorycznej zapożyczona do języka staroruskiego w formie *Lit̃va* z transpozycją *ie > i* oraz *ŭ > ь*, skąd dostała się do języka polskiego. Podobnie litewska nazwa Polaka *Lenkas* powstała z pruskiego **Lęxъ* (skąd po zaniku nosowości *Ljaxъ*), a to od skróconego ekspresywnie etnonimu **Lędjan-inъ*. Można z tego wnosić, że najstarsze kontakty litewsko-polskie rozpoczęły się w epoce

przedhistorycznej za pośrednictwem ruskim i znana już w początku XI wieku w Polsce nazwa *Litwa* [Litua] weszła dzięki relacji o misji św. Brunona do średniowiecznego piśmiennictwa łacińskiego jako *Lithuania*. Natomiast występująca w źródłach krzyżackich forma *Let[t]ovia* powstała z litewskiej *Lietuva* za pośrednictwem języka niemieckiego z transpozycją *ie* > *e* oraz *ŭ* > *o* (źródłowe zapisy nazwy Litwy od najdawniejszych czasów do 1315 roku: Paszkiewicz 1930).

1.2. Kontakty litewsko-ruskie

Językowym świadectwem ekspansji politycznej Rusi Kijowskiej na Litwę jest imię księcia kijowskiego *Volodiměr* (Włodzimierz Wielki) zapożyczone do litewskiego *valdymieras* ‘władca’ (zmiana znaczeniowa w wyniku apelatywizacji jak w imieniu *Caesar* > scs. *cěsarь*, *Karolus* > pol. *król*). W źródłach ruskich nazwa *Litwy* pojawia się w 1040 roku, kiedy ks. Jarosław Mądry „pośleł na *Litvu*” («Powieść minionych lat»), tzn. przeciwko Litwinom, nie wiadomo jednak z jakim rezultatem. Z XII wieku pochodzi wzmianka o kolejnej, zwycięskiej wyprawie z 1131 roku, ale już pod koniec stulecia w «Słowie o pułku Igora» pojawia się informacja o zagrożeniu Połocka ze strony pogańskiej Litwy:

Dvina bołotomъ tečety onumъ groznumъ Połočanomъ rodъ klikomъ *poganyxъ* (tj. Litwinów). Edinъ že Izjaslavъ synъ Vasilьkovъ rozvonі svoimi ostrymi meči o šelomy *litovskija*; pritrera slavu dędu svojemu Vseslavu, a samъ rodъ čręlenymi ščity na krovavę travę pritrerapъ *litovskimi* meči (225–230).

Z Połocka kierowała się ku Litwie ekspansja militarna Rusi poprzez graniczny Brasław (od imienia ks. *Brjačeslava*, †1044), któremu po stronie litewskiej odpowiadał zamek na wyspie jez. Dryświaty (Wojtkowiak 1985). Drugim krywickim grodem czołowym był Zasław (od imienia ks. *Izjaslava*, †1015, syna Ragnędy i Włodzimierza Wielkiego) oraz pobliski Mińsk (1067 *Měnskъ*) i zapewne gródek na wyspie jeziora Miadzioł, którym po stronie litewskiej przeciwstawiały się umocnienia wzdłuż Berezynki i Wilii: Bakszty, Holszany, Krewo i Świr. Obecność licznych grodów na terenie zamieszkanym przez wschodniolitewskie plemię Nalszczan («Descriptiones Terrarum», 5: *Nalsani*) świadczy, że w okresie wyprawy misyjnej Brunona istniały na Litwie jakieś formy organizacji obronnej typu państwowego, powstałej w wyniku zagrożenia ze strony Rusi, której przyczółkami były wymienione wyżej grody. Nazewniczym śladem schrystianizowanej w X/XI wieku ludności ruskiej na Litwie są narastające od wschodu regionu nazwy miejscowe *Kr[z]ywieze*, *Połoczany*, *Rusaki*, podczas gdy zasięg żywiołu litewskiego wyznaczają toponimy typu *Litwa*, *Litowce*, *Litwinki* (Ochmański 1970) oraz nazwy miejscowe na *-iszki*, których wschodnią granicę wyznaczył J. Safarewicz (1956) wzdłuż linii: Brasław – Miadziołka – Naroczanka – Berezynka – Niemen, jako przedhistoryczną granicę osadnictwa litewskiego.

Powszechnie uważa się (Pietkiewicz 2010), że twórcą państwa litewskiego był książę Mendog / *Mindaugas* (ok. 1200–1263), który po zajęciu Czarnej Rusi i przeniesieniu ośrodka władzy do Nowogródka prowadził pertraktacje w sprawie chrztu

ze stroną ruską. Wcześniej jednak zagrożony wyprawami krzyżowymi zakonu Kawalerów Mieczowych przyjął w 1251 roku chrzest i został ukoronowany na króla Litwy w 1252 lub 1253 roku w obecności biskupa chełmińskiego Hedenrika, landmistrza Zakonu Inflanckiego Andrzeja von Stirlanta oraz wyznaczonego na biskupa litewskiego Christiana. Niewiele wiemy jednak o chrystianizacji kraju. W 1258 biskup Christian opuścił Litwę, a Mendog zapewne wskutek oporu poddanych dokonał w 1261 roku apostazji. Dwa lata później został zamordowany, a zamieszany w spisek kunigas nalszczański Dowmont / *Daumantas* udał się do Pskowa, gdzie w 1265 przyjął chrzest pod imieniem Tymoteusz / *Timofej*, a po śmierci w 1299 został uznany za świętego i patrona miasta.

Obok listów Mendoga (1253–1261 MRL), których autentyczność bywa kwestionowana (możliwe podróbki z epoki), bulli papieskich oraz wzmianek kronikarzy inflanckich na uwagę zasługuje niedawno odkryte źródło «*Descriptiones Terrarum*» (Colker 1979, Górski 1981, Ochmański, 1985, Strzelczyk 1988), którego anonimowy autor, zapewne niemiecki franciszkanin, tak opisuje sytuację w regionie ok. 1255 roku.

[5] Do Węgier przylega od północy część Polski wschodniej, a za nią Prusy (*Pruscia*) również od północy dotykająca Morza Śłodkiego. Ta przez miłego Bogu męża Christiana, pierwszego biskupa tej ziemi z zakonu cysterskiego, wzięła początek swego nawrócenia bez miecza, a przez łaskę chrztu. [...] [7] Na wschodzie zaś w stronę Rusi Jaćwież (*Ietwesya*) przylega. Tę z towarzyszem zacząłem chrzcić. [...] [10] Na wschodniej zaś stronie położona jest ziemia pogan zwana Żmudź (*Samoitia*). Tam nigdy bez miecza nie głoszone słowa Bożego. [11] Od wschodu ma ziemię litewską (*terram Lectaviae*), sąsiadującą z Rusią, której pierwszy król Mendog (*Mendogus*) jest ochrzczony, a w czasie koronacji w mojej tam obecności (*me presente*), otrzymawszy swe królestwo od Stolicy Rzymskiej, to pozostawił swoim następcom do uczynienia, jeśli do tego czynu przyłożą pilne staranie. [12] Wspomniani Litwini, Jaćwingowie i Nalszczanie (*Lectau, Ietuesi et Nalsani*) z łatwością przyjmują chrzest, ponieważ są wykarmieni od kolebki przez mamki chrześcijańskie (*Christianis nutricibus*). Dlatego mogliśmy wśród nich najbezpieczniej przebywać.

Autor wymienia swego towarzysza imieniem Vaislanus (**Vojslav*), który prowadził ewangelizację na Białej Rusi (*Alba Ruscia*), ale z kontekstu wynika, że chodzi tu o północną część Rusi przylegającą do Karelii. Nazwy opisywanych krajów mają zlatynizowane formy niemieckie – *Lectavia*, w dokumentach krzyżackich *Letovia* i podobne, ale niektóre mogą wskazywać na pośrednictwo polskie: *Mendogus*, *Jetuesi*, *Nalsani*.

Wspomniany w «*Descriptiones Terrarum*» biskup (pruski) Christian urodził się przed 1180 na Pomorzu Zachodnim. W 1210 kapituła generalna cystersów w Oliwie wyznaczyła go do kierowania misją wśród Prusów (wcześniej prowadzoną przez klasztor w Łeknie). Książę pomorski Mściwuj I ofiarował na ten cel gród Zantyr (dziś Biała Górka k. Malborka). Christian założył klasztor cysterski i stąd jako opat kierował chrystianizacją Prus. W 1215 przybył na IV Sobór Laterański z dwoma nobilemi pruskimi o imionach *Warpoda* i *Surwabuna*, których ochrzcił Innocenty III, mianując

Chrystiana biskupem misyjnym dla Prus. Na stanowisku tym dążył on do utworzenia państwa biskupiego. W latach 1217–1225 uzyskał kilka przywilejów papieskich, nadających mu władzę nad ochrzczonymi Prusami. W 1222 zorganizował krucjatę, a w latach 1227–1228 założył zakon Braci Dobrzyńskich, ale bez większych rezultatów. W trakcie swej działalności misyjnej znalazł się w niewoli w pruskiej Sambii (1233–1239), w tym czasie Krzyżacy uzyskali od papieża zgodę Stolicy Apostolskiej na założenie własnego państwa w Prusach, w którym biskup Christian objął diecezję chełmińską. Zmarł w 1244 roku (Deputa EK, III: 294).

Inaczej przedstawiała się sytuacja na Litwie (Paszkievicz 1996: 205–255, Baronas 2001/2006: 577–594), gdzie sąsiedztwo z chrześcijańską Rusią, napływ ludności krywickiej, od XIII wieku zdobycze terytorialne Litwy, a przede wszystkim wyższość kulturowo-cywilizacyjna Rusi – wszystko to sprzyjało przenikaniu chrześcijaństwa wschodniego. W 1254 r. Mendog doprowadził po prawosławnego chrztu swojego syna Wojsiełka / *Vaišvilkas* osadzając go jako księcia w Nowogródku. Ten jednak wkrótce wstąpił do monasteru połonińskiego w Karpatach i dopiero po śmierci ojca wrócił do Nowogródka i był jako chrześcijanin prawosławnym władcą Litwy w latach 1264–1267. Przypisuje się mu założenie monasteru w Ławryszewie nad Niemnem, gdzie w początku następnego stulecia powstał najdawniejszy zabytek piśmiennictwa cerkiewnoruskiego na Litwie «Ewangeliarz ławryszewski» (Friedelówna 1974). Próby założenia prawosławnej metropolii litewskiej w Nowogródku podejmowali kolejno Witenes w 1291 roku oraz Giedymin, czego świadectwem jest obecność biskupa litewskiego w latach 1317, 1327, 1329 na synodach w Konstantynopolu (Śliwa 1990).

1.3. Kontakty litewsko-polskie

Do bezpośrednich kontaktów Litwy z Polską dochodzi w początku XIII wieku, kiedy rozpoczynają się najazdy litewskie, głównie na Mazowsze, Łęczyckie, Sandomierskie. W latach 1220–1375 było ich ponad pół setki (Błaszczyk 1998: 77). Niekiedy Litwini przybywali jako sojusznicy książąt polskich w wyprawach na Śląsk, Pomorze, Brandenburgię, a zwłaszcza przeciwko Krzyżakom.

W końcu tego stulecia dochodzi do pierwszego z serii małżeństw dynastycznych litewsko-polskich. Rozpoczyna je zawarte w 1279 między Bolesławem II (Płock) a Gaudemundą (**Gaudi-manta*) / Zofią, córką księcia Trojdena / *Traidenis*. Syn ich nosił imię *Troydzen*, *Treyda*, *Troyde/inus* (1284–1341), a ten z kolei przekazał je swojemu wnukowi *Trojdenowi* II (1403/6–1427). W XIV w. dochodzi do kolejnych małżeństw, spośród których najważniejsze Jadwigi z Jagiełłą doprowadziło do chrystianizacji Litwy etnicznej w obrządku rzymskokatolickim. Oto dokonane przez G. Błaszczyka (1998: 128) zestawienie tych związków:

po 1318 Waclaw / Wańka (Płock) ∪ *Danuta* / Elżbieta, c. Giedymina.

1325 Kazimierz Wielki ∪ *Aldona* / Anna, c. Giedymina.

1331 Bolesław Jerzy II ∪ Eufemia / Ofka, c. Giedymina.

1360 Kazimierz / Każko (Słupsk) ∪ *Kenna*, c. Olgierda.

1376 Janusz (Warszawa) ∪ *Danuta* / Anna, c. Kiejstuta.

1386 *Jagiello* / Władysław ∪ Jadwiga Andegaweńska.

1387 Siemowit IV (Czersk) ∪ Aleksandra, c. Olgierda.

ok. 1390 *Wigunt* / Aleksander, s. Olgierda ∪ Jadwiga, c. Władysława Opolczyka.

1392 Henryk (Płock) ∪ *Ryngalla*, c. Kiejstuta.

1394 Jan III (Oświęcimski) ∪ Jadwiga, c. Olgierda.

Małżeństwom tym towarzyszyło zwalnianie licznych polskich jeńców (Jurkiewicz 1994), poprzez których, zwłaszcza kobiety, docierało na Litwę chrześcijaństwo zachodnie. Wskazuje na to zacytowana wyżej wzmianka o „*Christianis nutricibus*” [12], a potwierdza „*Chronica Terrae Prussiae*” Piotra Duisburga, który odnotował pod rokiem 1290 następujący incydent:

W tym samym roku około Wniebowstąpienia Pańskiego brat Erneko, komtur Ragnety, na rozkaz mistrza wyruszył na Litwę statkiem [...] gdy płynęli do zamku Kolajna, Surmin, jego zarządca, przywołał do siebie załogę zamku i rozmawiał z nimi na temat tego, w jaki sposób można by braci podejść. Po przedstawieniu wielu sposobów oszukania braci w końcu całe ich grono przystało na to, aby jeden z nich, który zna język polski (*qui linguam sciret Polonicam*), przywdział kobiece szaty i stanął na brzegu Niemna, aby kiedy bracia będą tamtędy przepływać, błagał ich, by wzięli go na statek i uratowali przed niewolą u niewiernych. Przewoźnik Litwin o imieniu Nodam, mąż doświadczony we władaniu bronią, który później nawrócił się na wiarę w Chrystusa i wytrwał w niej szczęśliwie do kresu życia, do wykonania wspomnianego zadania wziął ze sobą sześćdziesięciu mężów, przybył na wskazane miejsce i zarządził, że on sam przebrany za kobietę będzie siedział na brzegu rzeki, pozostali zaś ukryją się w pobliżu. Niedługo potem, gdy komtur już po wykonaniu swojego zadania zbliżał się do brzegu, ów podły zdrajca zaczął płaczącym głosem wykrzykiwać i błagać, aby go zabrać na statek i jego duszę okupioną krwią Chrystusa ustrzec przed niewolą szatana. Kiedy brat Erneko to usłyszał, zlitował się nad nim i przybił do brzegu, a wówczas tamten szybko za statek pochwycił i mocno go trzymał, następnie zawołał swoich towarzyszy, którzy runęli na braci i ich pozabijali (172–173).

Pozwala to wnosić, że język polski był znany już w XIII wieku nie tylko na Litwie, lecz także w krzyżackich Prusach.

Kolejne próby chrystianizacji Litwy z różnych kierunków podejmuje wks. Giedymin, którego Jan XXII w wydanej w 3 II 1317 bulli zachęca do przyjęcia ze swoim narodem chrztu (Wyrozumski 1987: 69–90). Ze swej strony Giedymin kieruje w latach 1323–1338 kilkanaście listów do Papieża, abpa i mieszkańców Rygi, innych miast oraz zakonów, zapraszając m.in. franciszkanów prowincji niemieckiej do przysłania duchownych (misjonarzy) do Wilna i Nowogródka, znających język polski, litewski i ruski:

Volumus enim episcopos, sacerdotes, religiosos ordinis cuiuscunque colligere, praecipue de vestris, quibus iam ereximus duas ecclesias in civitate nostra regia, dicta Vilna, aliam in Novgardia, ad quas nobis hoc anno quatuor fratrem scientes *polonicum*, *semigallicum* (tzn. litewski) ac *ruthenicum* ordinetis, tales ut nunc sunt et fuerunt (18 VII 1323 GL, nr 21).

W 1325 roku zostało zawarte małżeństwo córki Giedymina Anny (której litewskie imię *Aldona* podaje dopiero M. Strykowski, 1582) z Kazimierzem Wielkim, co można traktować jako zapowiedź zawartego przeszło pół wieku później małżeństwa Jagiełły z Jadwigą (krewnych w linii bocznej Kazimierza i Aldony), unii personalnej Polski z Litwą oraz chrystianizacji jej części etnicznej.

Świadectwem szerzenia się prawosławia na dworze wielkoksiążęcym Olgierda w Wilnie jest męczeństwo w 1347 roku trzech jego dworzan Joana, Antonija, Eustafija. „*Litovskaja* že im imena *Kruglec, Kumec, Nežiło* [...] Sii bjaxu ot męsta *litovskogo*” (XV/XVI w. Baronas 2000: 268), co wskazuje na ich białoruskie pochodzenie. Z drugiej strony Olgierd podejmuje w 1356 r. inicjatywę Giedymina stworzenia prawosławnej metropolii litewskiej w Nowogródku i Kijowie. Na szerzące się na dworach książąt litewskich prawosławie wskazują również związki rodzinne Giedyminowiczów z Rusią, m.in. matka Jagiełły – Juliana, księżniczka twerska; Zofia – córka Witolda, żona wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla. Jak wykazał T. Wasilewski (1987), ze strony Rusi były podjęte działania zmierzające do przyjęcia chrztu prawosławnego i nadania tzw. „imion modlitewnych” Olgierdowi – *Aleksander*, Jagielle – *Jakov / Jakub*, a Witoldowi – *Juri / Jerzy*.

Przyjęcie chrześcijaństwa obrządku rzymskiego z Polski i unia Litwy z Polską były przede wszystkim konsekwencją zagrożenia ze strony Krzyżaków, których ekspansji nie powstrzymywało prawosławie. Z drugiej strony rezerwa władców Litwy wobec tego wyznania wynikała z obawy przed ekspansją polityczną Moskwy, której narzędziem była Cerkiew prawosławna.

2. ŚWIADECTWA JĘZYKOWE

2.1. Pruska terminologia chrześcijańska

Jak wykazał T. Milewski (1947: 36–40), większość podstawowych terminów religijnych w języku pruskim jest pochodzenia polskiego, a utworzone od nich rodzime derywaty oraz kalki strukturalne z języka polskiego przemawiają za tym, że chrystianizacji Prus dokonali polskojęzyczni misjonarze, zapewne wspomniany wyżej biskup Christian (ok. 1180–1244) i jego współpracownicy. Natomiast większość terminów pochodzenia niemieckiego została zdaniem R. Trautmanna (1910: XV–XVI) wprowadzona przez tłumaczy katechizmów XVI-wiecznych i nigdy nie była w rzeczywistym użyciu.

A. doktryna: *s-crīs-in* (acc. sg.) ‘krzyż’ (z niejasnym *s-*) < stpol. *krzyż*; *cixt-it* < *ch/krzić*; *cixt-ian-ai* < *ch/krześć-ijan-je*; *cixt-ian-isk-as-ai* < *ch/krześć-ijań-ski*; *pyculs* < prapol. **pъkьlъ* (stpol. *p(ie)kiel*, *piekło*), *pickūl-s* diabeł’ por. stpol. *piekielnik* ‘ts.’; *per-klant-ist-s* < *przeklęty*; *pogan-ans / pogūn-ans* (acc. pl.) ‘poganie’ < stpol. *pogan-je*. Zaklęcie: *beigeite beygeite pe[r]kelle* ‘uciekajcie, uciekajcie diabły’ (1563 Meletius), przypomina tzw. „zdanie legnickie” (1241/XV) *biegajcie, biegajcie* ‘uciekajcie’.

B. liturgia, prawdy wiary: *grīk-as* < *grzech*, *madli-t* < *modlić*, *maddla* ‘modlitwa’ < *modła*; *niwinūt-on* (acc. sg.) < *niewinny*; *pastaut-on* < *pościć*; *salub-an* (acc. sg.) < *ślub*; *signāt* [zignāt] ‘żegnać’ < *żegnć*.

C. dni tygodnia: *nedele* < *niedziela*; *po-nedele* kalka z pol. *po-niedziałek*, *kwrt-ice* < kalka *czwart-ek*; *pentinx* < stpol. **pętnica* (cerk.ruskie *pjatnica*, por. może *Piätnica*, wieś koło Łomży); *sabat-ico* < *sobota*.

D. kapłani, wierni: *biskop-s* < stpol. *biskop*; *pap-s* ‘proboszcz’ < stpol. *pop* ‘ksiądz’.

2.2. Litewska terminologia chrześcijańska

2.2.1. Zapożyczenia ruskie. N. Borowska (1957: 321–365) w swym przełomowym studium o terminologii kościelnej w «Dictionariumn trium linguarum» Konstantego Szyrwidą (1629) udowodniła, że najstarsza warstwa litewskiej terminologii chrześcijańskiej jest pochodzenia cerkiewnoruskiego. Jak zauważa badaczka, postać fonetyczna niektórych z nich (np. *krikštās*, *cirkva*, *bulvonas*) wskazuje, że najstarsze zapożyczenia sięgają epoki istnienia jerów, które na północy Rusi zniknęły w XII wieku. Litewsko-cerkiewnoruską warstwę terminologii chrześcijańskiej tworzą nazwy najważniejszych pojęć religijnych oraz okresów kalendarza liturgicznego. Są to nie tylko bezpośrednie zapożyczenia, głównie starobiałoruskie, lecz również liczne derywaty rodzime oraz kalki tworzone za pomocą rodzimych leksemów i formantów (np. *są-žinė* ‘sumienie’ < *so-věstь*). Również po chrzcie Litwy w obrządku zachodnim wpływy cerkiewnoruskie nie ustają, a polskie terminy kościelne mogły przechodzić przez języki zachodnioruskie (por. niżej formę *klebōnas* z pol. *pleban* przez stuktur. *kleban*).

A. doktryna: *krikštās* ‘chrzest’, dawne i gw. ‘krzyż’ < *krъstъ* w obu znaczeniach. Wyraz słowiański pochodzi od łac. *Christus*, skąd przez medium staroromańskie dostał się do liturgii cerkiewnosłowiańskiej w IX wieku i wraz z nią przyszedł na Ruś w końcu X wieku; *krikštyti* ‘chrzcić’ < *krъsti*; *krikštīnos* ‘chrzciny’ < *krъstiny*; *krikščionis* ‘chrześcijanin’ < *krъstjaninъ*. Inne terminy: stlit. *angelas*, *angiola/us* < *angel* (stlit. *ania/o/elas* < stpol. *anio/eł*); *atpuskas* ‘rozgrzeszenie’ < *otpusk*; *bieras* < *běsъ*; *čertās* < *čertъ*; *balvōnas* < prarus. **бълван* ‘bożek, idol’; *grēch/kas*, *grēšiti*, *grēšn(ik)as* < *grěxъ*; stlit. *dukas* < *duxъ* (niektóre może z polskiego).

B. święta, obrzędy: *bloviēščius* ‘zwiastowanie’ < *blagověstь*; *gavēnià* ‘wielki post’ < *govenъje*; *Kalēdà*, *-os* ‘Wigilia’ < stbrus. *kaljada*; *kūčią* < brus. *kuccja*, *Velykos* ‘Wielkanoc’ < *Velikъ* (*denъ*); *veņčavoti* ‘dawać ślub’ < stbrus. *venčatъ*.

C. dni tygodnia: *nedēlia* ‘tydzień, niedziela’ < *nedēlja*; *paldiēnikas* < *ponedelnikъ* (z dysymilacją na odległość $n - l > l - n$), *utārnikas* < stbrus. *utornikъ*; *seredà* < *sereda*; *čertveřgas* < *četvergъ*; *pētnyčia* < *pjatnica*; *subatà* < *su/obota*; stlit. *aktova* < *oktawa*.

D. pomieszczenia: *bažnyčia* < *božnica*; *cirkva* < *църквъ*; *krikšti-nyčia* ‘chrzcielnica’ (na wzór pol. *chrzciel-nica*).

Z kolei Z. Zinkevičius (1981; 2005; 2008) wskazał na liczne imiona oraz utworzone na ich podstawie nazwiska pochodzenia cerkiewnoruskiego, niektóre przeszły przez medium białoruskie: *Aleksejus* < *Aleksej*; *Aponas* < *Afonij*; *Dimitras* < *Dimitrij*; *Donila* < *Daniło*; *Gaurylius* < *Gavriło*; *Jakavonis* < *Jakov*; *Ivonas* < *Ivan*; *Jurgis* < *Jurgij*; *Kvedaras* < *Xverdor / Fedor*; *Laurinas* < *Łavrin*; *Maisiejus* < *Mosej*;

Mikaila < *Mixail*; *Mykolas* / *Nikojaus* < *Mikila*, *Nikolaj*; *Pilipas* < *Pilip*; *Vosylius* < *Vasilij*; *Zinas*, *Zinkus* < *Zina*, *Zinko* < *Zinovij*.

Dodać do nich można pewne imiona kobiece, spośród których *Aldona* (i skrócone *Alda*) K. Būga (1961: 391) poprzez smoleńskie *Aldonja* wyprowadza z *Avdotja*, *Jevdokja* < *Eudoksja*. Również rozpowszechnione na wschodniej Litwie *Alen(k)a* przeszło przez białoruskie *Aljona* < *Jelena*.

2.2.2. Zapożyczenia polskie. Większość starolitevskich tekstów religijnych została przetłumaczona z języka polskiego, stąd liczne zapożyczenia i kalki widoczne już w najstarszych modlitwach codziennych przetłumaczonych w XV wieku, a zapisanych na ostatniej stronie klocka 4 łacińskich druków z lat 1503–1504. Odkryła je O. Matusievičiūtė, a wydali z komentarzem J. Lebedys i J. Palionis (1963), wykazując, że zostały przetłumaczone w XV wieku z języka staropolskiego na podwileńską gwiarę dzuków: *t*, *d* + *E* > *c*, *ʒ* (*dzevas* ‘dievas’, *dzenv* ‘dienu’, *svdžytv* ‘sūdytu’; *esczi* ‘esti’, *smerci* ‘smerti’, *visagalinczi* ‘visagalintj’) oraz wsch.auksztajkie: *an*, *en* > *un*, *in* (*dungvỹ* ‘dangyj’, *kinthis* ‘kentęs’); *a* w miejsce *o* (*materv* ‘moterų’, *tava* ‘tavo’); szeroka wymowa *é*, *e* [ae] (*thỹawa* ‘tėvą’, *sadzỹ* ‘sėdi’, *szamỹas* ‘žemė’, jak dziś w okolicach Hoduciszek i Mielegian. W tekście modlitw są też pewne archaizmy morfo(no)logiczne znane innym zabytkom starolitevskim oraz liczne polskie kalki morfologiczne i składniowe: *visa-galintis* < *wszech-mogący*, *miela-širdas* < *milo-sierny*; *ale gỹalbỹaki nuagi visa piktha* < *ale zbaw nas od zlego*; *prasadỹajỹs esczi szwenthv dvasỹu* < *poczł szø yesth sz ducha szwanthego* itd.

Zapożyczenia polskie w języku starolitevskim są bardzo liczne; wiele z nich zachowała się do dziś, a niektóre zostały wtórnie zapożyczone do używanych na Litwie gwar polskich i białoruskich. Spotykamy też kalki semantyczne i strukturalne: *kũnigas* < *ksiądz*, *dvãsininkas* < *duchowny*; *Die(ve)-duok* < *Bóg-daj*, *Su-dievu* / *Su-dieu* < *z Bogiem* itp.

A. doktryna: *adventas* < *adwent*; stlit. *čỹščius* < *czyściec*, *gramnyčia*, *grabnyčia* (-*b*- pod wpływem *grabas* < *grób*), *kryžius* (1504: *anth krỹszaws*), *kryž(i)avoti*, *kryžaunikas*, *kryžikas*, *kryžma* < *krzyż*, *krzyżować*, *krzyżownik*, *krzyżyk*, *krzyżmo*; *pekla* < *piekło*; *rojus* < *raj*, *šėtonas* < *szatan*; stlit. *traiče*, nowsze *traičė* ‘Trójca św’.

B. święta, liturgia: *afiera* < dawne *ofiera*; *altarius* < *oltarz* (? przez stbrus. *altarb*); *arnotas* < *ornat*; stlit. *atpustas* < *odpust*; stlit. *birnavoti* < *birzmować* (XV/XVI w.); stlit. *elmužna* < *jałmużna*; stlit. *evanelija*, *-ista* < *ewangelia*, *-ista*; stlit. *kielich/kas* < *kielich*; *litanija* < *litania*; *mišios*, stlit. *mišia* < *msza*; *nešpãrai* < *nieszpory*; *pãsn(i)kas* ‘post’ < dawne i gw. *pošnik* ‘potrawa postna, post’ (w ruskim *postnik* to ‘osoba poszcząca’); *põterius* < *pacierz*, *žėgnóti(s)*, *žėgnónė* < *żegnać (się)*, *żegnanie*.

C. kapłani, wierni: *apãštalas* < *apostol* (XV – pocz. XVI w. z czeskiego) obok powszechnego *apostol*; *b/vỹskupas* < *biskup*; *ka/oplõnas* < *kapłan*; *kũmas* < *kum*; *minichas* (XVI), *minỹkas* i derywaty < *mnich*; *põpiežius*, stlit. *põpiežnykas* < *papież*, *papieżnik* (XVI); *plebõnas* / *klebõnas* ‘proboszcz, pastor’, *klebanijà* < *pleban*, *plebania* (formy z *-k-* powstały w ukr. *pleban* (XIV) > *kleban* (XV) = stbrus. *p/kleiban*, *klebaneja* > stlit. *klebonas* (od XVI), stąd w polszczyźnie kowieńskiej *kleban*, *klebania*).

D. pomieszczenia: *koplyčią* < *kaplica*; stlit. *kliōštorius* < *klasztor*; stlit. *švintorius* ‘cmentarz (przykościelny)’ < *cmentarz*; stlit. *šventynė, šventnyčia* < *świętynia, świątynia*.

Obok wspomnianego wyżej studium N. Borowskiej (1957) najpełniejszego zestawienia (obok innych zapożyczeń) dokonali P. Skardžius (1931) i J. Palionis (2004), a W. Smoczyński (2007) zinterpretował na nowo niektóre terminy.

2.3. Uwagi o lotewskiej terminologii religijnej

Podobnie jak w litewskim, również najstarsza warstwa lotewskiej terminologii chrześcijańskiej jest pochodzenia cerkiewnoruskiego. Przykładowo wymienić tu można nazwy: *krusts* ‘krzyż’, wsch.lot. *kristis* < strus. *kr̥stb̥*; *kristūt* (stłot. *krustūt*) ‘chrzczyć’ < strus. *kr̥stīt̥b̥*; *baznīca* ‘kościół’ < strus. *božnica*; *svētki* ‘święta’, *svētīt* ‘święcić’ < strus. *svjatok*, pl. *svjatki, svjatitb̥*; *grēks* ‘grzech’ < strus. *gr̥x̥b̥*; *gavēnis* ‘wielki post’, *gavēt* ‘pościć’ < strus. *govenb̥je, govēti* (Karulis 1992).

Poprzez litewski lub bezpośrednio mógł też oddziaływać język polski na wydawane w Wilnie przez jezuitów druki lotewskie, poczynając od Piotra Kanizjusza «Catechismus Catholicorum» (1585), a później G. Elgera «Ewangelia toto anno [...] in Lothavicum» (1672) i jego wzorowanym na Szyrwidzie «Dictionarium polono-latino-lottavicum» (1683), np. *kaplyčia* < lit. *koplyčią* < pol. *kaplica*. Również z polskiego przez litewski przeszedł do gwar lotewskich wyraz *kīža* ‘dumny człowiek’ (ME, II: 283) < ‘święty obraz’ < ‘krzyż’ < lit. *kr̥žius* < pol. *krzyż*.

3. PODSUMOWANIE

Rozpoczęta w 1009 roku misją św. Brunona chrystianizacja Litwy zakończyła się formalnie w 1386 chrztem rzymskokatolickim Jagiełły, ale wierzenia pogańskie w różnych regionach Litwy etnicznej i w sąsiedniej Łatgalii przetrwały znacznie dłużej, do XVI–XVII (Kosman 1976: 48–74, 134–135), a śladowo do początków XVIII wieku (Piechnik 1987: 173–176).

Włączane do Wielkiego Księstwa Litewskiego kolejne ziemie ruskie były prawosławne od dawna i właśnie od nich rozpoczęła się chrystianizacja Litwy etnicznej. Dowodzi tego najstarsza warstwa litewskiej terminologii kościelnej. Wyznacznikiem chrystianizacji litewskich terytoriów plemiennych jest postępujące osadnictwo ludności krywickiej w Nalszczanach i Łatgalii, udokumentowane w odetniczonym nazewnictwie miejscowym. Od XI wieku następuje ekspansja militarna Rusi Kijowskiej na Litwę, głównie ze strony Połocka, Mińska z Zaslawiem, Turowa, Wołkowyska i Grodna (gdzie w XII wieku istniały już dwie cerkwie). Z kolei rozpoczęte w XIII wieku litewskie zdobycze terytorialne na Rusi doprowadziły do kolejnych prób prawosławnej chrystianizacji Litwy za Mendoga, Wojsielka, a w stuleciu następnym przez Giedymina i jego następców. Onomastycznym tego świadectwem są prawosławne imiona osadzanych na Rusi książąt litewskich oraz zachodnioruski (starobiałoruski) język dokumentów Wielkiego Księstwa Litewskiego (Stang 1935, 1939). Upoważnia to do wniosku, że chrystianizacja Litwy wyszła od strony prawosławnej

Rusi w XII–XIV wieku, a bezpośrednim źródłem zapożyczeń był etnolekt krywicki języka starobiałoruskiego.

Jak wspomniano wyżej, do bezpośrednich kontaktów z Polską dochodzi na Mazowszu w XIII wieku poprzez litewskie wyprawy wojenne, a z drugiej strony małżeństwa dynastyczne i przeplatane konfliktami sojusze polityczne, które doprowadziły do unii krewskiej i chrystianizacji przez Polskę Litwy etnicznej. Językowym tego świadectwem są liczne zapożyczenia i kalki polskie, widoczne już w najstarszych modlitwach litewskich z XV wieku oraz literaturze religijnej w drugiej połowie XVI i w XVII wieku, tłumaczonej niezależnie od wyznania głównie z języka polskiego.

Co się tyczy ewentualnych wpływów niemieckich na (staro)litewską terminologię religijną, to jak trafnie zauważa H. Łowmiański (1957) w komentarzu do studium N. Borowskiej (1957), w bogatym materiale zanalizowanym przez autorkę nie ma żadnych śladów zapożyczeń z języka niemieckiego, choć oba zakony rycerskie pozostawały od początku swojej działalności misyjno-wojennej w bezpośrednich kontaktach z Litwą. Na przeszkodzie stanęła oczywiście nieufność Litwinów do metod chrystianizacji oraz losy ludności pruskiej. Dlatego m.in. hipoteza Z. Zinkevičiausa (2005: 247), że „pacierze litewskie były przetłumaczone z języka niemieckiego jeszcze za czasów Mendoga, podczas pierwszego chrztu Litwy”, nie wydaje się przekonująca, tym bardziej że przytoczone przez autora domniemane kalki niemieckie w tekście litewskiego pacierza: *Vardan Dievo Tėvo* wobec łac. *In nomine Patris*, pol. *W imię Ojca* (w starszych wersjach niemieckich, pruskiej i łotewskiej) ‘W imię Boga Ojca’ oraz forma *darytojas*, jako kalka niem. *Schöpfer* obok *sutvertojas* na wzór pol. *stworzyciel* itp. są późno zapisane i mocno dyskusyjne. Jeśli nawet są kalkami z języka niemieckiego, to mogą pochodzić z epoki reformacji.

Najstarsza łotewska terminologia chrześcijańska jest podobnie jak litewska pochodzenia cerkiewnoruskiego. Dotarła ona do Łatgalii z Nowogrodu, Pskowa oraz Połocka. W pobliskich księstwach Gercike i Kukenois już w XIII wieku istniały cerkwie, a w stuleciu następnym także w Rydze (Modzelewska EK, XI: 527–529). Dopiero później, zapewne w epoce reformacji, nastąpiła germanizacja łotewskiej terminologii kościelnej, podczas gdy w katolickiej Łatgalii w rachubę wchodzi również zapożyczenia polskie.

Natomiast Prusy (i być może Jaćwież, por. wyżej «Descriptiones Terrarum»: 7) były chrystianizowane przez misjonarzy polskich w XIII wieku, czego świadectwem jest najstarsza warstwa pruskiej terminologii religijnej.

4. KALENDARIUM CHRYSTIANIZACJI LITWY

1009 III 9 Męczeństwo św. Bunona z Kwerfurtu *in cofinio Rusciae et Lituae*.

od XII w. Misje prawosławne z Nowogrodu, Pskowa, Połocka w Łatgalii i Naluszczanach.

1180–1196 Działalność misyjna Meinhardta, od 1186 biskupa, wśród Liwów.

1201 Albert Buksgewden zostaje biskupem Rygi; powstaje zakon Kawalerów Mieczowych.

- 1219 Umowa kunigasów litewskich (z udziałem Mendoga) z Księstwem Wołyńsko-Halickim.
- ok. 1240 Podbój Czarnej Rusi, przeniesienie centrum państwa do Nowogródka.
- 1251 Chrzest Mendoga z inicjatywy Zakonu Inflanckiego.
- 1252 lub 1253 Koronacja Mendoga przez biskupa chełmińskiego Hedenrika z udziałem landmistrza Andrzeja von Stirlanta; wyświęcenie na biskupa Litwy Chrystiana.
- 1261 Apostazja Mendoga.
- 1254 Chrzest prawosławny Wojsielka, księcia Litwy 1264–1267, założyciela monasteru w Ławryszewie, gdzie w XIV w. rozwijało się piśmiennictwo cerkiewnoruskie.
- 1263 Bulla Urbana IV do Bolesława (Wstydliwego) nakazująca biskupowi krakowskiemu Prandocie wysłanie misjonarzy na Litwę dla zorganizowania kościoła.
- 1265 Psków – chrzest Dowmonta / Fedoseja, uznanego po śmierci (1299) za świętego.
- 1279 Małżeństwo Bolesława II Płockiego z Gaudemundą, córką Trojdena.
- 1291–1315 Zabiegi ks. Witenesa o stworzenie prawosławnego biskupstwa w Nowogródku.
- 1317 II 3 Bulla Jana XXII wzywająca Giedymina do przyjęcia chrztu.
- 1317, 1327, 1329 Prawosławny biskup litewski obecny na soborach w Konstantynopolu.
- 1323 VII 18 List Giedymina do franciszkanów prowincji niemieckiej o przysłanie kapłanów do (istniejących już kościołów) Wilna i Nowogródka.
- 1341 Męczeństwo 14 franciszkanów sprowadzonych przez Gasztołda.
- 1347 Męczeństwo 3 (biało)ruskich dworzan Olgierda: *Eustachij Kruhlec* i jego krewni: *Anton, Ivan*.
- 1349, 1351, 1357–1358, Próby chrystianizacji Litwy ze strony Kazimierza Wielkiego.
- 1356 Prawosławny biskup Kijowa Roman uzyskuje z inicjatywy Olgierda tytuł metropolity litewskiego.
- 1373 Akcja chrystianizacyjna Ludwika Węgierskiego z udziałem księdza Dobrogosta z Krakowa, uczestnika chrystianizacji Litwy w 1387.
- 1385 VIII 14 Krewo – zobowiązanie Jagiełły do chrztu Litwy, małżeństwa z Jadwigą z obietnicą *applicare* Litwy do Korony Królestwa Polskiego.
- 1386 II 15 Kraków – chrzest Jagiełły i jego dworu.
- 1387 II Wilno – chrzest bojarów litewskich; wyposażenie przez Jagiełłę Biskupstwa Wileńskiego i fundacje kościołów parafialnych: Hajna, Krewo, Mejszagoła, Miedniki, Niemenczyn, Obolce, Wiłkomierz.
- 1387–1398 Dalsze fundacje Jagiełłowe: Bystrzyca, Merecz, Lida, Oszmiana.
- 1410 Fundacja przez Witolda kościoła parafialnego w Trokach.
- 1415 Z inicjatywy Witolda Grzegorz Camblak zostaje metropolitą prawosławnym Litwy z siedzibą w Nowogródku.
- 1413–1422 Chrystianizacja Żmudzi; 1417 powstanie diecezji żmudzkiej.
- 1430 Dalsze fundacje Witoldowe: Daugi, Dubinki, Goniądz, Grodno, Kiernów, Kowno, Nowogródek, Święciany, Wołkowysk.
- 1387–1550 Powstało 259 parafii w diecezji wileńskiej.
- XVI – początek XVII w. Zanik wierzeń pogańskich na Litwie i w Łatgalii.

ANEKS: *POGOŃ I WICI*

Wyraz *pogoń* pojawia się w dokumentach łacińskich z XIII–XIV wieku jako nazwa ‘obowiązku walki z nieprzyjacielem’ (1255, 1354) oraz w etymologicznym znaczeniu ‘gonienie, polowanie, gonitwa / turniej rycerski’ także w odmiankach fleksyjnych *pogonia*, *pogoń*. Jako nazwa herbu WKL zostało udokumentowane od XVI wieku w formie *pogonia* (Gliczner, 1558: SPXVI, 36: 173), powstałej zapewne pod wpływem białoruskim, gdzie dawne tematy żeńskie na *-i-* w dialekcie pnw. mają odmianę samogłoskową, typ *myś-a*, *hus-ja*, a nazwy jezior *Narocz* i *Miadziol* (femina) brzmią *Naroča*, *Miadziela*.

W «Kronice wierszowanej» M. Strykowskiego (1570–1580):

Mendog okrzywszy się wziął błogosławieństwo,
Od papieża herb nowy na nowe królestwo: [na marginesie] *Pogonia*
W zbroi męża na koniu z mieczem wyniosłego, od kogo dana
Goniącego na koniu najezdznika swego.
Dając znać przez herb Litwie, by potym pogany
Gonili, bili, siekli, będąc chrześcijany.
A Krzyżacy dwa krzyża herb mu w tarcz przydali [215–216].

W «Kronice» z 1582 pojawia się określenie *moskiewska pogonia*:

A ten podobno herb albo scit między inszymi dawnościami tym kształtem iakiego dziś Moskiewski używa jam sam tymi własnymi oczyma widział roku 1575 nad Bramą Galatską przeciw Konstantynopolowi [...] na kształt *Moskiewskiej pogoniej* malowany dobrze znać (116).

K. Niesiecki (1728–1744/1839–1845) w «Herbarzu polskim» opisuje jej wygląd, sugerując ruskie pochodzenie:

POGONIA – herb W. Księstwa Litewskiego. Mąż zbrojny w szyszaku na białym koniu, do biegu niby zapędzonym, siodło i czaprak czerwony, aż do kopyt końskich rozwlekły, z trzającą złotą frandzlą, w polu także czerwonym; w prawej ręce miecz goły wzniesiony w górę, jakby do cięcia trzyma; w lewej zaś, czyli raczej na barku jego, tarcza ze dwiema krzyżami złotymi w jeden spojonymi (9). [...] Książęta ruscy na chorągwiach nosili świętego Jerzego, zabijającego smoka, litewscy podobnież takiego miewali jeźdźca, jak widać można z pieczęci z 1375 Aleksandra Koryatowicza, księcia na Podolu i Włodzimierzu, z włócznią równie *Pogonią* zwanemu, pod którą bywa smok rozciągniony. Mieścił go czasem Jagiełło i pod *pogonią* z mieczem; sam czasem używał *pogoni* z włócznią (549).

Podobnie jak w staropolskim, w dawnym języku ruskim wyraz *pogoń*, *pogona*, *pogonja* posiada wyraźnie wyodrębnione znaczenie ‘grupa, oddział ludzi ścigających; walczący oddział wojska’: „Xodi Domontъ съ Pleskoviči i vzja zemlju litovskuju i *pogonu* biť” (1266 MSDRJ, II: 1016), gdzie chodzi o walkę z litewskim popolitym ruszeniem, które zdaniem H. Łowmiańskiego (1932/1983: 341–347) miało zadanie czysto obronne, a obejmowało wszystkich mężczyzn zdolnych do noszenia broni i było instytucją prastarą. Masowy udział pospólstwa w walce obronnej był znany na terenie Prus oraz Inflant, może więc sięgać epoki prabałtyckiej.

Nasuwa się więc pytanie, jaką nazwę nosiła ta instytucja w języku litewskim. Brak niestety na to bezpośrednich danych, ponieważ nazwa herbu Litwy POGONI *Vỹtis* jest w słownikach objaśniana jako ‘rycerz’, a wprowadzi ją Szymon Dowkont / Daukantas (1845: 184), pisząc „wadinos *vytejs* nu to, jog torieię *vyti* neprietelius ginogamas” ‘nazywali się rycerzami od tego, że musieli gonić nieprzyjaciół’. Zdaniem P. Skardžiusa (1937: 152 i n.) jest to neologizm Dowkonta, który go utworzył na wzór polskiego *Pogoń* jako nazwę herbu Litwy, a zatem polska relacja *gonić* – *pogoń* była wzorem lit. *vỹti* – *vỹtis*.

Podstawową jednak trudność stanowi brak starszych przykładów wyrazu *vỹtis* w znaczeniu nomen actionis od *vỹti* ‘gonić’. Otóż w «Nowym Testamencie» B. Chylińskiego (1657) został kilkakrotnie zapisany rzeczownik *vytis* ‘bieg, droga’ (łac. *cursum*). Został on utworzony za pomocą formantu *-tjo-* od czasownika *vỹti* ‘gonić, pędzić’ i oznaczał również ‘gonitwę, pogoń, pospolite ruszenie’. W momencie przyjęcia herbu przez Wielkie Księstwo Litewskie, być może, jak sugeruje K. Niesiecki, od Rusi symbolizował on nie RYCERZA, lecz właśnie POGOŃ i tak został przetłumaczony na język polski i ruski.

Śladem litewskiego *vỹtis* ‘pogoń’ może być imię księcia Witenesa (władcy Litwy w latach ok. 1295–1316) zapisane jako łac. *Vithenus*, st.rus. *Vitenъ*, lit. **Vytenis* (?) ‘goniący’, ale wzmianka w «Latopisie hustyńskim» (poł. XVII w.), która mogłaby być tego świadectwem, jest tłumaczeniem z języka polskiego: „A Viten nača knjažiti nad Litvoju, i zmysli sebě gerb i vsemu knjazstvu Litovskumu pečat: *rycer zbrojny na kone z mečem*” (PSRL III: 346).

Jakie są dalsze nawiązania tego wyrazu? Nie został on poświadczony w pozostałych językach bałtyckich, znajduje natomiast dokładny odpowiednik znaczeniowy i formalny w języku polskim, gdzie w XIV–XVII w. wyraz *wici* oznaczał ‘edykt królewski lub sejmowy wzywający do pospolitego ruszenia’, np. „Dum modo sit publicum edictum regis per preconem, per fere vulg. dictum *vicy* qui currit in terra quando ingruit aliqua necessitas repentine expeditioni sine mora” (1325, SS, X: 111).

W źródłach Słownika polszczyzny XVI wieku (udostępnionych mi w jego pracowni krakowskiej) wyraz *wici* występuje często w tekstach prawnych, np. w «Statutach» S. Sarnickiego (1594): „Gdy pospolite ruszenie [...] będzie uchwalone, tedy troie *wiçi* jedne za drugimi osobno niech będą słane” (K, 12).

W «Kronice polskiej» Marcina Bielskiego (wydanej przez jego syna Joachima w 1597) pojawia się następująca interpretacja etymologiczna, często potem powtarzana: „Listy królewskie na wojnę, że dawniej do *wici* przywiązywane były i na

wiciach je noszono, *wiciami* dziś jeszcze zowią” (Linde, V, 276). Jednak w innych źródłach historycznych nie znalazłem potwierdzenia tego faktu. Związek obu leksemów: *wici* ‘pospolite ruszenie, wezwanie do niego’ oraz *wić*, pl. *wici* ‘pręt, witka, sznur’ wydaje się wtórny, oparty na etymologii ludowej, choć – jak widać – sięga co najmniej XVI wieku.

W pozostałych językach słowiańskich wprawdzie wyraz ten nie został bezpośrednio poświadczony, znajduje natomiast nawiązania w ses. i cerk.rus. *vъz-vitъ(je)* ‘zysk, lichwa’ < ‘korzyść wynikająca z pościgu za zabójcą’. Na podstawie powyższego można zrekonstruować wspólną formę prabałto-słowiańską **vīt-(i)io-* w znaczeniu ‘pościg; pogoń za nieprzyjacielem, pospolite ruszenie’ i uznać za prabałto-słowiański termin wojskowo-prawny.

Wizerunek POGONI (rycerz z mieczem) pojawia się na pieczęci Olgerda pod dokumentem ugody z Kazimierzem Wielkim z 1366 roku, zachowanym jedynie w kopii (1782 Teka Naruszewicza, nr 8, 245–247, Biblioteka Czartoryskich): „A se ja, kniaź welikiy Olherd s swoieiu bratkiem Kiejstutem, s Jawnutem, s Lubertom [...] uczynili ieśmy mir swoim bratom, korolem polskim Kazimirom [...] Na tom iesmo peczaty swoi przykladli”. Dopisek A. Naruszewicza: „Oryginał jest w archiwum koronnym z dwiema pieczęciami, jedna popsuta druga z wyrazem *Męza Zbrojnego, co w iedney ręce miecz goły, a w drugiej tarczę trzymającego*”. Pieczęć przedstawiająca rycerza z mieczem występuje w dokumentach książęcych Jagiełły (AUPL, nr 12/1386), Witolda (nr 29/1392), Dymitra Korybuta (nr 16/1386), Aleksandra Wigunta (nr 21/1388), Semena Lingwena (nr 27/1389) i innych, natomiast rycerz z włócznią pojawia się na pieczęciach Skirgiełły (nr 18/1387, 35/1394), Dymitra Korybuta (nr 22/1388) oraz innych książąt litewskich i ruskich z rodu Rurykowiczów. Miejsce POGONI w systemie symboli władzy Jagiellonów omówił skrupulatnie Z. Piech (2003), a barwną dokumentację ikonograficzną POGONI zestawiał J. Galkus (2009).

III. POCHODZENIE ETNOSU I JĘZYKA BIAŁORUSKIEGO

A. PROBLEM ETNOGENEZY BIAŁORUSINÓW

Do najczęściej dyskutowanych zagadnień należy problem etnogenezy Białorusinów i związana z nim tematyka kontaktów bałtycko-słowiańskich, co znalazło odbicie w licznych publikacjach i konferencjach naukowych. Najważniejsza z nich, przewidziana na 3–6 XII 1973 r. w Mińsku została zakazana przez ówczesne władze sowieckie, znalazła jednak swój wyraz w postaci tomu streszczeń (EB 1973) przygotowanych na nią referatów z zakresu historii, archeologii, antropologii, etnografii i językoznawstwa. Niektóre z nich zostały przedstawione na innych konferencjach w Wilnie, Rydze, Białymstoku, a po 1991 na kolejnych kongresach białorusenistycznych („Albaruthenica” 1993–) i licznych konferencjach w Mińsku, Witebsku, Grodnie. Warto więc podsumować dotychczasowe badania nad pochodzeniem narodu i języka białoruskiego.

1. DANE ETNOKULTUROWE

Pomieszczone w księdze konferencji streszczenia zawierają oprócz językoznawczych kilkadziesiąt komunikatów z zakresu archeologii, historii, antropologii i etnografii (EB 1973: 3–128, 172–236), przynoszą one wiele cennych informacji na temat etnogenezy Białorusinów. Przedstawimy tu w formie szkicowej najważniejsze wyniki tych badań.

1.1. Archeologia

Najstarszą dającą się zinterpretować etnicznie kulturą archeologiczną Białorusi jest późnoneolityczna ceramika grzebykowo-dołkowa obejmująca leśną strefę Europy Wschodniej od Uralu po Dolną Wisłę i Polesie, przypisywana ludom praugrofińskim, których również inne ślady (narzędzia, ozdoby) odkryto na północnej Białorusi (Černjajskij, EB: 11–12; obszernie: Okulicz-Kozaryn 1993).

Na schyłek neolitu i początek epoki brązu przypada ekspansja kultury ceramiki sznurowej i toporów bojowych, rozciągającej się na ogromnym obszarze od Dolnej Wołgi po Łabę i Skandynawię, co może być odbiciem najstarszej wędrówki ludów indoeuropejskich. Pod koniec epoki brązu na interesującym nas tu terytorium wyłaniają się równoległe kultury: dniprzeańsko-dźwińska (VII przed Ch. – IV po Ch.), ce-

ramiki sztrychowanej (VII przed Ch. – V po Ch.) w międzyrzeczu Dźwiny i Niemna oraz miłogradzka (VII przed Ch. – I po Ch.) na Polesiu wschodnim – wszystkie trzy uważane za etnicznie bałtyckie, przy czym ta ostatnia bywa niekiedy przypisywana Słowianom. W drugiej połowie I tysiąclecia całe terytorium Białorusi objęła kultura bancerowska, pokrywająca się z zasięgiem hydronimii bałtyckiej, a jej stopniowy zanik (VII–IX w.) postępujący od południowego wschodu tłumaczy się ekspansją Słowian wschodnich. Równolegle do niej na ziemi pskowskiej ukształtowała się z udziałem elementów fińsko-bałtycko-słowiańskich kultura wydłużonych kurhanów, sięgająca po pojezierze wileńskie. Wspomnieć tu jeszcze trzeba o powiązaniach kultury kurhanów zachodniobałtyckich (druga połowa I tys. przed Ch.) z osadnictwem naddnieprzańskim, skąd poprzez Wyżynę Nowogródzką mogli przybyć zachodni Bałtowie do swych historycznych siedzib.

1.2. Demografia i antropologia

Jak wiadomo, strefa leśna Europy Wschodniej była i jest do dziś znacznie rzadziej zaludniona niż Europa Środkowa. Odkryta przez S. Lencewicza (1935) rubież antropogeograficzna pomiędzy oboma obszarami przechodzi poprzez Polskę na wschód od dolnego i środkowego biegu Wisły, wzdłuż Wieprza, skręcając od Chełma na wschód, a więc Mazowsze Dalsze, Podlasie, północ Lubelszczyzny i Wołyń należą demograficznie do Europy Wschodniej. Jest to zarazem maksymalny zasięg ceramiki grzebykowo-dołkowej i w przybliżeniu toponimii bałtyckiej oraz niektórych wytworów kultury materialnej. Według ustaleń J. Jakubowskiego (1928 MAPA) Białoruś do połowy XVI wieku składała się z kilku obszarów gęściej zaludnionych, poprzegradzanych puszciami i bagnami. Były to (1) Ruś Czarna z Mińszczyzną, (2) część Polesia między Pińskiem, Horodkiem i Turowem, (3) rejon Smoleńska, (4) ziemia witebska i połocka. Tworzyły one niewątpliwie dawne ośrodki plemienne, z których jeden skupiał się na północnym wschodzie (Krywicze), a drugi na południowym zachodzie (Dregowicze).

Co się tyczy antropologii, to według badań I. I. Salivona (EB: 89–93) na terytorium Białorusi spotykamy dwa typy: południowy (poleski), występujący też na zachodzie, charakteryzujący się niskim wzrostem, ciemną pigmentacją i prostym nosem, nawiązujący do południowo-wschodniej Rusi, oraz typ północny, o wyższym wzroście, jaśniejszej pigmentacji, bardzo bliski typowi bałtyckiemu. Z kolei M. F. Nikitenko (EB: 69–75) zauważa, że w typie północnobiałoruskim przejawia się właściwe Bałtom i Ugrofinom osłabienie cech europeidałnych (nasada nosa, profil horyzontalny, spłaszczenie twarzy).

1.3. Etnografia

Białoruś łączy liczne związki z sąsiadującymi krajami zarówno w zakresie kultury materialnej, jak i duchowej, a jej wewnętrzne etnograficzne zróżnicowanie pokrywa się w przybliżeniu z podziałami językowymi. Część południowo-wschodnia

i wschodnia ciąży ku Rosji, część południowa i południowo-zachodnia do Ukrainy i Polski, natomiast część północna, najbardziej odrębna, wykazuje pewne podobieństwo do krajów bałtyckich. Związki z Litwą są, zgodnie z oczekiwaniem, najwyraźniejsze na Wileńszczyźnie. Obejmują one nie tylko kulturę materialną (rolnictwo, hodowla, transport, rybołówstwo, budownictwo, sprzęty), lecz także folklor (pieśni żniwne i inne związane z pracą zbiorową), instrumenty muzyczne (w tym nowszego pochodzenia cymbały), obrzędowość. Jak zauważył K. Moszyński (1967), niektóre wytwory kultury materialnej (socha, duha, hołoble, jarzmo kulowe, przęślica łopatkowa, kijanka półwalcowa, gązewkowe wiązanie cepów) pokrywają się z zasięgiem omówionej wyżej rubieży antropogeograficznej w północno-wschodniej Polsce, sięgając poprzez Białoruś daleko w głąb terytorium wielkoruskiego, bałtyckiego i ugrofińskiego.

2. DANE ETNOLINGWISTYCZNE

1. Zagadnienie substratu ugrofińskiego na Białorusi

Najstarszą dającą się zinterpretować etnicznie kulturą archeologiczną Białorusi jest ceramika grzebykowo-dołkowa, przypisywana powszechnie (przynajmniej na tym terytorium) ludom ugrofińskim. Spośród nich najbliższe terytorialnie są języki zachodniofińskie, a dla białoruskiego Podnieprza grupa wołżańska. Na możliwość substratu ugrofińskiego na Białorusi wskazuje pośrednio hydronimia przylegających do niej od wschodu Górnego Powołża, od północy – ziemi nowogrodzkiej i pskowskiej i od zachodu – Łotwy i Litwy, oraz intensywne kontakty bałtycko-zachodniofińskie, które miały miejsce prawdopodobnie w jej bezpośrednim sąsiedztwie. Podobnie rzecz się przedstawia z najstarszymi kontaktami słowiańsko-zachodniofińskimi, których wynikiem obok leksykalnych pożyczek mogą być pewne osobliwości fonetyczne i składniowe gwar północnoruskich i białoruskich. Wpływy ugrofińskie spotykamy przede wszystkim w hydronimii Białorusi, głównie na północnym pojezierzu oraz w dorzeczu Dźwiny i Górnego Dniepru. Większość z nich powtarza się na pierwotnym terytorium zachodniofińskim między Wałdajem a Zatoką Ryską. Na bałtyckie pośrednictwo wskazuje postać fonetyczna i słowotwórcza ugrofińskich hydronimów Białorusi, co pozwala przypuszczać, że przybywające tu w VI–IX w. plemiona słowiańskie nie zetknęły się bezpośrednio z ludnością ugrofińską (por. IX.5)

2. Bałtyckie dziedzictwo w języku białoruskim

Udział Bałtów w etnogenezie Białorusinów należy do najczęściej dyskutowanych ostatnio tematów bałtoslawistycznych. Z etnolingwistycznego punktu widzenia na uwagę zasługują następujące problemy: (1) wpływy litewskie w toponimii i języku białoruskim, (2) łotewsko-białoruskie kontakty językowe, (3) językowe ślady Jaćwingów na Białorusi, (4) geneza bałtyzmów Polesia, (5) zagadnienie bałtyckiej hydronimii Górnego Podnieprza.

2.1. Komponent litewski w toponimii i słownictwie białoruskim

Z prac K. Būgi (1923, 1924, 1925/1961: 493–778), J. Rozwadowskiego (1948) i nowszych badań wynika, że nazwy wodne pochodzenia bałtyckiego występują na obszarze Białorusi, wykraczając nawet poza jej granice. Natomiast problem stanowi ich identyfikacja etnolingwistyczna, zasady substytucji fonetycznej i związek z poszczególnymi arealami bałtyckimi; mniejszy jest zasięg nazw miejscowych, sięgających po dorzecze Berezyny Dnieprowej i Prypeci (Biryła, Vanagas 1968; Žučkevič 1974). Jeszcze węższy zasięg posiadają nazwy miejscowości z przyrostkiem *-iszki*. Jak wykazał J. Safarewicz (1956), a później J. Ochmański (1970), jest to wschodnia i południowa granica osadnictwa litewskiego w czasach przedhistorycznych. Przebiega ona od Brasławia poprzez Narocz, Świr, wzdłuż Berezyny Niemnowej, a od jej ujścia prawym brzegiem Niemna do Czarnej Hańczy, a dalej wzdłuż jej lewego brzegu. Na nieco większym obszarze (między granicą współczesnego języka litewskiego a linią: Dryssa – Dokszyce – Łohojsk – Kleck – Iwacewicz – Prużana) występują gwary północno-zachodnio-białoruskie, w których słownictwie spotykamy liczne zapożyczenia litewskie. Już w pierwszym tomie ich Słownika (SPNZ, I, 1979, A–H) A. Vidugiris i K. Morkūnas (1989) naliczyli ok. 400 lituanizmów. Zapożyczenia litewskie w dawnym języku białoruskim (Jablonskis 1941, Bułyka 1972) oraz na całym obszarze wschodniosłowiańskim (Būga 1925/1961: 749–778, Nepokupnyj 1976, Laučiūtė 1982, Anikin 2005) są przedmiotem intensywnych badań. Dotyczą one rzeźby terenu, flory i fauny, rolnictwa, hodowli, żywienia, budownictwa, rzemiosła, a także obyczajowości, wierzeń ludowych i słownictwa ekspresywnego. Niektóre z leksemów nie mają dokładnych odpowiedników we współczesnym języku i gwarach litewskich.

2.2. Kontakty łotewsko-białoruskie

Językowi łotewskiemu należy przypisać elementy bałtyckie w gwarach witebskich oraz należących do rosyjskiego obszaru językowego pskowskich i nowogrodzkich (Blese 1936, Laučiūtė 1971, Agajeva 1980). Według A. Nepokupnego (1976: 27–34) istnieją też pewne zbieżności leksykalne polesko-łotewskie, ale autor przytacza tylko dwa przykłady: poles. *bedra* ‘zagłębienie’ – łot. *bedre* ‘jama’; poles. *vołoka* ‘niskie, wilgotne miejsce’ – łot. *valka* ‘kałuża, podmokła łąka’, nie można więc z tego wyciągać zbyt daleko idących wniosków.

2.3. Językowe ślady Jaćwingów na Białorusi

Istnieją uzasadnione podstawy do przypuszczeń, że pierwotnymi mieszkańcami Czarnej Rusi, tzn. głównie Nowogródzczyzny, byli Jaćwingowie. Wprawdzie w XIII wieku polityczna granica jaćwiesko-ruska przebiegała wzdłuż Świsłoczy i Niemna (Kamiński 1953: 37–39), to jednak liczne hydronimy i toponimy bałtyckie spotykamy również na prawym brzegu tej rzeki. W zwartej masie występują one na śród-

kowym Poniemniu (Vanagas 1976), a na południu areal hydronimii jaćwieskiej wyznaczają, odkryte przez K. Būgę (1923 / 1961: 601–602), nazwy z formantem *-da* w dorzeczu Prypeci, Szczary i Narwi (por. IX.4). Natomiast wynikiem emigracji po katastrofie Jaćwieży w końcu XIII wieku mogą być szczególnie częste na Czarnej Rusi nazwy etniczne typu *Jatviny*, *Jatvjež*.

2.4. Geneza bałtyzmów Polesia

Wynikająca z położenia hydrograficznego odrębność etnokulturowa Polesia od dawna przyciągała zainteresowanie uczonych różnych specjalności. Dopiero jednak odkrywcze monografie C. Pietkiewicza (1928–1938), K. Moszyńskiego (1928) i J. Tarnackiego (1939) oraz kompleksowe badania ekspedycji poleskiej pod kierownictwem N. Tołstoja (1968 i n.) nadały tej problematyce należne miejsce. Archaizm językowy Polesia przejawia się nie tyle we właściwościach gramatycznych, ale w językowym obrazie świata i procesach semantycznych. Najważniejsza etnojęzykowa rubież przebiega na Polesiu wzdłuż Jasioldy, odcinka Prypeci i Horynia. Wyznacza ją pęk izoglos, spośród których miękka wymowa spółgłosek jest wykładnikiem różnic etnicznych między Poleszukami a Białorusinami, nazywanymi na północny wschód od tej linii *Litwinami*, *Litwakami*, *Litowcami*, co jest zapewne pozostałością dawnych podziałów administracyjnych WKL. Z badań J. V. Kucharenki (1968: 18–46) okazało się jednak, że przebiegała tędy rubież etno-archeologiczna między Polesiem Wschodnim a Zachodnim, a to nasunęło N. Tołstojowi (1968: 5–16) przypuszczenie, że chodzi tu o pierwotną granicę między Słowianami a Bałtami. Współczesne podziały etniczne Zachodniego Polesia wobec granic językowych i ich odbicie w świadomości mieszkańców ukazał V. Verenič (EB 1973: 159–165).

2.5. Zagadnienie bałtyckiej hydronimii Górnego Podnieprza

Hipotezę K. Būgi (1924/1961, III: 729–742) o wschodniej praojczyźnie Bałtów potwierdziła przeprowadzona przez V. Toporova i O. Trubačova (1962) analiza hydronimii Górnego Podnieprza, na którym wykryto kilkaset nazw wodnych pochodzenia bałtyckiego. Na południe sięgają one po Sejm, zagęszczając się w dorzeczu Desny, Soży i Górnego Dniepru. Największe ich skupisko istnieje w dorzeczu Berezyny, co według autorów monografii świadczy o stosunkowo niedawnej obecności na tym terenie elementu bałtyckiego, związanego z arealem litewsko-łotewskim. Mimo że analiza nazewnictwa nie ujawniła wyraźnych osobliwości językowych, wydaje prawdopodobne, że Bałtowie Dnieprzańscy stanowili odrębną gałąź tej rodziny. Wskazują na to kalki irańsko-bałtycko(-słowiańskie), przy braku bliższych związków między językami irańskimi a bałtyckimi. Podstawową trudność w badaniu bałtyckiej hydronimii Podnieprza stanowi niepewność brzmienia pierwotnych form. Dlatego konieczna jest dokumentacja historyczna oraz poszukiwanie mikrotoponimów i zapożyczeń appellatiwów w lokalnych gwarach białoruskich i rosyjskich na całym tym obszarze. Nie bez znaczenia jest także bałtycka hydronimia Powołża i Podmoskowie (Toporov 1972).

3. Białorusko-polskie arealy gwarowe

Do bezpośrednich kontaktów białorusko-polskich doszło dopiero po wypełnieniu pojaćwieskiej pustki osadniczej na Suwalszczyźnie i północnym Podlasiu w XIV–XV wieku. Zapewne wcześniej doszło do nich między Mazowszem a Polesiem, czego świadectwem są liczne (dawne i nowsze) związki leksykalne (Tarnacki 1939, Verenič 1990). Arealne zbieżności leksykalne polsko-białoruskie w oparciu o atlasy gwarowe obu języków przedstawił Z. Leszczyński (1970), stwierdzając, że białorutenizmy występują tylko w polskich gwarach pogranicznych, natomiast niektóre polonizmy sięgają daleko na północ i wschód Białorusi. Izoleksy białorusko-polskie były przedmiotem ankiety rozpisanej z inicjatywy H. Cychuna przez Instytut Językoznawstwa im. Janki Kupały w Mińsku (1975). Odpowiedziało na nią 22 uczonych z obu krajów, wskazując na rezultaty i kierunki dalszych badań, które z uwzględnieniem pogranicza polsko-ukraińskiego udokumentowali i podsumowali D. K. Rembiszewska i J. Siatkowski (2018).

4. Językowe ślady penetracji Waregów na Białorusi

Przypadające na IX–XI w. wyprawy Waregów nie mogły w drodze do Bizancjum ominąć Białorusi, gdyż przez nią właśnie prowadziły najkrótsze drogi wodne. Na szlaku dźwińsko-dnieprzańskim najważniejszym ośrodkiem był Połock i Smoleńsk, w pobliżu którego znaleziono cmentarzysko skandynawskie (rejon Gniezdowa). Drugi szlak prowadził poprzez Niemen i Szczarę do Prypeci. Tu również spotykamy materialne świadectwa pobytu Waregów: nad dolnym Niemnem, w Grodnie i w Wołkowysku (Jodkowski 1936), oraz nazwę rzeki *Roś* (przeptywającej koło Wołkowyska), stanowiącej dogodniejsze niż Szczara połączenie z Jasiołdą i Prypecią. Jak wiadomo, nazwę *Roś* nosi również prawy dopływ Dniepru wpadający koło Kaniowa. Mimo różnych możliwości objaśnień (Vasmer/Fasmer III: 506) wywodzi się ona najprawdopodobniej od etnonimu Waregów *Ros-* / *Rus-* (por. st.isl. *rōþ-menn* ‘wioślarze’): (1) Staraja *Rusa*, miasto i terytorium na południe od jeziora Ilmen, (2) *Rusa*, jezioro na południe od Dorpatu na szlaku rzeki Ema-Jōgi, najważniejszej arterii wodnej Estonii, (3) *Rusnē*, prawe ujście Niemna.

Skandynawskiego pochodzenia może być też nazwa *Grodno* (strus. *Horodno*, lit. *Gardinas*, krzyżackie *Garthen*), którego początki sięgają czasów przedruskich, a nazwa nie może być bałtycka, por. lit. *gařdas* ‘chlew, zagroda’ wobec staroislandzkiego *garđ* ‘gród, ogrodzenie’, *Garđariki* ‘Ruś’, dosłownie ‘Państwo Grodów’. Pomiędzy Grodnem a Połockiem istnieje połączenie wodne poprzez Niemen, Mereczankę, Wilię, Żejmianę, Dzisnę.

3. STRATYFIKACJA ETNICZNO-JĘZYKOWA BIAŁORUSI

Najstarszą, dającą się uchwycić warstwę językową Białorusi stanowi hydronimia ugrofińska, nawiązująca do nazewnictwa pojezierza inflancko-pskowskiego (*Issa*, *Nemiga* / *Nemega*, *Newel*, *Świr* / *Siwer*). Nosi ona na sobie piętno pośrednictwa języków bałtyckich (formanty *-da*, *-el-*), które tworzą kolejną warstwę hydronimiczną

Białorusi i terytoriów przyległych (Pskowszczyzna, Górne Powołże i Podnieprze, Polesie, Podlasie). Zróżnicowanie arealne bałtyckiej hydronimii Białorusi przemawia za hipotezą, że tu właśnie pod wpływem warunków geograficznych zaczęły się kształtować różnice między plemionami zachodniobałtyckimi (część południowo-zachodnia), wschodniobałtyckimi (pojezierze północne) a Bałtami dnierprzańskimi (południowy wschód), najwcześniej zasymilowanymi przez Słowian.

Na pierwotne terytorium Bałtów wschodnich nawarstwili się słowiańscy Krywicze, Bałtów zachodnich – Dregowicze, a Bałtów dnierprzańskich – Radymicze. Tak więc podział na Białą i Czarną Ruś oraz dialekty północno-wschodnie i południowo-zachodnie zdaje się odzwierciedlać różnicę między plemionami wschodnio- a zachodniobałtyckimi. Kolejne etapy slawizacji można śledzić pośrednio poprzez stopniowe zagęszczanie się na północnym zachodzie elementów bałtyckich w onomastyce, słownictwie i kulturze ludowej Białorusi.

Najwcześniej żywioł słowiański opanował Górne Podnieprze (po linię Berezyny) i Polesie, gdzie nie zachowały się bałtyckie nazwy miejscowe, a hydronimy są stosunkowo rzadkie. Kolejną rubież etno-językowo-kulturową wyznaczają nazwy miejscowe na *-iszki*, rozpowszechnione na zachód od linii: Brasław – Miadziołka – Naroczanka – Berezyna Niemnowa – Niemen do ujścia Czarnej Hańczy. Jest to zarazem wschodnia granica katolicyzmu, który przyjmowali mieszkający tu Litwini w XIV–XV wieku. Dopiero w czasach historycznych żywioł wschodniosłowiański osiągnął stan dzisiejszy, a maksymalny zasięg penetracji języka białoruskiego na północnym zachodzie wyznacza zasięg litewskiego dzukowania.

Naszkiecowane wyżej przemiany etniczno-językowe nie miały, jak się zdaje, charakteru wielkich migracji, lecz polegały raczej na stopniowej asymilacji na przestrzeni długiego czasu: od przybycia ludów ugrofińskich (III tys. przed Ch.), poprzez kształtowanie się i rozpad wspólnoty prabałtyckiej (II–I tys. przed Ch.), po ekspansję wschodniosłowiańską, trwającą od połowy I tysiąclecia po czasy nam współczesne. Powodem asymilacji Bałtów była nie tylko przewaga ilościowa elementu słowiańskiego, lecz zapewne również względy kulturowe, a od XI w. także polityczne i religijne.

Na zakończenie naszych rozważań odpowiedzieć trzeba na pytanie, jak mimo tak głębokiego zróżnicowania geograficznego, antropologicznego, kulturowego i językowego Białorusi, mimo braku integrującego centrum i naturalnych granic doszło do ukształtowania języka i odrębności narodowej Białorusinów. Wprawdzie wschodniosłowiańskie pochodzenie i przejściowa między ukraińskim a rosyjskim pozycja określają stanowisko języka białoruskiego w rodzinie słowiańskiej, nie wyczerpują jednak językoznawczej problematyki etnogenezy Białorusinów, której nie da się wyjaśnić bez uwzględnienia pierwotnych stosunków etno-językowo-kulturowych na terytorium przez nich zajmowanym. Te z kolei zostały zdeterminowane w znacznym stopniu przez położenie geograficzne Białorusi, która nie posiada ani naturalnych granic, ani wyraźnego centrum. Trzy główne wchodzące w jej skład krainy: Pojezierze, Polesie, Podnieprze (położone w dorzeczach rzek zmierzających w odmiennych kierunkach) wykraczają poza jej obszar i ciążą ku terytorium sąsiednim, a większe skupiska osadnicze są rozmieszczone głównie na jej peryferiach. W konsekwencji

najważniejsze rubieże antropogeograficzne, a więc i językowe, nie scalają, lecz rozczłonkują terytorium Białorusi, tworząc z niej konglomerat stref przejściowych.

Wydaje się, że odrębny etnos i język białoruski wytworzył się dzięki przynależności do Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego polityczne granice określają niemal dokładnie zasięg etnograficznej Białorusi. Dzięki temu nie stała się białoruszczyzna strefą przejściową dialektów ruskich, lecz samodzielnym językiem, urastając do rangi urzędowego języka Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wskazuje na to również dawna jej nazwa – *Ruś Litewska* (jako przeciwieństwo *Rusi Moskiewskiej*) oraz dobrze udokumentowane w źródłach historycznych, a zachowane na peryferiach Wielkiego Księstwa nazwy – *Litowcy*, *Litwiny*, *Litw(a)ki*.

B. BIAŁORUSKO-UKRAIŃSKIE ZWIĄZKI JĘZYKOWE NA ZIEMIACH WKL

Język białoruski jest najważniejszym, ale nie jedynym, językiem wschodniosłowiańskim na ziemiach WKL. Do czasów unii lubelskiej (1569) ziemie Wielkiego Księstwa obejmowały znaczne obszary późniejszej Ukrainy. Oba języki mimo wyraźnych różnic pozostawały ze sobą od dawna we wzajemnych kontaktach, dokonując wspólnych innowacji. Na obszarze Polesia i Podlasia istnieją gwary przejściowe, które nie można w sposób jednoznaczny zaliczyć do jednego z nich. W tym miejscu zajmiemy się znanymi już nauce i kilkoma nie zauważonymi dotychczas innowacjami obu języków i ich pogranicznych dialektów głównie w zakresie fonetyki wyrazu. Pominięte zostaną zbieżności leksykalne ze względu na brak odpowiednich opracowań, przede wszystkim dwustronnych słowników obu języków.

1. FONETYKA

1. Spirantyzacja $g > h$

Zmiana objęła cały obszar języka białoruskiego i ukraińskiego oraz dialekty rosyjskie grupy południowej i niektóre północnej. Poza wschodniosłowiańskim spirantyzacja $g > h$ dokonała się w języku słowackim, czeskim i górnołużyckim i śladowo w niektórych innych dialektach słowiańskich (słowińsko-pn.kaszubskim, zachodniosłoweńskim i czakawskim).

We współczesnym literackim języku białoruskim h [ɣ] jest dźwięcznym odpowiednikiem welarnego χ , ale w gwarach południowych posiada jak w ukraińskim artykulację krtaniową. Podobna wymowa (krtaniowa, subglotalna) ma miejsce w gwarach rosyjskich przylegających do obszaru białorusko-ukraińskiego, ale w większości gwar pd.rosyjskich jest to dźwięczny spirant welarny (RD 1965: 72). W kilku leksemach w gwarach poleskich i pd.mohylewskich została odnotowana również zmiana interwokalicznego $-ž-$, $-z-$ $>$ $-h-$: *kažu* [kahu] (1. sg.), *kaže* [kahe] (3. sg.), *skaży* [skaħy] (2. sg. imper.), *kazali* [kahali] (3. pl. praet.) oraz *ženu* [henu] (1. sg.), *uže* [uħe] (Ossowski 1992: 123).

W języku rosyjskim przejście $g > h$ [ɣ] dokonało się w szerokim pasie gwar środkowych przylegających do obszaru białoruskiego oraz dialekcie południowym

(ARGM 1957: mapy II, 38; III,1, 7). Do spirantyzacji *g* dochodzi również w gwarach północnych: na niewielkim obszarze na południe od jez. Onega (RD 1965: 72) oraz w części gwar ołonieckich, gdzie spółgłoska *g* w pozycji interwokalicznej ulega spirantyzacji, np. *noya*, *doroja*, *pojodi* (Avanesov 1949: 216). Brak łączności terytorialnej z arealem południowo-zachodnio-ruskim przemawia przeciw związkowi genetycznemu obu procesów.

Dźwięczne *h* pojawia się fakultatywnie w polszczyźnie kresowej pod wpływem substratu zachodnioruskiego, głównie w zapożyczonych leksemach oraz u osób bilingwalnych, których językiem macierzystym jest ukraiński lub białoruski. W zależności od sąsiedztwa jest realizowane jako spirant krtoniowy lub welarny. Podobnie w litewskiej gwarze okolic Zdzięcioła na Nowogródczyźnie pod wpływem zapożyczeń białoruskich występuje w różnych pozycjach dźwięczne, zwykle osłabione *h*, np. *^hadina* ‘godzina’, *ahurka* ‘ogórek’, *bahotas* ‘bogaty’ itp. (Rozwadowski 1995: 113–115).

Co się tyczy chronologii, to N. Trubetzkoy (1925) cofa zmianę *g > h* do epoki, kiedy istniały bliskie związki grupy południowo-zachodniej (praczesko-słowackiej) ze wschodniosłowiańską. W opinii T. Milewskiego (1965: 265–266) spirantyzacja *g* rozpoczęła się (wraz z innymi procesami) w późnoprasłowiańskim centrum innowacji na południe od Karpat, a dokonała się ostatecznie w XI–XII wieku. Jako najstarsze świadectwa zmiany *g > h* na Rusi Kijowskiej przytacza się zapis *ukrugъ* ‘okrucz’ (1073), hiperyzm zamiast *ukruхъ* oraz *ospodarję* [hosudarja] ‘pana’ zamiast *gosudarję* (1151 Kiparsky 1963: 128). Od XIII wieku w zabytkach zachodnioruskich litewskie *g* jest oddawane przez ⟨k⟩ lub częściej ⟨kg⟩, np. 1215 *Vilik(g)ailъ* < **Viliga-ila*, 1247 *Lonъkgveni* < **Lengvenis* (Būga 1959, I: 227–268).

2. Repartycja *u / ʊ / v – i / ĭ / j*

2.1. Szereg { *u / ʊ / v* }. Po zaniku jerów odziedziczony z epoki przedhistorycznej sonant (glajd) *ʊ* uległ w językach słowiańskich różnego rodzaju zmianom w zależności od pozycji w wyrazie. W nagłosie przed samogłoską oraz w pozycji interwokalicznej przeszedł w wargowo-zębowy spirant *v-*, ale kiedy po zaniku jeru słabego znalazł się przed spółgłoską, uległ wokalizacji w *u-*, typ **vъnukъ* > *unuk*. Natomiast po samogłosce (przed spółgłoską *i* w wygłosie) zachował się jako *ʊ*, tworząc z nią dyftong fonetyczny. Jako spirant dwuwargowy *v* jest notowane przez badaczy w różnych pozycjach; w zależności od języka / dialektu należy je traktować jako wariant *v* lub *ʊ*. Poza białoruskim i ukraińskim repartycja ta objęła dialekty pd.rosyjskie (kursko-orłowsko-dońskie) oraz część gwar grupy północnej. Podobna zmiana zachodzi w języku słowackim oraz w słoweńskim wewnątrz wyrazu, a w serbochorwackim spotykamy przykłady przejścia *ʊ- > u*.

W języku ukraińskim powstała po zaniku jeru słabego nagłosowa postać *u-* występowała zdaniem G. Shevelova (2002: 379–382) po pauzie *i* po końcowej spółgłosce poprzedniego wyrazu (np. prepozycjach *bez*, *ot*, *ob*, *roz-*) wobec *v-* po samogłosce, skąd alternacja *v- / u-* również w wyrazach z etymologicznym *u-*, np.

st.ukr. *ni vxo słyša* [ni_uxo], *vo vxo* [vo_uxo]. Podobnie w gramotach halicko-wołyńskich: *to včiniłi, tēmi vžitki, ani vkažetʹ* itp. (Kuraszkiewicz 1934: 76). Nagłosowe [u-] zachowuje się w obu językach po samogłosce poprzedniego wyrazu, por. ukraińskie: *naš učytelʹ / naša_učytelʹka, vin uže / ja_uže, tam u lisi / χata_u lisi, vin u vodu_upau / ja_u snih upau* itp. (Ziłyński, op. cit. 50); *z usim / na_usjomu, naukoło < na około* (Shevelov 2002: 383–384). Podobnie rzecz się ma w języku białoruskim, gdzie dla współczesnej wymowy (standardowej) I. Sawicka (1972: 255–270) oraz W. Czekman i E. Smułkowa (1988: 78–91, 120–121) stwierdzają realizację *u* w wygłosie sylaby i wyrazu, a *v* odpowiednio w nagłosie tych struktur. Zapisy wskazujące na dyftongizację spotykamy od XIII w., np. 1229 *uzjati* [uzjati], XIV w. *unuk* ‘wnuk’, 1387 *vedomo usemʹ* [vedomo_usem], XV w. *po vlici* [po_uli-ci], *navročyščaxʹ* [na_uročyščaxʹ], XVI w. *navčylsę* [naučylsja] (Karskij 1955: 243–245, 329–332); podobnie u F. Skoryny, np. *povčene* [poučenje], *navčju* [naučju], *vbog* [vboh] (FS 1992: 581). Dziś w pozycji międzywyrazowej jest to zjawisko żywe zarówno w gwarach, jak też w języku literackim, np. *jon u domu / ana_u domu; umeju / nja_umeju* itp. Również w gwarach pd.rosyjskich w wygłosie sylaby i wyrazu pojawia się *u* w miejsce *v*, np. *karouka, karou, dauuo*, a nagłosowe *v-* przed spółgłoską może wymieniać się w *u-*, np. *unuk / unuk, udova / udov*, itp. (Avanesov 1949: 216, 218; RD 1965: 77).

W obu językach zachodnioruskich również dawne *l* przechodzi w *u*, przed spółgłoską i w wygłosie głównie po sprzyjającym labializacji *o*, typ brus. *vouk nasiu*, ukr. *vouk nosyu*. Za najstarsze pośrednie świadectwo tej zmiany uważa się wahania w pisowni imienia Witolda, którego litewska forma **Vitautas* jest zapisywana: w dokumentach ruskich jako *Vitovt*, w krzyżackich jako *Vitout*, *Wytowd*, *Wytawd* lub *Witold*, a w łacińsko-polskich *Witowd(us)* / *Witold(us)*. W opinii K. Būgi (1958: 254–259) formy z *-l-* są przejawem hiperpoprawności wobec tej zmiany. Hipotezę tę zakwestionował J. Reczek (1969: 144–161) ze względu na brak zapisów ruskich z *-l-* z tej epoki (pewne przykłady z XVI w.), a sam objaśnia substytucję lit. **Vitautas* > *Witold* w dokumentach krzyżackich wpływem imion germańskich z formantem *-old* / *-ald*). Przykłady zmiany *l* > *u* w appellativach pojawiają się w końcu XV wieku: *vdovzē* [vdouze] (1489 «Četja Mineja», lokalizacja niepewna). W stuleciu następnym liczba ich rośnie (Karskij 1955: 319–322), spotykamy też hiperyzmy, np. *minuʹši* w miejsce *minuʹši* (1542 Stang 1935: 76). Dziś jest to proces powszechny na prawie całym obszarze języka białoruskiego. Podobnie na Wołyniu, np. *pownuju* [pouuju] (poł. XVI w. «Zbornik» popa Naliwajki), *wzdowż* [vzdouż] (1552 Łuck), hiperyzm *vołtorok* [vo-utorok] (1549 Włodawa) i na Ukrainie wschodniej. Jak zauważa G. Shevelov (2002: 520–534), do gwar południowo-zachodnich proces ten dotarł dopiero w połowie XVII wieku, a w gramotach mołdawskich i w dzisiejszych gwarach tego regionu nie jest w ogóle znany, np. *wolki, żoltoju* (op. cit.: 524). Podobna zmiana zaszła w gwarach rosyjskich w sąsiedztwie obszaru białoruskiego (Wielkie Łuki, Smoleńsk, Brjansk), np. *prišou, vouk, pouunyj*, a poza tym na znacznych obszarach gwar północnych. W dialektologicznych opisach języka rosyjskiego od półotwartego *u* odróżnia się dwuwargowe *w*, typ *towstyj, vovk, daw / dała* (ARGM 1957, mapy II,

46, 47; RD 1965: 80; Pożarickaja 1997: 64), ale różnice między oboma wariantami [u] nie mają charakteru fonologicznego.

2.2. Szereg {i / ĭ / j} wykazuje paralelny rozwój względem {u / ŭ / v}. W nagłosie przed samogłoską i w pozycji interwokalicznej spirantyczne j; przed spółgłoską po zaniku jeru słabego i- typ *j₂gla* > *igla*; po samogłosce przed spółgłoską i w wygłosie ĭ, które tworzy z nią odpowiednie połączenia dyftongiczne.

W języku ukraińskim, jak zauważa J. Ziłyński (1932: 48–50), postać ĭ występuje w połączeniach dyftongicznych [iĭ], [yĭ], [uĭ], [eĭ], [oĭ], [aĭ]. Natomiast jako spółgłoska w sekwencjach [ja], [je], [jo], [ju], [ji], [jy]. Podobnie w fonetyce międzywyrazowej wahanie {i / ĭ} zachodzi zarówno w gwarach, jak też w wymowie kulturalnej w fonetyce międzywyrazowej. Jako sonant ĭ- wymawia się często po końcowej samogłosce wyrazu poprzedniego, natomiast jako samogłoska i- po spółgłosce, np. *ja ĭdu*, *χto ĭde* / *win ide* podobnie *sestra ĭ brat* / *brat i sestra*.

Podobnie dla literackiego języka białoruskiego W. Czekman i E. Smułkowa (1988: 241) stwierdzają repartycję j w nagłosie wyrazu i sylaby, ĭ odpowiednio w wygłosie, także w pozycji międzywyrazowej, typ *jon išou* / *jana ĭšla*. Od zasady tej zdarzają się odstępstwa indywidualne (uogólnienie *j lub ĭ*) oraz regionalne, mianowicie na południowym zachodzie (region Brześćcia) we wszystkich pozycjach może pojawić się j w każdej pozycji, co znajduje paralelę w gwarach północnopolskich. Osobliwością języków wschodniosłowiańskich jest obecność tej repartycji na granicy wyrazów, np. brus. *jany ŭvajšli*, ukr. *ja ŭže* / *vin uže*; *χto ĭde* / *win ide*; pd.ros. (gw.) *ona ŭ gorodě* / *on u gorodě* (RD 1965: 77).

Podobna repartycja zachodzi w języku litewskim, gdzie v, j występuje w nagłosie przed samogłoską oraz w pozycji interwokalicznej, a w nowym wygłosie realizuje się jak -i-, -u-, np. *su dievu!* ‘z Bogiem’ > *sudiev* [sudieũ], *rankoje* ‘w ręce’ > *rankoj* [rankoĩ] (Otrębski 1958: 368). Natomiast zmiana ł (powstałego jak w litewskim z niepalatalnego l) w ŭ przed spółgłoską ujawnia się w łotewskich dialektach na pograniczu białoruskim, np. *touka* < *tolka* < *talka* ‘tłoka, praca kolektywna’; *auk’iuñi* = *alkūñe* ‘łokieć’ (Endzelin 1922: 146). Natomiast okazjonalna zmiana nagłosowego przed spółgłoską u- > ŭ- w polszczyźnie kresowej i gwarach pogranicza wschodniego jest rezultatem wpływu języków zachodnioruskich (Grabka 2002: 104–105). Sumując, osobliwością języków południowo-zachodnio-ruskich jest repartycja: *jV-*, *-VjV-* / *-VĭC-*, *-Vĭ*, także w pozycji międzywyrazowej. Jest ona rozwinięciem tendencji późnoprąsłowiańskiej z okresu wokalizacji / zaniku jerów, kiedy początkowe *v₂-*, *j₂-* przechodziły w *u-*, *i-* po końcowej spółgłosce poprzedniego wyrazu, a po samogłosce w *v-*, *j-* (> \emptyset -), skąd nieregularne dublety *u-* / *v-*, *i-* / \emptyset - , typu *u/vnuk*, (*i*)*skra*.

3. Dyftongizacja

W przeciwieństwie do polskiego i rosyjskiego języka literackiego procesy dyftongizacyjne pojawiają się cyklicznie w różnym częściach areału zachodnioruskiego. Sprzyja temu okoliczność, że po zaniku jerów słabych spółgłoski j, v w nowym wygłosie sylaby i wyrazu (tzn. przed spółgłoską i przed pauzą) były realizowane

jako glajdy, tworząc z poprzedzającą samogłoską (także w pozycji międzywyrazowej, spółnik *i* > *i̇* i przyimek *u* > *u̇*) liczne połączenia dyftongiczne: [aj̇], [oi̇], [ei̇], [uj̇], [yi̇] – [au̇], [ou̇], [eu̇], [uu̇], [yu̇]. Również zmorfonologizowana dziś zmiana *l* > *u* stała się kolejnym źródłem połączeń dyftongicznych.

Innym źródłem dyftongizacji stało się *ě* (tendencja ogólnoruska) oraz wzdłużone w sylabach zamkniętych *e* i *o*. Dyftongi zachowują się najlepiej na Polesiu, gdzie występują głównie w akcentowanych sylabach zamkniętych, typ **lěsŭ* > *lies*; **medŭ* > *mied* > *m'ued* > *m'üid*; **konŭ* > *kuoń* / *kuen* / *kuyń* / *kuiń*. Osobliwością artykulacyjną tych dyftongów jest ich jednolitość artykulacyjna, tzn. brak wyraźnej pełni głosowej i elementu niezgłoskotwórczego. Różne stadia dyftongizacji spotykamy również na pn. Wołyniu, Polesiu, Podlasiu i gwarach pdz. białoruskich (Shevelov 2002, mapa III, 1; Kuraszkievicz 1985: 51–82, 166–189, załącznik 3; Łesiów 1997: 411; DABM 1963, mapa 34, 35).

Podobny przebieg i rezultaty (pod akcentem, najczęściej przy kontyuantach ps. *ě*, przy *e*, *o* w sylabie zamkniętej) miały miejsce w gwarach centralno-południowo-białoruskich (Nowogródek, Wołkowysk, Mołodeczno, Baranowicze, Słuck, Mińsk, Bobrujsk), gdzie na pograniczu litewskim rezultatem jest [’ie / ye] oraz [’uo / uo], np. *p’ieč* ‘piec’, *u kućie* ‘w kącie’ / *krupye* ‘krupy’; *mnuoho* / *nuos* ‘niósł’ itp. Jak zauważa J. Rozwadowski (1961: 341–351), identyczna pod względem artykulacyjnym z litewską dyftongizacją miała miejsce w trójjęzycznej gwarze wsi okolic Zdzięcioła, np. litewskie *dauburys* ‘sianokosy’ zmienia się w białoruskie *douburie*. Jediną różnicą między tymi językami jest obecność dyftongów także w sylabach nieakcentowanych w litewskim. Okoliczność ta nasunęła mu przypuszczenie, że źródłem białoruskiej dyftongizacji był substrat bałtycki. Homofoniczną realizację dyftongów i ich obecność w systemie wokalicznym w trójjęzycznych gwarach pogranicza litewsko-polsko-białoruskiego (Zdzięcioł, Łazduny, Dziewieniszki, Gierwiaty) stwierdziła T. Sudnik (1975: 171–197).

4. Proteza

Odziedziczona z epoki prasłowiańskiej proteza wokalicznego nagłosu (nieznana poza kilkoma leksemami w rosyjskim i polskim języku literackim) żywa jest do dziś w gwarach pn.słowiańskich, szczególnie na obszarze zachodnioruskim, a w języku białoruskim weszła do pisowni i wymowy literackiej. Natomiast w ukraińskim, podobnie jak w polskim, zjawisko to musiało być odczuwane jako gwarowe, gdyż do wymowy kulturalnej dostały się nieliczne, najczęściej używane formy: *vin*, *vona*, *vono*, (*v*)*ulica*, (*v*)*uxo* ale *uši* (Ziłyński 1932: 108–109). Zgodnie z regułami fonotaktyki prasłowiańskie protetyczne *u-* i *i-* występują zwykle w odmiankach spirantycznych *v-* (przed zaokrąglonymi), *j-* (przed przednimi *i* i *a*). Innowacją zachodnioruską jest protetyczne *h-*, które na Polesiu i Wołyniu pojawia się głównie przed *o-* (DABM 1963, mapa 47; Dejna 1957, mapa II, 1–3; AUM 1984, mapa 140; Łesiów 1997: 269; Shevelov 2002, mapa IV, 4), skąd dostało się do pogranicznych gwar polskich (Grabka 2002).

W języku białoruskim, jak stwierdzają E. Blinava i J. Mjacełskaja (1980: 65–66), proteza nagłosu jest żywotnym procesem w większości gwar, szczególnie przed samogłoskami akcentowanymi, np. *v-²ozera / azj¹ory*; *v-¹orny / ar¹ać*; *j-¹ihra-ny / ihr¹ać*; *j-¹iskra / iskr¹ycca* itp. Przed samogłoskami przednimi jest to z reguły *j-*, spotykane rzadziej przed tylnymi (głównie w formach zaimka *j-on*, sięgających daleko na wschód aż po Mosalsk i rz. Ugrę, tj. dawną granicę WKL; por. RD 1965: 242–244, mapa 3). Przed samogłoskami tylnymi zaokrąglonymi jest to spirantyczne *v-*, np. literackie: *v-uż*, *v-ulica*, *v-ostry*, *v-oka*. Proces ten jest najbardziej żywotny w gwarach witebskich, np. *v-uχa*, *v-ušy*, *v-učycca*; *v-ozira*, *v-očaraž* (Brasław), podobnie w gwarach kopylskich, homelskich, mohylewskich, a na zachodzie wokół Nowogródka, np. *v-ozara*, *v-osjań*, *v-uχo*, *v-uška*. Rzadziej *v-* pojawia się przed *a-*, *i-*, np. *v-arfa*, *v-ikona*, *v-inija* (liter. *inej*). Natomiast w okolicach Grodna i Kamieńca Litewskiego, zapewne pod wpływem polskim, proteza nie pojawia się, np. *okna*, *osjań*, *ozero*, *ostrjy*, *uχo*, *uško*, *ulica*, *utka*; podobnie na pnw. skraju Homelszczyzny (por. DABM 1963, mapy 47, 48).

W sąsiedztwie obszaru ukraińskiego spotykamy protetyczne *h-*, np. *h-uχa*, *h-usy*, *h-uż*, *h-ulyca*; *h-ostryj*, *h-oseń*, *h-okna*, *h-seńnu*, *h-oči*. Na obszarze tym spotykamy *h-* przed nie ulegającym protezie w białoruskim *a-*, np. *h-aves*, *h-avečka*, *h-areχ*, *h-arać*, *h-armija* oraz przed *i-*, np. *h-inšy*, *h-yskra* albo w miejsce *v-*, np. *h-arabej* (liter. *varabej*), *h-osim* (liter. *vosem*).

W języku literackim, jak zauważają W. Czekman i E. Smułkowa (1988: 222), samogłoska *i-* na początku białoruskich wyrazów i zgłosek otrzymuje protezę spółgłoskową *j-*: w nagłosie *j-ihrany*, *j-iskra* w śródgłosie (dla uniknięcia hiatu), por. *ma-jjχ*, *tva-jjχ*. Natomiast nagłosowe *e-* w wyrazach rodzimych (z wyjątkiem wykrzyknika *e-χe-χe!*) jest poprzedzane przez *h-*, np. *h-ety*, *h-eny* itp.

W języku rosyjskim protetyczne *v-* pojawia się w niektórych leksemach przed samogłoskami zaokrąglonymi, por. st.ruskie *v-otčina*, dzisiejsze *v-ot*, *v-osem* (Kiparsky 1963: 146–147). Proteza występuje w gwarach, głównie na zachodzie pasa środkowego, wchodzących kiedyś w skład WKL, np. koło Brjanska *v-akno*, *v-oblaka*, *v-oči* (Shevelov 1953: 73); por też mapę *v-utka*, *v-oseń* (RD 1965: 255). Poza tym pojawia okazjonalnie w różnych miejscach na wschód od Moskwy (ARGM 1957, mapa II, 55).

W polskich gwarach wschodnich (pogranicznych i kresowych) protezę *χ* i *v* przed wszystkimi samogłoskami B. Grabka (2002: 111) objaśnia wpływem gwar ukraińskich i białoruskich.

Proteza nagłosowej samogłoski trafia się też w dialektach litewskich, nie tylko na pograniczu białoruskim, np. *yrà* [j-yrà] ‘jest’, *úoga* [v-uoga] ‘jagoda’, *ožkà* [v-ožka] ‘koza’, *ùrvàs* [v-urvas] ‘nora’ (Otrębski 1958: 378–379), nie jest to jednak zjawisko powszechne.

5. Geminacja

Prasłowiańskie połączenia typu: spółgłoska przedniojęzykowa + *bj* przed samogłoską ulegają w językach zachodnioruskich wzmocnieniu (wzdłużeniu) odbieranemu

jako geminacja. Jak zauważa J. Ziłyński (1932: 114–115, 159), połączenia te przeszły w literackim języku ukraińskim w geminaty, np. **veselbje* > *vesilja*, **lbjati* > *ljjaty* zmieniają się w gwarach wschodnich, północnych i części wołyńskich w spółgłoski wzdłużone, np. *wesil'a*, *l'aty*; podobnie przy innych spółgłoskach przedniojęzykowych *t*, *d*, *s*, *z*, *č*, *ž*, *n*, np. *žyt'a*, *bezlād'a*, *kolos'a*, *χabaz'a*, *kloč'a*, *zbiž'a*, *nasin'a*. Taki sam proces dokonał się w języku białoruskim (DABM 1963, mapa 64), w którym geminacji ulegają spółgłoski przedniojęzykowe, np. *kałośše*, *kućca*, *sużža*, *mysšu*, *nočču*, *ružžo*, *svińna*, *vjasellja*, *lljuć*; na wschodzie (gdzie zachowuje się *r'*): *macerrju* itp. Najstarsze przykłady pochodzą z XV w., np. *χrestytjanskago*; XVI w. *brattja*, *niččogo*, *stannja*, *kollem* (Karskij 1955: 292–300). Innym przejawem tej tendencji w obu językach jest zmiana w czasowniku (3. sg. pl., inf.) końcowego *-t* + reflexivum *sja* > *-cc'a* > brus. *-cca*, ukr. *-c'a*, np. *pytati-sja* > brus. *pytacca*, ukr. gw. *pytac'a* itd.

W opinii G. Shevelova (2002: 630), geminacja jako konsekwencja zaniku jerów słabych po spółgłoskach przed jotą pojawiła się po stwardnieniu spółgłosek wargowych (XIII w.), które nie uległy temu procesowi. Uległy jej natomiast funkcjonalnie miękkie. Na obszarze języka ukraińskiego najstarsze przykłady pochodzą z gramot mołdawskich z XV wieku, np. 1433 *obvezanně*; nieliczne spotykamy w XVI w., np. 1560 *nalljali*, a powszechnie geminaty oznacza się w piśmie dopiero od połowy XVII wieku, również w toponimach, np. 1702 *Zaporožže*, 1710 *Podolle*, 1720 *Rossju*. G. Shevelov przypuszcza, że geminacja na obszarze Mołdawii miała lokalny charakter, głównym jej centrum były tereny Białorusi (dokumentacja XV–XVI w.), skąd po unii lubelskiej rozszerzyła się na Ukrainę, docierając do Karpat.

Jak zauważył O. Broch (1916: 86–88), geminacja typu *śvińna*, *sud'd'a*, *žël'l'ä* oraz inne cechy białoruskie występuje na zachód od Mosalska, a przez mieszkańców części wschodniej nazywana jest POLŠA, a zatem wschodni zasięg geminacji wyznacza dawna granica Rzeczypospolitej (do 1654 r.) i okoliczność ta do pocz. XX w. zachowała się w świadomości mieszkańców. Podobnie na pd.wschodzie obszaru białoruskiego w mieszanych gwar wielkołuцьkich i smoleńskich, np. *svat't'a*, *łośad'd'u*, *nareč'č'o*, *rož'ž'u* (Blinava, Mjacelskaja 1980: 63), a na pd.wschodzie koło Brjanska, np. *suddja*, *trettej*, *usilennja*, i Orła, np. *brattja*, *visellja* (Shevelov 1953: 73, 79).

W obu językach zachodnioruskich geminacja weszła do wymowy literackiej, nie dotarła natomiast do sąsiadujących z polszczyzną gwar podlaskich, grodzieńskich, zach.poleskich i pdz.ukraińskich (DABM 1963, mapa 64; Dejna 1957: 67–70, mapa III, 6; Shevelov 2002, mapa IV, 7).

6. Dyspalatalizacja

Podobnie jak w języku polskim, dyspalatalizacja fonetyczna objęła w białoruskim i ukraińskim spółgłoski dźwiękowe (funkcjonalnie miękkie) *č'*, *š'*, *ž'* przed *i*, *e*, które przesunęły się do tyłu dając *y*, *e*. Proces ten objął w obu językach również spółgłoskę *r'* > *r*, która zachowuje miękkosć na wschodniej peryferii obszaru białoruskiego i częściowo w gwarach wsch.ukraińskich oraz karpaccich. Spółgłoski wargowe

w obu językach zachodnioruskich uległy dyspalatalizacji w wygłosie, a w gwarach pdz.białoruskich p' , b' , v' , m' przed a , o wydzielają miękkość w postaci spirantycznego j jak na pobliskim Mazowszu, np. *apjac'*, *bjodro*, *vjoska*, *mjakko* (Blinava, Mja-celskaja 1980: 57).

W sposób konsekwentny (stwardnienie przed każdą dawną przednią) dyspalatalizacja została przeprowadzona w języku ukraińskim oraz w gwarach zach.pole-skich i podlaskich obu języków. Jak zauważa W. Kuraszkiewicz (1963a: 35, 70, 83), proces ten postępował od południowego zachodu, a rozpoczął się w XIII–XIV wieku na Rusi Halickiej, np. *zażyvajutb*, *inšyi*, *čyniti*, *starcy*, *pryjali*, *městyčem*, *Ivanovyč* itp. (Kuraszkiewicz 1934: 69–73). Również w st.białoruskim spotykamy przykłady dyspalatalizacji $č'$, $š'$, $ž'$ od pocz. XIV wieku, np. *šyšyšb* (ok. 1300), *šužytb* (1456), *budučymb* (1480); proces ten zdaniem E. Karskiego (1955: 378–379) dokonał się w XVI wieku i objął prawie wszystkie gwary (poza peryferyjną w rejonie Rżewa).

W języku ukraińskim tendencja do dyspalatalizacji silniejsza jest w gwarach zachodnich, natomiast w gwarach wsch.ukraińskich oraz w archaicznych karpacckich palatalność zachowuje się w szerszym zakresie (Ziłyński 1932: 60–62, 135–139). Na ogół miękkość spółgłosek utrzymuje się na pograniczu z rosyjskim, a nowe twarde częstsze są na pograniczu polskim.

7. Grupy spółgłoskowe

Zgodnie z zasadą sonoryczności w obu językach są usuwane grupy sonant-obstruent przed samogłoską [SOV], obstruent-sonant po samogłosce [VOS] i obstruent-sonant-obstruent [OSO]. Jak zauważa J. Ziłyński (1932: 154), w gwarowej, zapewne też potocznej, wymowie ukraińskiej wygłosowy sonant albo znika, np. *paśl* [pas], *niśl* [nis], albo pojawia się nieetymologiczna samogłoska, głównie w wyrazach obcych *teatr* [t eater], *ministr* [minister], *rubl* [rubel], *promysł* [promyseł], a w nagłosie przed sonantem – protetyczna (prewokalizacja), zmieniająca granicę sylaby (przykłady VIII.8.1); wokalizacja jeru słabego w sąsiedztwie sonantu (VIII.8.2) usuwa grupę [OSO]. Podobną tendencję stwierdza I. Sawicka (1974: 64–65) we współczesnym języku białoruskim, stąd z jednej strony wymowa typu *bojaśń* [bojaś], a z drugiej *rubel*, *metr* gw. [metar]. W dialektach zachodzą uproszczenia również innych grup spółgłoskowych w wygłosie, np. *hośc* [hoś], *radaśc* [radaś] (DABM 1963, mapa 59).

W połączeniach obstruentów widoczne są różnego rodzaju asymilacje, rzadziej dysymilacje, przypominające częściowo rozwój w języku polskim lub rosyjskim:

$kt > \chi t$ w ukraińskim konsekwentnie w wymowie potocznej i gwarowej, np. *doxto/ir*, *vixt*; brus. (ni) χto , gw. *doxtorek* itp.

$\check{c}t > \check{s}t$ brus. *što* < *čto*, gw. *našleh* < *načleh*; podobnie w ukraińskim: zach. *počtar* / wsch. *poštar*, *čtyri* / zach.gw. *štyri* (liter. *čotyri*), ogólnoukr. *čto* > łemkowskie *što*.

$\chi š > kš$ ukr. *suxšyj* > *sukšyj*, *hluxšyj* > *hluksšyj* itd.

$\check{s}č > \check{s}$ brus. *tavaryš* (od XV w.), gw. (?) *prasšaj*; ukr. (zakarpacckie) *ščo* > *šo* (rzadkie).

čn > *šn* w białoruskim powszechnie, por. liter. *rušnik*, gw. *pomošnik*, *skušna*, *veš-noje* (Karskij 1955: 389). W ukraińskim szerzyło się ze wschodu na zachód, gdzie jak w polskim przeważa wymowa *čn*, np. wch. *rušnyk*, zach. *ručnyk*, *rušnyča* / *ručnyča*, *serdešnyj* / *serdečnyj* itp.

Na ogół struktura grup spółgłoskowych w języku białoruskim jest bardziej zachowawcza i bliższa rosyjskiemu, natomiast w ukraińskim jest pod tym względem bliższa polskiemu, por. wspólne obu językom uproszczenia (*stn* > *sn* / *zdn* > *zn*, *stl* > *sl*, *stc* > *sc*, *tsk* > *ck*, *rvš* > *rš* itp.) i rozsunęcia (*sr* > *str* / *zr* > *zdr*, *mr* > *mbr*, *pč* > *pšč* itp.), por. Karskij 1955: 389–392, Ziłyński 1932: 128–134, Shevelov 2002: 604–627.

8. Fonotaktyka

W obu językach, podobnie jak m.in. w słowackim i litewskim, na strukturę fonetyczną wyrazu wpływają pozostające ze sobą w związku: zasada sonoryczności, tendencja do unikania hiatu (VV > VCV) oraz otwierania sylab (CV/CV/CV), także w pozycji międzywyrazowej.

8.1. Prewokalizacja. Jak zauważa I. Sawicka (1972: 259), w białoruskim sonant w nagłosie występuje przed inną spółgłoską (SOV-) zgodnie z zasadą sonoryczności otrzymuje protetyczne *i-*, co pozwala przesunąć granicę sylaby (VS/OV-), np. *i-ržyšča i-ldu*, *i-mšar*, *i-mknuc'*, *i-mhła*; inne protezy wokaliczne, np. *i-hruška*, *i-štu-ka*, *o-kmen*, *a-pašledni* tłumaczą się analogią. Prewokalizacja pojawia się z reguły po wygłosie spółgłoskowym poprzedniego wyrazu tworzącego grupę rytmiczną, por. *jon ilhał* ale *jana lhała*. Zdaniem autorki samogłoski w nagłosie są bardzo rzadkie, podobnie jak połączenia dwu samogłosek w śródgłosie. Do podobnego wniosku dochodzą W. Czekman, E. Smułkowa (1988: 275) przytaczając przykłady prewokalizacji przed *rv-*, *rž-*, np. *i-rvac'*, *i-rža* / *a-ržyšča* itp. W dialektach na wschodzie przeważa *a-*, w centrum *i-*, a na południowym zachodzie proteza pojawia się rzadko (por. *ržany*, *l'njany*, DABM 1963, mapy 26, 27). W języku ukraińskim zjawisko to poza gwarami poleskimi (AUM, I 1984, mapa 256) występuje rzadko, np. *mhła* [i-mła], *ržaty* [i-ržaty], *χristyty* > huculskie *rstyty* [i-rstyty], ale poświadczone zostało już w gramotach, np. *i-lvovskyyi* (Kuraszkiewicz 1934: 29). Spotykamy je natomiast (wraz z innymi cechami białoruskimi) w gwarach rosyjskich w rejonie Brjanska, Orła i Kurska, gdzie przeważa *i-*, np. *i-rža*, *i-rvanija*, *i-rtut'*, *i-lnu*, rzadziej *a-*, np. *a-lljanoy* (Shevelov 1953: 73; RD 1965: 256).

Wydaje się, że wzorem dla prewokalizacji była północnośląska oboczność *i-* / *ø-* powstała z rozszczepienia prasłow. **jb-*, które według J. Rozwadowskiego (1961: 331–334) w nagłosie absolutnym dawało *i-*, a po wygłosie wokalicznym poprzedniego wyrazu znikало, stąd wahania pol. (*i*)*skra*, (*i*)*kra*, (*i*)*gram*, brus. (*i*)*hrajū*, (*i*)*holka*; ukr. (*i*)*holka*, (*i*)*hrajū*, (*i*)*maty* (Ziłyński 1932: 155). Natomiast w rosyjskim uogólniona została postać z *i-*: *igła*, *igolka*, *igrat'*, jedynie w gwarach południowych mogą się pojawić formy bez *i-* (Kuraszkiewicz 1963: 24). Przyjmując wspólny model dla obu procesów, repartycja zachodnioruska *i-* / *i-*, *u-* / *u-* przemawia za hipotezą

J. Rozwadowskiego, a postać *ǐ*- (wariant po samogłosce) została uogólniona w czeskim *jhla, jhra, jmu, jdu*.

8.2. Interwokalizacja. Terminem tym można określić zachodnioruską zmianę jerów słabych po płynnej w *y / i*, które w języku polskim znikają, a w rosyjskim dają *o* i *e*, por. brus.-ukr. *drywa, kryvavy, jabłyko, sliza*, ros. *drova, krovavyj, jabłoko, sloza*, pol. *drwa, krwawy, jabłko*, st.pol. *slza*. Przy czym w ukraińskich gwarach zachodniokarpackich przeważają (jak w słowackim) formy przestawione typu *dyrva, sylza* (Shevelov 2002: 466–467, 590–593, mapa IV, 6). Zjawisko to w języku białoruskim I. Sawicka (1973: 269) objaśnia strukturą sylaby, która podobnie jak w języku rosyjskim rozбивa grupę: obstruent – sonant – obstruent, a więc jest przejawem zasady sonoryczności. Najstarsze przykłady pochodzą z XIII wieku (Kuraszkewicz 1934: 28).

8.3. Interpozycja. Spółgłoski *v, j* są wprowadzane pomiędzy dwie samogłoski dla uniknięcia hiatu, np. brus. *pavuk, navuka*, imiona *Tadevuš, Lavon* itp. (przykłady od XV w. Karskij 1955: 339); ukr. *navuka*.

9. Redukcja wokalizmu

W obu językach zachodnioruskich następuje redukcja wokalizmu nieakcentowanego, mianowicie nie pojawiają się w tej pozycji samogłoski *e* i *o*. Proces ten dokonał się jednak w białoruskim i w ukraińskim niezależnie i w różny sposób.

W języku białoruskim jest to rezultat „akania” i „jkania” właściwego gwarom północno-wschodnim i sąsiadujących z nimi rosyjskim (jkanie dysymilatywne na wschód od Mińska i Połocka po dawną granicę WKL, por. W. Kuraszkewicz 1963, mapa IV). W wyniku tego procesu nieakcentowane *o* jest wymawiane jak *a*, natomiast *e* przechodzi w *a* z poprzedzającą miękką, co w wymowie przypomina przednie *ä*. Podobnie w sąsiadującym języku litewskim krótkie *ė* jest wymawiane szeroko jak *ä*, a w systemie nie ma */*õ*/. Jak trafnie zauważył A. Meillet (1934: 53), procesy te doprowadziły do identyfikacji wokalizmu krótkiego w litewskim z nieakcentowanym wokalizmem białoruskim. Podobieństwo to jest zdaniem A. Vaillanta (1950: 108–109) dziedzictwem epoki prabałto-słowiańskiej, kiedy krótkie *ė* było wymawiane jak dziś w języku litewskim *ä* i cecha ta zachowała się w dialektach słowiańskich pozostających w kontakcie z bałtyckimi, a więc w białoruskim *e* [ä]. Do hipotezy tej nawiązał G. Shevelov (1953: 28–46), objaśniając „(j)akanie” substratem bałtyckim. Wprawdzie hipoteza ta z różnych względów wydaje się mało prawdopodobna (Lekomceva 1980: 177–168), ale odkryte przez A. Meilleta podobieństwo strukturalno-arealne nie wydaje się przypadkowe. Obniżenie białoruskiego *e* zachodzi zarówno w pozycji przedakcentowej, np. [c’apér], [čamú], [m’ané], jak i po akcencie: [v’osań], [p’as’očak], [n’ašaho] itp. (Karskij 1955: 179–186).

Dla języka ukraińskiego stwierdza J. Ziłyński (1932: 27–30, 38–43) tendencję do zwężania nieakcentowanego *o* [ô], [ũ], [u] w gwarach zachodnich (dawnej wschodniej Galicji, zachodniego Podola, Wołynia, Chełmszczyzny i zachodniego Polesia). Geograficznie szerszy zasięg ma zwężenie nieakcentowanego *e* [i] [y], [i], obejmuje bowiem większość gwar poza peryferyjnymi. Wymowa zwężona obu samogłosek

średnich przenika do języka literackiego. Również w „dyftongicznych” gwarach podlaskich w pozycji nieakcentowanej dawne *ě* i *e* są wymawiane jak [i], np. *vidro*, *stina*, *bida*, a *o* jak [u], np. *spudnyća*, *kuneć*, *pud nebom* (Łesiów 1997: 411).

W obu więc językach zachodnioruskich różne procesy doprowadziły do tego samego rezultatu, jakim jest uproszczenie wokalizmu w pozycji nieakcentowanej.

10. Wzdłużenie zastępcze

Jest rezultatem tendencji wspólnej z językami zach.słowiańskimi z epoki zaniku jerów. Na gruncie ukraińskim została udokumentowana już XI wieku, a przejawia się w postaci tzw. „ikawizmu”, czyli zmianie *o*, *e* > *i* przed wygłosową spółgłoską dźwięczną po zaniku jeru słabego, np. *kiń* / *konja*, *lid* / *ljodu* (*ě* zmienia się w *i* w każdej pozycji). W gwarach pn.ukraińskich zmiana ta dokonała się tylko pod akcentem, a na południu i w języku literackim w każdej pozycji. Na Polesiu i Podlasiu są to omówione wyżej dyftongi [uo / ue / ui] i [ie]. Na Polesiu i w gwarach centralno-zachodnio-białoruskich w wyniku wzdłużenia zastępczego (pod akcentem) powstały dyftongi, które na gruncie białoruskim mają też inne źródła. W opinii M. Łesiowa (informacja listowna) wzdłużenie zastępcze jest zjawiskiem typowo ukraińskim; do gwar północno-wschodnio-białoruskich zmiana ta w ogóle nie dotarła.

11. Kontrakcja

Kontrakcja, poprzedzona zanikiem interwokalicznej joty, dokonała się przed zanikiem jerów słabych powodujących wzdłużenie powstałej w jej wyniku samogłoski. Zdaniem J. Marvana (1979: 166) centrum jej znajdowało się na obszarze Wielkiej Morawy, bo najpełniej została przeprowadzona w czeskim i zach.słowackim (22 przykłady); peryferią bliższą była wschodnia Słowacja, południowa Polska, górne Łużyce i północna Słowenia (po ok. 15); peryferią dalszą – północna Polska, dolne Łużyce, środkowa Słowacja, reszta Słowenii, obszar serbochorwacki (po ok. 10). Natomiast w językach wschodniosłowiańskich proces ten ma charakter morfonologiczny, a ogranicza się do sąsiadujących z polszczyzną języków zachodnioruskich.

Jak zauważa J. Ziłyński (1932: 156), rezultatem zaniku *ĭ* w pozycji interwokalicznej są powszechne dziś formy ściągnięte typu *dobra* < *dobraja*, *dobre* < *dobroje*, gwar. *meji* < *mojeji*, wsch.ukr. *spiwa* / *spiwaje*, *baža* < *bažaje*. Tendencja do zaniku interwokalicznego *-j-* jest najsilniejsza na południowym zachodzie, a w gwarach karpackich pojawiają się formy: *zac* (< *zajac* < *zajac*), *znau* < *znaja* itp. Okazjonalny zanik interwokalicznego *-h-* może prowadzić również do kontrakcji, np. *čoho* [čoo] > [čõ] *χočeš* ?; podobnie *neχaj* > *naj* (AUM, I 1984, mapa 273).

W białoruskim kontrakcja ma bardziej ograniczony zakres. Nieco częściej zachodzi w dialektach, m.in. w formie żeńskiej przymiotnika złożonego, np. *zelenaja* > *zelena*, *belaja* > *bela*, *sinjaja* > *sinja*. Okazjonalne *paziraje* > *paziraa* > *pazira*; *byvalo* > *byuvalo* > *bało*; *kaža* > *kaa* > *ka*; *blahaŝlavić* > *blaastavi[ć]* > *blâstavic* (Karskiej 1955: 266–267; DABM 1963, mapy 111–114).

12. Brak w systemie fonemów /f/, /g/

Od sąsiadujących języka rosyjskiego i polskiego obszar zachodnioruski różni brak fonemów /g/ i /f/. O przejściu $g > h$ była już mowa wyżej. Konsekwencją fonologiczną tej zmiany stało się usunięcie korelacji zwarcia w podsystemie spółgłosek welarnych. Powstałe w wyniku zapożyczeń już w średniowieczu nowe g jest w dokumentach WKL odróżniane od spirantycznego na tym terenie ⟨r⟩ przez ligaturę ⟨rk⟩. Głoska g jest do dziś obca gwarom i wymowie potocznej.

Inaczej rzecz się przedstawia ze statusem fonologicznym f , które nie istniało w języku prasłowiańskim. Głoska ta występuje w obu językach literackich, przy czym zdaniem E. Karskiego (1955) w białoruskim w ogóle nie było głoski f , a pojawiła się ona wtórnie pod wpływem polskim i rosyjskim. W zabytkach pisanych i w dialektach obcojęzyczne f jest oddawane przez χv , χf , χ , np. *kartoχvel* / *katoχlja*, *χv/fartyχ*, *αχficer*, *χvamilia*. Najbardziej rozpowszechniona jest substytucja $f > p$, jak w sąsiednim języku litewskim, który mógł wpływać na gwary pograniczne, np. *kar-toplja*, *Prancuz*, *pantopli* ‘pantofle’, *čerez portku* ‘przez furtkę’ (XVII w.); podobnie w imionach, np. *Apanas*, (*Vosip*, *Pilip*, *Supron*, *Luciper* itp. (Karskij 1955: 342)

Również w części gwar południowo- i środkoworosyjskich obce f jest zastępowane przez χv , χf , χ , np. *χvartuk*, *χvunt*; *saraχvan* (*saraχfan*) / *saraχan*; *Xvilip* (*Xflip*) / *Xilip* itp. (ARGM 1957, mapy II, 45, III, 29). Natomiast w pn.rosyjskich gwarach ołnieckich (gdzie jak w zachodnioruskim $g > h$; $l, v > u$) dawne $\chi v > f$, np. *falit*’, *fatat*’, *foja* itp. (Avanesov 1949: 217, 225).

2. UWAGI O MORFOLOGII

1. Deklinacja. W stosunku do rosyjskiej zachowuje pewne archaizmy (m.in. alternacje spółgłosek w temacie, jak brus. *pux* / *puse*, ukr. *bereh* / *berezī*) oraz innowacje pod wpływem polskiego (zachowanie vocativu; repartycja gen. sg. *-a* żywotne, *-u* przedmioty, procesy; dat. sg. *-ovi*; nom. pl. *-ove*; tendencja do użycia gen. pl. nazw osób w funkcji accusativu i inne). W zabytkach obu języków, a do dziś w dialektach pd.białoruskich dualis jest kategorią żywotną. W funkcji predykatywnej występuje złożona forma przymiotnika. W gwarach obu języków utrzymują się enklityczne formy zaimka osobowego. Jako zaimek względny obok kontyuantów **kotorъjъ* występuje w obu językach **jakъjъ*. Produktywne są zaimki przysłowne (wskazujące, pytajno-względne i powstałe z nich spójniki) z formantem *-l-*, znane poza tym w gwarach pd. Małopolski, Słowacji i w pd. Słowiańszczyźnie, np. brus. *adkul*, *dakul*, *pakul*, ukr. *dokul*’, *zakyl*’, gw. *doklja*, *zaklja*, *zakil*’, pol. gw. *dokiel(a)*, *otkiel(a)*, *zakiel(a)*, słowac. *pokial*’, *zakial*’, gw. *zaki*’ *a*, bułg. *dokle* schr. *dokla/-e(r)*, *pokla*, słoweń. *dokle(r)*, *pokle(r)* itp.

2. Koniugacja. Ważną izomorfą zach.rusko-karpacko-pd.słowiańską są końcówki 1. pl. czas. *-mo* w białoruskim, ukraińskim, serbochorwackim, słoweńskim i w gwarach pd.słowackich oraz *-me*: śladowo w st.białoruskim, na Polesiu, w Karpatach; regularne w słowackim, czeskim i bułgarsko-macedońskim.

3. Derywacja. Wyrazy pospolite i nazwy własne wykazują różnego rodzaju innowacje zachodnioruskie, m.in. hipocoristica na *-k-evič*, *-cz-uk*, *-š-ko*, *-n-ko* (por. VII.2). Niektóre formacje znajdują nawiązania i w areale karpacko-panońskim: nazwy osobowe na *-(k)o*, etnonimy na *-ec*, toponimy na *-ovce*, *-ińce*. Szereg modeli derywacyjnych powstało w wyniku interferencji na pograniczach językowych, np. litewsko-polsko-białoruskie *-ańce*; mazowiecko-białoruskie *-ęta/-jata*, polsko-białorusko-ukraińskie *-y(z)na*.

3. PODSUMOWANIE

Jak z powyższego przeglądu widać, zbieżności białorusko-ukraińskie dotyczą fonetycznej struktury wyrazu (nagłos, wygłos, budowa sylaby, fonotaktyka). Niektóre z nich odnawiają tendencje z epoki prasłowiańskiej (sonoryczność), a zwłaszcza jej końcowego etapu, ale większość omówionych zmian jest następstwem lub pozostaje w pośrednim związku z zanikiem jerów, co zmieniło strukturę fonetyczną wyrazu.

Ze względu na geografię do najwcześniejszych innowacji zachodnioruskich zaliczyć trzeba nawiązania karpacko-panońskie: (1) przejście $g > h$ jak w czeskim, słowackim i górnołużyckim, (2) repartycja $u / \underline{u} / v - i / \underline{i} / j$ obecna w słowackim i słoweńskim, (6) dyspalatalizacja, regularna w południowosłowiańskim, obecna w czeskim, słowackim i polskim, rozpowszechniona w ukraińskim, rzadsza w białoruskim. Najważniejsze innowacje ogólnoruskie dokonały się ostatecznie w epoce Rusi Kijowskiej w IX–XIII w., kiedy obszar wschodniosłowiański rozpadał się na dwa subarealy: archaiczny północno-wschodni oraz innowacyjny południowo-zachodni, obejmujący późniejsze gwary białoruskie, ukraińskie i pd.rosyjskie. Jego granice wyznaczają: zmiana $g > h$, interwokalizacja i dyftongizacja oraz proteza nagłosu.

Na ruskich terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego pojawiają się innowacje i utrzymują archaizmy białorusko-ukraińskie. Należą tu: (3) dyftongizacja fonetyczna, (4) proteza nagłosu także w wymowie literackiej, (7) usuwanie pewnych grup spółgłoskowych, (8) żywa zasada sonoryczności w postaci prewokalizacji, interwokalizacji i interpozycji, (12) brak fonemu *f*. Dochodzą do tego zbieżności morfologiczne oraz innowacje leksykalne obu języków, a także wielokrotnie opisywane izoglosy regionalne (poleskie, podlaskie, dnieszczańskie). Ich zasięg pokrywa się na ogół z granicami Wielkiego Księstwa Litewskiego (Kuraszkiewicz 1963: 79–86).

Sięgające czasów piastowskich i trwające nieprzerwanie do dziś kontakty z językiem polskim tłumaczą kolejne innowacje zachodnioruskie. Niektóre ze zmian fonetycznych ze względu na zachodniosłowiański zasięg mogą sięgać epoki przedhistorycznej: (4) proteza nagłosu, (6) dyspalatalizacja, (10) wydłużenie zastępcze, (11) kontrakcja. Dodać do tego należy wzajemne wpływy i zbieżności w morfologii, słownictwie i onomastyce.

Niektóre z omówionych tu zbieżności (2, 3, 4) obejmują język litewski, co interpretować należy jako utracone w innych językach dziedzictwo epoki bałto-słowiańskiej i substrat bałtycki na Białorusi, jak może w przypadku (3) dyftongów w gwarach środkowo-zachodnio-białoruskich.

Zestawione tu archaizmy i innowacje białorusko-ukraińskie pozwalają inaczej spojrzeć na stosunki pokrewieństwa języków wschodniosłowiańskich, gdzie przeciwstawiano język ukraiński (małoruski) rosyjskiemu (wielkoruskiemu), traktując białoruski jako język przejściowy, ale bliższy rosyjskiemu. Klasyfikacji tej można przeciwstawić podział binarny na dwie grupy: wschodnioruską, uformowaną na terytorium Rusi Moskiewskiej, reprezentowaną przez język rosyjski, oraz zachodnioruską, kształtującą się na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (później Rzeczypospolitej) i reprezentowaną przez dwa różne mimo podobieństwa strukturalnego języki: ukraiński na Rusi Koronnej i białoruski na Rusi Litewskiej.

IV. JĘZYK POLSKI NA ZIEMIACH WKL

A. POCZĄTKI PIŚMIENICTWA POLSKIEGO NA ZIEMIACH WKL

Zabytki piśmiennictwa polskiego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego można podzielić na: rękopisy i druki. Do pierwszych należą: (1) glosy „bernardyńskie”, (2) wyrazy regionalne w tekstach łacińskich i tłumaczenia dokumentów ruskich w KDW, (3) polskie przekłady Statutów Litewskich, (4–5) wpisy, rejestry i „arengi” (motywacje) w ML oraz w AVK, (6) akty cechów wileńskich, (7) pomniki reformacji kościoła litewskiego, (8) dokumenty lokalne, (9) listy, (10) historiografia.

1. RĘKOPISY

1.1. Glosy bernardyńskie

Zaproszenie przez Giedymina w 1323 roku duchownych franciszkańskich na Litwę utworowało drogę duchową, którą po 150 latach przybyli na ziemię WKL kolejni franciszkanie ze zgromadzenia obserwy, czyli bernardyni-obszewanci, zakładając swoje klasztory w Wilnie i Kownie w 1468/9, a wkrótce potem w Tykocinie 1479, Połocku 1498 i Budstawiu 1504, a w XVII wieku dalej na wschodzie (Smoleńsk 1622, Mińsk 1624, Orsza 1636, Witebsk 1685, Mohylew 1687). Zakon położył wielkie zasługi dla rozwoju piśmiennictwa w Polsce. W opinii W. Wydry (1998, 2003) w środowisku bernardyńskim powstała polska pieśń religijna i prawdopodobnie «Rozmyślanie przemyskie». Również na ziemiach WKL w wileńskim klasztorze bernardynów pojawiły się pierwociny piśmiennictwa polskiego, jakimi są glosy o. Kaliksta (ok. 1500) do głoszonych tu wcześniej kazań Mikołaja z Sokolnik «Sermones de tempore i de sanctis» (Brückner 1910: 361–374). Występują wśród nich wyrazy regionalne pochodzenia litewskiego: *burty*, *burtowanie*, *burtnica* ‘czary, czarowanie, czarownica’ i (biało)ruskiego: *bies*, *mudrość*, *popu ruskiemu*, *posuły* ‘łapówki’. Także w kowieńskim klasztorze bernardynów K. Kantak (1933, I: 180) stwierdził obecność polskich dopisków w «Meditatio de Passione Christi» Mariana z Kurowa (1493). W 1469 roku Kazimierz Jagiellończyk nadał bernardynom wileńskim plac na kościół i klasztor w Wilnie; w tekście dokumentu spotykamy terminy regionalne: *horodnicz-y* i *tivun-i* (nom. pl.) – procuratoris castris nostri Vilenensis (KDW, nr 264). Wyraz *be/arna(r)dyn* występuje w zabytkach starobiałoruskich od końca XV wieku (r. 1488, 1527, 1534,

1681, 1685, 1700; por. HSBM, I: 28), a w gwarach *barnadyn* oznacza ‘dorodnego, wielkiego człowieka’, np. smoleńskie: *Takej vysokij zdorovij barnadyn* (Dobrovolskij 1914: 23). O roli tego zgromadzenia w obyczajowości WKL świadczą «Pamiętniki kwestarza» Ignacego Chodźki, postać księdza Robaka w «Panu Tadeuszu» i malownicze przysłowia z tej epoki (NKP, I: 76).

1.2. Kodeks dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej

Został wydany przez J. Fijałka i W. Semkowicza w latach 1938–1948. Tom pierwszy zawiera dokumenty od 1387 do pocz. XVI wieku. Są to głównie przywileje i darowizny wielkich książąt litewskich dla kościoła katedralnego w Wilnie i diecezji wileńskiej. Większość z nich została zredagowana w języku łacińskim i ruskim, a nieliczne polskie z XVI wieku stanowią tłumaczenia starszych (nie zawsze zachowanych) dokumentów ruskich. W dyplomach łacińskich od samego początku pojawiają się terminy lokalne, głównie nazwy urzędników, powinności i realiów terenowych. Oto kilka najstarszych przykładów:

1. Terminy lokalne w tekstach łacińskich

– 1387/XVII w. Wilno. Nadanie przez Władysława Jagiełłę ziemi kościołowi na zamku wileńskim: *obstaculo nostro jasz [jaz] dicto vulgariter; stawne lukno* [miara miodu przasnego] (nr 1, A, B).

– 1387/XV w. Kolejne nadanie jw.: *contribucionibus vulgariter srzebrzczysna* [podatek pieniężny]; *ministerialibus vulgariter dzeczskye* [egzekutor sadowy]; *dacionibus que dakla* [danina zbożowa] *nuncupantur* [(nr 6). Dalsze przykłady: KDW, Index rerum, 1994: 141–220.

2. Polskie tłumaczenia dokumentów ruskich (XVI w.)

– 1389/XVI w. Lida. Nakaz Władysława Jagiełły daniny dla kapłanów nowo założonych kościołów:

Władzyslaw krol polsky, lytewsky, rusky y ynnych zyemy pan, obyawyamy tym lystem wszystkim czywonom naschym, ktokoly posrzy albo czthacz uslysszy: kylkoszmy zalozyly postawly boznych po naschych hrodach y po szyolam, tych wszystkich koszczyolow sluzebnykom kaplanom, kaszdemv czywonowy dawacz poltora rubla pocztryzy rasy do roku albo jednym rasem schesch rublow (nr 16).

– 1399/XVI w. Troki. Nadanie przez Witolda ziemi kanonikom wileńskim:

My velikij knjazь Vitovt dajemь vėdanьje vsėmь, kto na sej listь uzozritь ili slyšitь: dalijesmo zemlju kanovnikom vilenskim na imja Berezynskaja kь Strėšinu, što byli jesmo dali knjazju Jurьju Toločku ot Rogačeva oto imja.

Polska transpozycja z XVI w.:

„My xyądz wyełky Vitowth dayem wyedanye wszystkim, kto na ten lysth posrzy albo czthącz vslysszy: dalysmy szyąmyą canonykom vilenskym na ymya Brzezynska ku Strzeschynv, czo bylysmь daly xyądzv Toloczku hod Rehaczowa (nr 36).

Kolejne tłumaczenia polskie: – 1414/1425 (nr 93), – 1451 (nr 204), – 1454–1466 (nr 246), – 1473 (nr 281), – 1473 (nr 287), – 1486 (nr 345), – 1501 (nr 500, 501), – 1503 (nr 543).

1.3. Statuty Litewskie

Najstarszym tekstem prawnym na ziemiach WKL jest rękopis moskiewski «Kodeksu Uvarova». Stanowi on ruskie tłumaczenie staropolskich statutów ziemskich (krakowsko-wareckich) Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły; dokonane w pocz. XV w. na Rusi Czerwonej (ślady *ě > i*, dyspalatalizacje), a zachowane w kopii z XV/XVI wykazującej „akanie”, np. *paručník, powalany, starona, starasty*, hiperyzmy *dovat', postuxa, skoraniju*; i inne cechy białoruskie (Wandas 1966). Na bliższą lokalizację zabytku zdaje się wskazywać umieszczona przed statutem ustawa «O posoščinu Smoleńskuju» (1453), rozpoczynająca się od słów: *To starina povedajut, za Witowta była [...]*. Kodeks zawiera również tekst «Sudebnika» Kazimierza Jagiellończyka (1468). Ustawa ta poszerzona o przywileje Aleksandra (1492, 1501) i Zygmunta I (1507, 1509, 1516) stała się podstawą «Statutu Litewskiego» (SL) w jego trzech redakcjach ruskich: SL-I (1529), SL-II (1566), SL-III (1588) i tłumaczeniach polskich (por. Bardach 1988: 9–71).

SL-I, znane są dwa polskie przekłady:

– 1532 «Kodeks Świdzińskiego». Prawa pyszane, dane paynsthw Wyelkyemu Xyesthwu Lythewskyemu, Ruskyemu i ynem: przez Nayasznyeyszego Zygmuntha z boszey myłoszczy Krolya Polskyego, Wyelkyego Xyędza Lythewskyego, roku boszego wydane M.D.XXXIIJ. Tekst niekompletny, wyd. A. T. Działyński, 1841; N. Ułaščik, 1980.

– 1550 «Kodeks Olszewski». Jest to jedyny pełny polski przekład, posiadający dwie kopie: krakowską (ok. 1558) i wileńską (XVIII). Wydanie krytyczne: PLS XVII, 1982 i n., paralelne z oryginałem ruskim (1529) i tłumaczeniem łacińskim (1530); monograficzne opracowanie języka: M. Liziśowa (2000) z opisem zawartości kodeksu.

SL-II, ok. 40 polskich tekstów (Bardach 1988: 11). Drukiem został wydany «Rękopis Czartoryski I» wraz ze «Statutem wołyńskim» i przekładem łacińskim przez F. Piekosińskiego (1899).

SL-III, liczne rękopisy z przełomu XVI/XVII wieku, pierwodruk:

– 1614 «Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego». Od Naiasniejszego Hospodara Krola Jego Mosci Zygmunta III. Na Koronacyey W Krakowie Roku 1588 wydany. Kolejne wydania w XVII–XVIII wieku. Na ziemiach WKL Statut obowiązywał do 1840 roku. Nad jego słownictwem pracowały H. Turska (1979) – wybrane lituanizmy; M. Liziśowa (1984) – systematyczny przegląd regionalizmów.

1.4. Metryka Litewska

Wzorowana na Metryce Koronnej, Metryka Litewska zawiera księgi wpisów (tzn. urzędowe kopie dokumentów) kancelarii wielkksiążęcej – nadania ziemskie, przywileje, dokumenty sądowe, lustracje dóbr gospodarskich, dochody/wydatki skarbowe, instrukcje i korespondencja dyplomatyczna (z Moskwą i Krymem). Dokumenty spisywane były po starobiałorusku, rzadziej po łacinie, a od połowy XVI w. coraz częściej po polsku. Licząca ponad 600 ksiąg ML była najpierw przechowywana w Trokach. Około 1511 została przeniesiona do Wilna, gdzie na polecenie kanclerza Lwa Sapiiey przepisano dawniejsze księgi (1594–1607). Po 1740 przewieziono ją do Warszawy, gdzie w latach 1784–1787 pod kierunkiem A. Naruszewicza ponumerowano księgi, sporządzono sumariusze (spisy tytułów) i dokonano transkrypcji łacińskiej starszych dokumentów ruskich. W 1795 po upadku powstania obie metryki wraz z innymi archiwami zabrano do Rosji, gdzie w XIX wieku dokonano ponownego podziału i wprowadzono używaną do dziś numerację ksiąg (por. Kennedy Grimsted 1985). Systematyczną publikację ksiąg ML rozpoczęła 1903 Russkaja Istoričeskaja Biblioteka (do 1915 cztery tomy). Kontynuację podjął w 1993 Lietuvos Istorijos Institutas (wyszło kiladziesiąt tomów z komentarzem w języku litewskim; podtytuły i przedmowy po angielsku oraz rosyjsku; od 2005 po polsku). Szereg ksiąg ML (podymne, sigillaty, akty i spisy) zostało opublikowanych w Polsce, niektóre na Białorusi i Ukrainie.

Zachodnioruski język dokumentów wielkich książąt z lat 1360–1627 (ok. 270 przywilejów) opracował dociekliwie Ch. Stang (1935), odkrywając liczne polonizmy słownikowe, frazeologiczne oraz kalki, co doprowadziło go do stwierdzenia, że po unii lubelskiej był to język polski z [zachodnio]ruską fonetyką i gramatyką. Najpierw pojawiają się polskie tytuły, nagłówki, podpisy, nieco później oryginalne dokumenty i „arengi” (motywacje). Proces polonizacji ML rozpoczął się na Podlasiu, rozszerzając się na Grodzieńszczyznę i Polesie oraz Litwę etnograficzną; najpóźniej dokonał się w dzielnicach wschodnich WKL. Spośród wydanych dotychczas ksiąg najwięcej poloniców językowych spotykamy:

- 1566–1572, Księga 530/8; zawiera 69 dokumentów łacińskich i 39 polskich z lat 1552–1572: przysięgi różnych urzędników WKL (29 dokumentów) oraz przywileje ziemskie i handlowe (30–88) z różnych części Wielkiego Księstwa.

- 1569–1570, Księga 52/52, zawiera 210 dokumentów, w większości polskich, głównie królewskie przywileje i nadania na starostwa, dwory, puszcze, myta oraz instrukcje dla komisarzy i rewizorów królewskich w powiatach knyszyńskim, tykocińskim, grodzieńskim, augustowskim oraz w dobrach szawelskich i innych miejscowościach.

1.5. Akty wydawane przez wileńskie komisje

Powstała w 1855 ukazem carskim Komisja Archeograficzna Wileńska wydała w 1858 pod redakcją jej sekretarza naukowego M. Krupowicza pierwszy i jedyny tom: «Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych posługujących do rozjaś-

nienia dziejów Litwy i związanych z nią krajów», opracowany w rosyjskiej i polskiej wersji językowej. W 1865 po powstaniu styczniowym komisja została przemianowana na: Vysoczajša Komisseja učreždennaja dlja razbora drevnix aktov v Vilnë (AVK) pod przewodnictwem byłego cenzora P. Kukolnika, z intencją „dokażat’ faktičeski, čto Zapadnij kraj nikogda ne był ščastliv pod polskim pravitelstvom [...] i čto tolko pod Russkim pravitelstvom Zapadnij kraj zabył svoi stradanija, izcelił prežnija rany i načał svoje istinno političeskoje sostojanije” (AVK, I, 1865, Predislovije: 24). Redakcja zachowywała jednak pisownię oryginalną, dzięki czemu w 39 tomach wydanych do 1915 ukazało się obok ruskich i łacińskich kilka tysięcy polskojęzycznych dokumentów prawno-sądowych z różnych części WKL od poł. XVI do końca XVIII wieku. Z pierwszych 9 tomów (głównie pow. brzeskolitewski i grodzieński) wypisał polskie słownictwo lokalne J. Trypućko, przekazując swoje materiały Z. Kurzowej, która je skrupulatnie zanalizowała (1993). Wcześniej K. Jablonskis (1941) wynotował z AVK i innych dokumentów WKL wyrazy litewskie w obszernych kontekstach, także polskich: 1547 (s. 18, 125), 1555 (s. 13), 1561 (s. 82), 1562 (s. 14) 1571 (s. 13, 160) i liczne późniejsze.

– 1534 Wilno. Zwrot wziętej pod zastaw kamienicy:

Ja Lucasz Tharlo wyznawam thym moym lystem, iż ktore pyenyądze szyedmdzyesyat zlochich przyschądził my kxyądz Jan iego mcz s kxanząnth Lythewskich, biskup Wylnyensky [...] a ya yuz do tey kamyenydze nyemam nycz myecz [...] mayąncz yus zupełną zaplatę oth kxyendza Chwalczewskiego. Y na thom kxyąndzu Jurgiu Chwalczewskemu dal then moy lysth [...] Pysząn Wilnye, w szobothę przed szwyęthym Lukaszem, lyatha Bozego thisiącznego pyęczszethnego thrzydiestego czwartego (XX, nr 2).

– 1536 Warszawa. Bona z Bożey łaski Krolowa Polska [etc.]

Dzierżawcy naszemu Plotelskiemu panu Jerzemu Marcinowiczu Bielewiczu [...] Co pisałeś do nas za tym boiarzynem naszym [...] co iemu pan Trocki, starosta Żmudzki stary, nieboszczyk pan Stanisław Janowicz, na wieczność dał (XXIV, nr 53) [Płotele, pow. Telsze].

– 1546 Kraków. Zygmunt pierwszy z Bożey łaski król Polski [etc.]

Oznajmujem tem listem naszym wszystkim w obec, komu by tego wiedzieć należało, iż przyjeżdżali tu do nas boiarrowie nasi xięstwa Litewskiego włości Brasławskiej [...] pokładali przed nami list wielkiego xięcia Witolda (XXIV, nr 62).

– 1558 „Inwentarz y lidzba skarbowa starostw Branskiego y Saraskiego” (XIV, nr 4) [Brańsk i Suraż].

– 1560 „Miasta Narwi prętowanie” [pomiaru podatkowa] (XIV, nr 5) [Narewka].

– 1566 „Regestr włości iey królewskiej mości kretyńskiej postanowienia pomiaru y płatów z opisaniem gruntów przes mię Jakuba Łaszkowskiego” (XIV, nr 8) [Kretynga].

– 1571 „Inwentarz abo spisanie pliebaniiey, koszcziola, rzeczi koszczielnych, dworca ku thei pliebaniiey należącego y gruntow ku themu dworcu y pliebaniiey przislusujących w Porudominie” (XIV, nr 10).

– 1580 „Akt ograniczenia Skuminowskiego w powiecie Brasławskim maiętności Smołów alias Magunek, Gierkan y Berzenik” (XIV, nr 17) [Berzeniki].

– 1581 „Rejestr imienija Rusockogo, niebożčika pana Łavrina Vojny”; dokument ruski z polskim podpisem *Lukarz Eyzimont, wozny własną ręką* (XIV, nr 19, s. 231). [*rzęką* hiperyzm zamiast *ręką*]. W innych dokumentach: *renkon własnon* (Martel 1938: 55–57) jak w dzisiejszej wymowie kresowej.

– 1585 „Regestr albo spisanie gruntow, włości, dochodow y powinności poddanych imienia o. o. jezuitow collegium Wileńskiego Miednik w Kamiennym Łohu” (XIV, nr 31).

– 1591 Kraków, Zygmunt trzeci do Dymitra Chaleckiego (podskarbiego ziemskiego WKL):

Wielmożny y uprzeymie nam miły! Jż zydowie W. X. Litewskiego niewiedzieć z jakich przyczyn podatku zwykłego powrótnego za rok przeszły dziewięćdziesiąty do skarbu naszego nie oddali i oddawać nie chcą [...] w czym jeśli by upornemi i przeciwnemi być chcieli, roskazujemy, abyś uprzejmość wasza nie czyniąc im w tym żadney folgi, zarazem odprawę na majątnościach ich według prawa i zwykłego zwyczajaju czynił (XXVIII, nr 48).

1.6. Akty cechów wileńskich

Zostały wydane przez H. Łowmiańskiego z zespołem (Wilno 1939), a wznowione i zaopatrzone w indeksy przez J. Jurkiewicza (Poznań 2006). Zawierają dokumenty z lat 1495–1759, zredagowane w języku łacińskim, ruskim, niemieckim oraz polskim, narastające w trzeciej ćwierci XVI wieku, a powszechne w stuleciach następnych. Na uwagę zasługują terminy i frazeologia zawodowa oraz opisy wydarzeń z życia codziennego Wilna w XVI–XVIII wieku.

– 1495 (łac.) / XVII (pol.) Ustanowienie przez Aleksandra Jagiellończyka bractwa złotniczego w Wilnie:

W imię Pańskie amen. Na wieczną pamiątkę. My Aleksander z łaski Bożej wielkie książę litewskie, ruskie, zmuzydkie, pan i dziedzic, oznajmujemy tym listem naszym wszem wobec i koźdemu zosobna, komu to wiedzieć będzie należało teraz i napotym będącym, iż my, uważając jakoby się miasto nasze Wilno w różne rzemiosła codziennie pomnażało i kwitnęło, umyśliliśmy temu bractwu prawa i wolności czasy wiecznemi nadać i one trzymać, zachowując je mocno, aby fałszywa robota nie była, i takowym osobom snadniej zabiec mogły dla samej sprawiedliwości i Rzeczypospolitej większego pomnożenia (nr 1).

– 1575 Postanowienie cechu szewskiego:

Postanowili bracia wszyscy i młodszy i starszy, tak rzymskiego jako i greckiego zboru, i to chcą mieć, aby to trwało wiecznemi czasy, iż na ksiedza wiary rzymskiej mają i będą powinni bracia płacić na każdy rok z skrzynki brackiej po czterzy kopy litewskie [...] A co się dotyczy

baćka albo popu wiary greckiej, na tego będą bracia powinni dawać także z brackiej skrzynki na każdy rok po dwie kopie litewskich (nr 56).

- 1575 Zatwierdzenie statutu rzemiosła tkackiego (nr 57).
- 1579 Nadanie przez Stefana Batorego statutu rzemiosła tkackiego (nr 60).
- 1582 Zwolnienie przez Stefana Batorego soleników od podatków przekupniczych (nr 67).
- 1595 Statut cechu konwisarskiego podpisany przez majstrów tego rzemiosła (nr 90).
- 1595 Nadanie przez Zygmunta III statutu cechowi mularskiemu i ciesielskiemu (nr 92).
- 1595 Pozwolenie Zygmunta III na utworzenie cechu rzeźniczego (nr 95).
- 1596 Potwierdzenie Zygmunta III przywileju Stefana Batorego dla cechu złotniczego (nr 96).

1.7. Pomniki reformacji Kościoła litewskiego

Tom I, cz. 1 obejmuje dokumenty z wieku XVI, w języku łacińskim, ruskim i polskim z różnych miejscowości WKL (Wilno, Birże, Mińsk, Nowogrodek, Poszuszwie, Sereje, Szydłów, Witebsk, Żejmy). Język dokumentów redagowanych przez ludzi wykształconych religijnie jest raczej staranny; bliższy mowie codziennej w opisie tumultu z 1591 roku.

– 1577 Wilno. Akt sprzedaży posesji Hornostajowskiej na zbór wileński, potwierdzony przez króla Stefana:

Przyszedszy do Urzędu Grodzkiego przed mię Jana Abramowicza Starostę Lidzkiego, Woyskiego y Namiestnika Wileńskiego, Iwana Protasowicza Sędziego, A Sebastyana Stanisławowicza Koryzną Pisarza Urzędników Grodzkich Woiewodztwa Wileńskiego, Seniorowie Zboru Ewangely pana Krystusowej w mieście Wileńskim założonego y imieniem Marcin Kasztella, Mikolay Aptekarz, Krzysztofh Dłożeniewski, sami od siebie y od wszytkiey Braci swey, iako stanu Senatorskiego szlacheckiego, tak y Miesckiego, naśladowców tego Zboru ewangelickiego (nr 8).

– 1584 Poszuszwie. Akt darowizny gruntu Zofii z Mitkiewiczów Poszuszwieńskich Wnuczkowej [...] dla kościoła i kaznodziei Poszuszwieńskiego (nr 21).

– 1587 Testament Marka Ławrynowicza Wnuczki, Marszałka J. K. M. Ciwuna Retowskiego; tekst ruski z licznymi polonizmami (nr 22).

– Wilno, 1591 Dokumenty w sprawie spalenia zboru wileńskiego (nr 11–18).

1.8. Dokumenty lokalne

Oprócz wymienionych wyżej aktów ML i AVK istnieją liczne inne dokumenty lokalne: rejestry, inwentarze, rewizje puszczy, lustracje (m.in. pomiary włoźonej), zarządzenia, skargi itp. spiswane po polsku od połowy XVI wieku, najwcześniej

na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie, a od końca tego stulecia w innych częściach WKL. Oto kilka przykładów:

- 1553 „Extrakt zregestru skarbowego czynienia liczby w skarbie brania dochodów zdzierzawy dworow Pienianskiego, Uspolskiego y Obelskiego [...]”.
- 1559 „Revizija pušč i perexodov zvernynx [...]” (wyd. G. Vołłowič, Wilna 1867).
- 1569 „Regestr sPisania Iezior Ie° Krõ. M. ku Niewodnichtwu Grodzieńskiemu y przelomskiemu nalieżących”, opracowanie języka i wyd. fototyp. K. O. Falk (1941; 1979):

Iezioro Wigry mniey albo więcey Thoni 300. A inszych dlia wielkiey głębokosci niewłoczą. Ryba w niem, Łosos, Siha Sieliawa, Szuka, Liescz, Karas, Okun, Lin y ynsza wszeliaka ryba. Tho lezioro samo w sobie Ku Przelomu wzdluz na mil 5 Ktorego dwio części liezy w Puszczy Przelomskiej. A trzecia w Puszczy Perstunskiej wedlie Granic zastawionych. Na tem Iezierze ostrowow 16. Miedzy Ktoremi ieden Na Ktorem Dwor Krõ. M. y gdzie Liudzie przed tym siedzieli Wigranie, s ktorego thylko ieden przechod ziemny przez rzekę Hanczą ku themu miescu gdzie Dwor (nr 9; K. Falk, 1979: 27).

- 1596 Skarga mieszkańców Kiejdan do ks. Elżbiety Radziwiłłowej:

My, ubodzy a wierni poddani waszej książęcej mości, naszej miłościwej paniej, mieszczenie kiejdańscy donaszamy to do wiadomości waszej książęcej mości i obciężliwie uskarżamy się na niejakięgo Wojciecha Tumaszewskiego służebnika i pisarza pana Piotra Kotkowskiego starosty naszego kiejdańskiego [...], który to Wojciech żadnej zwierchności i przełożęństwa od waszej książęcej mości nie mając, nas zewsząd gnąbi [l. v. gnubi], przed którym my pokoju nie mamy jako w chałupach swych własnych, tak na ulicach, na rynku, po drogach i na wszelakim miejscu. Buławą swą w ręku swych mając, a [z] służkami swemi chodząc, wszędzie bije, morduje nas, chłopą kundysuje i chaimuje nam” (LMK, nr 2).

1.9. Listy polskie

Z lat 1525–1551, wydał K. Rymut (I–III, 1998–2004, opracowanie edytorsko-językoznawcze: M. Borecki, A. Karasiowa, M. Karpluk, A. Turasiewicz). W listach utrwalony został głównie język dostojników WKL, nie pozbawiony jednak regionalizmów oraz rutenizmów – zarówno lokalnych białoruskich, jak też moskiewskich (częściowo zniekształconych).

- 1531 Olbracht Gasztołd (wojewoda wileński), do Mikołaja Lipszyca (sekretarza królewskiego) „Racz to odemnye wdzecznye prząyancz a mnye s svey dobrej przyasny brathskey nyeracz *opvskacz*” (nr 9).

– 1542 Paweł Holszański (biskup wileński) do Józefa Jasińskiego (archidiakona Katedry Wileńskiej): „wszakzesmy zostawily *myestho* dlya thego ysch kazecy myye, abo *przezwyscze* napysacz thego [...] poslye odyechanya vaschego” (nr 98).

- 1547–1551 Mikołaj Radziwiłł Czarny do Mikołaja Rudego: „ajesjlgo njedosyęnę, tedj sam *czohno, czohno*” (1547, nr 150); „zajtj *spodarv vjelkj*, vale a po poljskv banjdz *Zdrow*” (1547, nr 153); „jabjch *zholodu propal*: ova kvnstn odloszjwssj

bodaj *dolho zdorow* lovjł: njetjlko zwierz alje Moskve Tatory, Valachi et alios” (1549, nr 286); „*sudzjl yesmj* aprzj mnje bjly: *horodniczy*” (1549, nr 302).

– 1551 Jan Radziwiłł list do Mikołaja Radziwiłła Rudego: „z Mosskwą mowicz one słowa czo ony przypyssuyą yakeszi serdeleczoney korobcze za thvyv laskv iego awieczną nasse pamyątkę *holowqm nassym lyegicz*” (nr 429).

1.10. Historiografia

Za pierwsze dzieło historiografii WKL należy uznać zachodnioruski «*Lětopiseŭ velikixъ knjazejъ Litovъskixъ*» (wyd. N. Ułaščik, 1980), utrwalony w kilku redakcjach z XV–XVI wieku, z których w alfabecie łacińskim spisana została «Kronika Bychowca», wydana przez T. Narbutta w 1846. Język zabytku zanalizowała dociekliwie L. Citko (2007) i zrekonstruowała jej pierwotną formę cyryliczką. Fragment tekstu o założeniu Wilna:

Y nektoroho času poiechał kniaź weliki Gidymin so stolca swoieho Kiernowa w łowy za piat mil za reku Wellu, y nayde horu w puszczy krasnu, dubrowami y rowninami oblehłuiu, y spodobałosia jemu welmi, y on tam poseliłsia, y założy horod y nazowe imia jemu Troki, hde byli staryie Troki; y z Kernowa perenes stolec swoy do Trok. Pomałych czasech poiechał posle toho kniaź weliki Gidymin w łowy od Trok czotyry mili, y nayde horu krasnu nad rekoiu Wilneju, na ktoroy znajde zwera welikoho Tura, y wbijet ieho, na toy hory, hde y nyini zowut Turja hora, y welmi było pozno do Trok jechaty, y stanet na luce na Szwintorozie, hde perwych welikich kniaźeży zżyhali, i obnoczowa, y spiaczy iemu tam widy son, szto na hore ktorouiu zwali krywaja, a teper tysaja, stoit wołk żelizny welik, a w nem rewet kaliby sto wołkow wyło.

– 1550 «Wielkiego Xięstwa Litewskiego i Zmodskiego Kronika» (do 1446) i «Wielkiego xięstwa Litewskiego kronyczka krotko pisana» (do 1535) zapisane wraz polską wersją SL-I w „Kodeksie Olszewskim”. Stanowi wcześniejszą niż «Kronika Bychowca» adaptację zachodnioruskiego «*Lětopisъca*» (zapewne «Kodeksu Rumianceva», por. Ułaščik 1980: Predisłowje). W tekście «Kroniki» widoczne są cechy lokalnej polszczyzny i języka białoruskiego, np. *Lizdziejko rzecz: Spodaru!* Fragment tekstu:

I niektorego czassu iechał xiądz wielki Iedimont stolca swego s Kiernova w lovi za piącz mil za rzeką Velyą. I nalał w puszczi gorą krasną dąbrowami i rowninami obległa. I spodobało się iemu barzo i on tam posiadził się i założył zamek i nazowie go Troki, gdzie teras Starsze Troki są, a s Kiernova przeniesię stolec swoy do Trok i w malich czasiach iechał potim, xiądz wielki Iedimin w lovi od Trokow za czteri mile i naydzie gorą krasną nad rzeką Vilną, nat którą nalał zwierzą tura i vbil go na tey gorze, gdzie teras zowią Turova gora. I barzo bilo pozno do Trokow iechać i stanął na łące na Swintorozie, gdzie pierwszych wielkich xiążąt żegali i obnoczował. I spiącz iemu tamo, isz iako bi na gorze którą zową Turova, a teras Lisą, snilo mv się tak. stoi vilk żelaźny wielki, a w nim riczi iakobi sto vilkow vilo”.

– 1575–1578/1582 Strykowski Maciej, «O początkach [...] narodu litewskiego», wyd. J. Radziszewska, Warszawa 1978, komentarz językoznawczy M. Karpluk. Jest

to starsza wersja znanego dzieła „Która przedtym nigdy światła nie widziała, Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi” (Królewiec 1582; wyd. II Warszawa 1846, jego reprint 1980). Głównym źródłem historycznym Strykowskiemu były łaciny ruskie, stąd nazewnictwo oraz liczne cechy fonetyczne, słowotwórcze i słownictwo białoruskie, śladowo też litewskie (Karpluk 1977, 1984).

W początku XVII wieku «Kronika» Strykowskiemu została przetłumaczona na język starobiałoruski (NK, III: 297), a w drugiej połowie stulecia kilkakrotnie w fragmentach i w całości (1688) na język rosyjski. Ten sam fragment «Kroniki wierszowanej»:

A Gedymin zbywając wojennej roboty || Z Kiernowa jachał w łowy z wrodzonej ochoty. || Za Wiliją w pięci mil ulubił kraj zdrowy. || Tam zrabił Troki, zamek w równinie stolcowy. || Zamek, który jezioro rybne otoczyło, || Przy tym miasto gwałtowne wnet się rozszerzyło, || Tam Gedymin z Kiernowa dwór swój przeprowadził, || A w Trokach wielkich książąt stolice zasadził. || Potym dla zwykłej w łowy jadąc krotofile, || Ostąpił zwierz koło żglisk od Trok cztery mile, || Gdzie Wilna do Wilijej szumnym uścim wchodzi [...] Gedymin tura z łuku sam ubił na górze, || W którego się za wielki klejnot kochał w skórce. [...] Gedymin do Trok zmieszkał, na żgliskach nocował, || Na łące Swintoroze, bo się był spracował. || Widział sto wilków w wilku żelaznym wyjących.

2. DRUKI (1553–1600)

Najstarszą drukowaną na ziemiach WKL książką jest wydana w 1522 w Wilnie «Małaja podorożnaja kniżica» F. Skoryny. W drugiej połowie stulecia ukazują się tu wielkie dzieła literatury polskiej, nie związane jednak tematycznie ani językowo z Wielkim Księstwem – Bibliie: «Brzeska» / «Radziwiłłowska» (1563) i „Nieświejska» (1570–1572) Sz. Budnego; tłumaczenie C. Bazylika «O poprawie Rzeczypospolitej» (1577) A. F. Modrzewskiego, «Żywoty świętych» (1579) P. Skargi oraz mniej liczne utwory i tłumaczenia pisarzy urodzonych w WKL zawierające regionalizmy. Według Bibliografii K. Estreichera (1882, II/1, nr 8) w XVI wieku na ziemiach WKL ukazało ponad 100 polskojęzycznych druków, ale według nowszych zestawień (Vasilevskaja 1985) liczba ich sięga prawie 150 pozycji, a w stuleciach następnych: XVII w. – ok. 350, XVIII – ponad 1000 pozycji. Dynamika procesu wydawniczego ujawnia się w zestawieniu chronologicznym druków drugiej połowy XVI wieku (wykaz niekompletny).

- 1553 Krzysztoff Imler, *Summaryuss dżyesyęcyora Przykazanya Bożego*, b.m. (Brześć).
- 1553 *Katechismus mnyeyszy; Katechismus wyętszy*, b.m. (Brześć).
- 1554 U. Rhegius *Sposoby a obyczaye niektóre* [...] Drukowano za wolą y za rozkazaniem Oświeconego Pana Mikołaja Radziwiła [...] w Brześciu Litewskyem przez Bernata Woyewodkę, Roku Narodzenia Pańskiego M°. D°. IIII°, Myesyąca Stycznia Dnya XIX.

- 1558 J. Sylwiusz / przekład Jan Zaremba, *Pasterstwo domowe. Pieśni chwał boskich*, Brześć.
- 1559 H. Bullinger, *O prawdziwym przyjmowaniu ciała*, Brześć.
- 1559 Hozeasz, *Komentarz na prorocstwo*, Brześć.
- 1559 Alojzy Lippoman, *Dwa listy [...]*, Brześć.
- 1559 Szymon Zacjusz, *Akta, to jest sprawy Zboru chrześcijańskiego wileńskiego*, Brześć.
- 1559 Szymon Zacjusz, *O pościech i o ich własnościach*, Brześć.
- 1559 Szymon Zacjusz, *Wyznanie wiary zboru wileńskiego*, Brześć.
- 1560 H. Stefanowski, *Odpór powieściam*, Wilno.
- 1563 *Biblia święta, to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu (Brzeska /Radziwiłłowska)*, Brześć.
- 1564 Marcin Czechowicz, *Pieśń ćwiczenia i doświadczenia Pańskiego*, Nieśwież.
- 1564 Grzegorz Paweł z Brzezina, *Równość wiary uczniów Stankarowych*, Nieśwież.
- 1564 *Wypisanie sprawy, która była o wyznaniu i wierze Boga*, Nieśwież.
- 1566 Tomasz Falconius, *Harmonia evangelica polonica*, Brześć.
- 1566 Tomasz Falconius, *Sprawy i słowa J. Chrystusa*, Brześć.
- 1566 Tomasz Falconius, *Wtore księgi Łukasza św. Dzieje albo sprawy apostoła*, Brześć.
- 1569 M. Barlecyusz / przekład Cyprian Bazylík, *Historia Jerzego Kastrjota*, Brześć.
- 1569 M. Barlecyusz / przekład Cyprian Bazylík, *Historia o dobywaniu Miasta Szcondry*, Brześć.
- 1570–1972 Szymon Budny, *Biblia (Nieświeska)*, Nieśwież–Zasław.
- 1570 Szymon Budny, *Nowy Testament*, Łosk.
- 1570 *Postępek prawa czartowskiego*, Brześć.
- 1575/1576 Stanisław Koszutski (przekład z Cicerona), *O powinnościach*, Łosk.
- 1576 Szymon Budny, *O przedniejszych wiary chrystiańskiej artykułach*, Łosk.
- 1576 Jakub Uchański, *O miłościwym lecie* (list pasterski abpa gnieźnieńskiego), Wilno.
- 1577 Andrzej Frycz Modrzewski / Cyprian Bazylík, *O poprawie Rzeczypospolitej*, Łosk.
- 1577 Piotr Skarga, *O jedności Kościoła Bożego*, Wilno.
- 1578 Marcin Czechowicz, *Trzech dni rozmowa o dzieciokrzęństwie*, Łosk.
- 1578 Andrzej Sapieha, *Sława na szczęśliwe zwycięstwo Mikołaja Radziwiłła pod Kiesią 1578*, Jan Radwan, *Radivilias*, Wilno 1588.
- 1579 Piotr Skarga, *Żywoty świętych*, Wilno.
- 1580 *Lament nieszczęsnego Hrehora Ościka, za jego uczynek poczciwości odsądzonego i na gardło skazanego roku 1580, miesiąca czerwca 15 dnia w Wilnie [Wilno]*.
- 1580 Stanisław Sudrowski, *Katechizm [...]*, Wilno.
- 1580 Stanisław Sudrowski, *Nauka i utwierdzenie*, Wilno.
- 1580 Stanisław Sudrowski, *Wykład na modlitwę pańską*, Wilno.

- 1581 Marcin Czechowicz, *Praktyka o morowym powietrzu i innych plagach Bożych*, Łosk.
- 1582 Jan Licinius, *Anatomia i oekonomia człowieka chrześcijańskiego*, Wilno.
- 1582 Piotr Skarga, *Siedm filarów, na których stoi katolicka nauka [...]*, Wilno.
- 1582 Chryzostom Wołodkowicz, *Cnotliwy Litwin*, Wilno.
- 1583 Bieniasz Budny (? krewny Szymona), *Historia krotofilna o kupcu*, b.m.
- 1483 Szymon Budny, *O urzędzie miecza używającym* (Łosk).
- 1583 Andrzej Chrzastowski, *Perła z Abakuka wyjęta*, Wilno.
- 1583 Kasper Wilkowski, *Przyczyny nawrócenia [...]*, Wilno.
- 1584 Campianus / Kasper Wilkowski, *Dziesięć mocnych dowodów [...]*, Wilno.
- 1584 Andrzej Chrzastowski *Obrona tajemnicy chrztu prawosławnego chrześcijaństwa*, Wilno.
- 1584 Andrzej Chrzastowski, *Siedm kazań*, Wilno.
- 1584 Stanisław Kołakowski, *Wiek ludzki*, b.m. (? Wilno).
- 1584 Marcin Krowicki, *Apologia większa, to jest obrona [...]*, Wilno.
- 1584 Jerzy Płotkowski, *Alegoria o labędzie herbie Mikołaja Talwosza*, Wilno.
- 1585 Andrzej Chrzastowski, *Obrona pewności dusznego zbawienia*, Wilno.
- 1585 Andrzej Rymśa, *ΔΕΚΕΤΗΡΟΣ ΑΚΡΟΑΜΑ, to jest dziesięćroczna powieść [...]*, Wilno.
- 1586 Stanisław Kołakowski, *Wóz niebieski albo elegie o trzech cnotach*, Wilno.
- 1987 Stanisław Grodzicki, *O poprawie kalendarza. Kazanie dwoje*, Wilno.
- 1588 Wacław Agryppa (przekład kazań J. Brentiusa), *Ewangelia od Jana*, Wilno.
- 1589 Stanisław Grodzicki, *O jednej osobie w używaniu Sakramentu Ciała Pańskiego [...]*, Wilno.
- 1590 *Bractwo imienia bożego*, Wilno.
- 1592 Andrzej Chrzastowski, *Psychotopia abo czyściec X. Stanisława Grodzickiego*, Wilno.
- 1592 Stanisław Grodzicki, *Ewangelik albo rozmowy ewangelika z ministrem*, Wilno.
- 1592 Stanisław Grodzicki, *Prawidła wiary haeretyckiej*, Wilno.
- 1593 Andrzej Chrzastowski, *Obrona prawdziwego szafunku Wieczery Pańskiej*, Wilno.
- 1593 Stanisław Grodzicki, *O czyscu pierwsze kazanie*, Wilno.
- 1593 Stanisław Grodzicki, *O czyscu kazanie wtóre*, Wilno.
- 1593 Stanisław Kołakowski, *Cathemerinon Księstwa Słuckiego*, Wilno.
- 1593 Stanisław Kołakowski, *O prawdziwej szczęśliwości i błogosławieństwie*, Wilno.
- 1593 Szymon Wysocki, *Kazanie na p. X. Szym. Olelkowicza*, Wilno.
- 1594 D. Jan Brant, *Kazanie pogrzebne Jerzego Chotkiewicza*, Wilno.
- 1594 Marcin Łaszcz, *Judicium albo rozsądek [...]*, Wilno.
- 1594 Marcin Łaszcz, *Okulary na zwierciadło nabożeństwa chrześcijańskiego*, Wilno.
- 1594 Marcin Łaszcz, *Wieczera ewangelicka*, Wilno.
- 1594 (?) Eliasz Pielgrzymowski, *Dialog litewskiego szlachcica prawdziwy wojny inflanckiej*, Wilno.

- 1594 Marcin Śmiglecki, *Opisanie disputatacjej nowogrodzkiej*, Wilno.
- 1594 Michał Witosławski, *Lutnia na wesele J[ana] Chodkiewicza*, Wilno.
- 1595 Jan Abrahamowicz, *Zdanie Litwina o kupczy taniej zboża a drogiej przedaży*, b.m.
- 1595 J. Anzelm / Andrzej Rymusza, *Chorographia albo topographia Ziemi św.*, Wilno.
- 1595 Krzysztof Kiersnowski, *Epithalamium na wesele Piotra Kroszyńskiego*, Wilno.
- 1595 Jan Kozakowicz, *Historia Józefa syna Gorionowego o wojnie żydowskiej*, Wilno.
- 1595 Wojciech Rościszowski, *Do Xiężny Zofiej Radziwiłłowny Chodkiewiczowej*, Wilno.
- 1595 Jan Protasowicz, *Paranimphus na wesele Pana Skumina*, Wilno.
- 1595 Marcin Śmiglecki, *O bostwie przedwiecznem Syna Bożego*, Wilno.
- 1595 *Unia albo wykład przedniejszych artykułów ku zjednoczeniu Greków Kościołem*, Wilno.
- 1595 Stefan Zebrowski, *Kąkol, który rozsiewa St. Zyzania w Cerkwiach ruskich w Wilnie*, Wilno.
- 1596 Gabriel Białozor, *Epicedium na pogrzeb Anny Dorohostajskiej*, Wilno.
- 1596 D. Jan Brant, *Kazanie pogrzebne Jerzego Chotkiewicza*, Wilno.
- 1596 Bieniasz Budny (przekład z Cicerona) *Księgi o starości*, Lubcz.
- 1596 *Plewy Stefanka Zyzanicy heretyka z cerkwie ruskiej wyklętego*, Wilno.
- 1596 Aleksander Słuszka, *Epicedium Mikołaja Paca*, Wilno.
- 1596 Andrzej i Jerzy Kurzeniecki, *Żaloba Stefana Bielawskiego*, Wilno.
- 1596 Jan Protasowicz, *Epicedium Maruszy Kołentajowej*, Wilno.
- 1596 Marcin Śmiglecki, *O Lichwie trzech przedniejszych kontraktach*, Wilno.
- 1596 [Stefan Zyzania] *Kazanie s. Cyryla Patriarchy jerozolimskiego [...]*, Wilno.
- 1597 [M. Broniewski] *ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ, albo odpowiedź na książki o Synodzie Brzeskim [...]*, Wilno.
- 1597 A. G. Busberquius / Jan Licinius, *Oratora cesarza Ferdynanda drogi trzy [...]*, Wilno.
- 1597 Jan Protasowicz, *Jałmużnik*, Wilno.
- 1597 Jan Protasowicz, *Konterfekt człowieka starego*, b.m.
- 1998 Melchior Pietkiewicz, *Polski z Litewskim Katechizm*, Wilno.
- 1598 *Przestroga dla Ewangelików [...]*, Wilno.
- 1598 Wojciech Skorawiec, *Winszowanie Pani Zofje z Mielca*, Wilno.
- 1598 Grzegorz z Żarnowca, *Apokatastasis, to jest naprawa [...]*, (Wilno).
- 1598 Grzegorz z Żarnowca / Wasil Małachwiejowicz, *Clypeus albo tarcz duchowna*, Wilno.
- 1599 Bieniasz Budny, *Krótkich a węzłowatych powieści, które po grecku zową Apophthemata*, Wilno.
- 1599 Mikołaj Dauksza, *Przedmowa do czytelnika łaskawego, Postylla Catholicka*, Wilno.
- 1599 Jan Sapieha, *Epithalamium na wesele Leona Sapiehy*, Wilno.
- 1599 Marcin Śmiglecki, *Dysputatacya wileńska*, Wilno.

- 1599 Adam Wierszycki, *Wieniec parnaski na wesele Al. Psajeckiego i Anny Komorowskiej*, Wilno.
- 1600 Jakub Morkunas-Markowski (wyd.), *Zofii Markowej* (dedykacja), *Postylla Lietuwiszka*, Wilno.
- 1600 Marcin Śmiglecki, *O jednej widomej głowie Kosciola Bożego*, Wilno.
- 1600 Grzegorz z Żarnowca, *Apomaxis, albo zniesienie [...]* (Wilno).

3. PODSUMOWANIE

Jak z powyższego zestawienia wynika, najstarsze wyrazy regionalne występują w łacińskich dokumentach kancelarii wielkksiążęcej już w końcu XIV wieku. Przybywa ich w stuleciu następnym, ale polskie teksty pojawiają się dopiero w latach trzydziestych XVI wieku, narastając w drugiej połowie stulecia. Są to głównie dokumenty prawno-administracyjne (nadania, przywileje, zarządzenia, lustracje, inwentarze, umowy, zapisy oraz listy, urzędowe i prywatne). Największymi dziełami piśmiennictwa polskiego na ziemiach WKL są tłumaczenia zre-dagowanych po rusku Statutów Litewskich: (1) «Kodeks Świdzińskiego» (1532), (2) «Kodeks Olszewski» (1550) oraz przerobiona z latopisów zachodnioruskich (3) «Wielkiego Xięstwa Litewskiego i Zmodskiego Kronika» (1550) i nawiązujące do niej oba dzieła Macieja Strykowskiego: (4) «O początkach [...] narodu litewskiego» (ok. 1575–1578) i (5) «Kronika polska, litewska, żmudzka i wszytskiej Rusi» (Królewiec 1582).

Najstarszą drukowaną książką na ziemiach WKL jest Franciszka Skoryny «Małaja podorożnaja kniżica» (Wilno 1522) napisana w języku cerkiewno-białoruskim. Dopiero jednak reformacja, a później związana z Akademią Wileńską (1578) działalność wydawnicza zakonu jezuitów doprowadziła do rozkwitu druckarstwa. Pierwsza polska książka została wydana w Brześciu (1553), gdzie już po kilku latach ukazało się tłumaczenie Pisma Świętego nazwane od miejsca wydania «Biblią Brzeską» (1563). Obok stołecznego Wilna pojawiają się oficyny wydawnicze w wielu miejscowościach Wielkiego Księstwa – Jewie, Kiejdany, Kowno, Lubcz, Łosk, Mińsk, Nieśwież, Pińsk, Połock, Słuck, Supraśl, Zabłudów, Zasław i inne, gdzie powstają książki w języku polskim, (biało)ruskim, łacińskim, a nieco później litewskim.

W XVI wieku większość wydanych na ziemiach WKL książek polskich została napisana lub przetłumaczona przez przybyszy z Korony, dlatego niewiele w nich regionalizmów językowych, występują one natomiast od samego początku w omówionych wyżej tekstach rękopiśmiennych oraz stosunkowo nielicznych publikacjach autorów urodzonych w WKL, m.in. A. Rymszy (Pihan 1979). Są to wynikające z wielojęzycznego charakteru jego mieszkańców różnego rodzaju transpozycje, kalki, hiperyzmy oraz bezpośrednie zapożyczenia, głównie z języka białoruskiego, rzadziej z litewskiego. Niektóre z nich żywe są do dziś polszczyźnie wileńskiej.

B. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY KRESOWEJ

UWAGI WSTĘPNE

Naukowe badanie polszczyzny na ziemiach historycznej Litwy rozpoczęli wywodzący się z tej części dawnej Rzeczypospolitej uczeni – J. Karłowicz (SGP „ustnie z Litwy”), H. Turska (1930; 1939/1982), O. Chomiński (1928–1933/2010) i J. Trypućko (1955–1957). Po wojnie mowę przybyszów z różnych części Wileńszczyzny i Nowogródzkiej udokumentował A. A. Zdaniukiewicz (ok. 250 nagrań w latach 1957–1959; lokalizowany wykaz z mapą: ABS XXIV, 1999: 337–359), wydając monografię gwary rodzinnej wsi Łopatowszczyzna koło Rudomina (1972). Równolegle w Mińsku V. Verenič z grupą współpracowników rozpoczął badania terenowe polskich gwar w ZSRR (1973, I–II), publikowane od 1982 przy współudziale J. Riegera w „Studiach nad Polszczyzną Kresową”. Równocześnie pracownicy Instytutu Sławiastyki PAN w Warszawie – I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa i E. Smułkowa oraz ich współpracownicy z Polski (H. Karaś, A. Zielińska, M. Ostrówka) i Białorusi (I. Budźko, O. Guščeva, H. Kazanceva) dokumentują współczesną sytuację językową na Białorusi, Litwie i Łotwie. Drugi poza Warszawą ośrodek badawczy polszczyzny wileńskiej ukształtował się w Bydgoszczy (J. Mędelska, Z. Sawaniewska-Mochowa, M. Marszałek). Na wymienienie zasługują prace najmłodszego pokolenia uczonych urodzonych na Litwie (M. Dawlewicz, B. Dwilewicz, K. Geben, I. Masojć, K. Rutkowska, H. Sokołowska, K. Syrnicka i inni) i Białorusi (J. Gurskaja, Ż. Jeroma, K. Konczewska, A. Pawlukiewicz, A. Żebrowska). Wspomnieć należy o odkryciach polskich wysp językowych na Litwie przez zespół V. Čekmonasa z Wilna (I. Adamovičūtė-Čekmonienė, L. Grumadenė, M. Krupoves) oraz o socjolingwistycznych studiach K. Morita z Japonii. Wszystkich badaczy nie sposób wymienić (bibliografia: Z. Sawaniewska-Mochowa 1991/1995). Dziś liczba prac na temat północno-wschodniej polszczyzny kresowej liczy kilkaset pozycji.

Zróżnicowanie północno-wschodniej polszczyzny wynika z podziałów administracyjnych WKL, a te nakładają się w przybliżeniu na dawne obszary językowo-etniczne (plemienne), których mieszkańcy przynosili swe nawyki artykulacyjne, struktury morfo-syntaktyczne, nazwy z desygnatami i systemy imiennicze na lokalną odmiankę języka polskiego. Brak trwałego kontaktu z Polską etnograficzną i nieznaną osłabienie, zachwianie) normy stał się przyczyną pewnych archaizmów oraz innowacji, a z drugiej strony licznych hiperyzmów.

Celem moim jest szkicowa charakterystyka polszczyzny w głównych dziesięciu regionach WKL z uwzględnieniem ich odmian lokalnych (ok. 25 subregionów) oraz zwięzła charakterystyka całości. Zaczynam od najwcześniej udokumentowanej i najlepiej zbadanej polszczyzny miasta Wilna i regionu wileńskiego, można ją bowiem traktować jako reprezentatywną dla całego WKL, a zarazem najbardziej żywotną odmianę północno-wschodniej polszczyzny kresowej.

1. POLSZCZYŹNY WILEŃSKA

1.1. Charakterystyka językowa

Fonetyka, fonologia

1. Ruchomy akcent ekspiratoryczny, wyrazowy lub zestrojowy, np. *niedaj¹ się, dla¹ nas, ni¹ chto*.

2. Tendencja do redukcji samogłosek nieakcentowanych, głównie poakcentowanych, typu białoruskiego „(j)akania” $o > a$, rzadziej $e > a$, np. *da¹ domu / nia¹ dziela, piachota*, hiperyzmy: *kopusta, okuratny, porafia*. Innym przejawem tej tendencji jest podwyższenie artykulacji o [u]: *rubota, du¹ domu*, oraz e [i / y]: *zilony, umrzysz*.

3. Częste o w miejsce ogólnopolskiego $ó$, np. *brzoska, piorko, rowny, sprobuj, zdrow*, hiperyzmy, np. *cós, dóm, młódszy, ostróžny, paciórek*.

4. Tendencja do zaniku samogłosek nosowych: (a) rozkład także przed szczelinowymi: *część* [čeńść], *gęsi* [gensi], *mąż* [monš]; w wygłosie rozkład lub zanik rezonansu: *są* [son], rzadziej [som] / [so]; *się* [s'eń] / [s'e] / [s'a]; (b) ekwiwalencja $\text{Ą} = \text{AN}$, np. *małżeństwo* [małžęstwo], *państwo* [państwo], *słońce* [słóce], *świństwo* [swiństwo], *żeński* [žęski]; (c) wahanie e / q , np. *ksiądz* [ks'enž], *zając* [zajenc], *piętro* [p'ontro]; (d) wtórna nosowość: *kruk* [kronk], *mucha* [mačka]; dawne *jajecznicza* [jęcznica], *koleżanka* [kolěžanka]; (e) nosowe liaison: *imię ojca* [imie-n_ojca] (Łętowski 1915: 16).

5. Palatalność typu ruskiego (artykulacja prepalatalna), najwyraźniejsza przy spółgłoskach zębowych \acute{s} , \acute{z} , \acute{c} , $\acute{d}\acute{z}$ [s', z', c', ʒ'] oraz wargowych [p', b', v', m']. Zmiękczenie *ch* [x > x'] przed *i*, *e*, np. *chyba* [x'iba], *muchy* [mux'i], *marchew* [marx'ev].

6. Spółgłoski płynne: (a) *l* zawsze miękkie, np. *ale* [al'e], *las* [l'as], *blacha* [bl'axa]; (b) *r / rz*: przykłady zastępowania *rz* przez *r*, np. *skrynia, treba, zrucac*, hiperyzmy i substytucje: *drewniany* [dževňany], *prawosławny* [pševoslavny]; *pšepodaje* < ros. *prepodajet* 'naucza'.

7. Tendencja do wymowy *g* [h] narastająca od wschodu. W zapożyczeniach zawsze dźwięczne *h*, np. *herbata* [harbata], które na substracie litewskim znika lub ulega osłabieniu, np. ^(h)*arbata*, ^(h)*arełka* (podobnie jak w gwarze litewskiej koło Zdzięcioła).

8. Fonotaktyka

(a) Grupy spółgłoskowe jednolite pod względem palatalności, twarde: *leśny* [le-sny], *łańcuch* [łańcux], *państwo* [panstwo], *słońce* [słonce], hiperyzm: *gorońco* – miękkie: *związek* [žv'ązek], *zwierzę* [žv'ežę], także w połączeniach przyimka z *Wilna* [ž_v'ilna], z *Mińska* [ž_m'ńska].

(b) Sekwencja $(n) + s, z, c + yja$ (zachowane w brus.) > $(n') - s' / z' / c' - a$, np. *pensja* [peńs'a], *fuzja* [fuz'a], *stacja* [stac'a], *konferencja* [konferenc'a], *kostium* [kość'um]; dawne rymy *braci* – *kofredecji* [brac'i – kofedrac'i].

(c) Białoruska geminacja spółgłosek palatalnych (na wschodzie obszaru), np. *sviňna, żyćće*.

(d) Artykulacja *v* [u] + spółgłoska, rzadziej w wygłosie, np. *równy* [rouny], *domów* [domou].

(e) Uproszczenia geminat oraz grup spółgłoskowych: *rż* [rż] > *rz* [ż]: *drzeć*, *dzierzyć*, *skarżyć*, hiperyzmy *rz* > *rż brzeg*, *wierźba* itp.

(f) inne zmiany kombinatoryczne: *kt* > *xt*: *kto* [xto], *który* [tury], *doktor* [doxtor]; *xś* > *kś*: *chrzest* [kšest], *chrzan* [kšan]; *śl* > *śl*, *śń* > *šn*, np. *ślub* [šlub], *wiśnia* [višn'a].

Morfologia

1. Przesunięcie akcentu:

1.1. Na ostatnią sylabę: (a) imperativus: *patrzaj*, *zlituj_s'e*; (b) praeteritum: *писаł*, *пшыśli*; (c) futurum: *pojdziesz*; (d) po negacji: *nie ma*; (e) w pewnych sufiksach: *par-s-iuk*, *kumpi-ak*, *fart-uch*, *mach-un*; (f) w niektórych wyrazach, np. *dalej*, *raniej*, *niechaj*.

1.2. Na trzecią sylabę od końca: (a) przymiotniki typu *milenki*; (b) 2. pl. praes. i fut. *widzicie*, *pojdziecie*; (c) w pewnych wyrazach: *paniczka*, *k'edyści*, *ciemneńko*.

2. Zmiana wygłosowego *e* > 'a oraz *-ę* > *-e* > 'a w pewnych kategoriach (zmorfologizowane „jkanie”): (a) nom. -acc. sg. neutr. *pol-e* > *pol-'a*; *cielę* > *c'el-'a*; (b) acc. sg. fem. *dusz-ę* > *duš-a*; (c) 1. sg. *noszę* [noša], *widzę* [viža]; (d) indeclinabilia: *dobrze* [dobža], *trochę* [troxa].

3. Tendencja do protezy nagłosu: *j-*, *v-*: *j-igła*, *j-ikona*, *j-iść*; *u-on*, *u-organy*, *u-oćy*, *u-umar*, *u-ulica* oraz wahania *u* / *u* / *v*, np. *v-čone* / *u-čyli*, *v-deżył*, *poym'erali* obok *umov'il* 'wmówił', *u V'iln'e* 'w Wilnie' jako przejaw białoruskiej „miłozwučnosti”, typ: *on u domu* / *ona_u domu*.

4. Pisownia wygłosowego *-c* jak <-ć> (rzadziej *-dz* <-dź>), np. *więć*, *ojcieć*, *powieź*, okazjonalna w tekstach od XVI wieku, częsta u Mickiewicza, Chodźki, Syrokomli. W XX wieku [-ć] jest wymawiane na Kowieńszczyźnie (Szwejkowska 1936), rzadziej na Wileńszczyźnie (Turska 1939), śladowo na Nowogródzczyźnie (Lewaszkiewicz 2005, 2017).

5. Usuwanie alternacji w temacie: (a) rzeczownik *zęb* jak *zęba*, *zęby...*; *siostr* jak *siostra*, *siostry...*; *ręcam* jak *ręce*; (b) formy infinitivu typu *darć*, *żarć*, *piekć*, zapewne pod wpływem gwar białoruskich *з'erci*, *п'erci*, *п'ekci* (Trypućko 1955: 320, Tekielski 1983: 187–190).

Słowotwórstwo

1. Bogactwo deminutiwów, w tym formanty piętrowe, np. *bajstr-ucz-ek*, *dusz-ecz-ka*, *kochan-eń-ki*, *kosz-eń-ut-ek*, *pan-icz-ka*, *parsi-ul-acz-ek*.

2. Zapożyczone przyrostki apelatywne: (a) białoruskie: *-uk*, *-un*, *-enia*, *-onek*, *-aczy*, *-uha* [*-uga], *-uszczy*; (b) litewskie: *-uć*, *-ajło*; kontaminowane: *-a/ej-ka*, *-ej-ko*; *-ut-ka*, *-eń-ut-ek*; *-ul-acz-ek*.

3. Formanty onomastyczne: (a) antropiminy na *-(k)o*; *-uk-e/owicz*; *-a/e/i/u-sz-ko*, *-a/e-n-ko*; (b) topomiminy na *-iszki*, *-ańce*, *-ow-szczy-zna*; (c) hydroniminy na *-o/ecz*, *-a/ejka*.

4. Przysłówek: inna repartycja zakończenia, np. *-o/-e*: *straszn-o*, *wczesn-o* / *głośn-ie*, *obowiaźkowo-ie*.

5. Derywaty zaimkowe typu: (a) *ich-ny, jej-ny*; (b) *któr-en; sam-y, nasz-y*; (c) *ktoś-ci, jakiś-ci*.

6. Formant *-i/yw-*, często bez funkcji iteratywnej: *darow-yw-ać, wylecz-yw-ać, zwycięż-yw-ać*.

Fleksja

1. Rzeczownik: (a) rodzaj: tendencja do zaniku neutrum, przechodzącego w fem. (nom. sg.) *gumna, kina, oka*; wahanie rodzaju: masc. *kieszzeń, podwórek, recept*; fem. *kartofa, ptaszka, talerka*; (b) inna repartycja końcówek rzeczownika: sg. gen. masc. *-a/-u: dwor-a, rok-a / ows-u, świat-u*; dat. masc. *-u: wujk-u, koni-u*; instr. fem. *-aj/-oj/-ej: z córk-oj, z pani-ej*; pl. nom. uogólnienie końcówek (masc. fem. neutr.) *-i/-y: nauczyciel-i, kon-i, noż-y, wilc-y, palc-y, san-i*; gen. *-ów: bab-ów, koz-ów, wesel-ów*; dat. *-am: chłop-am, pani-am, dzieci-am*; instr. *-omi: ręk-omi*; tendencja do zaniku wołacza; odmiana typu: *maszynist-y, -ego*.

2. Zaimek: (a) zachwianie repartycji i brak enklityk osobowych: *daj mnie; ja pokaża tobie*, oraz form z *n-* po przyimku: *u jego, z ją, po ich*; nom. sg. neutr. *te* ‘to’ (potoczne, gwarowe); acc. *jej* ‘ją’; (d) zaimek zwrotny *się* tylko po czasowniku, który stoi często na końcu zdania.

3. Przymiotnik: okazjonalny superlativus z *sam(y)* typu ruskiego.

4. Czasownik: (a) 1. pl. *-m* (archaizm północnopolski) oraz *-mi* (gównie kowieńskie); (b) tendencja do mieszania, typ *ja robileś*, i zaniku końcówek ruchomych zastępowanych przez zaimki, typ *ja robił*; (c) pleonastyczne *-by* typu *że-by robił-by*; (d) imiesłów uprzedni w funkcji czasu przeszłego, typu *on zdurniawszy*; (e) czas zaprzeczony typu *ja był zrobił / ja był zrobiwszy*.

Składnia

1. Odmieniana rekcja przyimków, m.in. frekwencja *dla* + gen. typu *daj dla mnie chleba*.

2. Różnice w składni przypadków: *jeździ szoferem; boli jemu głowa; pytam u ojca; podobny na niego; uderzyć z kijem; ożenił się na niej* (kalki ruskie).

3. Brak kategorii męsko-osobowości: (a) uogólnione końcówki na *-li-* w czasie przeszłym, typu *chłopy pili, baby spali, dzieci płakali, wilcy wyli, drzewa rośli*, jak w części gwar polskich i w językach ruskich; (b) uogólniony pl. gen. w funkcji acc. typu *widzę siostrów / kotów / domów*.

4. Tendencja do elipsy copuli: *ja tutejszy; my prawosławni; on jakoby szeptun*.

5. Konstrukcja dzierżawcza typu (*u*) *mnie jest*.

6. Rozpowszechnienie konstrukcji z imiesłowem uprzednim w funkcji verbum finitum, typ *ja (był) rano wstawszy i kosił siano*, w funkcji czasu (za)przeszłego, por. brus. *ja tut dauno byuśy; vozero (było) vysaxśy* w gwarach na wschód od granicy litewskiej i na północ od linii: Oszmiana – Raduń – Lida – Żołudek (DABM, mapa nr 205).

7. Formy adresatywne z 3. os. czasownika, np. *czy chce jeść?*; *siada do stołu!*

8. Wyrazy i wyrażenia funkcyjne: *aż póki* ‘dopóki’, *jakoby* ‘podobno’, *musi* ‘chyba’, (*no / nu*) *tak coż (ty zrobisz w ta pora)*, *ot co!*, *wie* ‘wiesz co, tak oto’.

1.2. Zróżnicowanie

Współczesne odmiany terytorialne nakładają się po części na dawne podziały: *st(o)rona zavilejska / povilejska* (XV–XVI w.) > powiaty *powilejski / zavilejski* (od 1555/1556), później: oszmiański (+ miadziolski) / brasławski (+ dziśnieński, głębocki) oraz utworzony później powiat wileńsko-trocki.

Dane ilościowe o językach mieszkańców pogranicza litewsko-słowiańskiego zgromadził O. Chomiński (1928–1933/2010: 197–261). Zróżnicowanie fonetyczne polszczyzny omówił Zdaniukiewicz (1982, 1983a, 1983b), a interferencję polsko-białorusko-litewską scharakteryzowała T. Sudnik (1975).

A. Odmiana oszmiańska (powilejska). Skupione wokół Oszmiany, Lidy, Świra nazwy na miejscowe *-(n)ęta* (Bednarczuk 2007) wskazują na osadnictwo z Podlasia i Mazowsza. Na wschodzie narastają wpływy białoruskie (Wołożyn, Stara Wilejka, Budślów), m.in. (1) redukcje nieakcentowanych *o, e* pod wpływem (j)akania; (2) powszechna wymowa *g* [h], *v* [u] + C; (3) palatalne *š, ž, č* [ṣ̌, ẓ̌, č̣]; (4) geminacja spółgłosek palatalnych; (5) wymowa typu *žyćće, svińńa* i podwajanie *nn* typu *drewnianny*; (6) pdz.białoruskie patronimica na *-cz-uk*. Obszerny opis dekanatu świrskiego z 1784 roku wydał A. J. Świdorski (2004), a współczesną gwarę polsko-białoruską wsi Komarowszczyzna opracowała dociekliwie A. Żebrowska (2019).

Liczne regionalizmy wykryła H. Turska (1930) w języku urodzonego w XVIII wieku koło Starej Wilejki Jana Chodźki (1777 Krzywicze – 1851 Mińsk). Większość z nich znana jest ze współczesnej polszczyzny wileńskiej:

1. Samogłoski: (a) częste *o* w miejsce *ó*: *miod, nożka, probowali, ziolko*, hiperyzmy: *klasztór, mlódszy, wróta*; (b) ślady akania: *pańczoche, troszeczka*, hiperyzmy: *tobaczki, polatki*; (c) rozchwianie nosowości: *dęb, gęszcz / piątro; momęt / ponsowy*.

2. Spółgłoski: (a) palatalność kresowa: *gorońco, miłośnie, rżnięcie, zwierz / konczy; kwasną, swiatu; więć*; (b) zmiana *chy > chi*: *chiba-by, przychilność, Eustachi*; (c) wahanie typu *s / sz / ś*: *sklankę, różnicy / szlubowiny, żyżne / ślacheckiem, kruścu, drażliwy*.

3. Rzeczownik: wahanie rodzaju: masc. (*dobry*) *metod, zacisz*; fem. *pieczenia, w Mołodecznej*.

4. Zaimek: formy *któren, każdy*; brak *n-*: *bez jego, o im, od ich*, hiperyzm: *na niej wierzchu*.

5. Czasownik: formy czasu przeszłego bez końcówek ruchomych: (*ja*) *robiła; my zginęli*.

6. Konstrukcje: (a) przypadkowe: *wołam matek; nie było czego robić; stacja uczniami zajęta*; (b) przyimkowe: *ciasno dla uczniów; na dniu; duszony od kurzu; dasz po niej posagu*; (c) składnia zgody: *przedza i ponczoszki nasze przepadli; diabelnie się rzeczy zmienili*.

B. Odmiana brasławska (zawilejska). Ukształtowała się na podłożu gwar północno-wschodnio-białoruskich, skąd częste patronimica na *-onek*; w części

zachodniej (Ignalino, Widze, Smołwy) wpływy litewskie. Współczesną sytuację językową na Brasławszczyźnie w perspektywie historycznej skrupulatnie zanalizowały E. Smułkowa wraz z zespołem (2009–2011), a polskie słownictwo gwarowe J. Rieger (2014).

C. Odmiana trocko-niemeczyńska. Powstała na podłożu litewskim, jak wykazała H. Turska (1939/1982), pod koniec XIX wieku, stąd częste lituanizmy i podobieństwa do odmiany kowieńskiej i polszczyzny Litwinów święciańskich, m.in. szeroka wymowa *e* [ae], *x* [k], *f* [p], kalki semantyczne i składniowe, patronimica na *-aitis* > *-ojć*; rzadsze białorutenizmy (Tekielski 1982, 1983).

2. POLSZCZYŻNA KOWIEŃSKA

2.1. Geografia, piśmiennictwo

Najstarsze polskojęzyczne teksty z terenu historycznej Żmudzi pochodzą z końca XVI wieku, a już ze stulecia następnego posiadamy liczne dokumenty prawa magdeburskiego (Birże, Janiszki, Jurbork, Kiejdany, Szawle, Wornie, Żagory) oraz inwentarze (XVII–XVIII w.). Są też przykłady litewskiej stylizacji językowej, m.in. w teatrze szkolnym w Krożach:

Luż to iak do Impimy (Infimy) kodzi (chodzi), nastał piąty / Lat; młody dzieciuk, ma rok dwadzieścia dziewiąty. / Dobrze wiem, co dotyk czas (dotychezas) umiesz komedye / Wyprawić, szak go na to Xiondz w Iszkole (szkole) bije (1677 Szymkiewicz, «Chleb zwycięski», por. Brensztejn 1924: 49).

Na temat rozpowszechnienia polszczyzny w połowie XIX wieku posiadamy relację rumuńskiego mnicha – Chiriaca, który podróżując z Petersburga do Warszawy w 1850 roku, stwierdził, że polski jest potocznym językiem ludności wokół Dyneburga, a w Wilkomierzu jest mnóstwo Żydów i Polaków (Truszkowski 1996: 87). Potwierdziła to po latach korespondencja litewskiego dziennika w 1938 roku:

Na ulicach, nad rzeką, w kinie, w ogrodzie miejskim i wszędzie, gdzie tylko się zbiera więcej ludzi, panuje polski żargon. Robotnik, doróżkarz, służąca, stróż itd. Poczytają sobie za zaszczyt mówić po polsku, jakkolwiek nazwiska ich świadczą o czymś wręcz przeciwnym. A co najważniejsze, tylko ludzie niższych klas trzymają się polskiego żargonu.

Notatkę tę przetłumaczył i nadał jej rozgłos redaktor B. Paszkiewicz (2003: 309), a wydawana w Kownie «Chata Rodzinna» drukowała informacje o wydarzeniach z życia Polaków w wielu miejscowościach, głównie północno-zachodniej Litwy: Bejsagoła, Bobty, Czekiszki, Datnów, Dowkojnie, Gankiele, Giedrojcie, Inturki, Janiszki, Janów, Jeziorosy, Kalwaria, Kiejdany, Kowno, Krakinów, Łabanów, Łopie, Łódzdieje, Maciuny, Merecz, Montwiliszki, Muśniki, Olita, Pacunele, Rosie-

nie, Skorowody, Szaty, Szawle, Szyrwinty, Traupie, Urniaże, Wędziagoła, Widukle, Wilkomierz, Wisztyniec, Wodokty, Wysoki Dwór, Żejmy. Dziś język polski można usłyszeć jedynie na Laudzie, wokół Jeziorosów i śladowo w kilku innych miejscowościach Litwy etnograficznej.

2.2. Charakterystyka językowa

Polszczyznę kowieńską interesowali się w XIX wieku etnografowie (M. Dowojna-Sylwestrowicza, 1888 i J. Petrowowa z Rymaszewiczów, 1902), w okresie międzywojennym H. Szwejkowska (1929, 1934, 1936), a ostatnio H. Karaś (2002, 2004, 2017) i A. Zielińska (2002). Różni się ona od wileńskiej silną interferencją ze strony języka litewskiego, przypominając język polski Litwinów z Puńska.

Fonetyka

1. Wokalizm: (a) obniżenie artykulacji *e* [ä/ea]: *ńea, jażeli, v'ačork'i*; (b) redukcja nieakcentowanych *e* (i/è): *choruji, leji*, oraz *o* [u/û/ø]: *kul'ega, pu_polsku, du_ńegu*; (c) częste *i* w miejsce *y* [yⁱ] (jeden fonem): *zapitamy, pol'it'ika*, hiperyzm: *piolet*; (d) tendencja do prelabializacji (dyftongizacji fonetycznej) akcentowanego *o* > *uo*; (e) samogłoski wstawne i inne cechy fonotaktyki litewskiej, co pozwala odtworzyć paralelny do litewskiego system wokaliczny:

akcentowane	nieakcentowane
i (y ⁱ) u	i/è (y) u/û/ø
e o/uo	
ä a	ä a

2. Pozostałe cechy fonetyczne nawiązują do polszczyzny wileńskiej: (a) akcent, (b) zmorfologizowane (j)akanie, (c) rozkład samogłosek nosowych, hiperyzm: *Kasięka* [Kasięka], denazalizacja *dadzą* [dažo], *rzeknoł*.

3. Konsonantyzm: (a) przykłady transpozycji *f* > *p*, *x* > *k*, brak *h* dźwięcznego: *kleb, kodzić, portepian, Rapal, (^h)arbata*; (b) okazjonalna (w okresie międzywojennym regularna (Szwejkowska 1936) miękkość wygłosowego *-c*, np. *więc* [v'ęć], *powiedz* [pov'ęc] oraz *ń* w różnych pozycjach: *z rańa, piluńuje*; (c) podobne do wileńskiej: spółgłoski prepalatalna, jednolite pod względem miękkości grupy spółgłoskowe, usuwanie geminat: *inna* [ina], *wyższego* [vyšęgo], *odtdq* [oton].

Morfologia

1. Tendencja do zaniku rodzaju nijakiego: (a) feminizacja neutrów w nom.-acc.; (b) dublety *tego błota / tej błoty*; (c) znane w różnych częściach WKŁ formy *kartofla, ptaszka, konopla* i liczne inne zmiany rodzajowe.

2. Przypadki: (a) powszechny pl. nom. na *-i/-y*; (b) archaizmy, innowacje i hiperyzmy: sg. instr. *z mężczyzn-ym, z Jagieł-ym*; loc. sg. (v) *Polšč-e/y*; pl. nom. *naucziel-owie*, instr. *przed święt-omi, noc-y mi*.

3. Zaimek: brak form z *n-* i enklitycznych, np. *od jego, u ich*.

4. Czasownik: (a) sekundarne iterativa na *-i/yw-*; (b) 1. pl. (pn.polskie) *-m* oraz innowacyjne *-mi*; (c) neutralizacja rodzaju i mieszanie końcówek 1. i 2. os. typu *ja robilaś/ś*; (d) 1. pl. czasu przeszłego, typ *robilim* wobec wileńskiego *my robili; jest 'są': Litwinów tutaj jest*; (e) redundantne *żeby (...)-by* w trybie przypuszczającym; (f) użycie imiesłowu na *-(w)szy* w funkcji czasu (za)przeszłego.

Składnia

Częste kalki – litewski (jak na Sejnszczyźnie), rzadsze – białoruskie.

Słownictwo

(1) liczne lituanizmy (zapożyczenia i kalki); (2) archaizmy: *czeladź* ‘dzieci’, *zawždy, wraz, wcale, niwa*; XIX-wieczne: *acan, dama, szyroki*; (3) mazowizmy: *dopioro, jachać, lasonek* ‘lasek’, *siła* ‘dużo’, *sierzp*; (4) kresowizmy; (5) (biało)rutenizmy (Karaś 2002: 277–346).

2.3. Zróżnicowanie

A. Odmiana laudańska (Kowno, Kiejdany, Janów, Poniewież i Radziwiliszki). W oparciu na zróżnicowaniu narodowo-społecznym H. Karaś (2002) i A. Zielińska (2002) wyróżniają trzy polskie socjolekty: (1) szlachty zagrodowej, (2) ziemiaństwa i inteligencji (dziś nieistniejący), (3) chłopów litewskich, najbliższy strukturalnie polszczyźnie Litwinów puńskich. Ostatnio obie autorki na podstawie korespondencji z XIX–XX w. omówiły polski socjolekt szlachecki na podłożu litewskim (kowieńsko-żmudzki) w konfrontacji z grodzieńsko-białoruskim (Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007: 195–314).

B. Odmiana jezioroska (Jeziorosy – Wiłkomierz). W końcu XIX wieku Jadwiga Petrowowa z Rymszewiczów zebrała wykorzystany przez J. Karłowicza (SGP) „Słownik gwary Polaków litewskich” (por. Koniusz 2001: 44–49), a w okolicach Jeziorosów zapisała tekst polski z ust „szlachty drobnej i chłopów”, oto jego początek:

Kiedy pójdą do klebanii, to ksiądz kleban da mnie kleba. – Ja szedszy do kościoła, spotalam się somsiada. – To już kiedy tak, łaskawy Panie, to niekaj będzie nami. – Przyniosłam się do pani skować pinieży, wszakżeż wiem – u pani, jak u kieszeni. On jest bywawszy w wielu mieściech. Indziej, zawždy. – O to bogaty schlakcic, u niego niezła portunka; trzy zmiany po 50 purów wysiewu.– On niedawno był sprawiwszy wesele córki («Wisła», XVI, 1902: 672).

W opinii H. Turskiej (1939/1982: 52–55) polszczyzna Jeziorosów stanowiła wspólny obszar ze smołwieńsko-widzkim. Z kolei H. Karaś (2004, 2017) omówiła skrupulatnie zmiany, które dokonały się po 1920 roku, gdy Jeziorosy pozostały w Republice Litewskiej, a Smołwy, Widze, Ignalino znalazły się w Polsce; po 1944 w Białoruskiej SSR, co zbliżyło polszczyznę jezioroską do kowieńskiej, a ignalińską i widzką do języka białoruskiego i rosyjskiego:

	Jeziorosy	Ignalino
1. Zmorfologizowane „jkanie” <i>e > i / y</i> :	podobny zasięg	
2. Białoruski acc. sg. na <i>-aj</i> w miejsce <i>-q</i> :	podobny zasięg	
3. (J)kanie: nieakcentowane	<i>e > a</i> często, <i>o > a</i> rzadko	<i>o > a</i> często, <i>e > a</i> rzadko
4. Ukane: nieakcentowane (kowieńskie):	<i>o > u</i> często	<i>o > u</i> rzadko
5. Wahanie białoruskie <i>v / u / u</i> :	rzadko	często
6. Partykuła <i>czy</i>	<i>c'i</i> (jak w brus.)	<i>czy</i>

3. POLSZCZYŻNA SUWALSKA

3.1. Historia, piśmiennictwo

Z historii i toponimii wiadomo, że Suwalszczyznę zamieszkiwali wytępieni w XIII–XIV wieku Jaćwingowie. Od XVI wieku przybywała tu ludność mazurska spod Ełku, litewska spod Merecza, a białoruska spod Grodna (Zdancewicz 1963, 1966, Marcinkiewicz 2003). Najstarszy znany polski dokument pochodzi z roku 1569 «Regestr sPisania Iezior» (Falk 1979: 27), por. wyżej: IV.A.1.8.

3.2. Charakterystyka językowa

A. Odmiana wschodnia (sejneńska). Obejmuje wąski pas: Rutka-Tartak, Szypiszki, Giby, Berzniki; wykazuje liczne wpływy litewskie i białoruskie. Jak stwierdził T. Zdancewicz (1963, 1966), gwara ta wykazuje duże podobieństwo do polszczyzny na południe od Wilna, należy więc do typu północnokresowego.

Fonetyka

1. Zmorfologizowana ruchomość akcentu, częściowo zestrojowego: *nie₁ d₂am*, *ko₁h₂s₃a₄ sie*.

2. Redukcje samogłosek nieakcentowanych: *trocha*, *szczycina*, *pugoda*, hiperyzm *ostrużnie*.

3. Rozkład, zanik w wygłosie i wahania nosowości typu *gęszcz*, *zęb*; *idą* [ido].

4. Palatalność grup spółgłoskowych jak na Wileńszczyźnie: *źwierz*, *reńce*, *pens'ja* / *panski*, *głosno*.

Morfologia, składnia

1. Tendencja do zaniku neutrum: (*ta*) *auta*, *łóżka*, *okna pobita*, *pełna garło*; *czysta sienia*.

2. Uogólnienie *-y* / *-i* w nom. pl.: *noc-y*, *pan-y*, *palc-y* / *córk-i*, *pan-i*.

3. Zaimek: brak enklityk i form z *n-*: *mówia do jego*; formy *j-on*, wtórnie *j-ona*, *j-oni*; *ktoś-ci*.

4. Czasownik: (a) zaimek w miejsce końcówek ruchomych: *ja* / *ty* / *jon był*; (b) *jest* 'są': *ryba jest*.

5. Konstrukcje: (a) przyimkowe *nie mów dla żonki*; *spytaj u matki*; (b) dzierżawcze: *u nas jest*; (c) imiesłowowe *on już pojechawszy*.

B. Odmiana zachodnia (suwalsko-augustowska). Należy do gwar mazurskich, ale wykazuje wpływy białoruskie i w mniejszym stopniu litewskie. Została udokumentowana w połowie XIX wieku przez Aleksandra Osipowicza, a wprowadzona do literatury pięknej przez Teodozję Jagłowską, «Kłakry i klawery» ('stare buty i graty'). Zachodniosuwalskie gwary mazurzące opracował skrupulatnie T. Zdancewicz (1980).

Fonetyka

1. Akcent zestrojowy, częściowo ruchomy, oxytona: *alé*, *jesczé*, *raniej*, *napila¹ sie*, *kiedyś-ci*.
2. Wahanie *ó / o*: *kościół*, *moj*, *poźniej*.
3. Rozkład nosowości: *często* [censto], *idą* [ido], *trochę* [troxa], *nią* [n'om].
4. Palatalność typu wileńskiego: *źwierzchu*, *na koncu*.

Morfologia, składnia

1. Formanty: *-uk*, *-un*: *cygan-iuk*, *żydz-iuk*, *bołt-un*.
2. Wyrównania deklinacji jak pod Sejnami: pl. nom. *Litwin-y*, *chłop-y*, *spodn-i*; gen. pl. *śłoz-ow*.
3. Zaimek: (a) osobowy *j-on* (forma białoruska), *j-ona*, *j-ono*, pl. *j-oni*; (b) brak enklityk: *nie boi się jego*; forma *chtoren* 'który'.
4. Czasownik: *je(st)* 'są': *kucy* ('kurniki') *u każdego je*; formy typu *ja był*.
5. Konstrukcje: (a) przyimkowe *dla was mniej dali*; (b) imiesłowowe: *przyjechawszy był*.

Zapożyczenia białoruskie są mniej liczne niż pod Sejnami; jeszcze rzadsze litewskie: *aciu* 'dziękuję', *gab* 'wiąz', *kadyk* 'jałowiec', *gelgotać* 'gaworzyć', *kiendziuk*, *tupy* 'grube wargi', *mergać* 'migotać', *ro/ezginie*, a także niemieckie (z sąsiednich Prus) *jo* 'tak', *dreifus* 'trójnóg', *fajny*, *śpas* 'historyjka', *rychtycny* 'słuszny'.

C. Polszczyzna Litwinów puńskich. Dokładnie opracowana (Gołąbek 1987, Kasner 1992, Kolis 1991, Marcinkiewicz 2003), wykazuje bardzo liczne kalki i transpozycje litewskie, co rzuca światło na genezę gwarowej polszczyzny na podłożu litewskim.

Fonetyka

1. Okazjonalnie *i* w miejsce *y*: *syn* [sin], *kuzynka* [kuzinka].
2. Szeroka wymowa *e*: *siebie* [s'eb'a], *jeszcze* [ješča].
3. Rozkład i zanik nosowości: *ciężko* [c'ęńsko], *mąż* [mõńš], *mają* [majon], *pracują* [pracujo].
4. $x > k$: *nie kce kleba*, hiperyzm *zaxrystija*, *tkam szeroko* [txam šeroxo].
5. Palatalne *l*, np. *bydlaków* [bydl'akuf], oraz *m* [m'] przed *e*, np. *Ameryka* [am'erika].
6. Mieszanie *ś*, *ż*, *ć* z *š*, *ž*, *č*, np. *kupiliszmy*, *dwadzieszcia*.

Morfologia, składnia

1. Formanty litewskie i białoruskie: *Ant-uk-uć*, *indyk-uć / indycz-uk*, *chitr-un*.
2. Rodzaj rzeczownika: brak neutrum, rodzaj według odpowiedników litewskich: (*ta*) *bagna*, *kościola*, *pola*, *skrzydła*; (*ten*) *jesień*, *okno*; *dwie koni*, *dwa łyżeczki*.

3. Przypadki: sg. acc. fem. *-a*: (*wypija*) *herbat-a*; pl. nom. *-i / -y*: *Polak-i*, *Litwin-y* / *krow-y* (*poszli*); gen.: *dzieci-ów*, *książk-ów*, *świni-ów*, *wesel-ów*; acc. = gen. (*wieźli*) *ptasz-k-ów*, instr. *ręc-ami*, *koni-ami*.

4. Zaimek: brak enklityk i form z *n-*: *u ich było*; *dał dla ich*.

5. Czasownik: brak końcówek ruchomych: *ja robił / robiła*; *my robili*; 3. os. sg. = pl.: *jest ludzie*; *oni razem pracuje*; czas zaprzeczony z imiesłowem: *jak ściemniało*, *już była przyjechawszy*.

6. Konstrukcje litewskie: *Piszę list dla mamy*; *ona starsza za mnie*; *litował się jej*; *głowy im bolą*; *jak ja panna była* itp.

4. POLSZCZYZNA PODLASKO-GRODZIENSKA

1. Nazwa, geografia

Nazwa *Poljaše* ‘(ziemia) pod Lachami’ występuje w źródłach ruskich od XV wieku: *Podlachia* 1449, *Podljase* 1495. Nazwa polska *Podlasie* 1517 powstała przez adideację do *lasu*. Historyczne Podlasie obejmuje dwa regiony etnograficzne: na północy tereny pojaćwieskie w dorzeczu górnej Narwi, a na południu wschodnia część międzyrzecza Bugu i Narwi. Położona na prawym brzegu Niemna Grodzieńszczyzna, mimo różnych losów historycznych, bliska jest pod względem językowym Podlasia (substrat zachodniobiałoruski).

2. Zróżnicowanie

A. Odmiana północnopolaska. Spośród kilku opracowań mowy mieszkańców: Białegostoku (Wróblewski 1981), Sokółki (Nowowiejski 1989), Tykocina (Gloger 1893) najdokładniejszy jest słownik dialektu Knyszyna C. Kudzinowskiego (rkps), którego dzieło kontynuuje D. K. Rembiszewska (2006, 2007).

Fonetyka

1. Akcent: oxytona w zapożyczeniach ruskich, np. *baraxł¹*, *b’egom¹*, *xitrec¹*, *stupaj¹* itp.

2. Przykłady akania: *ladyga*, *pancoxa*, *pav’eka*, *taboły*, hiperyzmy: *tobaka*, *toboret*.

3. Zachowanie dawnego *ó* ścieśnionego: *duxófka*, *gnój*, *spólnik*, też w miejsce stpol. *ǫ*: *bagnó*, *blekót* i w zapożyczeniach ruskich: *mólebni*; zachowanie *é* ścieśnionego: *pláték*, *jedén*; nieakcentowane *e > i* (Kresy, Podlasie, Mazowsze).

4. Nosowość przed szczelinową, np. *ćęski drożek*; wahanie *ę / q*: *gęs’or*, *p’ontro*; denazalizacja: *q* [o]: *robiq* [rob’o], *zimq* [z’imo]; wtórna nosowość: *dolęgliwość*.

5. Mazurzenie, dawniej częste, dziś w stanie zaniku; ślady kresowego mieszanania *Š > < Ś*: *beštać*, *ćort*, *dyżurka*, *źvir*.

6. Palatalność *ś, ź, ć, ż* i grupy spółgłoskowe jak na Mazowszu, rzadko inaczej, np. *lancux / źv'er*; miękkość *l* (w zaniku): *bl'axufka, ciel'ency, l'ada, dyšel'*; przykłady hiperpoprawnego *ń*: z *rańa, reńka* (typ kowieński); *xy > x'i: x'itry*. Dźwięczne *h* zwykle w zapożyczeniach.

7. Częste *r* w miejsce *rz*: *grebiń, krykun, xren, przyzba*.

Fleksja, składnia

1. Rzeczownik: (a) zmiany rodzaju – masc. *butelek, receipt*; fem. *kartofla, kanała, pac'orka, parova*; (b) ujednoczenie końcówek pl. nom.

2. Zaimek: *j-on* 'on', formy *nixt; naś-y, jakiś-ci-k*.

3. Czasownik: (a) przykłady braku ruchomych końcówek: *ja był / byłem*; pleonastyczne *-m* po *żeby*: *żeby-m ja m'ala-m*.

4. Składnia: (a) częsta konstrukcje z *dla*, np. *zańś dla końa*; (b) ruska kongruencja liczebników: *dv'ě, try [...]* *godzin, čtery l'at*.

Słownictwo

Zapożyczenia litewskie (niektóre może jaćwieskie): *aću* (*zröp aću Bozi*), *bambiza* 'duży i niezgrabny człowiek', *bonda* 'bochenek', *brejtać* 'płatać, gmatwać', *dersać* 'podrzucac (wóz na drodze)', *gieniać* 'obcinać gałązki', *jegla, kiziuk* 'żrebię', *krusznia* 'stos kamieni na polu', *kulsza* 'biodro, róg fury z sianem', *kump* 'szynka', *kumści* 'pełna garść czegoś', *kursać* 'ruszać, pobudzać', *łupa* 'warga', *musy* 'fusy', *otosa* 'pręt przy wozie', *pakule* 'pakuły', *poszur* 'podściółka', *rojst* 'trzęsawisko', *spyl* 'drzazga', *s(z)akal* 'polano', *sz/špurc* 'urwis', *zolić* 'gotować w ługu', *zagar* 'chrust'. Poza tym liczne zapożyczenia białoruskie, rosyjskie, niemieckie i z języka jidysz.

B. Odmiana południowopodlaska

(a) **Drohiczyn**. Polszczyzna tego subregionu została udokumentowana w końcu XIX wieku w „Słowniczku gwary od Drohiczyna” L. Czarkowskiego (1907/2009: 131–219). Przypomina (mazurską z pochodzenia) gwarę zachodniosuwalską z nielicznymi wpływami zachodnioruskimi, które nadają jej jednak kresowy charakter:

1. Samogłoski: (a) przykłady *o* w miejsce *ó*: *gora, pozno, przepiorka, zdroj*; (b) zanik lub rozkład nosowości w wygłosie, np.: 1. sg. *boj-e się*, 3. pl. *ostan-o / sg. instr. fem. z tak-om*.

2. Spółgłoski: (a) fonotaktyka mazowiecka; (b) miękkie *x'*: *chiba, warzachiew*; (c) *kt > xt*: *chto, nicht*; (d) dźwięczne *h*; (e) wahanie *rz / r*: *cierzpieć, sierzp, wiatrz*.

3. Rzeczownik: końcówki pl. gen. *-ów*: *jajk-ów, ręc-ów, sani-ów*.

4. Czasownik: (a) brak końcówek ruchomych: *ja nic nie widział, cy ty zgłupiał*; (b) *jest 'są'*.

5. Zapożyczenia białoruskie: *bania, duha, holk* 'wrzawa', *hołoble, kaldun, murowka, trybuch* 'brzuch'; niektóre pochodzenia litewskiego: *bon(k)a* 'chlebek', *otos* 'żelazny pręt przy wozie', *ki(e)ndziuk, kulsza [kulsza]* 'biodro', *zadarejko* 'leniwy parobek'.

(b) **Świsłocz**. Pewne cechy regionalne widoczne są w twórczości Kraszewskiego (dzieciństwo w Romanowie koło Białej; nauka w Lublinie i Świsłoczy, studia

w Wilnie). Stylizacja językowa w powieściach ludowych, których akcja toczy się na Wołyniu, wykazuje obok ukraińskich cechy białoruskie (Koniusz 1992), podobnie w korespondencji (Pihan 1988, Olma 2006):

1. Samogłoski: (a) częste *o* w miejsce *ó*: *bole, kościołek, podrożny, uniośł, hiperyzmy: cós, drózzą, przywłóka*; (b) wahanie *ę / o*: *przywięzał, wstrzęsa / piątrowy*.

2. Palatalność kresowa: (a) *boleśny, mieszańka, odeżwie, pomoć Boża / boleśnie, ciesła, pamięc, zle*; (b) ślady wymowy *sj, zj, cj* [s', z', c'], np. *w stacij, z okazij, pretensji* (Olma 2006: 43)

3. Rzeczownik: (a) wahania rodzaju: masc. (*ten*) *butel, kopyt, poręcz, pozytywek, szmat*; fem. (*ta*) *kantora, kartofla, łuczywa, skrzypca, zaducha, zacisza*; (b) przypadki: sg. gen. częste *-a*: *dęb-a, dzwon-a, las-a*; dat. *chłop-owi, loc. po las-u*; pl. nom. *wielk-ie panow-ie*.

4. Zaimek: przykłady braku enklizy u form z *n-* po przyimku: *wy mnie pomogli; on ciebie kocha; a jak ja jego bił?*; forma nom. sg. neutr. *te* 'to', np. *te siolo*.

5. Czasownik: (a) bardzo częste 1. pl. *-m*; (b) pomijanie końcówek ruchowych w czasie przeszłym: *ja ciebie hodowała; co by ty zrobił; my [...] pilnowali*.

6. Konstrukcje: (a) dzierżawcza: *jest u mnie ćwiartka grochu*; (b) imiesłowowa: *at, wylazłszy z gorszego kłopotu; tam dziurę wykopawszy*; (c) brak copuli: *biedna ja; jakież ty niedobry; wy ubodzy jak ja* (por. Koniusz 1992, Pihan 1988, Olma 2006).

C. Odmiana grodzieńska. Zredagowane po polsku teksty w „Aktach grodzieńskiego sądu ziemskiego” (wyd. AVK, I, V–VII, XVII, XXI) pojawiają się w końcu XVI, narastają w XVII–XVIII wieku. Dokonane z nich przez J. Trypućkę wypisy zanalizowała skrupulatnie Z. Kurzowa (1993). Pozwalają one stwierdzić, że pod względem językowym akta grodzieńskie nie różniły się od wileńskich.

Sytuację etnolingwistyczną na XIX-wiecznej Grodzieńszczyźnie utrwaliła w swej twórczości Eliza Orzeszkowa, której regionalizmy ujawniają się w korespondencji (Handke 1989) oraz w odnalezionym niedawno autografie «Nad Niemnem», na którym J. Bachórz oparł najnowsze wydanie powieści (1997, BN I, 294). Językiem o tematyce lokalnej powieści w porównaniu ze współczesną polszczyzną tego regionu (Grodno, Lida, Wołpa) zajęła się K. Konczewska (2010b, 2021: 113–116), dokumentując zachowane w większości do dziś regionalizmy Pisarki.

Oto ich przegląd (skrót: Orz. – powieści Elizy Orzeszkowej; dziś – stan dzisiejszy):

Fonetyka

1. Często *o* w miejsce *ó* oraz liczne formy hiperpoprawne z *ó* w miejsce *o*, np. *któs, cós, czegós, ostróżnie, paciórek, poziómka, spójrzyć, wymówny* (Orz. – dziś).

2. Palatalność typu kresowego: *lesny / radośny; zwierzę, nieźmierny* (Orz.– dziś).

Morfologia

1. Rzeczownik: (a) wahanie rodzaju: neutr. *pólko*, fem. *festyna* (Orz.) – dziś: masc. *podwórz, twarz*, fem. *piec*; (b) sg. dat. *pan-u Anzelm-u* (Orz.) – dziś: *sąsiad-u*.

2. Zaimek: (a) formy pełne, bez *n-*: *czy mnie sił starczy; lubi jego i pieści* (Orz.) – dziś: *widziałam jego tam; poszedł z im, byłam u jego*; nom. sg. neutr. *te ‘to’* (Orz. – dziś).

3. Czasownik: (a) 1. pl. *-m-*: *moż-em, zajdz-iem* (Orz.) – dziś: *idz-iem, zaczn-iem*; (b) derywaty na *-iw/yw-*: *nocow-yw-alam, rozluzow-yw-ały* (Orz.); (c) unikanie końcówek ruchomych: *ja-ż tam był* (Orz.) – dziś: *ty to zrobił, my tam poszli*; (d) zwrotne się po czasowniku na końcu zdania: *Michałek ze mną ożenił się* (Orz.) – dziś: *poszła tam uczyć się; zawsze śmieje się*.

Składnia

1. Kongruencja: *panny [...] chodzili* (Orz.) – dziś: *kobiety stali; dzieci zaczęli*.

2. Elipsa copuli: *znaczy, że ja zła?* (Orz.) – dziś: *ja już stara kobieta*.

3. Dzierżawcze ‘u mnie jest’: *a gromnica jest u was?* (Orz.) – dziś: *u mnie jest siostra*.

4. Konstrukcje: (a) przyimkowe: *przeciwko stryja* (Orz.) – dziś: *przeciwko pana*;

(b) bezokolicznikowe: *nam śmiech ludziom robić* (Orz.) – dziś: *co mnie tu robić?*

(c) przypadkowe: *Franki poproszę* (Orz.); (d) pytajne: *nu a jakież?* (Orz.).

Bliski języka Orzeszkowej był socjolekt szlachty grodzieńskiej XIX–XX wieku, został omówiony we wspomnianej pracy Z. Sawaniewskiej-Mochowej i A. Zielińskiej (2007: 195–314).

D. Polszczyzna „pogańskich gwar z Narewu”. Z regionem grodzieńsko-podlaskim można łączyć polską część, odkrytego w 1978 roku przez Vjačesłava Zinova, zachowanego w odpisie Słowniczka „pogańskie gwary z Narewu” (oryginał zapewne z XVI–XVII w.), w którym spotykamy m.in. wyraz *matecznik* z «Pana Tadeusza», a poświadczony jedynie w białoruskich gwarach Grodzieńszczyzny. Występują też inne regionalizmy: (1) palatalność: *alie, noć, piosienka, powiedź, słóńcie, zwierz*; (2) wahania wokalizmu: *dla mni, ezero, leżać, potom, wiotr, zęb, księżyc*; (3) końcówki pl. nom. *Moskal-i, wujk-i, wujenk-i*; (4) iterativa na *-i/yw-*: *zwycięż-yw-ać*; (5) nieliczne zapożyczenia białoruskie, a w części bałtyckiej germanizmy i ugrofinizmy (Zinkevičius 1992), co by wskazywało na przybyszów z pogranicza łotewsko-liwońskiego w Kurlandii.

5. POLSZCZYŻNA POLESKA

5.1. Nazwa, geografia, piśmiennictwo

Nazwa *Polesje* pojawia się w 1274 roku. Jako region geograficzny obejmuje dorzecze Prypeci i Podlasie, sięgając na zachodzie po środkowy Bug, którego lewe dorzecze w Polsce nosi dziś nazwę Polesia Lubelskiego. W gwarach białoruskich Polesia Rzeczyckiego wyraz *pole/isje* oznacza ‘teren bagienny porośnięty niskim lasem’. Być może na dworze Olelkowiczów w Słucku została spisana w pocz. XVI wieku starobiałoruska «Kronika Bychowca». Jak stwierdziła L. Citko (2006), wyka-

zuje ona pewne cechy ukraińskie (ikawizm, dyspalatalizacja) oraz liczne polonizmy. Z powiatu brzeskolitewskiego pochodzą rejestry podymnego (1667–1690) oraz polskojęzyczne dokumenty AVK z XVII–XVIII wieku.

5.2. Zróżnicowanie

A. Odmiana zachodniopoleska (Brześć – Kobryń). Literacka polszczyzna regionalna ujawnia się w twórczości Juliana Ursyna Niemcewicza (*1758 Skoki koło Brześcia), co w oparciu o autografy i pierwodruki Pisarza wykazała H. Waszkis (1973: 171–217):

Fonetyka

1. Wahanie *ó / o*: *bolem, wieczor, wprzody*, hiperyzmy: *ostróżność, społeczeństwo, żywiół*.

2. Samogłoski nosowe: (a) wahanie: *ciężył, grząskie, w pieniądzech / zwięzłość, piąciu*; (b) ekwiwalencja *ę = en, eń*: *stęplu, wycięczony*; (c) denazalizacja: *ciągnoć, minowszy*; (d) wtórna nosowość: *węzglowie, w mieszkaniu*.

3. Uproszczenie grupy *rż* [rʒ] > *rz* [ʒ]: *oskarza, drzeć*, hiperyzmy *rz > rż*: *burzliwy, szerzej*; przykłady *r* w miejsce *rz*: *skrynie, rozruci*.

4. Palatalność kresowa: (a) wahania *š, ž, č / ś, ź, ć*: *bolesny, śpięcie, przyšli, drażni / głosno, kuznia, pusił, z dziecmi, szarancza*; (b) sekwencja *sj, zj, cj > s', z', c'*, np. *prowińcij* [n'c'].

Morfologia

1. Rzeczownik: (a) zmiany rodzaju: masc. *zacisz, lachmana, manewra, zartarga, zawala*; neutrum (*ogniste*) *luno*; (b) ujednolicone zakończenie pl. nom. *oczki, rybak-i, wilcy*.

2. Zaimek: formy enklityczne w pozycji mocnej: *zowią mię; na się rzucił*.

3. Czasownik: 1. pl. częste *-m*, np. *lec-im, udaj-em* (jak w gwarach północnopolskich).

W końcu XIX wieku polszczyzna poleska została wykorzystana do stylizacji przez Marię Rodziewiczównę (*1863), która prawie całe dorosłe życie (1881–1939) przebywała w Hruszowej koło Kobrynia, gdzie powstały m.in. «Czahary», «Dewajtis» i «Macierz».

Żywa do dziś w Brześciu i Kobryniu polszczyzna wykazuje cechy białoruskie i ukraińskie (dyspalatalizacje, ślady ikawizmu).

B. Odmiana środkowopoleska (Łuniniec – Mozyrz). Jak zauważyła V. Verenič (1990: 33 tablica), na Polesie napływają kolejne grupy osadników z Korony i WKL: XV–XVII w. szlachta zagrodowa; XVII – poł. XIX „budnicy” z Mazowsza; 2. poł. XIX w. robotnicy „chateczkowi” z Galicji, Królestwa i Wileńszczyzny. Sam opracował skrupulatnie gwarę wsi Zamosze koło Łunińca zamieszkaną przez potomków szlachty zaściankowej z Mazowsza (Verenič 1990: 7–141), stwierdzając m.in. brak

mazurzenia i samogłosek pochylnych, a z drugiej strony silne wpływy zachodnioruskie, co nadaje jej charakter północnokresowy.

Fonetyka

1. Zmorfologizowany akcent ruchomy: oxytona *bołt, un, ni_m'am, vyp'ij*; proparoxytona *j, akaśc'i*.
2. Rozkład i zanik samogłosek nosowych: *wąs* [vons], *gęś* [genś]; *gadają* [gadajo].
3. Częste *r* w miejsce *rz*: *jarmo, gospodaś / gospodara*.
4. Spółgłoski prepalatalne: *s', z', c', ž'*; miękkie *x'*, np. *x'iba, x'itry, mux'i*.
5. (Dys)palatalizacja grup spółgłoskowych: *konsk'i, panstvo, lancux, skončy*.
6. Wpływy otoczenia zach.ruskiego (brus. / ukr.): (a) zmiana *e > i, y; o > u* w sylabach zamkniętych: *śnieg* [s'n'ik], *nerki* [nyrk'i], *kąkol* [konkul]; (b) proteza nagłosu: *v-okno, v-uxo, h-ečko, j-inšy*. W sąsiednich wsiach dyftongi poleskie typu *koń* [ky^oń], *chleb* [xli^ob].

Morfologia, składnia

1. Rzeczowniki: (a) zmiana rodzaju: fem. *ptaška, kv'ata*; (b) brak form męskosobowych.
2. Zaimek: (a) brak enklityk zaimkowych i form z *n-*: *ja tob'e zaplace, a kto jego v'i; kolu jego*; (b) formacje typu: *ni-xto, xtur(n)y*.
3. Liczebnik: *ž'es'enc' metry; pare pros'ak'i*.
4. Czasownik: (a) końcówki 1. pl. *-m(o)*, 2. pl. *-ta*; (b) zaimki os. w miejsce końcówek ruchowych: *ja ganiał; to pośed-by*; (c) *jest 'są*; (c) żywotność imiesłowu uprzedniego, np. *vun to sob'i zrobił s'ano kos'ifšy*.

6. POLSZCZYŻNA NOWOGRÓDZKA

6.1. Historia, piśmiennictwo

Ziemia nowogródzka, zwana dawniej Czarną Rusią (w XIX–XX wieku jako nazwa przezwiskowa, por. Moszyński 1926: 10), należała do WKL od czasów Mendoga. Pod względem etnograficznym jest w większości białoruska (Fedorowski 1897–1981); na północy zachowały się zanikające wyspy litewskie (koło Zdzięcioła i Wołożyna), zaś z zachodu postępowo osadnictwo z Mazowsza. Najstarsze zredagowane po polsku dokumenty w AVK pochodzą z XVII wieku. Ze stulecia następnego zachowały się stylizowane na gwarę (mazursko-białoruską) popisy oratorskie studentów. W XIX wieku polszczyżna nowogródzka wraz z bliską jej wileńską weszły do polskiego języka literackiego poprzez twórczość Adama Mickiewicza, Władysława Syrokomli i Jana Czeczota.

6.2. Zróżnicowanie

A. Odmiana nowogródzka. Została utrwalona w twórczości Adama Mickiewicza, którego osobliwości językowe budziły zainteresowanie czytelników od momentu ukazania się pierwszego tomu «Poezji» (1822) i są do dziś przedmiotem intensywnych studiów. Wydobyte przez J. Trypućkę z autografu «Pana Tadeusza» cechy fonetyczne i fleksyjne zanalizowała skrupulatnie M. Szpiczakowska (2001). Wcześniej elementy białoruskie w twórczości Poety omówił dociekliwie S. Stankiewicz (1936: 232–264).

Oto wybrane regionalizmy gramatyczne w «Panu Tadeuszu»:

Fonetyka

1. Pochylone *é* wymawiane [i], [y], por. rymy: *źrenice – świeće, obaczy – raczej, dalej – kichali*.

2. Wahanie *ó / o*: *bob, gora, rowno, sposob*; rymy: *do góry – te mury; brzożki – wioski; ojca – zabójca*, hiperyzmy: *ostróżny, dójrzyć, ktoś, coś, po wzróści*.

3. Ślady (j)akania: *-ę [-a] rura w rura; podała ręka*.

4. Nosowość: wahanie barwy samogłoski: *gęsiory, cięża / piąter*; ekwiwalencja $A\grave{a} = AN$: *arędarz, panięka, przekłęstw / pączoszki*; wtórna nosowość: *na węzłowi*; denazalizacja [-q]: *zagadko*.

5. Palatalność typy wileńskiego: (a) *śpiął, zbierał / smiech; miłośna, nieźmiernie / bolesnie, coscie, guslarze, prosba, słonce*; (b) zapisy *-ć* typu: *więć, piwnić, kończąc* (por. wyżej); (c) wymowa *sj, zj, cj* [sʲ], [zʲ], [cʲ]: *komisią, Galiciani(e)*; (d) wahania *ś, ź, ć / sz, ż, cz*: *bruśnice, sron / szłąc, wisznia*; (e) miękkie [xʲ], [hʲ]: *muchi, marchiew, Sapiehi*.

6. Wymowa grupy *rż* [ʒ], zapisy <rz >: *dzierzawi, oskarżać*.

Fleksja

1. Rzeczownik: (a) wahania rodzaju: masc. *butel, poręcz-em, smycz (tkany); bialek (oka)*; neutr. *rękawo, perło*; (b) przypadki: sg. dat. *chłopco-wi / szlachcic-u*; voc. *Panie Klucznik!, Zosi-o!*; pl. nom. *wilc-y, drab-i, Moskal-i / oczk-i*; gen. częste *-ów*; acc. m.os. *-y*: *murzyn-y (gromi)*.

3. Przymiotnik: comparativus typu białoruskiego: *świadomszy, raźniejsze*.

4. Zaimek: (a) zakłócenie reguł enklizy: *już mię znudziło / biada mnie*; (b) formy: *te* ‘to’: *te dawne przysłowie*; *inszy* ‘inny’: *u mnie insza galka; taki sam-y, *jakiś-ć: jakaś zawilość*.

5. Czasownik: (a) formacje na *-i / yw-*: *otrzep-yw-a, podsluch-iw-a, przysiad-yw-a*; (b) częsta 1. pl. *-m*: *krzycz-ym, pij-em, zrob-im*; (c) mieszane rodzajów w czasowniku: (Telimena) *byłem ja w Peterburku*; (d) pomijanie końcówek ruchowych (zaimki): *ja wtenczas milczał; czy ty oszalał Rykow?; my już czekali*.

Składnia

1. Związek zgody typu: *ogary [...] wpadli; zęby [...] zatopili*.

2. Konstrukcja dzierżawcza: *u mnie jest rozum szlachecki*.

3. Rzząd przyimków (składnia białoruska): *ścisnął za kolana; pytać u mnie o patenta; byłem tam w spowiedzi* («Pan Tadeusz»), *na tym tygodniu* (Archiwum Filomatów) itp.

4. Spójnik (*do*)*póki* bez negacji: *dopóki gwiazdy zejdą* («To lubię»), *póki się wszystko rycerstwo obudzi* («Grażyna»).

Z pobliskich Maluszyc pochodził przyjaciel Poety z nowogródzkiej szkoły – Jan Czczot (1796–1847), autor kilku zbiorów zatytułowanych «Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny». W ostatnim dodał „Niektóre przysłowia i idiotyzmy w mowie Sławiano-Krewickiej s postrzeżeniami nad nią uczynionemi” (Wilno 1846: 64–123), co stanowi pierwszy opis żywego języka białoruskiego.

Polszczyzna XX-wieczna mieszkańców Nowogródka jest przedmiotem badań T. Lewaszkiewicza (2005, 2017), który na podstawie bogatej literatury przedmiotu omówił wahania typu *ojciec, więć / dac, lokiec*, dochodząc do wniosku, że jest to zanikający regionalizm fonetyczny (a nie, jak niektórzy sądzą, zjawisko czysto graficzne).

B. Odmiana nieświeska. Jest reprezentowana przez niebadane dotychczas od strony językowej archiwa radziwiłłowskie, m.in. „Regestr spisania rzeczy Księcia J.M. skarbowych...” 1626; „Inwentarz Zamku Nieświeskiego” 1673 (wyd. Bernatowicz 1998). Z Nieświeżem był związany Władysław Syrokomla (*1823 Smolków koło Słucka), którego język poddał skrupulatnej analizie Trypućko (1955–1957), wykrywając liczne regionalizmy:

Fonetyka

1. Częste *o* w miejsce *ó* w różnych kategoriach: *brod, dziob, oboz; bolu sępow; niosł, zrobmy*, hiperyzmy: *aniół, bezwłócznie, mlódszy, stós, wójsko* itp.

2. Samogłoski nosowe: (a) wahanie *ę / ą*: *ciężyc, dębek, skępiec / piąter, stanąła*; (b) ekwiwalencja *Ą = AN*: *przekłęstwa, małżąka*; (c) denazalizacja: *idą drogo*; (d) wtórna nosowość: *węzglowie, uczestnik*.

3. Palatalność typu kresoweg: (a) *boleśny, jaśna / donosny, lesny; żbiera, źmiany*, hiperyzmy: *czyńsz, jutrzeńka*; (b) sekwencja *sj, zj, cj* [s', z', c']: *stagnącja*; (c) częste wygłosowe *-ć*, np. *dziedzić, garnieć, księyc, więć, wleć*.

4. Proteza *h-*: *h-anyżu, h-atlas, h-ulan* (częsta w gwarach poleskich, np. *h-usy, h-okna, h-oči*).

5. Wahanie *v / ʋ / u* (miłozvučnosť): *wrojoną* [ʋ-], *u mińskim powiecie* [ʋ_m-].

Fleksja, składnia

1. Rzeczownik: zmiany rodzaju i odmiany: *kartofla, okrucha, paciorka, ptaszka, pieczenia*.

2. Zaimek: brak enklityk i form z *n-*: *a któż jego zbada?; mnie do jego przypro-wadzili*.

3. Czasownik: (a) 1. pl. *-mi*, np. *widzi-mi, trafia-mi*; (b) częsty przyrostek *-i / yw-*, np. *darow-yw-am*; (c) bezokolicznik typu: *darć, odparć, żarć*; (d) zaimki osobowe w miejsce ruchomych końcówek w czasie przeszłym: *jechał ja; my osłonili*.

4. Konstrukcje: *przyszli bicze boże*; stylizacja z imiesłowem: *czy on piwszy przebrał miarku*.

C. Odmiana żyrowicka. W Konwikcie Bazylikańskim w Żyrowicach (koło Słoni-
ma) na popisach studenckich wygłaszano stylizowane na gwarę «Mowy» sejmikowe.
Dwie z nich z 1751/1752 i 1761 odkrył J. Janów, a opublikował S. Pigoń (1970: 7–31),
stwierdzając, że oba teksty wykazują mazurzenie, ale (1) zawierają leksemę mazo-
wieckie i pewne cechy ruskie, a (2) białoruską substytucję: $w > u$ [u], $q > u$, $rz > r$,
imiesłów uprzedni i regionalizmy słownikowe. Oto początkowe urywki obu tekstów:
(1) «Mowa JMci Pana Markowskiego, nazwanego Pipy – Mazura»:

Sastam się wasym Mciow, Panowie, Kolegowie, Bracia, a pod casy Dobrodzieje, kiedy co
dacie. Ześla się was wielka zgraia Paniątecek, a wciurko to, zeby co wychlać u Pana Marsałki,
ale widzę, nie bedzieta gęgać, bo nie ma zgody na JMci Pana Iwaskowica [...] Jesce się we
mnie dotychczas sila nie zepsiała, iak poydę za radlem, az ziemia skrzypi; z dziadowskiej sabli
zrobiłem haki na capigi, a funt pasa kiple do cepow, a ia mam ustąpić?

(2) «Mowa JMci Pana Karpowicza, nazwanego Domosiedziałowski»:

Prybuszy na te miejsce y stanouszy pred premożnymi Waszeczją Panami, przyznać muszę, iż
nigdy na tę osobę, którą zamyślacie za marsałka obrać, nie przyzwole, bo mi gorko przypominać
prychodzi prez Jegomości wyrądzoną pakość [...] Pan Cochowic ku mnie z nahajem kontrował,
y iuz był taki pocoł mrugać na mnie bizunem, koliby się był do kleci cym chuczey nie prytilił.

7. POLSZCZYŻNA MIŃSKO-BOBRUJSKA

7.1. Zróżnicowanie

A. Odmiana mińska. Polszczyżna miasta Mińska nie była dotychczas przedmio-
tem systematycznych badań. Pewne regionalizmy i fragment tekstu wierszowanego
przytacza Melchior Wańkowicz (*1892 Kałużyce), w «Szczenięcych latach». Żargon
złodziejsko-przemytniczny pojawia się w powieściach Sergiusza Piaseckiego (*1901
Lachowicze), do których autor dołączył słowniczki. Oto kilka przykładów: *blondynki*
‘wszy’, *bratwa* ‘bracia’, *chrust* ‘carski rubel papierowy’, *guzik* ‘złote 10 rubli’, *kicz*
‘więzienie’, *komin / kopyto / spluwa* ‘rewolwer’, *hysy* ‘księżyc’, *maszynista* ‘prze-
wodnik przemytników’, *marucha* ‘dziewczyzna’, *noszczyca* ‘przemytniczka’; *orzechy*
‘naboje’, *plitować* ‘uciekać’, *podpolnik* ‘konfident’, *samogończyk* ‘pędzący alkohol’,
szmara ‘kobieta’, *tuszczoba* ‘melina’, *skwer / żwiaga* ‘pies’, *żygan* ‘złodziej’, *na wy-
tysz* ‘otwarcie’; *dawać / zrobić gwinta* ‘uciekać’ («Kochanek Wielkiej Niedźwiedz-
cy» 1937 i inne).

B. Odmiana bobrujska. Mówiony język polskich zaścianków nad Berezyną
w XIX wieku został artystycznie udokumentowany w powieści Floriana Czarny-

szewicza (*1900 Bobrujsk, od 1924 w Argentynie) «Nadberezyńcy» (Buenos Aires 1943). Jak wykazała I. Grek-Paisowa (2009: 205–228), w zakresie słownictwa reprezentuje on polszczyznę używaną w BSSR do jej eksterminacji w latach trzydziestych. Oto najważniejsze cechy gramatyczne (Bednarczuk 1987):

Fonetyka

1. Samogłoski: (a) akanie: *asak* ‘osoka’, *niedawiarki*, hiperyzm: *pogony*; (b) wahania *ó / o*: *kościółek*, *tlomok*, hiperyzm: *żółna*; (c) denazalizacja typu białoruskiego: *stupa* ‘stępa’, *holopupiec* / *gołopępiec*, hiperyzm: *uczqstek* ‘cyrkul’ < *učastok*.

2. Spółgłoski: (a) *g > h*: *had*, *huńka*, *lihiony* (‘legiony’), *zhiniesz*, hiperyzm: *gołobla*; *ch < brus*: *h*: *pucha*, *dzierucha*; (b) *d’ > ʒ* w zapożyczeniach (jak w białoruskim): *dzimokrata*, *undzier* ‘podoficer’ z ros. *under*; (c) protetyczne *w-* [ɯ]: *w-uczyć*, *w-ulan*, *w-ot*.

Słowotwórstwo

1. Formanty: (a) abstracta *-stwo*: *znajom-stwo*, *męczar-stwo*, *kryminal-stwo*, *bol-szewi-ctwo*; *-ość*: *dobr-ość*, *swobodn-ość*; (b) liczne deminutiva *serd-uszko*, *pszczoł-ka*, *krów-ka*, *raz-ek*, *swar-ki*; (c) patronimica na *-onek* (pnw. brus.): *leśnicz-onek*, *kacapi-o-nek*; rzadsze na *-uk*: *leśnicz-uk*, *szlachci-uk*; (d) nazwy skupisk leśnych *-nik*: *brzeż-nik*, *choj-nik*, *jel-nik*, *olesz-nik*, *osin-nik*.

Fleksja

1. Rzeczownik: (a) zmiana rodzaju: masc. *podwórz*; *kabur*; fem. *gonta*; (b) końcówki: sg. gen. *marchw-y*, dat. *tatk-u*; voc. *Jezuni-o*; pl. nom. *oficer-y*, *Polak-i*; gen. *niedźwiedzi-ów*, *wsi-ów*, *żarnów*.

2. Zaimek: acc. fem. *ichn-q*, pl. nom. *ichn-e*.

3. Czasownik: (a) 1. pl. *-m*: *będz-iem*, *moż-em*, *postrasz-ym*; (b) brak końcówek ruchomych: *żeby ty pobaczył*; czasem podwajane: *ja-m głupi ludził-em się*; (c) czas zaprzeszyły: *obeschła była zupełnie*; *list, który mu posłałem byłem*.

Składnia

1. Konstrukcje: (a): *jest ‘są’*: *jest polskie mogiłki*; (b) związek zgody typu: *psy wyli*; *pastuchy wygnali*; (c) wyrażenia imiesłowowe: *onoż zechciawszy*, *to można ludzi zebrać*.

2. Archaiczne partykuły i spójniki: *azaliż ‘czyż’*, *aże ‘aż’*, *iże ‘iż’*; *za cóż ‘dlaczego’*; *ja-ż tak wartował*; *póki bez nie* (jak w białoruskim): *póki dychać przestanę*.

C. Polski język na Białorusi w okresie międzywojennym. Został skrupulatnie opracowany przez I. Grek-Pabisową, M. Ostrówkę i B. Biesiadowską-Magdziaż (2008, I–II). Występował on w dwu odmianach:

(a) **urzędowy „polski język radziecki”** (termin Brunona Jasieńskiego, 1930): prasa, protokoły, słowniki.

(b) gwary ludowe: wokół Kojdanowa / Dzierżyńska (większość ludności wymordowana lub wywieziona w latach trzydziestych) oraz w innych częściach Mińszczyzny i Mohylewzczyzny, m.in. w Osipowiczach (Dombrowski 1932) i zachowany śladowo do dziś we wsiach Stajsk i Wesołowo w rejonie Lepła na Witebszczyźnie (przybysze z Kongresówki w pocz. XX w.).

8. POLSZCZYŻNA MOHYLEWSKO-WITEBSKO-POŁOCKA

8.1. Geografia, piśmiennictwo

Ze wschodniej części WKL zachowały się liczne, zredagowane po polsku akty urzędowe z XVII–XVIII wieku z Witebska, Połocka, Mohylewa, Mściśławia i innych miejscowości (Bychów, Czeryków, Czausy, Dryssa, Homel, Horki, Siebież, Sienno, Suraż i Wieliż). Wyjątkowe miejsce zajmują dwie kroniki miejskie: Mohylewa – Trofima Sutry i Jerzego Trubnickiego oraz Witebska – Michała Pancernego i Gabriela Awierki. W Połocku najstarsze polonizmy pojawiają się w dokumentach ruskich z XVI wieku (Stang 1939), a w stuleciach następnych dłuższe polskie teksty, por. niżej.

A. Polszczyzna mohylewska

Fonetyka

1. Akanie typu białoruskiego: *katarhę*, *piragi*, hiperyzmy: *kromy* ‘kramy’, *to-baczny*.

2. Pochylenia: (a) powszechne *o* w miejsce *ó*, zapisywanego niekiedy przez *u*: *krulowi*, *za gurą*; (b) rzadkie wahania *e / y* *speżą / siedym*, *przymawiać* ‘przemawiać’.

3. Nosowość: (a) ekwiwalencja *Ą = AN*: *dokumętow*, *wileński / kafederacyą*; (b) antycypacja: *narodzeniu*, *centnerow*; (c) denazalizacja: *stanęły*, *pociągnął*, *wziąwszy*.

4. Palatalność typu ruskiego: *szczęśliwie*, *śmierć*, *ludźmi*, *poscinali*, *ślonca*; zawsze miękkie *l*: *w poliu*, *wielie*.

5. Wahanie *g / h*: *dohmatow*, *hrabież*, *blahadarny*; hiperyzm *gasta*.

6. Przykłady *r* w miejsce *rz*: *spichr*, *skrydeł*; hiperyzm *chrzost* ‘chrust’ (daw. *chróst*).

7. Ślady wymowy [u] w pisni *u / w*: *awtętyk*; *hawst wodki*, *głowy wcięto*.

8. Przykłady geminacji zachodnioruskiej: *przelannie*, *do uciekannia*.

Morfologia, składnia

1. Rzeczownik: pl. nom. *sucharz-e* ‘suchary’, *tatarz-e*; *kul-i*, *rok-i*, *proch-i*; gen. *dwóch człowiek-ów*; instr. *z dział-mi*, *rzecz-oma*.

2. Zaimek: formacje *niejakis-ci*, *niejakowy-s*, *niejaki-s*.

3. Przysłówek: *codziënno*, *nieznajomie*, *kryjom-ko*.

5. Czasownik: (a) formacje prefiksalne *po-ros-topneli*, *nie-prze-wyciężone*, *po-za-mordował*; (b) derywaty na *-i/ywa-*: *uciemież-yw-ać*, *iezd-yw-ał*; (c) czas zaprze-

szły: *były stanęły bunty; poczęli byli Moskwa brac gurę*; (d) ślad bezokolicznika na -arć: *pomarc*.

4. Składnia zgody: *nastąpili takie strachi; zaczynali się rozruchy; koni zdychali*.

B. Polszczyzna witebska

Fonetyka

1. Akanie: *kazakow, Padole* (region); hiperyzmy: *broma* ‘brama’, *kromy* ‘kramy’.
2. Częste *o* w miejsce *ó*: w *gorze, krol, znow, zachod*; hiperyzmy: w *gure, pultory*.
3. Nosowość: (a) rozkład: *bendonca, xionże, son* ‘są’, *zaczynajon się; beńdzie, dziesięńć, wyciońć*; (b) denazalizacja: *poiol, wziol, przeiowszy, mniszko* (była), (przed) *to kometo*; (c) wahanie *ę / a* [*en / on*]: *pionciu, swiontego, wycionzył / renk*.
4. Transpozycje rusko-polskie: *e > o*: *iodnego, siodmy, pionka / pienka, trzydzioście*; zwężenie *e > i*, np. *osimnaście*.
5. Palatalność kresowa: *prochiem, rzieki / słonce, swienty, swiat*.
6. Wahania: *g / h*, np. *druhi, oblehli*; *r / rz*: *Dymitrz / Dymitry*; *u / ę*: *go_wczynił*.

Fleksja, składnia

1. Rzeczownik: pl. nom. *woiewod-y / ps-i*; gen. *wsi-ow*.
2. Formacje werbalne: *od-bił* ‘odepchnął zbrojnie’, *o-prawił* ‘naprawił’, *pod-stonpił* ‘zbliżył się’.
3. Konstrukcje: (a) imiesłowowe *bywszy wnukiem xienzny Olhy*; (b) składnia zgody: *krowy wszystkie pozdychali; (długi) ktore byli*.

C. Polszczyzna połocka

Liczne zapożyczenia polskie występują w korespondencji handlowej z Rygą w XVI wieku (Stang 1939). Zostały fonetycznie i fleksyjnie dostosowane do struktury gramatycznej zachodnioruskich tekstów gramot. Można je sprowadzić do kilku grup znaczeniowych: (1) abstracta rzeczownikowe, (2) czasowniki, głównie umysłowe, (3) terminologia prawna, handlowa, obyczajowości, (4) indeclinabilia, (5) wyrażenia składniowe, np. *dobrowolne, laskawe, očeviste, velmožno; jakom [...] pisał; ne nova reč; co sja deje*. Ch. Stang (1939: 130–135) doliczył się w sumie ponad 100 leksemów i słowoform, traktując niektóre jako indywidualne właściwości poszczególnych autorów. W języku polskim została spisana «Księga magistratu miasta Połocka z 1676 roku», zawierająca liczne terminy prawnicze i świadectwa żywej mowy mieszkańców, przykłady: XIII.C.

D. Regionalizmy językowe Franciszka Bohomolca

Pochodzący z okolic Witebska Franciszek Bohomolec (*1720) stosował w swych komediach stylizację (mazowiecką, litewską, ruską), a w jego języku odkryto regionalizmy kresowe (Malinowski 1895, Węgiel 1969):

1. Przykłady *o* w miejsce *ó*: *dłotami*; częste hiperyzmy: *dobroć*, *drógę*, *ostróżnie*, *piórun*.
2. Samogłoski nosowe, wahanie *ę* / *o*: *zakęsują* / *piątr*, *wypądz*; denazalizacja: *wziowszy*.
3. Palatalność kresowa: (a) *drażnić*, *powieź*, *nieludźką*, *źliczyć* / *ludźmi*, *myślę*, *wiesniak*; (b) wygłosowe *-c* [c']: *chłpieć*, *krolewić*, *nić* 'nic'.
4. Zaimek: formy bez *n-*, np. *na jego*, *przeciwko jemu*; *gardzę im*.
5. Czasownik: pomijanie końcówek ruchomych: *ja nie w tym już wieku jest*; *ja [...] nie gadała*.
6. Konstrukcja imiesłowowa: *ja pięć lat w Paryżu bywwszy* (stylizacja).

9. POLSZCZYŹNA SMOLEŃSKA

Księstwo Smoleńskie w końcu XIII wieku znalazło się pod politycznym wpływem Litwy, do której w 1395 roku zostało przyłączone, a w 1514 zajęte przez Moskwę. Odzyskane w 1611 roku jako województwo smoleńskie wchodziło w skład Rzeczypospolitej, a w 1654 znalazło się ponownie w Rosji. W zredagowanych po rosyjsku tekstach z XVI–XVIII wieków i w dialektach spotykamy liczne wyrazy polskie (ok. 600 leksemów), głównie z zakresu cywilizacji, gospodarki, administracji, religii, obyczajowości, wojska. Niektóre z tych wyrazów znane są również innym zabytkom i innym gwarom rosyjskim, ale w znacznie mniejszym zakresie. Większość polskich zapożyczeń dotarło na Smoleńszczyznę przez język białoruski i jego dialekty (mohylewski, brjanski), co ujawnia się w ich postaci fonetycznej (protetyczne *a-*, transpozycje *f > xv, x*; *er > ir*; wahanie *s / ś, z / ź, g / h*), w budowie słowotwórczej (prefiksy *bez-*, *na-*, *po-*, *vy-*; sufiksy *-ule/inka*, *-uchna*) oraz semantyce i frazeologii.

Świadectwem sytuacji językowej w XVII-wiecznym Smoleńsku jest zapisany łacinką po białorusku z elementami ukraińskimi i licznymi polonizmami «List do Filipa Obuchowicza», który poddał w 1654 miasto wojskom moskiewskim. Oto próbka tekstu:

Pane Pilipe lepsz tobie było sedety w swoiey Lipie, a nie na Wojewodztwie Smoleńskim [...] Napustyliste Moskwy w Smolensko, kak woszy w kozuch. [...] Jak Sliża sereď Dnepra utapili. Uwaliusie Wasza Miłost, a Welikoju sławu kak swinia u Chraź. Jeszcze horey se to stało koli chto w nowym kozusie u hustoie upadet w bołoto (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Rp. 399, 254–255).

W gwarach smoleńskich zachowały się pewne frazeologizmy polskie, np. *a mamulenki*; *ani Boże mój, bziki bit'*; *gvattu kričat'*; *navyljot vi/znat'*; *ni zło, ni dobro*; *podnjał bunt*; *poxwała i čest'*; *radu radit'*; *rjatunku prosit'*; *spravu delat'*; *vojty – pany*; (*v*)*za-muž vyiti*; *žit' v nedostatka*. Występują też pewne leksemy białoruskie pochodzenia litewskiego, niektóre znane w polszczyźnie wileńskiej: *bawtruk*, *klunja*, *parsjuk*, *punja*, *rykajnica*, *sviren*, *šešek*, ale także inne, np. *lauma* 'czarownica'.

Wahania w transpozycjach fonetycznych

1. Samogłoski *o / ó / u*: *dragun, xorunży, murdowat', bordelnica, połkownik, za-
bojca; e / a: barnadyn, lement; e / o: żelner; e / i / y: beke/iś, are/instant; ę / en / an:
brinčať*.

2. Spółgłoski *g / h*: *getman / etman; f / x / k: xurfman 'furman', xvalč 'fałsz',
xłopot 'kłopot'*.

3. Grupy spółgłoskowe *tr > tyr: lotyr; tv > ty / ev: bity/eva* itp. (obszerniej
w rozdz. XIV).

10. POLSZCZYŻNA INFLANCKA (ŁOTEWSKA)

10.1. Geografia, historia, piśmiennictwo

Przyłączenie Inflant do Rzeczypospolitej w połowie XVI wieku i misje jezuickie w Dyneburgu i Rydze zapoczątkowały wpływy polskie na Łotwie. Wilno staje się kolebką drukarstwa łotewskiego: P. Kanizjusz «Catechismus Catholicorum» (1585), G. Elger «Ewangelia toto anno [...] in Lothavicum» (1672) oraz «Dictionarium polono-latino-lottavicum» (1683) wzorowany na Szyrwidzie. W słowniku tym spotykany zapożyczenia z polskiego (przez litewskie): *kaplyčia* < lit. *koplyčia* < pol. *kaplica*; gw. *kīža* 'dumny człowiek' < 'święty obraz' < 'krzyż' < lit. *krįžius* < pol. *krzyż*. Kolejną grupę zapożyczeń przynosi «Lexicon lothavicum» (XVIII w.) J. Karigera, opracowany skrupulatnie przez S. Kolbuszowskiego (1977): *cyrulik* > *cyruliks, gwałt* > *gvalta* 'rodzaj pańszczyzny', *ratować* > *ratovat, rozbójnik* > *razbojniks, szabla* > *šablis, szelma* > *šemlis, szpieg* > *spiegs, wójt* > *voits, wojewoda* > *vaivods*.

Również polscy duchowni są autorami najstarszych gramatyk „inflancko-łotewskich”: J. Akielewicz (1817) i T. Kossowski (1853) oraz ks. J. Kurmin, który wydał w Wilnie, oparty na dykcjonarzu Elgera (1683) «Słownik polsko-łacińsko-niemiecki» (1858).

Polszczyznę inflancko-witebską do literatury polskiej wprowadziła Konstancja Ryk-Benisławska w utworze «Pieśni sobie śpiewane» (1776), których język opracował T. Brajerski (1961), wskazując regionalizmy, niektóre znane Mickiewiczowi, Chodźkom, Syrokomli.

1. Wahanie *o / ó*: *chłod, narod, ozdobka, dłoto*, hiperyzmy: *któś, coś, dójsć, spoj-rzeć*.

2. Samogłoski nosowe: (a) wahanie *ę / o*: *gałęź, kęsek / skapstw, świętość*; (b) ekwiwalencja *Ą = AN*: *matulęko, przekłęctwa*; rymy *ręka* [reńka] – *jutrzeńka*.

3. Ślady palatalności kresowej: *radośny, weźwij, wśpierać*; także w wygłosie: *godzien, chreścijań*.

4. Rekcja przymków: *nie broń dla mnie; bić na kogo*.

Tematyka inflancka pojawia się w twórczości Józefa Weysenhoffa, Kazimiery Hłakowiczówny i równie utalentowanej Olgi Daukszty, która tak pisała o swej ziemi: „Inflanty – kraj sosen spalonych wśród piasków / ład ptaków przelotnych, wrzoso-

wisk i lasków. / Szum lodów wiosennych z wałdajskiej wyżyny / i pomruk przekorny burzliwej w dzień Dżwiny” (Zajas 2008: 338–344).

10.2. Zróznicowanie

A. Odmiana dyneburska (Inflanty Polskie). Wspomniana wyżej polszczyzna inflancka jest dziś reprezentowana przez gwary wokół Dyneburga, Krasławia, Indrycy i Waraklan. Opisały je skrupulatnie: J. Paršuta (1973ab, 1984), M. Ostrówka (1996, 1999, 2000) oraz H. Karaś (1995), za którą wyliczam najważniejsze jej cechy:

Fonetyka

1. Przykłady białoruskiej ruchomości akcentu: oxytona *davaj*; proparoxytona *staryńki* itp.

2. (J)akanie: *e*, *o* [a]: *serce* [serca] lub redukcja przez podwyższenie artykulacji *e* [i / y] *ruble* [rubl'i], *o* [u] *położą* [pułożo].

3. Tendencja prelabializacji *o*, np. *g^uos'c'e* z *P^uolsk'i*.

4. Przykłady wahania *o* / *ó*: *gnoj*, *głofka*, *spodnica* / *mlutšy*, *osubny*.

5. Rozkład nosowości: *męža* [menža], *robią* [rob'on], *chcę* [xcem]; *-ę*: *muszę* [muša].

6. Spółgłoski miękkie: (a) prepalatalne *s'*, *z'*, *c'*, np. *c'ixó*, *pros'ila*, *z'eci*;

(b) zmiana *xy* > *x'i*: *x'iba*.

(c) miękkie *l*: *l'as*, *l'evy*; (d) grupy spółgłoskowe: *gorońca*, *naźvisko* / *konski*, *lesny*, *stonce*.

Morfologia

1. Wahanie rodzaju i tendencja do zaniku neutrum: masc. *podwórek*; fem. *kartofelka*, *mleka*, *serca*.

2. Inna repartycja końcówek: częste: sg. gen. *-a*, dat. *-u*; voc. = nom.; pl. nom. uogólnienie *-i* / *-y*: *Polak-i*, *komunist-y*. Odmiana typu *organist-y*, gen. *organist-ego*.

3. Zaimek: (a) brak enklityk *Halina mnie powiedziała*; *kto jego wybierał*; (b) formy bez *n-* po przimku: *u jego*, *z jim*; (c) formacje *kurd-en*, *in-szy*, *sam-y*.

4. Czasownik: brak końcówek ruchomych: *ja widziała*; *my robili*.

5. Uogólnienie form męskoosobowych w czasowniku: *tu piaski byli*; *staruszki przyszli*.

B. Odmiana ryska (Inflanty Szwedzkie). Świadectwem obecności języka polskiego w Rydze są wokabularze: J. S. Malczowskiego (ok. 1681), G. Dresslera (1688) i L. Depkina (1705), które opracował skrupulatnie W. Gruszczyński (2000). Mimo bogatego materiału leksykalnego spotykamy w nich bardzo nieliczne regionalizmy kresowe:

1. Wahanie *o* / *ó*: *dachowka*, *gora*, *lod*, *okon*, *skora*, *wrobel* (cecha pisowni XVII w.).

2. Denazalizacja: w kilku wyrazach zapewne czysto graficzna; ślady wtórnej nosowości w sąsiedztwie spółgłosek nosowych: *złamany*, *rzęmień* / *łaziębica*, *ciężęcina*, *ciężący*.

3. Ślady palatności kresowej: *marchiew, grable*, grupy spółgłoskowe: *głosny, gnusny*.

4. Wahania rodzaju: neutr. *swidro*; fem. *pantofla, pulmiska, wianka*.

5. Nieliczne nawiązania leksykalne do polszczyzny WKL: *gryka, odryna, skorynka* ‘skórka (chleba)’, *szczuka*.

Fragment rozmówek niemiecko-polskich J. S. Malczowskiego (1697): Polak: *Dzień dobry waszeci*. Korzennik: *Wielce dziękuję waszeci memu m. panu. Czegoż się waszeci podoba?* (Zajas 2008: 396).

Poza Inflantami język polski znany był również w południowej części regionu pskowskiego (Siebeż, Nowel) jeszcze w latach 30. XX wieku (Jankowiak 2019).

11. WSPÓLNE INNOWACJE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY KRESOWEJ

Jak z powyższego przeglądu wynika, północno-wschodnia polszczyzny kresowa kształtowała się i różnicowała wraz z rozwojem terytorialnym i podziałami administracyjnymi WKL, a jego straty terytorialne prowadziły po pewnym czasie do zaniku używanej tam odmiany lokalnej (Smoleńsk, Ryga XVII w.; Połock, Witebsk, Mohylew – XVIII–XIX; Mińsk, Kojdanów, Bobrujsk – eksterminacja w latach 30.). Pozostałe odmiany przetrwały uszczuplone do dziś i są przedmiotem intensywnych badań.

Najwyraźniejsze różnice zachodzą między nasyconą lituanizmami odmianą kowieńską (i częścią suwalskiej) a wileńską wraz z grodzieńską i nowogródzką. Jednak wszystkie łączą wspólne cechy systemowe. Niektóre są wspólne z polszczyzną południowokresową (redukcje wokalizmu poza akcentem, model palatalności grup spółgłoskowych, zachowanie *h, ł*, wahanie *u / ʉ / v*; format *-uk*; nazwy osobowe na *-A-sz-ko* i *A-n-ko*; miejscowe na *-ow-szcz-yzna*). Inne nawiązują do gwar Podlasia, Mazowsza i Polski północnej (rozkład nosowości, brak rodzaju męskoosobowego, nazwy osobowe na *-ko*, miejscowe na *-(n)ęta*, słownictwo). Oto przegląd najważniejszych innowacji (przykłady wyżej: IV.B.1).

Fonetyka

1. Akcent: zestrojowy, zmorfologizowana ruchomość, redukcje w pozycjach nieakcentowanych.

2. Samogłoski: (a) zjawisko „(j)a-kania”, rzadziej „u/i-kania”; (b) wahanie *ó / o*; (b) rozkład i zanik nosowości.

3. Spółgłoski: (a) prepalatalne *sʹ, zʹ, cʹ, ʒʹ* (w miejsce *ś, ź, ć, ʒ* oraz *sj, zj, cj, ʒj*); (b) miękkie *l*, zębowe *ł*; (c) opozycja *h / x* ma warianty miękkie *hʹ / xʹ*; (d) inna reparacja palatalności w grupach spółgłoskowych; (e) upraszczanie geminat; (e) sandhi typu białoruskiego *u / ʉ / v*.

Morfologia

1. Słowotwórstwo: formanty apelatywne i onomastyczne, zapożyczone z litewskiego i białoruskiego lub powstałe przez kontaminację.

2. Rzeczownik: (a) zmiany rodzaju, tendencja do zaniku neutrum; brak odrębnych form męskoosobowy; (b) inna repartycja końcówek; ujednoliczony pl. nom. *-i / y*.

3. Zaimek: (a) brak enklityk i form z *n-*; (b) dzierżawcze *ich-ny, jej-ny*; (c) formacje na *-en, -y, -ci*.

4. Czasownik: (a) 1. pl. *-m*; rzadziej *-mi*; (b) iterativa na *-i/yw-ać*; (c) mieszanie rodzajów i brak końcówek ruchomych w czasie przeszłym; (d) czas zaprzeszlý; (e) pleonastyczne *-by* po *że-by*.

Składnia

1. Odmienna składnia przypadków i rekcja przyimków; częste *dla* + gen.; brak vocatiwu.

2. Kongruencja męskich form czasownika w czasie przeszłym z wszystkimi rzeczownikami.

3. Tendencja do elipsy copuli; 3. os. *jest* z rzeczownikiem w pluralis.

4. Konstrukcja dzierżawcza typu (*u*) *mnie jest*.

5. Rozpowszechnienie konstrukcji imiesłowowej w różnych funkcjach (także czasu zaprzeszlého).

Kwestia genezy i rozpowszechnienia polszczyzny na ziemiach WKL jest do dziś przedmiotem dyskusji, ale najdojrzalsza wydaje się opinia profesora Józefa Trypućki:

Tłó, o jakie tu nam chodzi, to rozległe tereny od Grodna po Smoleńsk na północy i od Lublina po Kijów na południu. Na tereny te, pierwotnie ukraińsko-białoruskie, a na samej północy również litewskie, zaczął pod koniec XIV stulecia wlewać się szerokim strumieniem żywioł polski, najpierw na skutek kolonizacji, później także na skutek polonizacji. Języki zachodnioruskie uległy bardzo szybko przemożnemu wpływowi języka polskiego i polsko-zachodniej kultury, a z drugiej strony również język polski zaczął wchłaniać w siebie w wielkiej ilości elementy obce, i to nie tylko w dziedzinie słownika, lecz również w dziedzinie fonetyki, słowotwórstwa, fleksji i składni. Elementy te okazały się z czasem tak silne, że nie tylko wykroczyły poza właściwe granice dialektu kresowego, lecz nawet zaczęły odgrywać ważną rolę w kształtowaniu się polskiego języka literackiego (Trypućko 1957, II: 235–236).

V. RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW

UWAGI WPROWADZAJĄCE

Nazwę *Rzeczpospolita Obojga Narodów* wprowadził w obieg historyczny Paweł Jasienica (Lech Beynar), zapowiadając w posłowie do «Polski Jagiellonów» (1963) tytuł kolejnego tomu «Rzeczpospolita Obojga Narodów» (1967), na wstępie którego zauważa:

Polska właściwa znajdowała się podówczas u szczytu swej historii. Politycznie rzecz biorąc, stanowiła część składową państwa, które według mocno uproszczonej arytmetyki wspaniale nazywano *Rzeczpospolitą Obojga Narodów*. Dwa równorzędne podmioty zawarły w Lublinie ostateczną unię – stąd miano. Ale wszyscy przecież zdawali sobie sprawę, że narodów w prawdziwym tego słowa znaczeniu liczy Rzeczpospolita trzy. I jeśli nawet utożsamiano Białoruś z Litwą, to nikt nie negował przez to istnienia Rusi. Szybko przybliżał się dzień, w którym pióro skryby sejmowego wpisać miało do oficjalnego dokumentu imię Ukrainy. Na razie województwo ze stolicą we Lwowie, obejmujące kasztelanie lwowską, halicką, przemyską i sanocką, zwało się urzędowo województwem ruskim (op. cit.: 10).

Ilu więc i jakich narodów ojczyzną była Rzeczpospolita? Odpowiedź na to pytanie znajdujemy w aktach unii lubelskiej (AUPL nr 115–151), gdzie wyrażenie *oba narody* pojawia się wielokrotnie w różnych formach i kontekstach, także w tytułach dokumentów: «Constitucie sejmu koronnego lubelskiego, *oboYGá narodu* Polskiego y Litewskiego» (1569), ale nazwą wspólnego państwa była *Rzeczpospolita*, składająca się z *Korony Królestwa Polskiego* oraz *Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Znane już w XVI wieku wyrażenie *Rzeczpospolita Polska*, pojawia się jako urzędowa nazwa wspólnego państwa dopiero w «zaręczeniu wzajemnym *obojga narodów*» z 20 października 1791 roku: „ku wspólnej Ojczyźnie swej *Rzeczypospolitej Polskiej* [...] *obydwoch narodow, tak Korony Polskiej, jako i Wielkiego Księstwa Litewskiego*” (AUPL nr 398).

Zapowiedzią *Rzeczypospolitej trojga narodów* miała być nie zrealizowana ugoda hadziacka z 1658. Do tej idei nawiązała manifestacja szlachty polskiej, litewsko-białoruskiej i wołyńsko-podolskiej w 1861 w Horodle, a jej symbolicznym wyrazem była pieczęć Rządu Narodowego z 1863 roku z Orłem, Pogonią i Michałem Archaniołem, jako herbem Księstwa Ruskiego, trzeciego członu przyszłej *Rzeczypospolitej* (Kaczmarek 2007). Odrodzone w 1918 roku, i ponownie w 1989, państwo polskie wróciło do nazwy *Rzeczpospolita Polska*, ale jednego już tylko narodu.

1. NAZEWNICTWO I FRAZEOLOGIA W AKTACH UNII LUBELSKIEJ

Nr 90 (Lublin, 13 III 1564). Odstąpienie przez Zygmunta Augusta Koronie Polskiej sukcesji na Wielkie Księstwo Litewskie:

– *oboja strona* przyznawa, pokazuje, ma to już być z tych *państw obudwu* jedna pod jednym panem Rzeczpospolita, którejby już *obadwa narody* [...] podzielać się ją zarówno mieli (179–180).

– w jedną Rzeczpospolitą jednego ludu, który się przez związek i spojenie *dwu narodow* w jedność [...] te państwa nie są już dwie ciele, tak też dwie Rzeczpospolite być nie mogą, ale jedna Rzeczpospolita z tych narodow spojona (180).

Nr 115 (24 III 1569). Określenie przez Zygmunta Augusta stosunku WKL do Korony:

– spólnego *obojego narodu pana* (222).

– A temu *obojemu narodowi*, żeby już wiecznymi czasy jeden pan spólnie rozkazał (223).

– *narodow oboich* jako ciała jednego, nierozdzielnego i jednej Rzeczypospolitej (225).

Nr 136 (27 V 1569). Wcielenie przez Zygmunta Augusta Ziemi Wołyńskiej do Korony:

– krol Kazimierz [...] *obojemu narodowi* nierozdzielnie panował (302).

Nr 148 (1 VII 1569). Odnowienie unii przez panów rady i posłów ziemskich Korony Polskiej:

– chwalebny a *obojemu narodowi* barzo należy zwiążek i społecznosc (342).

– za spólnem, a listownem *obudwu narodow* zezwoleniem (342).

– przysięgami, czciami *obojej strony* umocnioną (342).

– *obiema narodom*, polskiemu i litewskiemu (342).

– jedni *obudwu narodow* panowie (342).

– *obojem narodowi* pożytecznej sprawy (342).

– Rzeczypospolitej *obojego* (l. v. *obojsza*) *narodu* spólnemi spisy (342).

– *obudwu* najzacniejszych, polskiego i litewskiego (l. v. polskich i litewskich). *narodow* (343).

– A temu *obojemu narodowi*, żeby już wiecznymi czasy [...] jeden pan i jeden krol spólny (343).

– zjednoczenia *obojsza narodow* (343).

– poddanych wszystkich *obojsza narodow* (344).

– urzędy wszystkie[e] *obojsza narodu* (l. v. *narodow*) (344).

– radą spólną *obudwu narodow* (344).

Nr 149 (1 VII 1569). Odnowienie unii przez panów rady i posłów ziemskich Wielkiego Księstwa Litewskiego:

– *obudwu* najzacniejszych, polskiego i litewskiego, *narodow* (358).

– *obojsza narodow* i państw tak złączonych (359).

Nr 151 (4 VII 1569). Zatwierdzenie unii przez Zygmunta Augusta:

– sejm spólny lubelski przez nas *obiema narodom*, polskiemu i litewskiemu (366).

– *obojsza narodow* i państw tak złączonych (368).

- Sejmy i rady ten *oboj narod* ma zawždy mieć spolne (368).
- *obojemu narodowi* jako ciała jednemu (369).
- *obojem narodowi* wiecznymi czasy potrzebną (370).

Zestawione fragmenty dokumentów unijnych można ująć w spójną całość w formie odpowiedzi na zapytania o charakter powstałego w wyniku unii wspólnego państwa:

- 1) Kto i jak panuje? – *jeden pan i jeden krol spolny; nad jedną Rzeczpospolitą.*
- 2) Jaka jest ta Rzeczpospolita? – *jedna, wspólna a nierozdzielna; jedna z tych narodow spojona.*
- 3) Czyją ona jest? – *obojga, obojgu, obudwu narodow (i państw); [po unii] obojego narodu.*
- 4) Których narodów? – *polskiego i litewskiego.*
- 5) Jakie są te narody? – *najzacniejsze, złączone, jako ciało jedne.*
- 6) Co posiadają? – *spolny sejm, urzędy, rady.*
- 7) Co ma spowodować unia? – *spojenie / zjednoczenie dwu narodow w jedność jednostajną; nierozdzielny, chwalebny a obojemu narodowi barzo należy związek i społeczność; związek z dwu narodów w jeden lud.*
- 8) Na jak długo? – *na wieczne czasy, na zawždy.*

2. NAZWY PAŃSTWA POLSKIEGO

- ok. 1000 PRINCES *POLONIE*, napis na denarze Bolesława Chrobrego.
 - 1001 *Polania* («Sekwencja o św. Wojciechu», Reichenau).
 - 1002 *Poloniae* («Roczniki», Kwedlinburg).
 - 1003 *Poliani, Polianicus* («Roczniki», Hildesheim).
 - 1004–1008 Bolizlavo *Palanorum* duce; terra *Polanorum*; terra *Polanis* (Bruno «Vita II»).
 - 1012–1018 *Polenia, Poleni* (Thietmar «Kronika», Merserburg).
- (Pełne zestawienie najstarszych 18 zapisów z przełomu X/XI wieku z dyskusją: Urbańczyk 2008: 320–324, rec. Labuda 2008: 228–229).

Punktem wyjścia była nazwa plemienna **Poljan-e* [wymowa **Poljän-e*] (por. zapisy z 1003; 1012–1018), od którego przymiotnik brzmiał **polski* (Moszyński 1980: 69, jak u Polan kijowskich, na przykład: Varjagi [...] načasta vladěti *Polbskiju zemleju*, «Powieść doroczna»: 21), stąd nazwa kraju, a następnie państwa *Polska* (ziemia). Forma łacińska nazwy plemienia *Polan-i, Polian-i, Polen-i*, kraju / państwa *Polania* została utworzona na wzór *Germani – Germania, Romani – Romania*. Nowsza forma *Poloni, Polonia* od XII wieku powszechna, powstała być może pod wpływem nazw *Bol-onia, Col-onia*.

- 1113 *Regnum Polonie* [14 ×] / *Polonorum* [3 ×] (Gall, «Kronika»).
- XII wiek: 966 – Mesko dux *Polonie* baptizatur («Rocznik kapituły krakowskiej») / Mesko baptizatur et fides catholica in *Polania* recipitur («Rocznik krótki», MPH, II: 779).

– 1174–1177 MSZKA KROL POLSKI, napis literami hebrajskimi na brakteatach Mieszka Starego z okresu jego zwierzchności nad Polską (Kiersnowski 1988: 102, Nalepa 1994: 175–177).

– XIV–XV w. *Polska* jako nazwa osobowa (1345, 1372, 1411, SSNO IV: 311).

Nazwa *Corona* pojawia w średniowiecznej łacinie we Francji i Anglii w XII wieku w znaczeniu ‘państwo, władza suwerenna, godność władzy bez władcy, nienaruszalność terytorium / granic królestwa’. Termin *Corona Regni Poloniae* na wzór Korony św. Wacława w Czechach i Korony św. Stefana na Węgrzech został przeniesiony do Polski w końcu XIII wieku jako symbol jednolitej organizacji państwa. Po śmierci ostatniego z Piastów symbolizuje prawo zwierzchnie państwa polskiego do całości ziem polskich niezależnie od osoby władcy, realizowane w postaci kolejnych przywilejów rycerstwa / szlachty jako narodu politycznego (Bardach 1997: 85–87).

– 1286 *Corona Regni Poloniae* (SŁŚP IV: 1343).

– 1300 *Coronam tocius Regni Poloniae* (MPH VI: 316).

– 1367 *ius nostrae Coronae Polonialis* (SŁŚP-k).

– 1374 *Corone Regni Poloniae* (Przywilej koszycki, KDWP III nr 1709).

– 1385 *Jagalo dux saepedictus promittit terras suas Litvaniae et Russiae Coronae Regni Poloniae perpetuo applicare* (Akt unii krewskiej, AUPL nr 1).

– 1388 *Koruně Polbskoj* (AUPL nr 18, 20).

– 1389 *Koruně Korolevstva Polbskogo* (AUPL nr 24).

– XV w. *Polska, Krolestwo Polskie / Polski* (Sulisz 1971: 268–269; SS, s.v. *królestwo*).

– 1455–60 *Vyeszyel szą Polska Korono, ysz masz thakyeego patrona* («Pieśń o św. Stanisławie», SS, III: 347 i kilka zapisów *Korona* ‘Korona Królestwa Polskiego’).

– XVI *Korona* [973 ×], *Korona Polska* [337 ×], *Polska Korona* [43 ×], *Korona Królestwa Polskiego*, *Korona Narodu Polskiego* (SPXVI X: 640–643).

– XVI *Królestwo* [38 ×], *Królestwo Polskie* [9 ×] (SPXVI X: 217–218).

– XVI–XVIII *Polska* ‘Korona’ [401 ×], ‘Rzeczpospolita’ [774 ×] (Bem-Wisniewska 1998: 110–114).

3. NAZWY PAŃSTWA LITEWSKIEGO

– 1009 *in confinio Rusciae et Lituae* («Roczniki kwedlinburskie»). Relacja o misji chrystianizacyjnej i męczeństwie św. Brunona zawiera najstarszy zapis nazwy kraju w formie słowiańskiej **Litva*, która przez Ruś i Polskę dotarła na zachód Europy. W źródłach ruskich *Litva* pojawia się pod rokiem 1040 w «Powieści dorocznej» (wyprawa ks. Jarosława; kolejne wzmianki 1113, 1132). W drugiej połowie XII w. rozpoczynają się zbrojne wyprawy Litwinów na Ruś (1162, 1180, 1198), nasilając się w początku następnego stulecia (w XIII wieku odnotowano ich ponad 30). Musiały więc istnieć na Litwie jakieś formy scentralizowanej władzy już przed Mendogiem (ok. 1200–1263), którego uważa się powszechnie za twórcę państwa litewskiego (HL: 40–75).

Określenie ‘wielkie księstwo’ pochodzi od tytułu władcy ‘wielki książę’, który został przeniesiony na Ruś Kijowską z Bizancjum (μέγας βασιλεύς). Tytuł *velikij knjaz* w stosunku do księcia-seniora rozpowszechnia się na przełomie XII/XIII w. na Rusi (Poppe 1984), skąd został przeniesiony na Litwę, której władcy są określane w źródłach z XIII–XIV w. jako *magnus, supremus, summus; grosir, obirster; velikij, starejšij* (SRP II: 835, Adamus 1930: 313–332, Paszkiewicz 1996: 220), a państwo *terra Lethovia / Lithuania*, określenie ‘Wielkie Księstwo Litewskie’ rozpowszechnia się dopiero w XVI wieku.

– 1253 *Mindowe dei gratia rex Lettowie* [...] *nos fecit coronari in regem totius Lettowie* (Żłutka 2005: 24); *terra Lethoviae* (Adamus 1930: 313).

– 1323–4 *Gedemine dei gracia Letphanorum Ruthenorum-que rex princeps et dux Semigallie* (Raczyński 1845: 27, Adamus 1930: 313–4); *konig van Lettouden; terre Lithovie; 324 regnum Letwinorum* (ibidem).

– poł. XIV *regni regis Litaonie* (SRP II: 740); *terra Lithovie; terra Lythvania* (Adamus 1930: 314–5)

– 1351 *Olggerdъ bożju milostъju Velikij Knjazъ Litovskij, Ruskij, Žomoitskij i inyx* (Stang 1935: 10–11).

– 1353 *beide groszfursten Olgierd und Kinstoud* (SRP II: 520).

– 1377 *Algarden summus rex Letvinorum mortuus est* (SRP II: 113).

– 1379 *Wir Jagel obirster Herczoge der Littouwin* (Raczyński 1845: 53).

– 1385 *Nos Jagalo [...] magnus dux Liwanorum Russiae-que dominus* (AUPL nr 1).

– 1386 *Aleksander alias Wytolt [...] dux Litwaniae ac dominus Hrodnensis* (AUPL nr 11).

– 1401 *supremum principatum terrarum earundem Litwaniae = 1570 Nawyższe Księstwo Ziem Litewskich* (AUPL nr 39–40).

– 1439 *Coronam Regni Poloniae nobiscum Ducatu-que Lithwaniae* AUPL, nr 66).

– 1448 *Magnus Ducatus Lithuaniae* (SŁŚP III: 881; 1506, 1509).

– 1484 *Velikomu Knjazestvu Litovskomu* (HSBM XV: 153–155; 1529, 1625 et alia).

– XVI w. *Wiel(i)kie Księstwo Lite/owskie* [296 ×], *Księstwo Litewskie* [45 ×], rzadsze *Litewskie Księstwo (Wielkie)*. *Wielkie Księstwo, Księstwo Ziem Litewskich* (SPXVI XI: 406–408).

– 1670 *Krolestvo Litovskoje* (Paszkiewicz 1930, nr 265; «Latopis hustyński» pod rokiem 1253).

4. NAZWY WSPÓLNEGO PAŃSTWA

Nazwa *Respublica* pojawia się w końcu XIII wieku. W odniesieniu do całego państwa Jagiellonów rozpowszechnia się pod koniec XV zarówno w dokumentach koronnych, jak też litewskich. Po unii lubelskiej Korona wspólnie z Litwą stają się częściami składowymi Rzeczypospolitej nazywanej też *Rzeczpospolita Polska* lub *Polska*.

– 1294 *Nos Premisl secundus, dei gracia dux Polonie [...] hostes nostros et Ecclesie ac Reipublice* (KDWP II nr 722).

- 1444 contra *Coronam et Rempublicam* (SŁŚP-k).
 - około 1477 «Monumentum pro comitiis generalibus *Regni* sub rege Casimiro pro *Reipublicae* ordinatione congestum» Jana Ostroroga (NK III: 63–64, studia w Erfurcie i Bolonii, od 1461 praca w kancelarii królewskiej; dzieło znane w dwu redakcjach z XVI i XVII wieku.
 - 1400–1500 de reformatione *Regni* ac eius *Reipublicae* regimine (SŁŚP-k).
 - 1499 Creslai d.g. episcopi ... et *R.P.* cancellarii (SŁŚP-k).
 - 1492, 1495, 1505 *Respublica* (KDW: 490, 703, 761, darowizny wks. Aleksandra na Litwie).
 - 1501 *Reipublicae*, tam *Regni Poloniae*, quam Magni Ducaus Lituaniae (AUPL nr 79).
 - 1502 / po 1569: dla gwałtownej *Rzeczypospolitej* potrzeby (ML I/1, nr 481).
 - 1518 *Reipublice Polone* (SŁŚP-k).
 - 1532 *Reipublicae Regni nostri* (SŁŚP-k).
 - 1549 *Rzeczpospolita Polska* chramąca tuła się po świecie... (NK III: 161 początek tytułu, rkp; może Mikołaja Reja).
 - XVI w. *Rzeczpospolita Korony Polskiej, Rzeczpospolita Królestwa; Królestwo i Rzeczpospolita* (SPXVI X: 41, XI: 214–215).
 - 1553–1569 *Rečü Pospolitaja* (ML VII/564, liczne zapisy, indeks: 287).
 - 1697 Na *Korolestwo Polskoje, Korony Polskoj i Velikogo Knajžestva Litovskogo* sanatory i vsja *Reč Pospolitaja* wybrali korolem knjazja saksonskaga (S 11–17, XXII: 154).
- Określenie *Najjaśniejszy Pan* w stosunku do królów i książąt polskich pojawia się w XV wieku: *nayaznszeyszym ksandzem panem Kaszmyrem polskim* («Kodeks Suleda»), *nayaznszeyszego kzadza Kunratha* (1489 «Księga Ziemi Czerskiej»; SS III: 122); *Królá Pána nášzego nigdy Litwá Iásnym Książęciem, ále Naiasniejszym Królem zázwsze zowie* (1564 S. Orzechowski, «Quincunx», SPXVI, IX: 287). Nazwa *Najjaśniejsza Rzeczpospolita*, wzorowana na nazwie Wenecji *Serenissima Republica*, została zapisana dopiero w XVIII wieku:
- 1784 Posłowie zagraniczni w mowach i listach swoich dawać powinni *Rzeczypospolitej* tytuł *Najjaśniejszej* (W. Skrzetuski, «Prawo polityczne [narodu polskiego]»; Linde II: 243).

5. ANALIZA JEZYKOWA

5.1. Zaimek *oba*

5.1.1. Pochodzenie. Dla uchwycenia sensu wyrażenia *obojsza narodów* ważne są formy i znaczenie liczebnika *oba*. Można go określić jako liczebnikowy zaimek recyprokwalny, pełniący funkcję naturalnego, tj. parzystego dualu. W języku polskim obok form *oba(j)*, *obie* i pochodnych został on poświadczony także w formie przymiotnikowej m. *obój*, *oboji*, f. *oboja*, n. *oboje* oraz rozszerzonej o liczebnik ‘dwa’ *oby-dwa(j)*, *oby-dwie*. Znajdują dokładne odpowiedniki w językach sło-

wiańskich, por. scs. *oba*, *obě* / przym. *oboi* [obojъ], *oboja*, *oboje* oraz *oba-dwa*, *obě-dvě*.

5.1.2. Odmiana (SPXVI XIX: 23–26, 46–49, 290–294)

FORMY ZAIMKOWE (dualis)

N. m. *oba* / *obaj* f. *obie* n. *obie*

G. *obu*

D.

m. f. n. *obiema* / *oboma*

A. m. *oba* / *obu* f. *obie* n. *obie*

I.

obiema

L.

obu

FORMY Z LICZEBNIKIEM DWA

m. *oba-dwa* f. *obie-dwie* n. –

oby-dwu / *obu-dwu* / *oby-dwoch*

m. *oba-dwa* f. *obie-dwie* n. *obo-dwoje*

FORMY RZECZOWNIKOWE (collectivum)

N. *oboje*

G. *obojga* / *obojgu*

D. *obojgu*

A. *oboje*

I. *obojgiem*

L. *obojgu*

FORMY PRZYMIOTNIKOWE

Singularis

N. m. *obój* f. *oboja* n.

G. m. *obojego* f. *obojej* n. *obojego*

D. m. *obojemu* f. *obojej* n. *obojemu*

A. m. *obój/obojego* f. *oboję* n.

I. m. *oboim* f. *oboją* n. *oboje/im*

L. m. *oboje/im* f. *obojej* n. *oboje/im*

Pluralis

N. m. *oboji* / *obyi*

G. *oboich*

D. *oboje/im*

A. –

I. *oboj(e)mi*

L. *oboich*

Dualis

G. m. *oboju*

D. f. *obojema*

5.1.3. Frazeologia. Zaimek *oba* i derywaty tworzyły w języku staropolskim i XVI wieku połączenia frazeologiczne wskazujące na wzajemność, parzystość i obustronność określanych przez niego pojęć: części ciała, członkowie rodziny, grupy społeczne, nazwy z zakresu życia duchowego i przyrody:

Staropolskie – **oba, obie**: *obie uszy, ręce nodze obie, obie stronie / obu stronu, obiema niewiastami, oboma rogoma, obiema brzegoma, obu boku; obój, oboja, oboje*: *strona oboja, obojga rodzaju, obojogo pokolenia, obojogo stadła, obojogo pogłowia, obojga rodu.*

Szesnastowieczne (nowe) – **oba, obie**: *oba podwoja; obój, oboja, oboje*: *porodziciele, pogłowie, pokolenia, stadła, rody, bracia, dzieci, mąż / żona, żony / dzieci, panicz / panna; dzień / noc, rano / wieczór, wiatr / woda, wiara / prawo, prawo / obyczaj, prawo / sprawiedliwość, myśl / wola, wzrok / rozum, ciało / krew, żywot / śmierć, żywy / martwy, biały / czarny, dobry / zły.*

5.2. Formy i znaczenie rzeczownika *naród, narody*

Podobnie wyraz *naród / narody* w AUPL pojawia się w liczbie podwójnej: *obojga narodu* (342, 344; druk «Constitucie sejmu koronnego lubelskiego *oboygá narodu* [...], 1569). Jak wiadomo, w XVI wieku liczba podwójna była w stanie zanikania, dlatego obok niej występują formy pluralis. Oczekiwana liczba podwójna w obu członach *Rzeczpospolita obojgu narodu* nie została wprawdzie poświadczona, spotykamy natomiast gen. sg. zaimka + gen. dualis rzeczownika: *obojga narodu*. Najczęstszym jest określenie, jak u P. Jasienicy, *obojga narodów*. Występują też połączenia dualis zaimka + pluralis rzeczowników: *obadwa narody, dwu narodów, obudwu narodów, państw obudwu, obiema narodom*, oraz forma przymiotnikowa zaimka + rzeczownik: *obój naród, obojogo narodu, obojemu narodowi, narodów oboich*.

6. NAZWY RZECZYPOSPOLITEJ W INNYCH JĘZYKACH

W dokumentach zredagowanych w językach ruskich spotykamy od XVI w. transpozycje wyrazowe, dziś jako terminy historyczne, częściowo zmodyfikowane: **Białoruskie**: *Reč Paspalitaja (abodvux narodau), Polskaje Karaleŭstva, Vjalikaje Knajstva Litouskaje.*

Ukraińskie: *Ričpospolita, Korona Polśkoho Korolistva, Velikoje Knjastvo Litovskoje.*

Rosyjskie: *Reč Pospolitaja (oboix narodov), Koruna Polskaja, Korolestvo Polskoje, Velikoje Knjažestvo Litovskoje.*

Litewskie: *Abejū Tautų Republika / Žečpospolita* (internet, nienotowane w słownikach).

Niemieckie: *Polnisch-litauische Adelsrepublik, Königreich Polen, Grossfürstentum Litauen.*

Francuskie: *L'Etat Polono-Lituanien, Couronne de Pologne, Grand-Duché de Lituanie, La Sérénissime République* (Martel 1938: 17).

Angielskie: *Polish-Lithuanian Commonwealth, Kingdom of Poland, Grand Duchy of Lithuania.*

Łacina: *Serenissima Respublica Poloniae, Regnum Serenissimum Poloniae, Corona Regni Poloniae, Magnus Ducatus Lithuaniae.*

PODSUMOWANIE

Jak z powyższego omówienia wynika, nazwa państwa polskiego pojawia się na przełomie X/XI wieku w formie zlatynizowanej *Polania / Polonia*, a jako *Polska* w końcu XII wieku. Od początku tego stulecia występuje nazwa *Regnum Poloniae*. Zapisana w końcu XIII wieku *Corona Regni Poloniae* rozpowszechnia się w stuleciu następnym, w formie ruskiej w aktach unii krewskiej: *Koruna Korolestva Polskogo*, *Koruna Polskaja*, a w brzmieniu polskim *Polska Korona* w połowie XV w.

Nazwa *Litwa*, może już jako nazwa państwa, została zapisana na początku XI wieku, a przeniesiona z Rusi nazwa Wielkie Księstwo Litewskie w formie łacińskiej *Ducatus Lithuaniae* pojawia się w aktach unii krewskiej; w formie ruskiej w XV wieku *Velikoje Knjażestvo Litovskoje*, a w postaci polskiej w różnych wariantach w XVI wieku jako *Wielkie Księstwo Litewskie* (około 300 zapisów). Nazwa *Respublica*, zanotowana w końcu XIII, rozpowszechnia się w 2. poł. XV wieku w różnych odniesieniach, najpierw do Korony, w XVI w. również do Litwy, a w odniesieniu do *obojga narodów* w aktach unii lubelskiej. Określenie *Najjaśniejszy / Serenissimus* w stosunku do władców Polski pojawia się w XV wieku, ale nazwa *Najjaśniejsza Rzeczpospolita* została udokumentowana dopiero w XVIII wieku.

Na pytanie: Rzeczpospolita ilu narodów? akta unii lubelskiej dostarczają odpowiedzi – *Rzeczpospolita obojgu narodu* w formie liczby podwójnej, która właśnie wówczas zanikała jako kategoria fleksyjna w języku polskim, stąd zapisy *obojga narodu*, *obudwu narodów*, a najczęstszą formą *Rzeczpospolita obojga narodów* wprowadzona została przez Pawła Jasienicę jako nazwa państwa i okresu historycznego. Z akt unii lubelskiej wynika jednak, że jej rezultatem miała być *Rzeczpospolita obojgo narodu*, czyli jednego narodu politycznego. Nazwa *Rzeczypospolitej* została przeniesiona do dokumentów ruskich jako *Reč Pospolitaja* oraz jako termin historyczny występuje w językach wschodniosłowiańskich do dziś. W językach zachodnioeuropejskich najtrafniejsze wydaje się angielskie *Polish-Lithuanian Commonwealth* i francuskie *La Sérénissime République*. Natomiast tłumaczenie nazwy *Rzeczpospolita Polska* jako *République Polonaise* czy *Polish Republic* jest niewłaściwe, ponieważ Polska nigdy nie była *republiką* we współczesnym tego słowa rozumieniu.

VI. NAZWY WILNA I WILEŃSZCZYZNY

1. NAZWY MIASTA WILNA

Nazwa miasta Wilna pojawia się w formie *Vilna* w 1323 roku w zredagowanych po łacinie listach wielkiego księcia Giedymina, m.in. do franciszkanów prowincji niemieckiej, których prosi o przysłanie do Wilna i Nowogródka kapłanów, znających języki litewski, ruski i polski:

Volumus enim episcopos, sacerdotes, religiosos ordinis cuiuscunque colligere, praecipue de vestris, quibus iam ereximus duas ecclesias in civitate nostra regia, dicta *Vilna*, et aliam Novgardia, ad quas nobis hoc anno quatuor fratrem scientes *polonicum*, *semigallicum* [tzn. litewski] ac *ruthenicum* ordinetis, tales ut nunc sunt et fuerant (18 VII 1323 GL, nr 21: 64).

Wkrótce potem pojawia się forma *Wilno* w liście do biskupa i mieszkańców Rygi: Datum *Wilno* in die sancte trinitatis (2 VI 1325 GL, nr 60: 220).

Forma *Vilna* przeważa w dokumentach łacińskich i weszła jako nazwa miasta do języków zachodnioeuropejskich. Natomiast postać *Wilno* zapisana jeszcze kilkakrotnie w XIV w. (1387 KDW, nr 1B i n.) jest używana do dziś w języku polskim. Obie mają swe bezpośrednie źródło w staro-zachodnio-ruskiej (starobiałoruskiej) nazwie miasta – *Vilna*, poświadczonej w dokumentach kancelarii wielkksiążęcej, gdzie znacznie częściej pojawia się żywa do dziś w białoruskim postać *Vilnja*. Jest to z pochodzenia litewska (dawna i gwarowa) nazwa wpadającej tu do Wilii rzeczki Wilenki – *Vilnia*, przeniesiona na miasto. Przesunięcie z odmiany miękkiej *Vilnja* do twardej *Vilna* dokonało się na gruncie starobiałoruskim i ta ostatnia forma weszła do dokumentów łacińskich. Natomiast postać *Wilno* reprezentuje wymowę polską. Dzisiejsza litewska nazwa *Vilnius* została zanotowana na przełomie XVI/XVII w. (M. Dauksza, „Postylla”, 1600; D. Klein, „Grammatika”, 1653 i n.), ale rozpowszechniła się dopiero w okresie odrodzenia narodowego Litwy w końcu XIX wieku.

Najstarsze zapisy nazwy Wilna zgromadził i zinterpretował A. Vanagas (2004: 254–262):

Łacińskie: in civitate nostra regia *Vilna* (1323), ante *Vilnam* (1365), in castro nostro *Vilnensi* (1387).

Niemieckie: *Vilne* (1323), *Wille* (1365, 1385), *Wilne* (1367), *Wilde* (1503, 1516).

Ruskie: v *Vilne*, u *Vilni* (1421), k *Vilni*, vo *Vilnju*, vo *Vilni*, iz *Vilni*, *gorodu Vilni*, u *Vilni* (1446 i n.).

Polskie (w dokumentach łacińskich): *Wilno* (GL, 1325), *Wylno* 1382, 1387, 1397 (KDW, Indeks: 24).

W XV–XVIII wieku urzędowa nazwa miasta brzmiała *Mesto Vilenskoje / Miasto Wileńskie*. Odnotował ją pośrednio w swoim atlasie G. Braun (1581/1588) *Vilna* [...] indigenis *Vilenszki* (Fijałek 1923: 516). Okazjonalny zapis przymiotnika *wileński* w postaci: *miasta Wilenckiego* (1638 AVK, XX: 321) oddaje regionalną wymowę [-eńsk- > -ęćsk- > -ęćck-], zapewne pod wpływem fonotaktyki litewskiej, por. nazwę miasteczka na Suwalszczyźnie *Puńsk*, lit. *Puncas*.

Wybrane zapisy nazwy miasta Wilna z XV–XVII wieku:

dokumenty ruskie	dokumenty polskie
N. * <i>Viln-ja</i> , * <i>Viln-a</i> , * <i>Viln-o</i>	<i>Wiln-o</i> , * <i>Wiln-a</i> , * <i>Wiln-jo</i>
G. <i>Viln-i</i> , <i>Vilbn-ja</i> , <i>Viln-a</i>	do <i>Wiln-ia</i> (XV w.)
D. <i>Viln-ju</i>	
A. <i>Viln-o</i>	<i>Wiln-q</i> wzięwszy (XVII w.)
L. u <i>Viln-i</i> , <i>Viln-e</i>	w <i>Wiln-iu</i> (XVII w.)

Z nazwą Wilna i obu rzek łączą się nazwy trzech miejsc zamieszkanycch:

1) **Wilejka** (*Stara, Powiatowa*), miasto nad górną Wilią przy ujściu rzeczki *Pleśnianka* (Tyszkiewicz 1871/2008: 68), która może nazywała się *Wilejka*, a potem dała nazwę miastu.

2) **Wilejka** (*Nowa, Nowo-Wilejka*, lit. *Pa-vilnis*), osada nad rzeczką Wilejką 10 km od Wilna; nazwa przeniesiona z rzeki na miejscowość drogą derywacji semantycznej.

3) **Powilno, Powilnia**, łąka, dwór, folwark, młyn nad Wilenką, późniejsze Popławy. Formacja prefiksalna od nazwy rzeki *Wiln(i)a*:

N. *Poviln-o* (1631), **Poviln-ja*

G. do *Poviln-ia* (1631), dworca svego *Poviln-a* (1601), o połowicu folwarku *Powiln-u* (1631)

A. v folvarok *Poviln-ju* (1601)

L. pri tom folwarku *Poviln-u* (1531)

Przymiotnik: *povilenskij* dvor (1610), senożati *povilenskije* (1630).

2. NAZWY TERENOWE MIASTA

2.1. Nazwy rzek

Wilia

Litewska nazwa dolnego biegu rzeki *Neris* [nãris] została zapisana w źródłach krzyżackich jako *Nerge*, *Nerye* (od 1294) oraz w nazwie osady *Ponary* (od 1390). Natomiast *Vilija* jest litewską nazwą górnego biegu rzeki, skąd białoruskie i polskie *Wilia*, zapisane w KDW od końca XIV w. jako *Wigilia* [**Wilia*] (1390, 1397), *Wilia* (1434). W źródłach staroruskich (m.in. w „Latomie hipackim” pod 1232 i n.) przeważa nazwa *Velbja*, powstała zapewne przez adideację do przymiotnika *velbja* ‘wielka’. Obie nazwy rzeki są pochodzenia litewskiego; dokumentacja i przegląd etymologii A. Vanagas (1981: 382–384; 2004: 254–262).

Wilenka

Głównym dopływem Wilii na terenie miasta jest rzeczka Wilenka, której dawna i gwarowa nazwa litewska *Vilnia*, *Vilnė*, identyczna z appellationem *vilnià* ‘fala’, została wtórnie skojarzona z *Vilija*. Również na gruncie litewskim została utworzona nazwa *Wilejka* za pomocą formantu hydronimicznego *-eika*. Nazwa polska *Wilenka* jest zdrobnieniem od *Wilnia*. W XVII wieku zanotowano białoruską formację *Wiln(i)owka*, a w XVIII *Wilnejka*. Natomiast dzisiejsza litewska nazwa *Vilnelė* jest transpozycją polskiej *Wilenka*.

Zapisy nazw rzeczki Wilenki w XV–XVIII w.

Wilnia: N. *Viln-ja*, *Viln-a* (1430; Jan Kochanowski: pięniasta *Wilna*)

G. *Viln-y*, *Viln-i* / *Wiln-y*

I. *Vil̃n-eju*, *Viln-oju* / *Wiln-q*, *Wiln-i*

L. *Viln-i*

Wilejka: N. *Vilejk-a* (1592)

I. nad rzeką *Wilejk-q* (1671)

Wilenka: N. *Wilenk-a*: gde Kena i *Vilenka* reki sxodjatsja (1592)

G. aż do wody *Wilenk-i* (1715)

I. nad rzeczką *Wilenk-q* (1671, 1679, 1684)

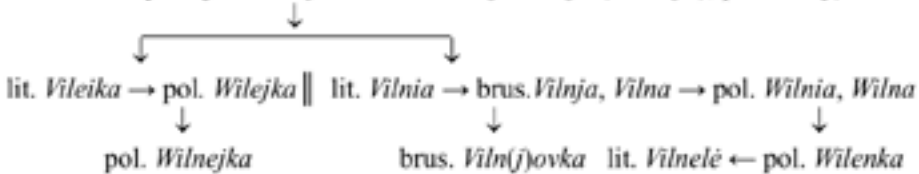
L. przy samej *Wilenc-e* (1671)

Wil(i)owka: G. do rzeki *Wilniowk-i* (1663)

L. przy rzece *Wilnowc-e* (1663)

Wilnejka: G. do rzeczki *Wilneyk-i* (1715)

Schemat derywacji: lit. *Vilija* → st.brus. *Vilja* / *Velja* (← *velja*), pol. *Wili(j)a*

Wingier / Wengier / Węgier

Wingier Trocki, źródła na przedmieściu Ostrym, ujęcie wody na Piaskach, skąd wraz z Koczergą płynęły (później pod ziemią) do Wilenki: *torrete(m) Vinger* (1501 KDW, nr 124 i 486); nad *Winkerem* na peskox / na peskox nad *Winkrom* (XVI w. KB 140, 141); Gornaja ulica idja k istočniku *Vengram* (1620); *Wingru Trockiego* woda, jako elementum necessarium [...] pozwolona jest (1676). Nazwa pochodzi od litewskiego *vingrūs* ‘kręty’, *vingris* ‘zakręt’, częsta w hydronimii Litwy (Vanagas 1981: 385–6), skojarzona przez podobieństwo fonetyczne z *Węgrami*.

Wingier Żuprański, źródła na Popławach koło bramy Subocz: *do Vinkgru Żupranskoho* (1621); J. I. Kraszewski (III: 343) przytacza w polskim tłumaczeniu przywilej Zygmunta Starego: „za Subaczą ulicą [...] darujemy mieszczanom

naszym wileńskim wodę zbyteczną, która z *Węgra* wychodzi” (1535), dodając od siebie bez podania źródła: „Rzeczkę tę, czyli raczej strumyk, zwano *Drują* albo *Cugiem Żuprańskim*”. Jeśli nazwa jest autentyczna, to znajduje odpowiedniki w hydronimii litewskiej (Vanagas 1981: 92), m.in. miasto *Druja* przy ujściu rzeki *Drujki* do Dźwiny.

Łotoczek

Wypływa spod Bakszty dwoma korytami, z czasem jako kanał pod ulicą o tej nazwie: na *Łotoczku* v domu (1629); *obadwa Łotoczki* (1671); podle Zboru na *Łotoczku* (1675), na *Łotoczkowej ulicy* (1686, 1696), na *Łotoczku* (1742), od lit. *latãkas* ‘rynna, rura, kanał, rów z wodą’, a to z białoruskiego *la/otok* ‘otwarta rynna, koryto do ściekania wody’ (Smoczyński 2007: 338); wyraz znany w polszczyźnie wileńskiej w znaczeniu ‘kanał odprowadzający wodę, ściek’, które było zapewne bezpośrednim źródłem tej nazwy.

Koczerga / Kaczerga

Źródła na przedmieściu Rudnickim, łączyła się z Wingrem Trockim na Piaskach (por. wyżej). Pochodzi z brus. *kačerha* ‘pogrzebacz’, zapewne od kształtu; nazwa znana w hydronimii litewskiej (Vanagas 1981: 140).

Wierszup(k)a

Nazwa rzeczki, a od niej zameczku myśliwskiego, później majątku i osady na Antokolu przy rozwidleniu dróg do Niemenczyna i Bezdan: dobra swe wedlia miasta wileńskiego z obudwu stron reki *Wirszupka* (1509 ML, 1/1, nr 88); domus regia [...] alias *Wersupa* (poł. XVI, Braun, Fijałek 1923: 316); dobra swe *Wirszupy* nad rzeką Wilią (1486–1527 ML, 1/1, nr 164, 205), za *Wirszupami* grunty (1523 ibidem, nr 205). Litewska nazwa kilku rzeczek *Viršupi/ys* (od *viršus* ‘wierzch’ + *upė* ‘rzeka’), możliwy też związek z nazwą *Veršupi/ys* (od *veršis* ‘cielę, byczek’), por. Vanagas 1981: 375, 387.

2.2. Nazwy gór

Turza Góra: *Turja Gora* (XV w. PSRL, XVII: 261, 314, 374) *Tur Gora* („Patryjaršij spisok”: 261); *Turova Gora* („Kodeks Olszewski”: 440); lokalizacja niepewna, może *Góra Zamkowa*.

Krzywa Góra: na hore kotoruii zwali *Kryvaja*, a teper *Lysaja* („Kronika Bychowca”: 17); na *Krzivei Gorze*, którą teras zovą *Lisą* („Kodeks Olszewski”: 440); por. niżej *Krzywy Gród*.

Łysa Góra: na Szerejkiskach (1691 AVK, XX: 481), zapewne późniejsza *Góra Trzykrzyska*.

Gliniana Góra: *Hlynyana Hora* (1495 KDW: 506, nr 433), A jamy *Gory Glinianej* [co pod Wizytkami] zawalone gnojem na paszny grunt używać zaczynają (ibidem, Regest: 1573/1804).

Góra Czortowa (1648, por. Jurkštas 1985: 68), później **Góra Bouffalowa**.

3. NAZWY MIEJSKIE (URBONIMY)

3.1. Nazwy części miasta

Ruski / Lacki Koniec

Jak wspomniano na wstępie, Wilno od czasów Giedymina było miastem wieloetnicznym, więc wielojęzycznym, z przewagą elementu ruskiego. Kolejnym tego świadectwem jest *civitas Rutenica*, zniszczone przez Krzyżaków w 1383 roku (SRP, II: 623). W XV-wiecznym Wilnie, podobnie jak na Rusi, części / dzielnice miasta nazywano „końcami” (SRJ VII: 273): „zgorě-sja *posad* [część miasta poza murami zamku] v Vilnė, *Ljadckij Konec*, i gorě so světa i sgorě s 40 dvorov i *božnicy Ljackija* [...] a *Ruskogo Konca* i svjatyx Božiix cerkvej Bog ubljude (1471 PSRL, IV: 239). Według M. Łowmiańskiej (1929: 78–79) granicą między obu częściami miasta były ul. Końska i Zamkowa, na co wskazuje rozmieszczenie świątyń obu wyznań, nazwy ulic oraz nazwiska ich mieszkańców (Frick 2008). Niemcy i Żydzi skupiali się w zachodniej części miasta, którą M. Morelowski (b.r.) nazywa polskim terminem *Okół* (por. Garniewicz 1993: plan osady „łacińskiej”). Tatarzy mieszkali na ulicy przy swojej bramie i poza nią na przedmieściu Łukiszki. Świadectwem onomastycznym litewskich mieszkańców Wilna są nazwy terenowe miasta, niektóre urbonimy, a przede wszystkim liczne antroponimy (Zinkevičius 1977).

Rybny Koniec, osada rybacka przy brodzie na Wilence, później plac targowy i ulica między cerkwią Piatnicką a Ratuszem (1636, 1664, 1719); *Forum Piscarium* (1636, Frick 2008: 32).

Ostry Koniec, pdw. część miasta, przedmieście za Ostrą Bramą, może pierwotnie pagórek (J. I. Kraszewski, IV, plan): na samym końcu *Ostrego przedmieścia* (1740 ACW). Określenie *ostry* (koniec, przedmieście, brama, ulica) jest nazwą topograficzną zapewne pochodzenia ruskiego.

3.2. Nazwy przedmieść

Obok nazwy *predmestje* / *przedmieście* w dokumentach spotykamy określenie *za-przedmieście*: „wychodząc w pole po prawie po *zaprzedmieściu* ulicy Azarycz” (1675 AVK, X, nr 104). Nazwę tę można odnieść do osiedli, wsi, dworów, położonych w pobliżu miasta, które z czasem stały się jego przedmieściami. Podobne znaczenie miał termin *poza-bramie*: „jako w samym mieście, tak i *pozabramiu*, w Łukiszkach, w Snipiszkach i na Antokolu” (1688 ACW, nr 442: 442).

Antokol: in *Antocola* (1502 KDW, nr 526), in monte immediate post *Antocolnam* (1503, nr 556), in *Antocoliny* (1506, nr 602), na *Ontokolni* / na *Ontokoli* (1541 ML 131/12, nr 65), na *Ontokolju* (1588 AVK, XX: 59), na *predmestiu* na *Antokolskomu* (1620); formy *O-* tłumaczą się jako hiperpoprawne na tle białoruskiego akania. Litewska nazwa *Anta-kalnis* oznacza ‘(miejsce) na wzgórzach’ (Smoczyński 2007: 17) i występuje jako nazwa kilku wsi we wschodniej Litwie (VŽ: 22).

Łukiszki: plac albo dom na przedmieściu wileńskim nazwany *Łukiszki* (1555 ML 1/1, nr 251). Część tatarska, sięgająca czasów Witolda, została włączona do miasta przez Kazimierza Jagiellończyka (Kraszewski, III: 326). Według rewizji z 1631 roku na Łukiszkach były 32 domostwa tatarskie (por. Łowmiańska 1929: 77).

Ostre: na *predmestju za Ostroju bramoju* (1619); [Szosta Kwatera] na *przedmieściu Ostрым* zaczyna się (1690).

Ros(s)a: gospoda na *Rose* za Ostroju veżoju (1561 AVK, XVII: 429, nr 1007; 1582 ACW, nr 69); na *Rosie* za Ostrą bramą (1671, AVK, XX: 412), na *Rosie* na przedmieściu (ibidem: 431); późniejsze potoczne *Rossa*, *Rossy* z litewskiego *Rasos*, pl. od *rasa* ‘rosa’; występuje w toponimii Litwy, m.in. nazwie miasta *Raseniai* / *Rosienie* (Vanagas 2004: 175).

Safianiki: (1690) przedmieście, później ulica za bramą Subocz; na *ulicy Safianiskiej* (1715).

Soltaniszki: osada tatarska na Szeszkinia naprzeciw Łukiszek: do dvora *Soltanowskiego*, prozyvajemogo *Šeškin* (1593); forma *Soltaniszki* (XVII w.).

Szerejkiszki: za Zamkom Wilenskim v *Šerejkiškax* (1588), na *predmestju Zareckim* v *Šerejkiškax* (1601), uliczka *Szerejkiszka* (1636), na *Szerejkiszkach* pod Łysą Górą (1691), później *ulica Młyńska* (1698).

Szeszkinie: Skirgajło [...] stanet na poli na *Szyszkinach* (pod 1390 KB: 32); do dvora *Šeškinskiego* (1593).

Śnipiszki / Śnipiški: za Wilią w *Snipiszkach* (1596); na *Śnipiszkach* za Wilią (1724); imenije *Šeškinskoje* z sełkom *Śnepiškami* (1593); *ulicy Snipiskoj* (1600 AVK, XX: 163)

Zarzecze: s *predmestja Zareckiego* (1593), na *Zareču* (1597), na *przedmieściu Zarzeczkim* (1601), na *Zarzeczu Wilenskim* (1672), na *Zarzeczu* (1682); potoczne *Zarzech* (Kirkor 1880/1991: 272), jak *Podbrodzie / Podbrodź*.

3.3. Nazwy bram

Bernardyńska: (1605).

Marii Magdaleny: (?1562, 1601), w pobliżu lub ten sam obiekt: *bram(k)a Mokra* (por. Łowmiańska 1929: 23, Kłós 1937: 98).

Ostra: ku *Ostroj brame* (1567 ML (51/51, nr 67). Liczne zapisy AVK, XX: z Rynku do *Ostryje bramy* (1594), podle *Ostroj bramy* (1597), do *Ostryje bramy* (1598), ku *Ostroj brame* (1598), podle *Ostroje bramy* (1598), do *Ostroj bramy* (1615), niedaleko *Ostroj bramy* (1619), za *Ostroju bramoju* (1619), za *bramę Ostroju* (1619), ku *Bronie Ostroj* (1620), do *Ostrej bramy* (1671), od *Ostrej bramy* idąc na przedmieście (1690). – Zapisy w ACW: *Ostra brama* (porta) *Acuta*, porta *Acialis*: za *Ostro bramo* (1648); w *bramie Ostrej* (1648); za *Ostro bramo* (1648); post *Acutam Portam* alias za *Ostrą bramą* (1664); idąc do *Ostrej bramy* (1667).

Wymieniana niekiedy dawna nazwa **brama Miednicka* nie została bezpośrednio poświadczona, a podstawą rekonstrukcji jest zapis: „In colle uici quo itur ad *portam uie versus Miednyky*” (1514 przywilej Zygmunta Starego dla hetmana Konstante-

go Ostrogskiego, ZDW, II: 14, nr 6; obszerniej: Fijałek 1924: 141–146). Cytowana przez J. Ochmańskiego (1986: 91) gospoda na *Rosie* za *Ostroju Veżoju* (1561 AVK, XVII: 429, nr 1007) odnosi się raczej nie do *Okrągłej Wieży* usytuowanej w murach między bramami Rudnicką a Ostrą.

Rudnicka: brona Rudnickaja (1598).

Spaska: (1605, 1636), od *Spaskiej bramy* na Zarzeczcu (1672).

Subocz: *Subaczowska* (XVII), od *bramy Subocz* do Safianików (1690), por. nazwę ulicy.

Tatarska: podle *bramy Totarskoje* (1598 z hiperpoprawnym *o* wobec białoruskiego akania); za *Tatarską bramą* (1601).

Trocka: (1619).

Wileńska: za *bramą Wielejską* (1555 po 1569 ML 1/1, nr 213): niedaleko *bramy Wilienskiej* (1592); za *Wileńską bramą* (1698); pojedynczy zapis: za *bramą Za-velejskuju* (1599). Brama i ulica prowadząca do przeprawy / mostu na rzece *Vel'ja / Wilja* na *Stronę Zawel(ej)ską / Zawilejską*. Zmiana formy *Wielejska* > *Wilejska* > *Wileńska* dokonała się pod wpływem nawy *Wilna*.

Zamkowa: przed *bramą Zamku Nadolnego* (1529 ML, 1/1, nr 29); przy *bramie Zamkowej* (1724 ACW, II: 67).

3.4. Nazwy ulic i zaułków

Jak zauważa M. Łowmiańska (1929: 35), nieregularność sieci ulicznej Wilna wynikała stąd, że *wielkie* ulice stanowiły zakończenia dróg zmierzających w kierunku Zamku. Łączyła je ze sobą sieć zaułków i mniejszych uliczek zapisywanych po białorusku: *za(v)ulołok*, *(v)uločka* > pol. *uleczka*. Zestawienia nazw: AVK, VIII: 50; IX: 38; XX: 643–4; ACW, II: 309–310 oraz RG 1636 (por. Frick 2008). Niżej podano najstarsze daty i ważniejsze zapisy oraz niektóre nazwy z lat 1920–1939.

Antokolska: na *ulicy Antokolskiej* (1561 M, 44/44, nr 100).

Bakszta: (1793) wcześniej *Sawicz* (Łowmiańska 1929: 34).

Bernardyńska: (1593), do bramy nazywanej *Bernardyńskiej* (1621), później św. *Anny*.

Biskupia: (1543), XIX w. *Dworcowa*, *Pałacowa*, później *Uniwersytecka*.

Cieleca: (XVII w., Łowmiańska 1929: 37.), od XVIII w. *Ludwisarska*.

Dominikańska: na ulicę Wielką nazywającą się *Dominikańską* (1757), wcześniej *Święto-Duska*.

Filipowska: (1671), później *Gaona*. Częste w Wilnie nazwisko *Filipowicz* (Frick 2008: 623).

Górna: *Gornaja ulica* idąca k istočnikowi *Wengram* (1620); na *Gurnej ulicy* idącej ku Węgrom (1690).

Grodzka: na *ulicy Grodzkiej* idącej z Zamku na Rynek (1588); na *ulicy Grodzkiej Zamkowej* (1618).

Jatkowa: (1636, 1690), później ul. *Klaczki*.

Jopowska, Jo/epowa, Japonska: do uliczki, którą przedtem nazywano *Zadarzyńską*, a teraz zową *Jopowska* (1619), *Jopowa* (1632), *Japowa* (1672), *Japonska* (1712 ACW, nr 508); od nazwiska właściciela posesji, później *zaulek Szwarzowy*.

Końska: *ulica Konskaja* (1592), *Konska ulica* (1690).

Kuźmo-Demiańska: (1594) później *Smylińska*.

Kwaszelna: (XVII–XVIII w.) ulica mała nazywa się *Kwaszelna* (1630); *Kwaszelnia* (XIX w.).

Łotoczek, Łotoczki, Łotoczkowa: (1629 i n. por. wyżej nazwę rzeczki).

Mała: na *ulicy Małoj*, która z Velikoj ulicy do Zboru idet (1593 AVK, VIII: 15).

Młyńska: *uleczki od Młyna Królewskiego* (1636, por. Frick 2008: 373), *Młyńska* (1698); wcześniej *Szerejkiszki*, później *Młynowa*.

Niemiecka: na *ulicy Nemeckoj* (1555 ML, 43/43, nr 3), na *Nemecko ulicy* (1591), na samym skończeniu *ulicy Niemieckie* (1592).

Ostra: z *Ostroj ulicy* (1598), na *Ostroj ulicy* (1618), na *Ostrej ulicy* (1637), na *ulicy Ostroj* (1637), na *Ulicy Ostrej* (1637), z przedmieścia *ulicy Ostrej* i *Rudnickiej* (1666); od XIX w. *Ostrobramska*.

Podół: *ulicęju Podolem* mimo cerkov Prečistoje (1608 AVK, VIII, nr 188: 498), por. st.rus. *podol* ‘dolna część grodu’; może pozostałość *Ruskiego Końca*, por. wyżej.

***Pozawalna:** (XVII–XIX w.), później ul. *Zawalna*.

Poprzeczna: na *ulicy Poprečnoj* (1579).

Przczysteńska: do *ulicy Przczystenskej* [...] ku świętej *Przczystej* (1619), *Spaska* (XIX w.).

Rekonciska: na *ulicy Rokontiskoj* (1664), na *dorogu do Rokontišok* (1663).

Rosa: na *ulicy Rosa* za bramą Ostrą (1774).

Rudnicka: na *Rudnickoje ulicy* (1556).

Rybna: (1642).

Rynkowa: (1613).

Sawicz(a): na *ulicy Savičoj* (1594), podle *vulicy Savič* (1597), na *ulicu* prozywajemoju *Savičuju* (1601), na *Sawiczej ulicy* (1619), idąc z *Sawiczej ulicy* do *Spaskiej Bromy* (1696). Znane w Wilnie nazwisko *Sawicz* z imionami: *Eliasz*, *Joachim*, *Pachomi* (Frick 2008: 623), więc ruskie.

Skopowa: na rogu *Skopovoje* (1555 ML, 43/43, nr 3), później *zaulek Skopówki*.

Smylińska: *ulicy Smylińskiej* prozywanaj *Kuźmo-Demjanska* (1594), *Smilewskiej* (1602), *Smilenskaje* (1602), *Smolińskiej* (1672), *Smilańskiej* (1678), wymiennie: *Sawicz*, *Łotoczek*, później ul. *Augustiańska*.

Spaska: (1536), później ul. *Miłosiernia*.

Subocz: na *Subačovej ulicy* (1528 ML, 12/12, nr 662), s *Za-ssubočovič ulicy* (1535, Łowmiańska 1929: 35), na rogu *Subačovoje ulicy* (1597), na *ulicy Subačoj* (1601), na *ulicę Sobaczą* (1663), na *Sobaczzej ulicy* (1664), *Sobacz ulica* (1690). Ostacześnie od rus. *sobaka*; *o > u* redukcja pod wpływem brus. akania.

Szeroka: pri *ulicy Šyrokoj* (1579).

Szklana: (1619, 1790), *Szklanna* (XIX–XX w.).

Święto-Duska: na ulicy *Swietoduskie* (1593); *Sveto-Duskoj* (1596), później *Dominikańska*.

Święto-Jakubska: (XIX w.).

Święto-Jańska: *Svetojanskaja* (1483; 1583), *św. Jana* (1631), na *Święto-Janskiej* (1678).

Święto-Jurska / Jerska: (XIX w.), potoczne *Jerek*; potem *Mickiewicza* > *Lenina* > *Giedymina*.

Święto-Mikołajska: od *św. Mikołaja* (1556), po obu stronach ulicy *Święto-Mikołajskiej* (1633/1636, por. Frick 2008: 269 i n.)

Święto-Stefańska: (XIX w.).

Tatarska: v meste Wilenskom na *Tatarskoj ulicy* (1522 ML, 12/12, nr 104).

Trocka: (1592, 1602, 1629).

Wielka: (XVI–XVIII w.) dodatkowe określenia różnych ulic: *Velikaja / Wielka – Rynkowa, Zamkowa, Zarzeczna*.

Wileńska: w mieście naszym Wilenskim na ulicy *Wilęskiej* (1569), v meste Wilenskom na ulicy *Velejskoj* niedaleko bramy *Vilejskoj* (1598), *ulica Wilenska* (1690), por. wyżej nazwę bramy.

Zadorowska, Zadoryńska: na *Zadorowskiej ulicy* (1557), v ulicy *Zadarovskoj* (1586), na *Zachorodzkiej ulicy* (1577/1714), przed tym nazywana *Zadarzyńską* a teraz *Jopowska* (1619); od nazwiska *Zadorycz*, właściciela domu (Jurkštas, 1985: 82).

Zamkowa: na ulicy *Zamkovej* (1555), z ulicy *Wielkiej Zamkowej* (1609), na ulicy *Wielkiej*, która idzie do Rynku z Zamku (1619), *ulica Wielka Zamkowa* (1619), na ulicy *Velikoj Zamkovej* (1698); zwana też (*Zamkowa*) *Wielka, Grodzka, Szeroka*.

Zarzeczna: na ulicy *Zareckiej* (1592), *ulica Zarzecka* (1636) jej przedłużenie: *Wielka Zarzecka droga*, później *ul. Połocka*.

Zborowa: na ulicy *Zborovoj* (1606), na ulicy *Zborowskiej* (1586/1714 AVK, XX, nr 337), od zboru kalwińskiego; później *zaułek Święto-Michalski*.

Żydowska: od jatek miejskich w domu przy ulicy *Żydowskiej stojących* (1633 ACW, nr 178).

Nazwy opisowe ulic: *idući ot ratuši v Nemeckuju ulicu po pravoji ruce u voločce porožnoi, gde bywał rynštok* (1543); *do świętego Jakuba idąca* (1664); *idąca do kościoła ewangelickiego* (1617); *przed Trocką bramą; z bramy Trockiej ku Zielonemu Mostowi idąca* (1708) i inne.

Nazwy zaułków

Pamekolnis: do *zaułku*, który nazywają *Pamekolbnis* idący ku Łukiškom za bramoju Vilenskuju (1602 AVK, XX, nr 148, s. 192), por. lit. *Pamenkalnis*, oboczna nazwa *Tauro Kalnas* (Góra Bouffałowa). Nazwa *Pamenkalnis* jest wyprowadzana od *pamėnas* ‘zorza (polarna)’, ale przy wyrazie tym J. Szłapelis (1940) podaje jako drugie znaczenie ‘miejsce stratowane (na polu, w zbożu)’, co wskazuje na pierwotne znaczenie ‘wygon, pastwisko na górze’.

Bernardyński: (XIX w.), wcześniej nazwy opisowe.

Gluchy: ot ulicy *Zamkovoje zaułkom Gluxim* aż do muru mestskego nad rekoju Vilyņeju (1593).

Koński: na *Końskim zaułku* (1738).

Literacki: (XIX w.), wcześniej *uleczka ku cerkwi św. Iwana* (Frick 2008: 468).

Święto-Michalski: (XIX w.), wcześniej *ulica Zborowa*.

Nazwy opisowe zaułków: w *zaułku w ulicy idącej do kościoła ewangelickiego* (1617), *zaułku do Świętego Mikołaja* (1628), *uleczką albo zaułkiem od św. Jana do kościoła Bernardynów* (1636), *ulica Trocka i zaułek* (1690), *od zaułka, gdzie jest dom pana Więckowicza* (1727); *do zaułka ku kościołowi Wszystkich Świętych* (1748) itd.

3.5. Nazwy zamków i baszt

***Krzywy:** „Item Anno 1390 Cruciferi cum duce Witoldo [...] *Krzivigrod* cremaverunt” (MPH, III: 229), *castrum curvum Vilnense* incendunt (J. Długosz), hortum sub *Castro Curvo* circa ripam fluminis Vilna (1422 KDW, nr 82a; dokument podrobiony na podstawie oryginału z epoki). W łapisach ruskich *Krivoy Gorod* (PSRL, XXXV: 65 i n.) jest mylnie identyfikowany z nazwą *Vysokij Gorod*. J. Ochmański (1986: 83–91) lokalizuje *Krzywy Gród* w zakolu Wilenki w pobliżu późniejszego kościoła Bernardynów, przytaczając za M. Strykowskiem (1582) nazwę *Krzywa Dolina* w odniesieniu do Łąki Swintoroga, więc określenie **kreivas / krivyj / krzywy* odnosiło się pierwotnie do zakoli Wilenki i stąd zostało przeniesione na łąkę > pagórek > zamek.

Nazwy *Nadolny*, *Niżni*, *Okrągły*, *Więszy* odnoszą się do *Zamku Dolnego*, rozebranego w 1795, obecnie odbudowany. Pozostałością *Zamku Wyszniego (Górnego)* jest tzw. *Baszta Giedymina*, wokół której prowadzone są również prace rekonstrukcyjne. Nie wiadomo, do czego odnosi się nazwa *Mniejszy Zamek*.

Mniejszy: dom w *Mniejszym Zamku* Miasta Wilińskiego Wedla kościoła Świętej Hanny (1544 ML, 1/1, nr 98).

Nadolny: most na rzece Wilnie przed bramą *Zamku Nadolnego Wilińskiego* (1544 ML, 1/1, nr 29)

Niżni: plac w *Zamku Wilińskim Niznim* (1527 ML, 1/1, nr 121), *Gorod odin na Švitoroze Nižnij*, a drugi na *Krivoy Gore*, ktoruju n[y]ně zovut Łysoju (PSRL, XVII: 2 61), podobnie XXXII: 191, 201.

Okrągły: wieża w *Okrągłym Zamku Wilińskim* na samym wierzchu od *Wyszniego Zamku* do rzeki Wilni y do Łysej Gury od Wilni pokryć y pawiment położyć (1512 ML, 1/1, nr 165); plac w *Zamku Okrągłym Wilińskim* niedaleko Pałacu Krolewskiego (1534 ML, 1/1, nr 173).

Więszy / Więszy: w *Zamku Więszym Wilińskim wedle muru, miedzi pliacem Zdanzewiczowym a Wieżą* [Baszta św. Kazimierza] (1527 ML, 1/1, nr 233), pod górą *Więtszego Zamku* (1544 ML, 1/1 nr 98).

Wyszni / Wyszy: plac, *Wyszym Zamku Wylińskim* (1534 ML, 1/1 nr 195), na przeciw góry *Wyszego Zamku* (1526 ML, 1/1, nr 201); *Zamek Górny* (XIX–XX w.).

Baszta: ruiny (dziś zrekonstruowane) i podziemia umocnienia obronnego, od XVIII w. ulica. Nazwa litewska XVI w. *bakšta*, później *bokštas* ‘wieża obronna’ ze słów. *bašta*; częste w toponimii Litwy. **Baszta / Wieża Zamkowa** (dzwonnica, dawnej

baszta obronna w murach Zamku Dolnego, także więzienie): *Vezenje v Zamku Vilen-skom u Veży*, gdzie zwykła šljaxta vezenja vykonyvat (1622 AVK, XX: 282).

Wieża Okrągła (w murach między bramami Rudnicką a Ostrą): za Rudnickuju bramę protiv *Veży okrugłoj* (1610 AVK, XX: 218), przeciwko *Kruhlej Wieżki* (1677, por. Frick 2008: 260), *Wieżą Okrągłą* murowana (1622 ibidem: 282), może identyczna z *Ostrą Wieżą* (1561), por. wyżej *Ostra Brama*.

3.6. Nazwy innych obiektów

Mosty: na Wilii *most Murowany, Kamienny*, później *Zielony* (najstarszy most w Wilnie, zbudowany w 1536), *za Morowanym mostem* (1578), *mostu Morowanego* (1638), *przy Morowanym moście* (1652) [*u > o* hiperyzm] *za mostem Murowanym* (1690), *ku Zielonemu mostowi* (1691 ACW nr 277, przypis s. 287; por. Węgorowska 2010); **na Wilence:** *mosth na rzece Wilnie* przed bramą Zamku Nadolnego (1529 / po 1569 ML, 1/1, nr 29), *na moste* z ulicy Zamkovoje z Rynku do Zamku (1625), *ku ulicy* *kotoraja idet ku mostu Bernadiskomu* (1597), *mostek koło Spaskiej bramy* (XVII w.).

Młyny: dozwolili też jesmo jemu *młyn papirny spraviti* (1524 ML, por. Łowmiański 1924: 422), aż v reku Vilnu *ku młynu papernomu* (1558/1664 AVK, XX: 73), *młyn prochowy*, gdzie przedtem był *papierowy* (1622 ibidem: 283), do *papernogo młynišča* (1664 ibidem: 374).

Rynki, kramy: *Rybny koniec > rynek / ulica* (1632, 1644, 1764). *Ryneczek*, za bramą Rudnicką (1600, Łowmiańska 1929: 38). *Imbary, Ambary*, kryte kramy przy rynku z lewej strony ul. Wielkiej: *na Ambarax* (1587), na rynku *na Imbarax* (1621), na Velikoj ulicy *na Imbarach* (1702). W Mińsku kupcy wileńscy wynajmowali kramy zwane do dziś *vilenčuki* przy kościele św. Józefa, obecnie archiwa (informacja dr. Aleksandra Brazgoua).

Nazwy budynków mieszkalnych. Nazwy pałaców omówiła skrupulatnie K. Węgorowska (2008), a nazwy kamienic i domów z nazwiskami ich właścicieli w XVII wieku zestawiał D. Frick (2008).

3.7. Nazwy okolic Wilna

W dokumentach WKL tereny położone po obu brzegach Wilii były określane jako *strona zawilejska / powilejska*, od których utworzone nazwy powiatów *zawilejski* i *powilejski*, a po zmianach granic administracyjnych (1565–1566) brasławski i oszmiański. Nazwa *Zavelbje, zavelbskaja storona* pojawia się w latopisach zachodnioruskich w końcu XV wieku: *Zavelskaja Zemla / strona* (PSRL, XVII, Indeks: 641, wielokrotnie), a w formie polskiej u M. Strykowskiego (1582/1846, I: 84, 240, 244) jako *Litwa, Ziemia Zawilijska / Powilijska* (por. Łowmiański 1968, Wojtkowiak 1980: 18–19). Nazwa *Zawilje, zawilejski* została utworzona z perspektywy miasta Wilna leżącego po południowo-zachodniej stronie rzeki, por. „Na dorozie velikoj, kotoraja idet z *Zavelbja* do *Vilni*, u stołpa murowanego za morowanym mostom”

(1578 AVK, XX: 36); дворец проzywajemyj *zavilejskij* leżaścij *za rekoju Vel'bu* podle mesta Vilenskogo na protiv Zamka (1577, AVK, XX: 35).

4. NAZWY MIESZKAŃCÓW WILNA

W staro-zachodnio-ruskich latopisach mieszkańcy Wilna noszą nazwę *Vilna-nje*, z formantem etnicznym *-an-* tak jak dziś po polsku *Wilnianin / Wilnianie*, okazjonalne *Wileńczanie* (zasłyszane w 1966 r.). W dokumentach WKL od końca XV w. rozpowszechnione są formacje z *-o/ew-ec*, rzadziej *-en-ec*: *Wilnowiec* (1470 / XVI w. KDW, nr 266; 1568 Statorius-Stojeński; 1582 Strykowski; PESEL 1 ×), *Wilnieniec* („Kronika Bychowca”: 22), *Wileniec* (nazwa rosyjskiego czasopisma z 1912 r.; PESEL 7 ×); *Wilniewicz* (PESEL 27 ×). W końcu XV w. zanotowano nazwisko *Wilnowicz* (1496 KDW, nr 438; PESEL 3 ×) z patronimicznym w funkcji nomen originis *-ow-icz*, do dziś częściej w odmianie *Wilniewicz* (PESEL 28 ×). Obok nich spotykamy nazwiska na *-czy-c*: *Wilniewczyc* (PESEL 61 ×), *Wileń/nczyc* (PESEL 11 × / 10 ×) oraz *Wilencewicz* (PESEL 12 ×), utworzone od podstawy *Wileniec* + *-ewicz*.

Nowszymi formacjami o podobnej funkcji (patronimicum > nomen originis) są *Wileńczyk*, *Wileńczak* i *Wileńczuk*. Pierwsza z nich, zapisana w XVI w., znana jest w białoruskim *Vilenčyk* oraz w rosyjskim *Vilenčik*, B. Unbegaun (1989: 264) zalicza je do nazwisk żydowskich. Występuje też w formie litewskiej *Vilenčikas*. Forma *Wileńczak* występowała w (przed)wojennym Wilnie (z piosenki: „My to kresowiacy, chłopcy *Wileńczacy*”). Najbardziej rozpowszechniona była nacechowana ekspresywnie postać białoruska *Wileńczuk*. Nazwę *Wileńczuki* nosił przed wojną żydowski zespół artystyczny z Wilna, a pseudonim *Wileńczuk* mjr Stanisław Heilman (komendant Wileńskiego Okręgu AK I–III 1945). Natomiast rozpowszechniona po wojnie formacja *Wilniuk* wygląda na sztuczny neologizm, bowiem regularną formacją odprzymiotnikową jest *wileński* > *Wileńczuk* jak *oszmiański* > *Oszmiańczuk* itp.

Forma przymiotnikowa *Wileński* występuje dziś w funkcji nazwiska (PESEL 760 ×, (?) *Wilański* 46 ×), także w języku rosyjskim i białoruskim, skąd litewskie *Vilinskas*. Za najstarszy zapis w wymowie regionalnej można uważać miano osobowe *Wylanczski* [Vilącki] (1471, SSNO, VI: 103). Znacznie rzadsze jest dziś nazwisko *Wilnowski*, *Wilniewski* (PESEL 13 × + 2 ×). Nazwisko *Wileński* oraz *Wilner*, *Wilnauer* przybierali Żydzi pochodzący z Wilna.

W języku litewskim nazwy mieszkańców Wilna tworzy patronimiczny sufiks *-iškis*, stąd *Vilnius* > *Vilniškis*. Natomiast nazwiska typu *Viliniškis* oraz *Vilieniškis / ys Vilaniškis*, *Vilaniskis*, *Vilioniškis* LPŽ wyprowadza z *Veleniškis*, *Velioniškis* (ze zmianą *e > i*), podczas gdy formę *Vilinskas* [z pol.] *Wiliński* zestawia z rosyjskim *Vilenskij*, por. wyżej. Może więc litewskie derywaty z podstawą *Vilin-*, *Vilen-*, *Vilan-* pochodzą od słowiańskiej formy przymiotnikowej *Vilen-ski* + litewski *-škis*; o formie *Vilenčikas* por. wyżej.

Przegląd derywatów*Wiln-’an-in, *Wiln-’cz-an-in**Wiln-’ec, Wiln-’en-’ec, Wiln-o/ew-’ec**Wiln-o/ew-icz, Wiln-c-ew-icz**Wiln-’ew-cz-yc, Wiln-’cz-yc**Wiln-’cz-yk, Wiln-’cz-ak, Wiln-’cz-uk; Wiln-’uk**Wiln-’ski, Wiln-o/ew-ski**Viln-iškis; Vile/in-iškis; Vilin-skas, Vilen-č-ukas, Vilen-č-ikas**Wiln-er, Wiln-auer***5. LOSY WILNA I WILEŃSZCZYZNY DO 1945 ROKU**

Województwo wileńskie po trzecim rozbiornie zostało zamienione na gubernię wileńską, a po powstaniu styczniowym nazwy *Polša* i *Litva* zostały zastąpione przez *Privislinskij* i *Severo-Zapadnyj Kraj*. W dopuszczonych przez cenzurę publikacjach polskich wyraz *kraj* (stąd tytuł wydawanego w Petersburgu w latach 1882–1909 tygodnika «Kraj») oznaczał całość ziem dawnej Rzeczypospolitej. Z okazji 100-lecia III rozbiornie w 1895 rozpoczęto budowę pomnika carycy Katarzyny II, który został odsłonięty w 1904 na Placu Katedralnym z udziałem szukających porozumienia ziemian polskich, nazwanych od razu *kataryniarzami*. Kilka lat wcześniej przed pałacem arcybiskupim w 1898 powstał pomnik Murawiewa. Trzeci pomnik-kapliczka przed kościołem św. Jerzego poświęcony został pamięci poległych przy *usmireniu polskoj mjatježi* w powstaniu styczniowym rosyjskich oficerów. Po przegranej wojnie z Japonią rozpoczęła się rewolucja 1905 roku, a Mikołaj II wydał manifest wprowadzający pewne swobody obywatelskie. W Wilnie pojawiają się czasopisma polskie: „Kurier Litewski” (1906–), „Dziennik Wileński” (1908–), „Litwa i Ruś” (1912–). Po wybuchu I wojny w wyniku zbliżającego się frontu w sierpniu 1915 r. następuje ewakuacja władz rosyjskich i pomników, które tak żegnała ulica wileńska (Brensztajn 1915–1918: 152–153):

Krakowiak

Wyjechał na sznurach
 Pomnik Murawiewa
 A z nim Kasieczka
 Imperatorowa – Oj dana!
 Przyjechał powozem
 Wyjechał powozem
 Wilno nam porzucił
 Bodajby nie wrócił – Oj dana!
 Zamianę takową
 Zesłały nam nieba
 Mamy Polskę nową
 Lecz nie mamy chleba – Oj dana!
 A chociaż bez chleba

Ballada pomnikowa

Kilkanaście lat stał na placu kat
 A z nim podłych czynowników w bród
 Żeby nasza dziatwa mała
 Polskich pieśni nie śpiewała
 Pilnował ją wciąż
 Ale przyszedł czas, że z Kasieńką wraz
 Zwiali lekko tak jak na skrzydłach ptak
 Zostawił postumenty
 Próżne *Mochów* są lamenty
 Nie powrócą już
 Lecz gdzie stoi kłoc
 Słyszałem w późną noc
 Jak tych łotrów duch

O głodzie i chłodzie	Płacz, skarży się niebożę
Przetrzymać, gdy trzeba	Że powiesić nas nie może
Byle przy swobodzie – Oj dana!	Za nasz polski śpiew
Bo ponad wygodę	
Kochamy swobodę	
Dana-ż nasza dana Ojczyzno kochana	

18 IX 1915 po wkroczeniu wojsk niemieckich pojawia się trójjęzyczna odezwa kierowana do mieszkańców Wilna i Wileńszczyzny: *An die Einwohnerschaft von Wilno / Do ludności miasta Wilna / K naselenju goroda Vilno* – graf Pfeil. Z okresu tego przypomnieć warto jeszcze jeden szczegół onomastyczny. Jak pisze Helena Romer-Ochenkowska w swej regionalnej powieści «Tutejsi» (Warszawa 1931: 106), po zajęciu Wileńszczyzny: „Niemcy za okupacji używali, nawet w oficjalnych raportach, określenia *Panje-land, Panje-pferd, Panje-wagen* do wszystkiego co *tutejsze*”. Nazwa ta powstała, gdy wojsko i okupacyjna administracja niemiecka na terenie zaboru rosyjskiego zetknęła się z ludnością polską, z której ust Niemcy słyszeli najczęściej zwrot *Panie!* i sami zaczęli się tak zwracać do miejscowej ludności. Popierana przez Niemców litewska *Taryba* ‘rada’ ogłasza 16 II 1918 w Wilnie niepodległość Litwy, wybierając 4 VII zaocznie na króla Litwy Wilhelma Karola Uracha hr. Wirtembergii jako *Mendoga II*. Opuszczone przez Niemców Wilno w ostatnich dniach grudnia 1918 zostało wyzwolone przez Samoobronę Ziemi Wileńskiej i POW, ale już 6 I 1919 Armia Czerwona zdobyła miasto, a 27 II powstaje Litewsko-Białoruska Republika Rad (*Lit-Biel*). Urzędowe obwieszczenia i lokalna prasa ukazują się w językach rosyjskim, polskim, jidysz, litewskim i białoruskim. W wyniku „wyprawy wileńskiej” 19 IV 1919 wojsko polskie wyzwala *Miasto* Józefa Piłsudskiego, który 22 IV wydaje w języku polskim i litewskim odezwę *Do mieszkańców byłego W. Księstwa Litewskiego*, a 11 XI dokonuje wskrzeszenia Akademii Wileńskiej pod nazwą Uniwersytet Stefana Batorego (USB). Zajęte 12 VII 1920 przez Armię Czerwoną Wilno władze sowieckie przekazują Litwie. 9 X gen. Lucjan Żeligowski wkracza do Wilna na czele Dywizji Litewsko-Białoruskiej, a 12 X wydaje odezwę: *Do mieszkańców Litwy Środkowej* (nazwę tę zaproponował Aleksander Meysztowicz). Według koncepcji Józefa Piłsudskiego miała ona być załącznikiem odtworzonego WKL, obok **Litwy Zachodniej* (etnograficznej) oraz **Litwy Wschodniej* (białoruskiej) jako jeden z trzech kantonów historycznej Litwy w unii z Polską.

W 1939 po krótkiej okupacji sowieckiej (19. IX – 10. X) Wilno i zachodnia Wileńszczyzna włączona została do Litwy. Rozwinęła się wówczas w prasie litewskiej dyskusja na temat nazwy *Vilniaus Kraštas – Ziemia Wileńska*, do której włączył się prof. Jan Otrębski (1940a). Jak relacjonuje M. Gawrońska-Garstka (2005: 80–81):

Według redaktora dziennika «Vilniaus Balsas» zjawiała się ona w wileńskiej prasie dopiero wtedy, gdy władze polskie zabroniły używania nazwy *Litwa Wschodnia*. Jest to więc nazwa w sztuczny sposób podkreślająca odrębność kraju przeszkadzająca zjednoczeniu się z państwem litewskim. Redaktor «Vilniaus Balsas» postulował, aby zamiast *Ziemia Wileńska* wpro-

wadzić nazwę *Litwa Wschodnia* [*Rytų Lietuva*]. J. Otrębski przypomina w swym artykule, iż za nazwą *Ziemia Wileńska* opowiedział się prof. Bałčykonis, który uważa, że nazwa ta nie jest sztuczna i weszła w użycie w zjednoczeniu się ziemi wileńskiej z całą Litwą. Profesor Otrębski staje w tym sporze po stronie Bałčykonisa, dodając, iż nazwa ta posiada zabarwienie uczuciowe: *Ziemia Wileńska* – ziemia, której ośrodkiem i symbolem jest Wilno. Językoznawca objaśnia, że litewskie wyrażenie *Vilniaus Kraštas* tłumaczy się po polsku jako *Ziemia Wileńska* a nie *Kraj Wileński*, co jest wyrazem czysto polskim, lecz na oznaczenie ziemi bywa używany wtedy, gdy trzeba wyrazić przeciwieństwo: mówimy więc o obcym kraju i o naszym kraju. Natomiast *ziemia* pod tym względem jest wyrazem obojętnym. O jaką ziemię chodzi, wyraża dodany przymiotnik *wileńska*.

Natomiast przyłączona w 1939 roku do Białoruskiej SSR wschodnia część Wileńszczyzny została administracyjnie przydzielona do trzech okręgów: grodzieńskiego, mińskiego i witebskiego, przy czym białoruska nazwa *Vilejščyna* nie odnosi się do Wileńszczyzny, lecz do położonego nad górną Wilią mikroregionu (Starej) Wilejki. Mamy zatem dwie serie derywacyjne: *Wilia* > *Wiln(i)a* > *Wilno* > *wileński* > *Wileńszczyzna* (brus. *Vilenščyna*) obok *Wilia* > *Wilejka* > *wilejski* > **Wilejszczyzna* (brus. *Vilejščyna*). 14 VII 1940 Litwa zostaje przyłączona do Związku Radzieckiego jako LSSR, a od 21.VIII zaczyna wychodzić po polsku «Prawda Wileńska». Od 24 VI 1941 Wilno znajduje się pod okupacją niemiecką, zostało zdobyte 14 VII 1944 przez wojsko sowieckie przy udziale Armii Krajowej (operacja *Ostra Brama*). Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości w 1991 roku wraca nazwa *Rytų Lietuva* (Zinkevičius 1993).

VII. NAZWISKA I PRZEZWISKA (OD)ETNICZNE MIESZKAŃCÓW WKL

UWAGI WSTĘPNE

Miana osobowe i nazwiska (od)etniczne mieszkańców WKL zostały utrwalone w Metryce Litewskiej i w innych dokumentach, które do drugiej połowy XVI w. były redagowane głównie w języku staro-zachodnio-ruskim (starobiałoruskim), a w XVII–XVIII w. po polsku. W wyniku kolejnych różnego charakteru migracji, które rozpoczęły się już w epoce piastowskiej, etnonimy i odetniczne nazwiska mieszkańców WKL rozpowszechniają się na terenie Polski etnicznej i Ukrainy, głównie na pobliskim Mazowszu, Lubelszczyźnie i Rusi Czerwonej. W epoce rozbiorów nazwiska mieszkańców WKL występują w pisowni lub w transpozycji rosyjskiej, a w XX wieku także w litewskiej i białoruskiej wersji językowej. Po 1945 nazwiska ukształtowane na ziemiach WKL pojawiają się na ziemiach Polski północno-zachodniej (Pojezierze, Pomorze, Dolny Śląsk), co jest widoczne w materiałach PESEL-u i mapach witryny internetowej MOI KREWNI.

Nie wszystkie zestawione niżej nazwiska (od)etniczne zostały poświadczane na ziemiach WKL, ale nawet te, które powstały na gruncie języka polskiego, ukraińskiego, rosyjskiego oraz niemieckiego, wskazują swoją podstawą i formantami na pochodzenie ich użytkowników, dlatego zostaną tu omówione.

1. PRZEGĄD ETNONIMÓW I NAZWISK ODETNICZNYCH

A. ETNONIMY BAŁTYCKIE

1. Litwin

Etonim *Litwin* występuje w języku polskim, białoruskim i ukraińskim, podczas gdy w rosyjskim zachowała się forma staroruska *Litowiec*. W czasach Wielkiego Księstwa nazwa *Litwin* odnosiła się do wszystkich, niezależnie od etnosu, języka i religii, jego mieszkańców. W tym znaczeniu została bogato udokumentowana w twórczości Adama Mickiewicza (SJAM IV: 97–103) i tak była rozumiana do lat 70. XIX w., tzn. do odrodzenia się narodu litewskiego, kiedy nabrała odniesienia

etnograficznego. To geograficzno-państwowe rozumienie nazw *Litwin*, *Litwa* zachowało się do dziś w mowie ludności na obrzeżach WKL (Mazowsze, Lubelszczyzna, Polesie Wołyńskie, okolice Lepła).

1. Litwin. Jako nazwa osobowa pojawia się na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIV wieku: *Nicolaus dictus Lithuanus* (1328 Wkp.) = ? Niczko *Litwin* (1356), Cum Niczkone *Litwinowicz* (Poznań); *Petrus Lythwanus* (1357 Kraków) = *Petrum Lytwynum* (1364 Bochnia) (SSNO, III: 272, Błaszczuk 1998: 192–193). W XV wieku spotykamy na terenie Polski etnograficznej kolejnych użytkowników nazwiska *Litwin*; w Metryce Litewskiej występuje ono w połączeniu z imionami zarówno prawosławnymi, jak też katolickimi, np. *Stanisław Litwin* (1510 ML VIII) był Tatarem ze „Stjagu” *Toguszewicz-ów* (ML VIII, nr 573).

W materiałach PESEL-u i MK nazwisko *Litwin* pojawia się 6380 razy, najczęściej w Małopolsce Wschodniej (Lubelskie, Rzeszowskie), Pomorzu i Dolnym Śląsku, chodzi więc o przybyszów ze wschodu. Względna rzadkość nazwiska *Litwin* na Podlasiu i Mazowszu (Suwalskie 47, Białostockie 109, Białkopodlaskie 37, Łomżyńskie 1, Ostrołęckie 1, Siedleckie 43) zdaje się wskazywać na dawny kierunek migracji z Wołynia i Rusi Czerwonej oraz ziem dzisiejszej Ukrainy należących przed unią lubelską do Wielkiego Księstwa.

Białoruska postać fonetyczna *Lićwin* (por. niżej nazwiska *Lićwienko*, *Lićwiński*) dziś w kręgach Białoruskiego Frontu Ludowego (BNF) jest odnoszona do ruskiej ludności WKL, natomiast etnograficznych mieszkańców Republiki Litewskiej nazywa się *Letuwisami* (por. niżej). Niemiecka postać ortograficzna *Littwin* (w PESEL-u 412, z tego Gdańskie 390) wskazuje na dawną migrację ludności z WKL do Prus i Pomorza. Z języka polskiego nazwisko *Litwin* zostało przejęte z powrotem do litewskiego w postaci *Litvinas*, *Liutvinas*, *Litvianas*, *Litvins* (LPŽ II: 94). W książce telefonicznej Wilna (1996) nazwisko *Litvinas* występuje 17 razy, a *Litvin* 11; to ostatnie odnosi się zapewne do Polaków. Jak wynika z imion, nazwisko *Litwin* nosili także Żydzi, było to więc określenie mieszkańca / przybysza z WKL.

2. Litwa, Litewka. Użycie nazwy geograficznej w funkcji nazwiska K. Rymut (1991: 38–39) wyprowadza ze spotykanych w średniowiecznych dokumentach łacińskich deskrypcji odmiejscowych typu *Adam de Wapno*, gdy po opuszczeniu przyimka nazwa miejscowości w mianowniku stawała się nazwiskiem; w rachubę wchodzić może również wpływ języka niemieckiego, gdzie spotykamy nazwiska równe nazwom miejscowości. W XIV–XVI wieku w funkcji nazwiska pojawiają się też nazwy krajów, np. Iohanni dicto *Polska* (1345 Rymut 1991: 218), (?) Stanislaus alias *Latwa* (1446 SSNO III: 315), *Ruś*, *Żmódź* (XVI Sulisz 1969: 329, 334); dwa ostatnie notuje PESEL.

Jako miano osobowe *Litwa* pojawiło się już przed unią krewską (1385) i było zapewne znane w czasach piastowskich, skoro w 1372 r. w Krakowie występuje „*Niczco Litwa et Iaszura famuli custodinoris de castro*”, por. wyżej *Niczko / Nicolaus Litwin(owicz)* (1389 Poznań). Dwa dalsze przykłady w SSNO (III: 271) pochodzą z XV wieku z Małopolski. Zastanawia fakt, że w danych PESEL-u i MK (1049) nazwisko *Litwa* występuje głównie w Małopolsce (Kraków 130), rzadziej na Mazow-

szu wschodnim (Ostrołęka, Łomża, Siedlce), co jest świadectwem dawnej migracji ludności z Litwy.

Podobną geografiją ma dziś nazwisko *Litewka* (PESEL 848 ×), najczęstsze w Krakowie (254) i województwie (ponad 300), które można objaśniać jako patronimicum od *Litwa*. To zagęszczenie nazwisk *Litwa*, *Litewka* wokół dawnej stolicy Polski jest, być może, śladem powrotu uprowadzonych przez Litwinów mieszkańców Korony lub służby pochodzenia litewskiego na dworze Jagiellonów. Jak zauważa A. Nepokupnyj (1976: 158), postać *Litovka* była znana jako nazwisko męskie również na XVII-wiecznej Ukrainie.

3. Litwan, Litwasz, Litwosz, Litwosz(ek), Litwach. Rozpowszechnione w epoce staropolskiej nazwiska te (1506 *Litwosz* AP II: 361) nie zachowały się do dziś z wyjątkiem *Litwoch* (MK 1 ×). Postać *Litwan* może być polską substytucją łacińskiej nazwy Litwina – *Lituanus* lub zawiera formant etniczny *-(j)an*, częsty w języku polskim jak *Żmudzian*, *Rosjan* / *Rusan* (Sulisz 1969: 315); por. też nazwisko kobiety *Litwian-ka* (1650, AP II: 360) obok spotykanej w tej epoce formy *Litwin-a* (ibidem: 361). Formy *Litwasz*, *Litwusz*, *Litwosz(ek)* zawierają częste w staropolskim formanty hipokorystyczne, a świadczą pośrednio o wczesnej migracji mieszkańców WKŁ do Korony i adaptacji do miejscowych modeli nazewniczych. Pozostałe staropolskie nazwiska etniczne Litwinów: *Litwiniec*, *Litwinowicz*, *Litwinek*, *Litwinowski* zachowały się do dziś.

4. Litwiniec. Odziedziczony z epoki prasłowiańskiej formant atrybutywno-deminutywny *-ec* na gruncie polskim nie tworzy nazw etnicznych, a stosunkowo nie-liczne ich przykłady (Sulisz 1969: 322–323) można tłumaczyć wpływem czeskim i słowackim na południu Polski (*Morawiec*, *Orawiec*), gdzie spotykamy częściej toponimy na *-owiec*. Powszechny jest natomiast na Rusi, skąd zapewne przybyli trzej zanotowani przez SSNO (III: 278–279) użytkownicy nazwiska *Litwiniec*; spośród nich dwaj (lub jeden dwukrotnie wymieniony) noszą imię *Iwanko*. Etonimu tego użył Mikołaj Rej w «Figlikach» (Sulisz 1969: 322). Nazwisko *Litwiniec* nosił wymieniony trzykrotnie w VIII/8 tomie *Metryki Litewskiej* komornik (1506, 1510, 1512). Geografia PESEL-u wskazuje, że rozpowszechniło się ono prawdopodobnie z Wołynia, bowiem na prawie 300 jego użytkowników ok. 100 mieszka w województwie lubelskim (Radzyń 61, Zamość 35).

5. Litwinowicz. Jest formą patronimiczną etnonimu *Litwin* występującą na gruncie ruskim jako nazwisko bojarskie „z *wiczem*” (Skulina II, 1974: 78–107). W dokumentach staropolskich *Litwinowicz* pojawia się w 1374 r. (SSNO III: 278), występuje w *Metryce Litewskiej*, a w materiałach PESEL (869 ×) najczęstsze jest na ziemiach zachodnich i północnych oraz na Podlasiu. Znane jest dziś w Republice Litewskiej (LPŻ II: 94–95); w książce telefonicznej Wilna *Litvinovič* (16), *Litvina-vičius* (8), *Litvinovičius* (1) oraz na Białorusi i Ukrainie. Odmianka *Litwiniewicz* została zanotowana w XVIII wieku (AP).

6. Litwinowski, Lit(o)wiński, Litewnicki, Litwicki, Litewski. Stanowią liczną grupę nazwisk odmiejskowych, rozpowszechnionych w epoce średniopolskiej wśród szlachty w Koronie, rzadziej na Litwie. Niektóre z nich zostały utworzone od nazw miejscowych, por. „Iochannis *Lythwynowski* in *Lytwynow*” (1477 SSNO III: 278),

podobnie *Litewnicki* < *Litewniki*; *Litwiński* < *Litwiny*; *Litewski* < *Litwa* (n. loci). Najczęstsze jest *Litwiński* (PESEL 2068 ×) występujące w centrum kraju i na Pomorzu, rzadsze jest na południu, występuje też na Litwie jako *Litvinskas*, *Litvinskienė*, zrusyfikowane *Litvinskaja*, forma białoruska *Lićwińska*. Postać *Litwicki* (ok. 500) przeważa na północy Polski, co może mieć związek z występującym głównie w Gdańskim nazwiskiem *Litwic*, por. niżej. Pozostałe formy są rzadsze: *Litowiński* (ok. 100), *Litewnicki* (55, głównie pd. Podlasie), *Litewski* (ok. 50), *Litowski* (12), *Litwoński* (1), *Litwinicki* (1). Wyszły z użycia w XX wieku formy *Litwakowski* oraz używane od XV w. *Litwinowski*, zachowane do dziś na gruncie litewskim w formie *Litvinauskas* (LPŻ II: 95).

7. Litwinek, Litwinik, Litwinko, Lićwienko, Litwinienko. Reprezentują nowsze patronimica rozpowszechnione w epoce średniopolskiej. Forma *Litwinek* występuje w tej funkcji już w XVI wieku: „*Lithwinek* Daniel olim honesti Melchioris *Lithwi(n)* Filius” (1596 Sądeckie, Bubak 1992 I: 36), a jako miano osobowe od XV wieku. Wnioskując z danych PESEL-u, skupia się ono w Lubelskiem (blisko 100) i Kieleckiem (70). Forma *Litwinik*, zanotowana na Rusi w 1662 roku (AP), do dziś zachowała się śladowo (PESEL 1 ×, Lubelskie). Powstała na terenach WKL forma *Litwinko* (PESEL 143 ×) dziś jest najczęstsza w Suwalskiem (48) i Białostockiem (36). Podobna jest geografia fonetycznej odmianki białoruskiej *Lićwienko* – 98 × (Białostockie 65, Suwalskie 15). Nazwiska *Litwinienko* (MK 112, Gdańskie 30), rzadsze *Litwienienko*, *Litwienianko* pochodzą z XVII-wiecznej Ukrainy (Nepokupnyj 1976: 156), gdzie okazjonalnie zanotowano *Litowko*, *Litwiszko*, *Litwiszczenko*. Nazwisko *Litvinenko* pojawia się z rzadka w książkach telefonicznych Grodna i Wilna. Odmianką rosyjską jest *Litovčenko*, a od postaci *Litwinko* powstało nowe patronimicum *Litvinkovič*, *Litvinkov* (Grodno).

8. Litw(i)ak, Litewiak, Litwiniak, Litwińczak. W funkcji patronimicznej formant *-ak* znany jest głównie w Polsce północnej i centralnej, a rozpowszechnił się z Mazowsza poprzez Podlasie na Białoruś. Widoczne jest to w historii i geografii etnonimu *Litw(i)ak*, który pojawia się w XVI wieku, także w postaci białoruskiej *Lićvjak*. Występuje on z rzadka w tekstach pisanych w XVII–XVIII, a pod koniec XIX w. tak nazywano Żydów (*Litwacy*), napływających masowo do Królestwa (stąd mazowieckie *-ak*) z historycznej Litwy, którą obejmowała tzw. strefa osiedlenia (*czerta osiedłości*) przebiegająca wzdłuż wschodniej granicy przedrozbiorowej RP. W różnych częściach Białorusi (Polesie, Mohylewskie, Witebskie) *Litvjak*, *Lićvjak* oznacza mieszkańców WKL niezależnie od języka i narodowości ze strony ziem koronnych. W materiałach PESEL-u najczęstsza jest forma *Litwiniak* (218 ×) występująca głównie na pdw. Mazowszu i Podlasiu (Warszawskie 63, Siedleckie 50), podczas gdy na północnym wschodzie tego regionu (Łomża 20, Ostrołęka 22) przeważa postać *Litewiak* (87). Panująca na Białorusi i Polesiu forma *Litwiak* (PESEL 138 ×) jest częstsza na Lubelszczyźnie. Najwcześniej zapisane *Litwak* (PESEL 42 ×) występuje dziś bez wyraźnej geografii. Forma rosyjska *Litvjakov* znana jest w Grodnie i Wilnie.

9. Litwiniuk, Litwińczuk, Litewczuk; Litwińczyk. Formant *-(cz)uk*, być może pochodzenia tatarskiego (Lindert 1972: 81–87), tworzy patronimica na Rusi Czerwo-

nej, Wołyniu, Polesiu i pdz. Białorusi. Nazwisko *Litwiniuk* (PESEL 988 ×) występuje głównie w Białkopodlaskiem (417), znacznie rzadziej w Białostockiem (68) oraz Chełmskiem (47), Zamojskiem (39) i Lubelskiem (36), ma więc szerszy zakres na ścianie wschodniej. Podobnie *Litwińczuk* (PESEL 924 ×) najczęstsze jest w Białostockiem (260) i pdw. Lubelszczyźnie (Zamość 131, Tomaszów 61, Hrubieszów 51) oraz *Litewczuk* (34, Lubelskie 10 ×). W epoce średniopolskiej pojawia się forma *Litwińczyk* (1668 AP), w materiałach PESEL-u (63 ×) występuje głównie w pnw. Polsce (Olsztyn 18, Białystok 16). Na Białorusi występują wszystkie trzy formy, ostatnia w postaci *Litvinčik*, znana w Wilnie. Replikami rosyjskimi (*Lito/ev-*) są *Litewczuk* (24), *Litowczuk* (5), *Litowczyk* (13).

10. Litwionek, Litwinionek; Litwiniszyn. Dwie pierwsze formy reprezentują gwary północno-wschodniej Białorusi (witebsko-połockie), a więc przybyszów z okolic Braśławia, Druj i Dżisny. W materiałach PESEL-u *Litwinionek* występuje 35 razy (Olsztyńskie 11 i Szczecińskie 15), *Litwionok* (Olsztyńskie 2), *Litwionek* (1). Nazwisko *Litwiniszyn* jest pochodzenia ukraińskiego (PESEL 18 ×).

11. Litwinow / Litwinów, Litwińcew. Reprezentują język rosyjski: *Litwinow* (41), polska replika *Litwinów* (45), starsze *Litwińcew* (6). Przez medium rosyjskie przeszły wspomniane wyżej *Litowiec*, *Litowczak*, *Litowczyk*, *Litowczuk*, *Litowczenko*.

12. Litwic (193), Littwitz (25), Littwic (5). Zostały utworzone za pomocą patronimicznego sufiksu zachodniosłowiańskiego *-ic*, nieznanego jednak przy podstawie *Litwin-*. Najczęstsze jest na Warmii i Pomorzu już w XVI wieku: 1572, XVII (AP II: 361 dopuszcza wymowę *Litwicz*, skądinąd nieznaną); PESEL *Litwic* (93 ×), *Littwic* (6), *Littwitz* (45), głównie na Pomorzu i Warmii. Typowo niemiecka forma *Litauer* znana była na Pomorzu w 1506 i XVII w. *Littauer*, *Litawer* występowały w XX wieku, ale dziś w materiałach PESEL-u nie są znane.

13. Litwajtis, Litwiejko. Litewska forma etnonimu *Lietuvis* nie występuje w funkcji nazwiska, natomiast patronimicum *Litwajtis* pojawia się kilkakrotnie (w sumie 5 ×). W katalogu nazwisk litewskich (LPŽ) nie ma odpowiednika formy *Litwiejko* z przezwiskowym formantem *-eika*. Większość użytkowników tego nazwiska (150) zamieszkuje Białostockie (96). Znane jest też na Białorusi, więc na ziemiach WKL było przezwiskiem etnicznych Litwinów. Dziś w języku litewskim *lietuwaitis* w funkcji zdrobniającej oznacza miłośnika języka, kultury i przeszłości Litwy (Butkus 1995: 291).

14. Inne formy i formacje. W materiałach PESEL-u spotykamy jeszcze kilkadziesiąt dalszych zapisów nazwisk utworzonych od podstawy *Litw(in)-*, *Lit-*, *Let-*, które mogą mieć związek z nazwą *Litwy* i *Litwinów*. Oto niektóre z nich: *Litwik*, *Litfik*, *Lit(w)och*, *Litwić*, *Litwin(i)k*, *Litwiec*, *Litwoński*, *Litwieni*, *Litwiniarz*, *Litwinior*, *Litwinczuk*, *Litwakowski*; *Letun*, *Letunowiez*, *Letycz*, *Letyński*, *Lietosz* itp. Mniej pewny jest związek z tą podstawą nazwisk *Lityński* (705, głównie Mazowsze), *Litawa*, *Litawiński* (Tarnowskie, Sądeckie), *Litworo*, *Litwornia*, *Litworowski* (Małopolska).

Pomijając derywaty niepewne, w zasobach PESEL-u istnieje blisko 100 nazwisk używanych przez ok. 15 000 osób, których przodkowie przybyli z ziem

WKL. Najczęstsze z nich można sprowadzić do następujących formantów: *-in* ponad 6000, *-ski* ok. 2500, *-(cz)uk*, blisko 2000, *-ka* 800, *-ko* 400, *-ak* ponad 300, *-ek*, *-ec*, *-ic* ok. 250. Pokrywają one ok. 90% materiału, a dadzą się ująć w dwóch kategoriach słowotwórczych: *nomina originis* (*Litwin*; *Litwiński*, *Litwicki* itp.) oraz *patronimica* (pozostałe). Niektóre z nich zostały zapisane w opublikowanych (bo tylko takie uwzględnia SSNO) dokumentach z epoki staropolskiej, kilka nawet sięga czasów piastowskich (*Litwa*, *Litwan(us)*, *Litwin*, *Litwinowicz*), co dowodzi, że kontakty ludności obu państw są znacznie starsze niż unia krewska (1385), a najstarszym ich śladem onomastycznym jest małżeństwo, które zawarł w 1279 roku ks. Bolesław II płocki z córką litewskiego ks. Trojdena nazwaną *Gaudemunda Lithuana* (MPH III: 47).

2. Żmudzin

Burzliwe losy dawnej Żmudzi, która przez dwa prawie stulecia była obiektem najazdów krzyżackich i polityki międzynarodowej (1415 „*Propositio Samaytarum*” na soborze w Konstancji) i dopiero w 1422 r. weszła na trwałe w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, znalazły odbicie w nazwie jej mieszkańców zapisywanej w dokumentach niemieckich, łacińskich, ruskich i polskich w różnych wariantach graficznych i transpozycjach fonetycznych, dających się jednak sprowadzić do litewskiego *Žemaitija* (kraj) i *Žemaitis* (mieszkaniec). W zapisach niemieckich (Inflanty, Prusy) pojawiają się formy *Samayte*, *Semeyte*, *Seymete* itp., a w tekstach łacińskich utrwaliła się postać *Sama/ogitia*, co oddaje wymowę litewską [Žamaitija]. Na uwagę zasługuje zapis *Samuitas* (acc. pl.) ‘Żmudzini’ w «Kronice wielkopolskiej» pod 1228 (Zajączkowski 1925: 45).

W dokumentach zredagowanych po rusku w XIII wieku spotykamy postać *Žemojtb*, *Žemojtbyski* (n. pl.) «*Latopis halicko-wołyński*». W XV wieku pojawiają się formy *Szomoyth* (1420 list Witolda do Zygmunta Luksemburskiego), *žomoitski* (Metryka Litewska) z ruską zmianą *e* na *o*. Obok niej spotykamy transpozycję *žmujdz-ki*, *žmojt-ski* (**žmojd-ski*), *žmoczky* (**žmodz-ki*), która wygląda na zapożyczenie ruskie z epoki przedhistorycznej (**žmojt/d-*; por. *t > d* w *Svitrigaila* / *Świdrygiello*, *Lentvaris* / *Landwarów*). Postać *Žmu(j)d-* rozpowszechniła się w języku polskim i zachodnioruskim, a w rosyjskim zachowała się *Žemo(j)t-*, por. też ros. gw. *žmot(ik)* ‘konik żmudzki’ < lit. *žemaitikas*.

Większość słowiańskich form tego etnonimu oraz postacie litewskie *Žemaitis*, *Žemaitelis* (patronimicum) zostały poświęcone w nazwiskach i toponimach etnicznych na ziemiach WKL i przyległych regionach dawnej Rzeczypospolitej. Obok nich spotykamy liczne derywaty odetniczne, utworzone za pomocą omówionych przy nazwiskach „litewskich” formantów. W przypadku Żmudzinów jest ich wprawdzie mniej, co wynika z charakteru kolonizacji głównie chłopskiej na terenach Rusi Litewskiej, Podlasia i Mazowsza, spotykamy tu jednak liczne warianty fonetyczne (*ž / z*; *e / a*; *ej / aj / oj*; *t / d*, *ć / ź*), hiperyzmy, zniekształcenia i dublety słowotwórcze tworzone równoległe od podstaw: *žemait/d-* (1–4), *žmu(j)d-* (5–7).

1. Żemaitis, Żemaitelis – Żemojć, Żemojtł i liczne warianty fonetyczne oraz derywaty. Litewski etnonim oraz jego deminutywne patronimicum na *-el-* należą dziś do najczęstszych nazwisk (od)etnicznych przybyszów ze Żmudzi i pojawiają się w Auksztocie oraz w mieście Wilnie, gdzie w XVII w. zapisano formy: *Żemoytis, Żiemayciowa; Żomoycin, Żemaycowicz* oraz *Żemojtelis, Żema/ojtł, Żomoytelicz* (Zinkevičius 1977: 223). W materiałach PESEL-u spotykamy kilka odmianek form litewskich, najczęstsze: *Żemajtys* 74, *Żemajtis* 55, *Zamajtys* 39, *Żemaitis* 14 i inne, w sumie ok. 200 (brak form z *-el-is*), oraz ich transpozycje słowiańskie: *Żamejć* 33, *Zamojć* 26, *Żamojć* 20, *Zamejć* 13; *Żemojć* 14, *Żemejć* 1; *Żemojtł* 204, *Zamojtł* 30, *Żomojtł* 27, *Zemojtł* 13, *Żamojtł* 5, w sumie blisko 400 nazwisk (z tego ok. 350 z *-el-*). Tworzą one wyraźne skupienia na Podlasiu, Mazowszu oraz ziemiach północno-zachodnich, podobnie jak nowsze (od)etniczne nazwiska litewskie, jest ich jednak znacznie mniej.

2. Żemojcin – Żemojdzin. Nazwisko powstało zapewne w wyniku kontaminacji form *Żemaitis* i *Żmudzin* na wzór *Litwin, Rusin*. Postać ruska pojawia się w 1510 r. „*Zomoyczyn-owa, femina in districtu Trocensi*” (ML VIII: 525), podobnie w XVII-wiecznym Wilnie (por. wyżej); z rosyjskimi *-t- Żamojtin* (Grodno, Wilno), *Żemojtin* (PESEL 12). W Polsce przeważają formy z *-c-* dublowane przez *-dz-*: *Żamojcin* 82 / *Zamojcin* 138, *Żemojcin* 42 – *Żamojdzin* 2 / *Zamojdzin* 29, *Żemojdzin* 64. Wszystkie one ukształtowały się na ziemiach WKL w wyniku zetknięcia się mieszkańców Żmudzi z ludnością słowiańską, która litewską postać etnonimu przystosowała do rodzimego modelu nazewniczego.

3. Żemojta/o – Żemojda/o. Zróznicowana fonetycznie postać nazwiska, PESEL: *Żamojta* 2, *Żemojta* 32 / *Żamojto* 2 – *Żamajda* 1, *Żemejda* 42 (głównie Suwalskie 24), *Żamojda* 244 (głównie Białostockie), *Zamojda* 29 / *Żamojdo* 4. Formy te wywodzą się ze st.ruskiej *Żemojtb* ‘Żmudź’ przekształconej na Białorusi w *Żamojdz* (por. toponimy *Żamojdz, Żamojdzie, Żamojdy*, SG, XIV: 734). Formy na *-o* reprezentują polszczyznę wileńską, a zagęszczenie nazwiska na Podlasiu wskazuje na jego białoruską proveniencję, gdzie jest najczęstsza postać *Żamojda*. Są też w PESEL-u odmianki „mazurzące”: *Zamojta* 7, *Zamojda* 52, *Zamojdo* 3, *Zemajdo* 1.

4. Żemajtuk – Żemajduk, Żemajdziuk. Nazwisko posiada podobną geografie i nie ma raczej związku z lit. *żemaitukas* ‘koń rasy żmudzkiej, żmudzinek’ niestosowanym jako nazwisko; chodzi o białorusko-podlaski formant patronimiczny *-uk*, co potwierdza geografia PESEL-u: *Żamojtuk* 122, *Zamojtuk* 20, *Żemojtuk* 4, *Żemajtuk* 4, *Zemajtuk* 1, *Zemojtuk* 1 – *Żamojduk* 6, *Żemajduk* 74, *Żemojduk* 49, okazjonalnie *Zemojduk, Zamojduk*. Formę *Żemajdziuk* zanotowano koło Wołkowyska. Od podstawy *żamojtd-* utworzono kilka dalszych o nikłej dokumentacji nazwisk: *Żamojdz-ik* 11, *Zamojdz-ik* 13, *Zamojdz-ak* (Wołkowysk).

5. Żmu(j)dzin. Etonimy, toponimy i nazwiska utworzone od podstawy *żmu(j)d-* pojawiają się w tekstach zredagowanych po polsku, a odzwierciedlają zapewne XVI-wieczną wymowę słowiańską, zwłaszcza polską i stąd ukraińską, podczas gdy utrwalona w toponimii i nazwiskach postać białoruska naśladowała wymowę litewską, por. wyżej. Wprawdzie najstarsze zapisy nazwiska *Szimodzin* 1478, *Smodzyn*

1494 (SSNO VI: 365; VII: 310) należy czytać *Żmudzin*, to jednak w dokumentach i kronikach do XVIII w. częstsza jest postać *Żmujdź*, *Żmujdzin*, *Żmujdzki* (także z dygrafem *oj*, *ój*), a w nazwiskach PESEL-u obejmuje ona ok. 1/4 materiału. Obok etnonimu i nazwy kraju użytej w funkcji nazwiska przeważają derywaty z przyrostkiem „szlacheckim” *-ski*, mazowieckim patronimicum *-ak*, nie ma natomiast zachodnioruskich derywatów na *-uk* (typu **Żmudziuk*), a nazwisko „bojarskie” *Żmujdzinowicz* dzisiaj już w Polsce nie występuje, zachowało się jednak na Litwie.

Jako nazwisko *Żmudzin* w materiałach PESEL-u pojawia się 336 razy bez wyraźnej geografii, a formy z *-j-* (138): *Żmujdzin* (88), *Żmójdzin* (45), *Żmojdzin* (5) dominują na Podlasiu, co jest dziedzictwem przynależności tego regionu do WKL przed unią lubelską. Nazwisko w tej formie wróciło do języka litewskiego jako *Žmuid(z)inas*, *Žmuid(z)ina* (polski genetivus jak *mazurk-a?*).

6. Żmudziński, Żmudowski, Żmudzki, Żmudziejowski. Reprezentują nazwiska „szlacheckie”, niekoniecznie jednak przybyszów ze Żmudzi. Podejrzenia budzi brak form z *-j-* oraz wysoka frekwencja: *Żmudziński* 743, *Żmudzki* 539 i brak geograficznego związku z ziemiami WKL, mogą więc pochodzić od innej podstawy. Jedynie forma *Żmudziejewski* 26, mimo że występuje głównie w Bydgoskiem, wskazuje na WKL, gdzie pod wpływem białoruskim formant *-ej-* może rozszerzać *-ski*, np. *Lebiedzi-ej-ewski*, *Łokuci-ej-ewski*.

7. Żmudziak (PESEL 136) reprezentuje północnopolskie patronimicum, ale największe jego skupienie znajduje się na Lubelszczyźnie.

8. Żmudź. Epoki średniopolskiej sięgają rzadkie dziś nazwiska (od)etniczne: *Żmódź* (XVI, Sulisz 1969: 334), *Żmudź* (PESEL 84 ×), głównie ziemie północno-zachodnie.

9. Inne formacje. Nazwisko *Żmudzinowicz* spotykamy na Litwie (Wilno ks. tel. 7), *Żmujdzian* (PESEL 5 ×), *Żmudzian* (3) z dawnym formantem etnicznym *-jan-*, *Żmujda* (7), *Żmujdo* (1) paralelne do omówionych wyżej *Żemajda*, *Żemajdo*, *Żmudzik* (6), *Żmudzik* (11); na Białorusi *Żmajdak* (1), *Żmudzjak* (1).

Jak z powyższego zestawienia wynika, (od)etniczne nazwiska żmudzkie są znacznie rzadsze niż litewskie. Do najczęstszych należą etnonim *Żmu(j)dzin* – blisko 500 oraz patronimicum *Żemojtel* ok. 350 i etnonim *Żemajtis* prawie 200; innowacje słowiańskie WKL *Żemojć/dzin* ok. 350, *Żemojt/da* blisko 350, *Żemojt/duk* blisko 300, a polskie *Żmudziak* ponad 100.

3. Łotysz

Mieszkańcy dzisiejszej Łotwy pojawiają się na ziemiach WKL pod różnymi nazwami w zależności od regionów etnicznych tego kraju (*Łatgalia*, *Zemgalia*, *Selonia*, *Kurlandia*, *Liwlandia*, skąd pol. *Inflanty*) oraz ich przynależności politycznej i języka kancelaryjnego (dolnoniemiecki, łacina na zachodzie, ruski na wschodzie). Bałtycka nazwa kraju *Latvija* i mieszkańców *Latvis* (sg.) pojawia się w źródłach st.ruskich w postaci *Łотѡва* oraz *Łоты-* / *Леты-gola* (łac. *Lettigalia*, *Łatgalia*), a słowiańska nazwa mieszkańców Łotwy – *Łotyš* (polska, zach.ruska), *Łatyš* (rosyjska, skąd dzi-

siejsze formy białoruska i ukraińska) zawiera formant hipokorystyczny *-š-*, częsty w nazwach skróconych, może więc pochodzić od *Łoty-gola* (Otrębski 1950: 72), która zachowała się w toponimii Białorusi jako *Łatyhol*, *Łatyhawo*, *Łatyholicze*. Z epoki staropolskiej nie posiadamy pewnych zapisów tego etnonimu (? „Stanislaus alias *Łatwa*” 1446, SSNO III: 315). W XVI–XVII wieku obok zachowanego do dziś *Łotysz* występowała forma *Łotwin*, utworzona na wzór *Litwin*, *Żmudzin*, *Rusin*. Większość wymienionych tu etnonimów została udokumentowana w materiałach PESEL-u. Niektóre z nich występują we współczesnej antroponimii Litwy, Białorusi oraz w wyekscerpowanych przez A. Nepokupnego (1976) «Rejestrach wojska zaporoskiego z 1649 roku». Nazwiska „łotewskie” sprowadzić można do następujących podstaw: *Ło/atyš-* (1–6), *Ło/atw-* (7–8), *Ło/aty-hol-* (9).

1. Łotysz (PESEL 330 ×). Jest najczęstsze na Pomorzu Zach. i w Olsztyńskim. Mazurząca forma *Łotys* (103) głównie w Lubelskiem (56). Najstarszy zapis w funkcji patronimicum z 1270 r.: „Azъ Georgii synъ popovъ glagolemagо *Łotyša* съ Gorodišča” (Skulina 1974, II: 191, region Nowogrodu). W języku rosyjskim w XVI–XVII w. wyraz wyraz *łatyš*, *łatnik* (od nazwy zbroi) oznaczał ‘kirasjera’ i zapewne pod jego wpływem etnonim *Łotyš* zmienił się na *Łatyš* (Mikkola 1937–1938: 161–165). Jako nazwisko *Łotysz* pojawia się w XVII wieku w sąsiedztwie obszaru wielkoruskiego (lewobrzeżna Ukraina, Mohylewskie). Na obszarze Polski dziś postać *Łatysz* nie występuje, ale w materiałach PESEL-u zachowały się liczne derywaty z *a* reprezentującym białoruskie „akanie” (*Łatyszewicz*, *Łatyszewski*, *Łatyszkiewicz*, *Łotyszek*, *Łatyszonek*, *Łatyszow*); lit. *Latišas* (LPŽ II: 28).

2. Łotyszowicz (3), **Łatyszewicz** (13), **Łatyszkiewicz** (70; najstarszy zapis: 1698 AP II: 383), **Łatyszewicz** (5), reprezentują ruskie formy patronimiczne, występujące do dziś w białoruskim (*Łatyškievič*) i przyjęte do litewskiego (*Latiševičius*, *Latiškevičius*, *Latišovičius*).

3. Łatyszewski (9), **Łatyszewski** (4) oraz **Łotyszyński** i **Łatyszyński** (po 1 ×). Reprezentują nieliczne nazwiska typu „szlacheckiego”, bowiem szlachtę inflancką reprezentują głównie spolonizowane rodziny niemieckie *Plater*, *Manteuffel*, *Tyzenhaus*, *Weyssenhoff* itp. Forma *Łatyszowski* została zanotowana w 1640 na Ukrainie (AP II: 383).

4. Łatyszonek (29), **Łotyszonek** (28), **Łotysonok** (5). Powstały w rejonie Witebska, Drui, Braśławia, gdzie najsilniejsza była kolonizacja łotewska, a w lokalnej gwarze białoruskiej występuje patronimiczny formant *-onok* i spolonizowany *-onek*. Natomiast dawne deminutiva na *-ькь*, *-ько* poświadczone zostały śladowo: *Łotyszek* (dziś nieznane), na Ukrainie (XVII w.) *Łatyszko*.

5. Łatyszenko, częste na gruncie ukraińskim (Nepokupnyj 1976: 149–150), spolonizowane *Łotyszenko* i utworzone od innej podstawy *Łotwienko* reprezentują nowe patronimicum spotykane na Białorusi i Litwie, ale dziś już nieznane w Polsce.

6. Łatyszew (14), **Łatyszow** (6), **Łatyszów** (2). Patronimicum rosyjskie (por. *Litwinov*) i jego polska transpozycja na *-ów*. Nazwisko to jest znane na Białorusi (*Łatyšeŭ*, *Łatyšev*).

7. Łotwin. Jako nazwisko zostało poświadczone w XVII wieku w Wilnie (Zinkevičius 1977: 44) i na Ukrainie (Nepokupnyj 1976: 152), a dziś na Białorusi (*Łoćvin*),

Litwie (*Letvinas*). W Polsce nie jest obecnie znane, ale stało się podstawą dla równie rzadkich patronimiców *Łotwinowicz* (1573 Podlasie), *Łotwinienko* (1649 Ukraina), *Lownińczuk* (Olszynie 1 ×). Zostało udokumentowane w toponimii WKL w postaci *Łotviče* i *Łoto/evščyzna* (Dziśnieńskie).

8. Łatwis (PESEL 79; Gdańskie 13, Suwalskie 12) reprezentuje litewską nazwę Łotysza *Latvis* [Łatvis] z przyrostkiem patronimicznym *Latav-aitis* > *Łatwajtys* (PESEL 3 ×) dodanym do formy słowiańskiej: **Latiš-aitis* > brus. *Łatysz-ojć* (11), *Łatysz-ojc* (3), pol. *Łotysz-ojc* (8).

9. Łatyhoł- Od białoruskiej nazwy Łatgalii – *Łatyhoła* powstały etnonimy *Łatyhoł-y*, *Łotihajł-owie* (1582 Strykowski I: 29), a od nich nazwa osobowa **Łatyhołicz*, utrwalone w toponimie *Łatyhoł-icze* (pow. borysowski).

Jak z powyższego zestawienia widać, (od)jetniczne nazwiska „łotewskie” w Polsce są dziś znacznie rzadsze (ok. 600 użytkowników) niż „litewskie” (ok. 15 000) i „żmudzkie” (ok. 6000), wykazują jednak paralelną do dwu poprzednich różnorodność fonetyczną i morfologiczną, wskazując pośrednio drogi, którymi dotarły na terytorium WKL: (1) przez Litwę etniczną (nazwiska od podstawy *Łatwis*), (2) z Inflant (Łatgalii) w rejon Witebska, Połocka, Drui i na Brzławszczyznę (białoruski formant *-onok* > *-onek*; derywaty od podstawy *Łatyhoła*-). Inny jest też charakter socjolingwistyczny nazwisk, wskazujący na głównie chłopską kolonizację z obszaru Łotwy.

4. Jaćwing

Mimo że Jaćwingowie zniknęli z etnicznej mapy Europy w dramatycznych okolicznościach w końcu XIII wieku, to istnieją świadectwa, że w różnych miejscach Wielkiego Księstwa Litewskiego resztki ich zachowały swą odrębność, może też język i wierzenia pogańskie, przez kilka następnych stuleci (okolice Wigier, Skidla, Puszczy Białowieskiej), w pamięci zbiorowej mieszkańców Podlasia przetrwali do XIX wieku. Pozostawiając na uboczu niepewnej autentyczności i odnoszący się być może do innego etnosu bałtyckiego „pogańskie gwary z Narewu” (por. I.2.8), z języka jaćwieskiego zachowała się pewna liczba nazw wodnych, miejscowych oraz etnonim **Jatvēg-* w źródłach ruskich i polsko-łacińskich (Nalepa 1964: 11–18). W materiałach PESEL-u istnieje kilkanaście nazwisk, które dadzą się wywieść z tej nazwy, co pozwala wnosić, że w czasie, gdy kształtowały się polskie nazwiska (XVI–XVII w.), istniało jeszcze poczucie odrębności etnicznej u potomków i sąsiadów plemienia Jaćwingów.

Dzięki występującej w nazwie **Jatvēg-* grupie *tv* oraz samogłosce nosowej jesteśmy w stanie dokonać interpretacji etnicznej poszczególnych zapisów; ważną okolicznością jest obecność grupy *tv* przed samogłoską przednią, która w rosyjskim, ukraińskim i białoruskim przed samogłoską przednią daje konsekwentnie *čv*, a w języku polskim jej rozwój jest skomplikowany, istnieją bowiem przykłady zmiany w *čw* i podejrzenie, że mogła dawać *dv*, *dźw*, *dźw*. Natomiast zachowana w polskim samogłoska nosowa *ę* daje w tej pozycji w białoruskim *ja*, *e*, w ukraińskim (i poleskim) *i*, a w rosyjskim *ja*. Końcowa spółgłoska *g* (brus. i ukr. *h*) przed samogłoską przednią

i jotą daje wszędzie *ž*, a w innych pozycjach zachowuje się lub daje *ž*, *ž* (II, III palatalizacja). A zatem staroruska i rosyjska będzie forma *Jatvjag/ž/ž-*, białoruska *Jačvjah/ž/ž-* / *Jačvjeh/ž/ž-*, ukraińska *Jatvih/ž/ž-*, a w języku polskim w początkowej części etnonimu pojawić się mogą różne sekwencje fonetyczno-graficzne: *Jatw-*, *Jatf-*; *Jaćw-*, *Jaćf-*, *Jadźw-*, *Jadźw-* *Jadw-*, wobec konsekwentnej pisowni *Litwin* motywowanej przez *Litwa*.

1. Jaćwiąg, Jaćwięg jako nazwisko pojawia się w materiałach PESEL-u 26 ×, z tego 16 w Kieleckiem. Postać *Jaćwięg*, dziś już nieznaną, reprezentuje przypadki zależne. Liczba mnoga zachowała się w dawnej literaturze i toponimach *Jać/dźwięg-owie* / *Jać/dźwing-owie*.

2. Jatwieżyn, Jatwieżanin. Występuje jako nazwa pospolita ‘służący królewski’ w XV wieku na Rusi Czerwonej (SS III: 123–124), a jako toponim *Jaczwyazyno* (1477, 1515 pow. Maków Maz. NMP IV: 20) i jego inne zapisy *Jaczwansko* (1464) implikuje wymowę [Jatwiąž(an)in] z samogłoską nosową. Miano osobowe *Yatwaszyn* (1413 Wołkowysk, Nalepa 1964: 18) brzmiało zapewne [Jatwiąžyn], a więc miało postać polską, wobec ruskiego *Jatwieżyn*. U Strykowskiego i w źródłach ruskich występuje postać *Jatwieże*.

3. Jatwi(e)ński, Jad(ż)wiński. Występuje jako osobowa nazwa odmiejscowa: „Iacobo *Iathvyenski* / Iacobo de *Iathwyagy*” (XV w. Wizna, SSNO III: 467), „Iacobo *Iathwinski*”, co wskazuje na wymowę [Jatwięski], [Jatwiągi]. W materiałach PESEL-u figurują nazwiska typu „szlacheckiego” *Jadwiński* (34) i rzadsze *Jadźwiński* (3).

4. Jadwiżyc, Jadwiżuk, Jadwiżak. Wprawdzie nazwiska te mogą pochodzić od imienia *Jadwiga*, ale dzisiejsza geografia i formant *-uk* przemawiają za ich wschodnią proveniencją. Forma *Jadwiżyc* (m.in. Fałęty k. Warszawy) pojawia się w XIV wieku; dziś (PESEL-u 98) występuje głównie w Kieleckiem; *Jadwiżuk* (48 ×) w Lubelskiem; *Jadwiżak* (32) na Ziemiach Zachodnich. M. Fedorowski (1969, VII: 404) zanotował nazwisko *Jadźwińczuk* w rejonie Szczuczyn – Różanka.

5. Jadwidz(ic), Jadwidziec. Postać *Jadwidz* pojawia się w końcu XIV w. (SSNO, II: 374); *Jadwidziec* (PESEL 99 ×) pochodzi raczej od imienia *Jadwigi*, jedynie postać *Jaćwidziec*, dziś nieznaną, wskazuje na proveniencję ruską.

Godna uwagi, ale trudna do objaśnienia, jest geografia etnicznych nazwisk jaćwieskich, skupiających się na regionie kielecko-lubelskim, podczas gdy odpowiednie toponimy najczęstsze są na Podlasiu, Białoruskim Poniemniu, a poza tym w Małopolsce Wschodniej (Kamiński 1953, Nepokupnyj 1976). Pamięć o Jaćwingach przetrwała w kilku zapisanych w XIX-wiecznych przysłowiaach: *Do stu Jadźwingów, Straszny jak Jadźwina, Wýgląda jak Jadźwina* (NKP I: 814), por. brus. *Výhlada jak Jadvjaha*.

5. Gud

Chociaż etnonim *Gudas* jest wyrazem bałtyckim, stosowanym także do samych Litwinów (m.in. mieszkańców okolic Poniewieża i wschodniej Auksztoty ze strony Żmudzinów (LPŽ I: 735), to odnosi się on przede wszystkim do wschodniosłowiań-

skiej ludności historycznej Litwy, tzn. dzisiejszych Białorusinów, rzadziej Rosjan, niekiedy też do polskiej ludności wiejskiej, także szlachty (Szłapelis 1940: 85). Wyraz nie ma jasnej etymologii; związek z nazwą plemienia germańskiego *Gotów* przeniesionych na Słowian (Fraenkel 1955–56: 174) z różnych względów mało prawdopodobny. W rachubę wchodzi związek z przymiotnikiem *gūdas* ‘nawykły do czegoś, łatwy w obejściu, naturalny, prosty’ (LKŽ III: 692), skąd mogło zostać przeniesione na ‘ludzi mówiących prostą (inną, gorszą) mową’, za jakich uchodzili Białorusini. Nazwisko *Gudzyel* (1423 Wizna, SSNO VII: 79) i toponimy *Gudele*, *Gudojcie*, *Gudów* (KDW: 115, 367, 404) pojawiają się w XV wieku. Jako nazwa Rusinów w «Kronice wierszowanej» Strykowskiego występuje dwukrotnie *God-os* (208) i *Hud-os* (146).

Od podstawy *Gud-* (która przed pojawiającą się samogłoską przednią w polskim, białoruskim i litewskiej gwarze dzukowskiej zmienia się w *Gudz-*) powstało na gruncie litewskim szereg derywatów antroponimicznych: *Gudaitis*, *Gudeika*, *Gudel(ait)is*, *Gudimas*, *Gudonis*, *Gud(i)unas*, *Gud(i)ukas*, *Gudiskis*, *Gudusis*, *Gudutis* o różnych funkcjach i nacechowaniu stylistycznym. Zapożyczone do słowiańskiego mogą być rozszerzane o odpowiednie formanty nazewnicze *-ec*, *-(ow)icz*, *-uk*, *-ak*, *-(ow)ski* i w tej postaci wrócić do litewskiego jako *Gudauskas*, *Gudaliaukas*, *Gudinauskas*, *Gudavicius*, *Gudelevicius* itd. (LPŽ I: 735–9). Jeżeli uwzględnić towarzyszące im zmiany i transpozycje fonetyczne, otrzymamy w litewskim, białoruskim i polskim w sumie ponad 100 graficznych zapisów nazwisk utworzonych od etnonimu *Gudas*. W tym miejscu zajmujemy się analizą materiału PESEL-u, wychodząc jednak od form litewskich.

1. *Gudas* – *Gud*, *Gudo*, (?) *Guda*. Etonim w funkcji nazwiska częsty na litewskim obszarze językowym (LPŽ I: 735), pojawia się rzadko w Polsce i Białorusi, głównie w litewskiej postaci fonetycznej; PESEL: *Gudas* 19, dziś już nieznanne *Gud*, *Gudo*.

2. *Gudelis* – *Gudel*. Jest deminutivum w funkcji patronimicznej, powszechne jako nazwisko na Litwie; częste także na Białorusi i w Polsce: PESEL: *Gudel* 374 (głównie Białostockie ponad 200 i Suwalskie ok. 50), *Gudell* 24, *Gudelis* 23 oraz liczne derywaty słowiańskie: *Gudalewicz* 152 (pn. Polska), *Gudalewski* 215 (Białostockie ponad 100), *Gudelewicz* 5, *Gudeliński* 0, *Gudelski* 56 (głównie pw. Polska). Na gruncie litewskim od podstawy *Gudel-is* powstała formacja *Gudeliunas* (LPŽ I: 373), którego polską transpozycją jest rzadkie nazwisko *Gudelun* (PESEL 15 ×).

3. *Gud(el)aitis* – *Gudojć*, *Gudejć*. Również deminutivum w funkcji patronimicznej, częstsze na Litwie zachodniej (Otrębski 1965: 261). Funkcja patronimiczna widoczna jest w przykładzie: „Mikołaj, który się zwał *Gud* zostawił dwóch synów: Kasptra y Jurka [...] który się także mianuie *Gudajciem* (XVII w., Maciejauskienė 1991: 73). W materiałach PESEL-u przeważa fonetyczna postać litewska *Gudajtis* 42, *Gudajtys* 19, *Gudelajtis* 31 (większość Suwalskie, Białostockie i Olsztyńskie). Rzadsze są stare transpozycje: *Gudojć* 32, *Gudalejć* (dziś nieznanne).

4. *Gudonis* – *Gudan*, *Gudaniec*. Jak wykazał K. O. Falk (1963: 87–103), częste na Wschodniej Litwie nazwiska i toponimy na *-onis* były ze względu na podobieństwo fonetyczne oddawane przez pisarzy WKL za pomocą formantu *-ańce* (gw.

-ancy); formant *-(i)onis* tworzy nomina originis (patronimica i n. loci), stąd jego popularność także w innych substytucjach.

W materiałach PESEL-u spotykamy obok częstego w dokumentach WKL *Gudaniec* 210 postaci: *Gudan* 168, *Gudanis* 36, *Gudanowski* 164, *Gudański* 27 (większość pnw. i pn. Polska)

5. Gudeika – Gudejko, Gudziejko. Formant *-eika* tworzy w litewskim ujemne określenia osób; PESEL *Gudejko* (31 ×), dziś już nieużywane *Gudziejko*. Litewskie deminutywne *Gudikis* w dokumentach WKL jest oddawane przez *Gudzik* (Maciejauskienė 1991: 146).

6. Derywaty słowiańskie od podstawy *Gud-*. Najczęstsze *Gudowski* (676), *Gudalewski* (215), *Gudanowski* (164), *Gudalewicz* (152), *Gudowicz* (107), *Gudelski* (64), *Gudaczewski* (58) *Gudanowicz* (31) i kilka innych głównie w pnw. i pn. Polsce. Większość z nich została wtórnie przejęta do litewskiego: *Gudauskas*, *Gudaliauskas*, *Gudanauskas*, *Gudalevičius*, *Gudavičius*, *Gudelskas*, *Gudačėvskis*, *Gudanavičius* (LPŽ I: 735–9).

Być może niektóre z uznanych tu za derywaty od litewskiego etnonimu *Gudas* ‘(Biało)rusin’ nazwiska mogą mieć inną genezę, ale za proponowanym tu objaśnieniem przemawia ich obecność w języku litewskim i białoruskim oraz geografia i postać fonetyczna.

B. ETNONIMY SŁOWIAŃSKIE

1. (Biało)Rusin

Etonim *Rus(in)* w Polsce piastowskiej odnosił się do mieszkańców całej Rusi. Kiedy jednak jej część zachodnia weszła w skład WKL, określenie to zawężono do etnosu białoruskiego i ukraińskiego, zaś mieszkańców Rusi moskiewskiej nazwano *Moskalami*, później *Rosjanami*. W średniowieczu nazwa *Biała Ruś / Belaja Ruś / Alba Russia* odnosiła się do różnych części Rusi północnej (Łatyszonek 2006), a w czasach WKL do jego północno-wschodniej części (Połock, Witebsk, Mohylew, Mścisław) w przeciwieństwie do znajdującej się na południu *Czarnej Rusi* (Nowogródek, Pińsk, Owruć). W XIX w. nazwa została rozszerzona na całą Ruś litewską, a kształtujący się na tym terytorium naród białoruski przyjął samookreślenie *B’elarus* (kraj), *B’elarus* (mieszkaniec). Nazwa ta jednak nie występuje w funkcji nazwiska (od)etnicznego, bowiem w czasach WKL mieszkańców Białorusi nazywano *Litwinami* lub *Rusinami*. Ze względu na różnoetniczną konotację tych określeń nie zawsze jesteśmy w stanie określić, czy w danym przypadku chodzi o Białorusina, Ukrainca czy też etnicznego Litwina. Pewną wskazówką może tu być geografia nazwiska, niekiedy też jego postać fonetyczna i budowa słowotwórcza, dlatego skupimy się tu na derywatach od podstawy *Rus-* poświadczonych na terytorium dzisiejszej Białorusi i regionach przyległych (Podlasie, Mazowsze, Litwa).

1. Rusin (PESEL 8514 ×) w funkcji miana osobowego pojawia się w imiennictwie polskim w końcu XIV wieku, np. „Nicolaus dictus *Rusin* de Strelec” (SSNO

IV: 519). Na ziemiach WKL występuje na Podlasiu (SHNOB,II:76), Grodzieńszczyźnie (AVK XVII), Wileńszczyźnie (ML VIII); dziś w Wilnie, Grodnie i na Podlasiu śladowo (Białostockie 28, Suwalskie 23), natomiast na południu Polski jest rezultatem wpływu karpacko-rusińskiego.

W staropolskim pojawia się w funkcji miana osobowego forma *Rus*, która może jednak pochodzić od *rusy* ‘rudowłosy’ (Rymut 1991: 233). Dziś nazwisko to występuje głównie na Śląsku, gdzie zapewne zostało przeniesione z Moraw jako nazwa pasterskiej ludności ruskiej, a jako przezwisko Rosjan pojawia się w gwarach. Postać *Rus* może być rezultatem derywacji wstecznej lub tworem literackim, nie posiada bowiem formantu „etnicznego”. W funkcji nazwiska wystąpić może nazwa kraju *Rus* (PESEL 151 ×), por. wyżej nazwiska *Litwa*, *Żmudź*, *Polska* (Rymut 1991: 218).

2. Rus(j)an. Jako miano osobowe pojawia się w XV w. (SSNO IV: 521), a w materiałach PESEL-u (180 ×) jest najczęstsze na pograniczu Mazowsza i Podlasia (Węgrów 108, Sokołów 6, Siedlce 9, Wołomin 14). Forma *Rusan* występuje w «Kronice» M. Bielskiego (Sulisz 1969: 315), w dokumentach WKL na Podlasiu (1558 SHNOB, II: 76), także w derywacie *Rusanowic*, *Rusaniewicz*, skąd dostało się do litewskiego *Rusanavičius* (LPŽ: 643). Forma „szlachecka” *Rusanowski* występuje tylko w Suwalskiem (PESEL 29 ×). W białoruskim spotykamy odmianki *Rusan(aŭski)*, a w rosyjskim *Rusan(ov)*. Geografia i chronologia wskazują, że *Rus(j)an* i derywaty powstały na gruncie północno-zachodnio-ruskim i był to najstarszy etnonim ludności wschodniosłowiańskiej z prasłowiańskim formantem *-(j)an*. Postać singulatywna *Ros-jan-in* jest nowszego (XIX w.) pochodzenia z *-o-* za *-u-* pod wpływem wzoru greckiego (Vasmer / Fasmer, III: 505) i w funkcji nazwiska ani przezwiska etnicznego nie występuje.

3. Rusiec, Rusiniec, Ruszczyc, Rusielczyc, Ruszcz-. Formant *-ec* w funkcji etnicznej występuje na wschodzie i na południu Polski, por. *Litwiniec*, *Ukrainiec*, *Bukowiniec*, *Orawiec*. Miano osobowe *Rusiec* pojawia się w końcu XIV w.: „Nastka, filiastris Nicolai *Russzcz*” (1399 SSNO IV: 519) obocznie z formą *Ruszcz*: „super Nicolau dicto *Ruszcz*”; „Nicolau de *Ruszcz*”, co może być formą genetiwu *Ruśc-a* lub trudną do powiązania z tym etnonimem nazwą miejscową *Ruszcz*. Później na gruncie polskim *Rusiec* nie pojawia się, nie licząc Juliusza Słowackiego „*Ruście Czerwone* i inne narody” (SW V: 775, z ukraińskiego lub neologizm), ale jego pośrednim świadectwem jest *Rusiniec* (1502 KDW: 629), *Rusielcki* (por. niżej) oraz patronimica *Ruszczyc*; **Rusielczyc* (1422, Rymut 1991: 233) utworzone od *Rusiec*, **Rusielec* (jak *ojczyc* od *ojciec* itp.) przez dodanie polskiego formantu do ruskiej podstawy w wyniku kontaktów językowych na ziemiach WKL. Nazwisko *Ruszczyc* zapisane w XVIII w. (1747 AVK, XXXIII: 10, woj. brzeskie) poza rodziną słynnego malarza z Wileńszczyzny (Bogdanowo) znane jest na Litwie (*Ruscicas*) i w Polsce (PESEL 27 ×). Natomiast od podstawy *Ruszcz-* spotykamy derywaty *Ruszczak*, *Ruszczyk*, *Ruszczuk*, *Ruszczonek*; *Ruszczynski*, *Ruszczelcki*, por. litewskie *Ruščinskas*, *Ruščevskas*, rosyjskie *Ruščuk*, *Ruščakov*, *Ruščinskij*. Wszystkie one związane są z ziemią WKL, ale wywodzą się od formy przymiotnikowej *ruski*.

4. Rus(in)o/ewicz, Rus(a)ko/ewicz, Rusano/ewicz, Rusielewicz itp. reprezentują ruskie patronimica „z wiczem”. Najstarszy zapis na terenie Polski *Ruzouiz* (1136 Bulla Gnieźnieńska) może być interpretowany jako *Rusowic(z)*, występujące w funkcji nazwiska od XV w. (SSNO IV: 521; PESEL 167 ×), także na ziemiach WKL (1558 SHNOB II: 76), a dziś w białoruskim (Biryła 1969) i w litewskim (*Rusavičius* LPŽ II: 643). Odmianka miękka *Rusiewicz* została zapisana późno (PESEL 90 ×); potwierdza ją litewskie *Rusevičius*, może też forma z 1400 r. odczytana przez K. Rymuta (1991: 233) jako *Ruszewicz*. Od podstawy *Rusin-* utworzono patronimicum *Rusinowicz* (PESEL 474 ×), znane na Podlasiu (1556 SHNOB II: 76), Białorusi (Biryła, l. c.) i Litwie *Rusanavičius*, a w formie deminutywnej *Rusinkowicz* w staropolskim (SSNO IV: 520) i *Rusinkiewicz* (PESEL 145 ×). Na ziemiach WKL powstały patronimica *Rus(a)kiewicz, Rusano/ewicz, Rusiłowicz*, utworzone od podstaw *Rusak, Rusek; Rus(j)an; Rusiel, Rusilo*. Na Podlasiu spotykamy *Rus(a)kowicz* (XVI SHNOB II: 76), *Ruskiewicz* (XVII Drohiczyn, AVK XXXIII: 405), w białoruskim *Rusakevič* (Biryła 1969: 335), w litewskim *Rus(a)kevičius* (LPŽ: 643), w Polsce *Rusakiewicz* (PESEL ok. 190 ×), *Rusakowicz* (63), *Ruskiewicz* (37) bez wyraźnej geografii. Na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie występują *Rusanowicz, Rusaniewicz* (SHNOB; AVK XVII: 132, 133, 302), spotykane w litewskim jako *Rusanavičius*, a dziś w Polsce śladowo (PESEL po 1 zapisie). Również z Podlasiem jest związane nazwisko *Rusiłowicz* (PESEL 414 ×, Białostockie 339) jako patronimicum od litewskiej odmianki *Russila-s* (LPŽ: 644), polskie *Rusil(t)o*. Odmianką mięką jest *Rusielewicz* (PESEL 65 ×), *Rusilewicz* (Białostockie 2); litewskie *Rusilavičius* jest transpozycją formy *Rusiłowicz*. Z ziemią WKL jest związane patronimicum *Rusikiewicz* (PESEL 28 ×, Olsztyńskie 13) i *Rusiukiewicz* (śląd w PESEL-u).

5. Rusowski, Rusinowski, Rus(a)kowski, Rusanowski, Rusiłowski, ze „szlacheckim” formantem *-(ow)ski*. W epoce staropolskiej spotykamy formy *Rusiliński, Rusinowski, Ruso/ecki* oraz wskazujące na pośrednictwo litewsko-ruskie *Rusilecki* (1440 SSNO IV: 521). Nazwisko *Rusiłowski* (PESEL 162 ×) rozpowszechnione jest w pnw. Polsce (Augustowskie 88); podobnie *Rusanowski* (PESEL 33 ×, wszystkie Suwalskie), *Rusakowski* (23), *Ruskowski* (38 ×, głównie Olsztyńskie) *Rusicki* (PESEL 145 ×, Mazowsze i Podlasie). Bez wyraźnej geografii: *Rusiecki* (PESEL prawie 3000 ×), *Ruski* (62), *Rusocki* (41). Odpowiadają im litewskie transpozycje *Rusickis, Rusinskas, Ruseckas, Rus(a)kauskas* (LPŽ: 643, 645).

6. Rusko, Rusak, Rusik, Rusek, Rusinek; Ruszczyk, Rusaczyk. Derywaty z pierwotnie deminutywnym *-k-* rzadko występują w funkcji patronimicznej, określają one ogólnie przynależność etniczną i niższą pozycję społeczną. Nazwa osobowa *Rusko*, paralelna do *Ljaško*, jest najstarszym określeniem mieszkańców (i przybyszów) z Rusi. W języku polskim występuje rzadko od początku XV w. (1407 Rymut 1991: 233) do dziś (PESEL: *Rusko* 28, *Rusko* 9) głównie na Podlasiu. Forma *Rusek* (PESEL 6252 ×) jest drugim co do częstości po *Rusinie* (8514) nazwiskiem „ruskim”, ale odnosiło się głównie do przybyszów z Ukrainy (częste w Lubelskim i na południu Polski). Podobny zasięg ma *Rusinek* (4155), natomiast *Rusik* (PESEL 78 ×) występuje głównie na Pomorzu. Szerzące się z Mazowsza *Rusak* (2691) i pokrewne

(*Rusiak, Rusiniak, Ruszczek*) występuje od XVI w. na Podlasiu (1578 SHNOB II: 76), Grodzieńszczyźnie (AVK XVII: 16, 114, 409, 432) i w innych częściach WKL (1470 KDW: 307 (265) wieś *Rusaki* koło Wołożyna), a w «Kronice» Strykowskiego jest najczęstszym określeniem mieszkańców Rusi Moskiewskiej. Występuje w antropimii Białorusi oraz Litwy (*Rusakas*). Dla dzisiejszego Podlasia charakterystyczny jest *Ruszczyk* (PESEL 2352 ×) i rzadsze *Rusaczyk* (20).

7. Rusiniuk, Ruszук. Reprezentują ludowe zachodnioruskie patronimica; występują na południowym wschodzie Polski (głównie Lubelskie). Odmianki *Rusiniuk* (18), *Ruszczuk* (59, Chełmskie 32).

8. Rusionek, Rusaczonek. Zawierają formant *-onek* używany w funkcji patronimicznej na północno-wschodniej Białorusi (Podźwinie). W materiałach PESEL-u poświadczono śladowo: *Rusaczonek* 14 bez wyraźnej geografii.

9. Rusinko (55), **Rusynko** (34). Nazwiska rzadkie, w Polsce głównie na Dolnym Śląsku, co (zwłaszcza *Rusynko*) przemawia za ich ukraińską proveniencją.

10. Rusow (6), **Rusinow** (21), **Rusanow, Rusakow** (29). Reprezentują rosyjski typ nazewniczy. Znane są też na Białorusi w obu wariantach fonetycznych: *Rusov / Rusau* i *Rusanov / Rusanau*.

11. Rus(i)el, Rusiło i inne derywaty z *-l-*. Zawierają dwa różnofunkcyjne formanty litewskie: zdrabniające *-elis* i zgrubiająco-przezwiśkowe *-ilas* (Otrębski 1965: 113–123), poświadczone w nazwisku *Rusilas* (LPŽ II: 644). W białoruskim występuje *Rusił(k)o, Ruselik, Ruselevic* (Biryła 1969: 355; Grodno). W materiałach PESEL-u pojawia się *Rusilko* (24 × bez wyraźnej geografii) i dziś już nieużywane *Rusił(ł)o*, które zostało poświadczone w XVI wieku na Podlasiu (1551 SHNOB II: 76). Może tu też należy staropolskie *Ruszilo* (1428 SSNO IV: 519). Dziś niespotykane *Rusiel* można uważać za podstawę derywacji staropolskiego *Rusiel-czyc* (1422), por. wyżej *Rusz-czyc*. Formant *-el-* pojawia się w staropolskim *Rusin-el* (1494), oraz znajdujących odpowiedniki w białoruskim *Rusielewicz* (PESEL 68 × bez wyraźnej geografii) i *Rusielik* (PESEL 7 ×). Od podstawy *Rusiło-* utworzono częstsze dziś na Podlasiu *Rusiłowski* (por. wyżej).

2. Lach

Do czasów rozbiorów nazwa *Ljax* na całej Rusi odnosiła się do mieszkańców (i przybyszów) z Polski etnicznej, natomiast *Poljak* oznaczał mieszkańców państwa polskiego na Rusi Moskiewskiej i mógł być użyty zależnie od okoliczności w odniesieniu do etnicznego Litwina, Białorusina, Ukraińca oraz innych mieszkańców Rzeczypospolitej (zwykle jednak mieszkańcy WKL niezależnie od przynależności etnicznej do połowy XIX w. nazywali się, jak Adam Mickiewicz czy Władysław Syrokomla, *Litwinami* czując się równocześnie Polakami; por. Wielhorski 1951). W okresie kształtowania się świadomości narodowej w 2. poł. XIX w. nazwa *Polak* podobnie jak *Litwin, Białorusin* na ziemiach WKL nabiera denotacji językowo-etnicznej, zaś nazwa *Lach* i *Rusin* (poza Galicją) wychodzi z użycia, zachowując się jako przezwiśkowy epitet etniczny.

Staroruski etnonim *Ljax* został utworzony od nazwy żyjącego w IX–X wieku na pograniczu polsko-ruskim plemienia **Lędjan-e* przez ekspresywne (przezwickowe?) skrócenie i dodanie formantu *-x-*. Praruska forma **Lę(d)xъ* została zapożyczona do litewskiego *Lenkas* przed zanikiem samogłosek nosowych w X–XI w. Natomiast przymiotnik *ljadskij* (pol. *lacki*) należy wyprowadzać nie od etnonimu *Ljax* ‘Polak’, lecz od nazwy plemienia **Lęd-jan-e*, przym. **lęd-ъsk-ъjbъ* jak *Pol-jan-e* – **pol-ъsk-ъjbъ* ‘polański’, z regularnym pominięciem formantu etnicznego *-jan-* (Moszyński 1980: 65–74). *Lach* (głównie w pluralis) jako określenie etnicznego Polaka na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim jest żywe do dziś.

1. Lach. Jako nazwisko pojawia się w XV wieku (SSNO III: 220), od XVI wieku w różnych częściach Rzeczypospolitej (AP II: 345). Dziś nazwisko *Lach* (PESEL 10 474 ×) jest najczęstsze na południu Polski (Podkarpacie, Beskidy) jako nazwa Polaków ze strony ludności ruskiej Karpat; w formie przezwickowej *Lach-o/ur* (głównie Sądeckie). Występuje na Litwie jako *Le/ankas* (LPŽ I: 20, 57).

2. Lachowiec. Znajduje paralełę strukturalną w *Rusiec*, *Litwiniec*. W Polsce nie tworzy wyraźnej geografii (PESEL 16 ×). Odmianka *Lachowiec* występuje częściej na Zamojszczyźnie, co wskazuje na wołyńsko-ukraińskie pochodzenie.

3. Lacho/ewicz, Lasz(cz)kiewicz, Lac(z)ko/ewicz, Lachnowicz. Ruskie patronimica „z *wiczem*” pojawiają się w epoce staropolskiej; najszerszy zasięg ma nazwisko *Lachowic(z)*: 1474 „in districtu Premislensi” (SSNO III: 220), XVI–XVIII w. w różnych dzielnicach Rzeczypospolitej, na Litwie *La/echavičius* (LPŽ II: 13, 42); w materiałach PESEL-u (5196 ×) częściej w Polsce północnej i na Dolnym Śląsku; znacznie rzadsza odmianka *Lachiewicz* (145). Wcześniej zapisane formy: *Laczko-wicz* (XV–XVIII w.), *Laszko/ewicz* (XVI–XVIII; PESEL *Laszkiewicz* 706), *Lachnie-wicz* (XVIII w.) / *Lachnowicz* (PESEL 16 ×); inne odmianki w PESEL-u poświadczane śladowo.

4. Lachowski, Lachowi(e)cki, Lachnicki; Laszewski, Laszkowski, Lac(z)kowski; Lacki. Tworzą polskie nazwiska „szlacheckie”. Najczęstsze dziś *Lachowski* (PESEL 4094 ×) bez wyraźnej geografii; staropolskie: „Johannes, heres de *Lachowo* / *Lachowsky*” (XV SSNO, III: 220); XVI w. Podlasie: „ślachetny Jan *Lachowski*” (SHNOB I: 200); od podstawy *Lachowiec* > „*Lachowiecki* de Lachowce” (1470 SSNO III: 220; PESEL 43 ×); *Lachowicki* (XVI–XVII; PESEL 2 ×). Na Podlasiu koncentrują się *Laszewski* (PESEL 232, głównie pd. Podlasie) i *Laszkowski* (PESEL 483 ×, częste w Suwalskiem); *Lachnicki* (XVI–XVII, PESEL 22 ×) ma transpozycję litewską *La/echnickas* (LPŽ II: 13, 43), zaś *Lackowski* (PESEL blisko 486 ×, częste w pdw. Lubelszczyźnie), odpowiednik litewski *La/eckauskas* (LPŽ II: 13,43). Rzadsze derywaty na *-ski* od *Lacko-*: *Lackowiecki* (43), *Laskowicki* (2). Ruska forma przymiotnika *ljadskij* funkcjonuje jako nazwisko *Lacki* (w XV–XVIII), m.in. na Podlasiu (SHNOB, I: 200) i Rusi; w PESEL-u 70 ×.

5. Lasz(cz)ko, Lac(z)ko, Lachn(i)o, Laszecko. Formant *-(k)o* w językach zachodnioruskich i przyległych gwarach polskich tworzy nazwy osobowe, również odetniczne, np. *Litwin-ko*, *Rus-ko*, *Łem-ko*. Miano osobowe *Ljaško* pojawia się na Rusi pod rokiem 1015 jako jeden z zabójców księcia Borysa (Skulina, 1973, I: 110).

Znane jest na ziemiach WKL, np. „meščanin mesta Grodenskego Jan Bernatovič *Ljaško*” (1556 AVK XXI: 173 i n.); występuje na Białorusi i Ukrainie, a na ziemiach polskich znane od XIV w. (SSNO III: 228), dziś głównie na Zamojszczyźnie (ok. 50 na PESEL 131 ×). W części wschodniej dzisiejszej Białorusi i Ukrainy powstała rzadka dziś w Polsce forma *Laszenko* (PESEL 21). Natomiast forma *Laseczko*, może innego pochodzenia (Rymut 1991: 171), pojawia się śladowo (PESEL 16 ×). Od przymiotnika *ljadskij / lacki* powstało nazwisko *Lacko*, znane już w staropolskim (SSNO III: 221), dziś rzadkie (PESEL 30 ×); podobna postać *Laczko* i *Laczka* (SSNO, l. c.) przypomina wahanie *Lac/czkowicz*, *Lac/czkowski*. Znane na Ukrainie i Białorusi *Lachno* występuje już w XV w., dziś tylko śladowo jako *Lachn(i)o*, ale było podstawą derywacji nazwisk *Lachn-iuk*, *Lachn-owicz*, *Lachn-icki*.

6. Lasze(ok), Laszyk, Lasz(cz)uk. Tworzą zdrobnienia o w funkcji patronimicznej od podstawy *Lach-*. Na ziemiach WKL powstały formacje: *Laszek* (PESEL 60 ×) i jej ruska odmianka *Laszok* (10) oraz częste na całym pograniczu polsko-ruskim nazwy miejscowe *Laszki*. Wołyńsko-białoruskim patronimicum od *Lach* jest nazwisko *Laszuk* (PESEL 1224) głównie Białokopodlaskie (ok. 400), rzadziej Białostockie (ok. 150), znane m.in. w Grodnie; rzadka odmianka *Laszczuk* (PESEL 35) nie tworzy wyraźnej geografii. Z ziemiami WKL można łączyć rzadkie nazwiska: *Lachun-ow*, *Lachun-owicz*, *Lach-aniec*. Rosyjską formę językową posiada nazwisko *Ljaxov*, częste na Białorusi także w transpozycji ortograficznej *Ljaxau*. Na ziemiach Polski etnicznej powstały: *Laszczak*, *Laszczyk*, *Lachcik*, *Lachnik*, występujące głównie na południu kraju.

7. Lenkas i derywaty. W Słowniku nazwisk litewskich (LPŽ, II: 20–21, 57–58) spotykamy liczne odmianki fonetyczne, substytucje słowiańskie i rodzime derywaty nazwiskowe od prastarej nazwy Polaka – *Lenkas* (por. wyżej). Obok podstawowej odmianki fonetycznej *Lenk-* w pisowni nazwisk ujawnia się współczesna wymowa tego wyrazu [l'ank-] i gwarowe (wschodnie) [link-]. Większość derywatów jest tworzona za pomocą formantów zdrabniających w funkcji patronimicznej: *Le/ank-aitis*, *Lank-elis*, rzadkie z sufiksem piętrowym: *Lank-el-aitis*. W materiałach PESEL-u spotykamy zapisy: *Lankajtis* (17) i *Lenkajtiys* (7). Gwarowy formant pejoratywny *-utis* (Otrębski 1965: 264–266) występuje w *Lenk-utis*, może też *Lank-utis* (LPŽ II: 21, 58). Od litewskiej podstawy *Le/ankas* powstały słowiańskie derywaty: znany od XVI w. *Lenkiewicz* (2433) / *Lankiewicz* (PESEL 492 ×), *Lenkiewicz* (398) częstsze w Białostockiem, Suwalskiem, Olsztyńskim i znane na Białorusi; *Lenkowski* (95) / *Lankowski* (30), geografia podobna. Zdaje się to wskazywać na wczesne intensywne kontakty litewsko-polskie na ziemiach WKL, zwłaszcza na Podlasiu oraz przyległych częściach Mazowsza. Nazwiska te wróciły do litewskiego w postaci *Le/ank-evicius*, *Le/ank-auskas* (LPŽ II: 20, 57–58). Najstarszym onomastycznym świadectwem polskiego osadnictwa na Wileńszczyźnie jest nazwa zaścianka *Lenkajnczy* (1501 KDW: 610 „colonia”) koło Podbrzezia na północ od Wilna, zachowana do naszych czasów jako *Linkańce* lub *Lankańce* (WMW: 70–71). Nazwa ta powstała z kontaminacji litewskiego *-onis* (1560 *Lenkonis*, AP II: 351) ze słowiańskim *-ec* (por. obszerniej: Falk 1963).

3. Polak

1. Polanin. Jako etnonim (*Polani, Poleni*) pojawia się na przełomie X/XI w., a w funkcji miana osobowego głównie w niemieckich dokumentach miejskich jako *Polan*, rzadziej *Polin* (ta ostanía jest żydowską nazwą Polaka). Singulativum etniczne *Polanin* występuje od XV w. (SSNO IV: 308), ale patronimicum *Polanin-owic* zanotowano już w XIII: „Benek *Polaninowic / Benek filius Poloni*” (1224 SSNO IV: 308), a „szlacheckie” *Polanin-owski* w stuleciu następnym (oba później nieznane). Nazwisko *Polanin* (PESEL 145 ×, głównie Piotrków – Katowice) zostało zanotowane w XVI w. na Podlasiu (1560 SHNOB II: 41): „Iwan *Pol(i)anin*” i do dziś jest znane w antroponomii rosyjskiej, białoruskiej (Biryła 1969: 312) oraz litewskiej *Polianinas* (LPŽ II: 489), także w niezupełnie jasnej postaci *Polanis* (PESEL 32, głównie na Suwalszczyźnie), które jak litewskie *Palionis* może być innego pochodzenia.

2. Polako/ewicz, Polanowicz reprezentują ruskie patronimica „z *wiczem*”. Na ziemiach Polski etnicznej wszystkie trzy formy są udokumentowane dopiero od XVIII w. (Rymut 1991: 218). Nazwisko *Polakiewicz*, częste na ziemiach WKL, pojawia się w Wilnie w XVII wieku (Zinkevičius 1977: 44) i do dziś jest znane w antroponomii rosyjskiej, białoruskiej (Biryła 1969: 312) oraz litewskiej jako *Po/alakevicius* (LPŽ II: 378, 488). W Polsce *Polakiewicz* (PESEL ok. 1000 ×) nie tworzy wyraźnego areálu, a forma *Polakowicz* (7) pojawia się śladowo. Rzadkie dziś nazwisko *Polanowicz* (PESEL 45 ×) nie występuje w znanych mi dokumentach z ziem WKL.

3. Polakowski, Polanowski, Polaninowski. Najczęstsza dziś forma *Polakowski* (PESEL ok. 3200) jest bardziej rozpowszechniona na północnym wschodzie Polski; znane na Rusi i Litwie jako *Palia/ekauskas* (LPŽ II: 378, 488). W staropolskim obok częstego do dziś *Polanowski* (PESEL 1556 ×, częściej zach. Mazowsze, Kujawy) pojawia się nieznaną później derywat od podstawy singulatywnej *Polanin-owski* (SSNO IV: 308). Nazwisko *Poljanovskij* zanotowano na Białorusi; może tu też należeć litewskie *Po/alinauskas* (LPŽ II: 380, 489). Natomiast częste dziś w Polsce (PESEL ok. 6300 ×), na Rusi i na Litwie nazwisko *Polanski* raczej nie ma związku z nazwą *Polaka*, lecz z *polem*, choć formalnie może być derywatem od *Polan(in)-*; inne derywaty na *-ski* od tej podstawy nie zostały poświadczane na ziemiach WKL.

4. Polak, Polaczycz, Polaczek, Polaczuk. W funkcji miana osobowego *Polak* pojawia się w XIV w. głównie wśród ludności miejskiej (SSNO IV: 307–308), spotykamy je w XVI wieku, także na Podlasiu (SHNOB II: 41), a dziś (PESEL 21 534 ×) częstsze jest na pograniczu niemieckim (głównie Śląsk), rzadziej na wschodzie Polski i całej Rusi, a w litewskim posiada liczne odmianki fonetyczne i fleksyjne świadczące o różnych drogach adaptacji: *Po/aliakas, Po/alekas, Po/aliokas; Polakis, Paliokus* (LPŽ II: 378–380, 448–449). Ruskie patronimicum *Polaczycz* (*Marek, Miško*) zanotowano na Podlasiu (1560–1563 SHNOB, II: 41). Deminutywne patronimicum *Polaczek*, poświadczane od XV w. (SSNO IV: 307), dziś (PESEL 1408 ×) występuje głównie na Śląsku, natomiast *Polaczuk* (PESEL 59 ×), głównie na wschodzie (Białkopodlaskie), nawiązuje do wołyńsko-polesko-białoruskiego areálu formantu *-(cz)uk*. Język ukraiński reprezentują *Polaczenko* (PESEL 16) i zanotowane w dzi-

siejszym Wilnie *Poljaničko*, zaś język rosyjski *Polakov* (PESEL 71 ×), częste na Białorusi i Litwie; śladowo pojawia się (znane w Grodnie) *Polancev* (PESEL 2 ×) i jego patronimicum *Polancewicz* (PESEL 8 ×). Liczne inne derywaty od podstawy *Polan(in)-*, *Polak-* nie obejmują ziem WKL.

4. Podlasiak

Historyczne Podlasie obejmuje dwa regiony etnograficzne, na północy tereny pojańwieskie w dorzeczu górnej Narwi, a na południu środkowego Bugu. Nazwa pojawia się w dokumentach WKL w postaci ruskiej *Podlachia* (1449), *Podljaše* (1495, 1513), a postać polska *Podlasie* (1517) powstała przez etymologię ludową w odniesieniu do *lasu* (por. SSS IV: 172). Nazwa ruska oznacza ‘kraj położony pod Lachami’, co wskazuje na odrębność etniczną jej mieszkańców wobec ludności ruskiej oraz ich związek z Lachami, czyli Polską. Pograniczny charakter Podlasia i zachodzące na nim procesy etno-religijno-polityczne widoczne są w nazwiskach jego mieszkańców. Charakteryzują się one bogactwem wariantów fonetycznych i repertuarem formantów w wyniku różnokierunkowej interferencji polsko-białorusko-ukraińskiej, co prowadzi do licznych dubletów fonetycznych i słowotwórczych.

1. Podlasiak, Podlaszczak. Nazwisko *Podlasiak* (PESEL 403 ×) występuje głównie na Mazowszu i w Łódzkiem; duża frekwencja i geografia przemawiają, że pochodzi od wyrażenia *pod lasem*. Natomiast postać *Podlaszczak* (PESEL 82 ×) powstała zapewne na wzór *Podlaszczuk*, por. niżej.

2. Podlasz(cz)uk, Podlaszczyk. Najczęstsza jest forma *Podlaszuk* (PESEL 49 ×), znana też na Białorusi. Dziś jako etnonim określa ukraińskojęzycznych, bez wyrobionej świadomości narodowej mieszkańców południowego Podlasia, zwanych też *Podlachami* (por. niżej). Rzadsza odmianka *Podlaszczuk* (PESEL 17 ×) przypomina wahanie w *Lasz(cz)uk*, *Polesz(cz)uk* tłumaczące się raczej repartycją odmianek sufiksu *-uk* / *-czuk* niż pochodzeniem od form przymiotnikowych na *-ski* (*sk* + E > *šč*). Odmianka *Podlaszczyk* (PESEL 2 ×) jest polską transpozycją *Podlaszczuk*.

3. Podlasin, Podlasianin / Podlaszanin. Nawisko *Podlasin* (PESEL 269 ×) przeważa na Mazowszu i wygląda na dawną ruską nazwę mieszkańców Podlasia, por. *Rus-in*, *Litw-in*, *Żmudz-in*, *Jatwież-yn* (singulativa etniczne). Dwie pozostałe formacje z produktywnym w języku polskim formantem etnicznym *-anin* pojawiają się w epoce średniopolskiej jako nazwa mieszkańca regionu z ruskim *-š-*: *Podlaszanin* XVI–XVIII w. i z polskim *-s-*: *Podlasianin* od XVIII do dziś (Sulisz 1969: 313), ale jako nazwiska w PESEL-u nie zostały odnotowane.

4. Podlacki, Podlaski, Podlaszecki / Podlasiecki. Postać ruska *Podlacki* dziś już rzadka (PESEL 39 ×) i pierwotnie mogła się odnosić do różnych części pogranicza, niekoniecznie *Podlasia*. Jej polski odpowiednik *Podlaski* jest rozpowszechniony głównie na Mazowszu (Warszawskie 224, Ciechanowskie 151, Radomskie 92, Włocławskie 81) i Lubelszczyźnie (133), ale nie wszystkie nazwiska udokumentowane w PESEL-u (1561 ×) muszą mieć związek z *Podlasiem*, lecz

jak *Podlasiński* (ok. 750), *Podlaszewski* (ok. 550) i szereg innych pochodzi od *pod lasem*, jak *Podlasiak*. Jedynie śladowe *Polaszecki* (PESEL 2 ×) i *Podlasiiecki* (PESEL 5 ×) można tu zaliczyć.

5. Podlach(a), Podlasz. Wyglądają na przezwiskowe (ekspresywna mutacja, adideacja do formantu *-och-* o takiej funkcji). Formy *Podlasz*, jak zauważa M. Sajewicz (1997: 96), używa białoruskojęzyczna ludność okolic Narewki wobec ukraińskojęzycznych mieszkańców Bielska i Kleszczel. Jako nazwisko *Podlasz* (PESEL 52 ×) występuje dziś w różnych częściach Polski; podobnie *Podlach* (PESEL 108 ×) i rzadsze *Podlacha* (PESEL 54 ×).

5. Poleszuk

Nazwa *Polesia* pojawia się w 1274 w związku z Kopylem, stolicą księstwa kopylsko-słuckiego (por. SSS IV: 185). Jako region geograficzny obejmuje dorzecze Prypeci, sięgając na zachodzie po środkowy Bug, którego lewe dorzecze nosi dziś nazwę Polesia Lubelskiego. W gwarach białoruskich Polesia Rzeczyckiego *paleśse* występuje jako nazwa terenu bagienno-porośniętego niskim lasem (Murzajev 1984: 448). Położone na niesprzyjającej osadnictwu peryferii Białorusi, Ukrainy i Polski nie tworzy spójnego regionu etnolingwistycznego, a przytoczony przez M. Vasmera (Fasmer, III: 309) etnonim *Poleščanin* nie posiada dokumentacji źródłowej.

Nazwa *Poleszuk* w miejsce nieco starszej *Pińczuk* szerzy się w 2. poł. XIX w., zaś samo Polesie Pińskie odpowiada geograficznie dawnej *Czarnej Rusi* (o motywacji semantycznej tych nazw por. Moszyński 1926: 9–15). Ze względu na podobną strukturę morfo-fonetyczną podstawy, bliskość językową i sąsiedztwo geograficzne nazwiska (od)etnicznie mieszkańców Polesia przypominają Podlasie.

1. Polesz(cz)uk, Polisz(cz)uk, Polesiuk, Polesiczuk. W materiałach PESEL-u najczęstsze jest nazwisko *Poleszczuk* (414 ×) występujące częściej na pd. Podlasiu, Lubelszczyźnie, a po 1945 na ziemiach północno-zachodnich; znane jest także na Białorusi (Grodno ks. tel. 20 ×). Wymowę ukraińsko-poleską reprezentuje *Poliszczuk* (PESEL 101 ×, dziś głównie na Śląsku; Grodno 7 ×) oraz *Poliszuk* (PESEL 322 ×, z tego ponad 100 w Chełmskiem), natomiast do areału białoruskiego nawiązuje najczęstsze na Podlasiu *Poleszuk* (PESEL 163 ×), głównie w Białostockiem (60), które weszło w XIX w. w obieg literacki i naukowy, mimo że zarówno na Rusi jak i w Polsce nazwiska związane z Polesiem zawierają grupę *-šč-*, a więc pierwotną formę **Polesćuk*, a nie **Polesjuk*. Śladową dokumentację w PESEL-u mają nazwiska *Polesiuk* (PESEL 9 ×) i derywat *Polesiczuk*.

2. Polesz(cz)ak, Polisz(cz)ak; Poles(i)ak, Polisiak. Najbardziej rozpowszechnione (i zaświadczone na Białorusi) jest nazwisko *Poleszak*, jako polska nazwa mieszkańców Polesia. W materiałach PESEL-u (1034 ×) najczęstsze jest w Lubelskiem (ponad 700), a znana głównie z Rzeszowskiego forma *Poliszak* (PESEL 145 ×) może pochodzić z Rusi Czerwonej (wobec *-(cz)uk* na Wołyniu, Polesiu i pdz. Białorusi). Formy nazwiskowe *Poleszczak* (dziś nieznana), *Poliszczak* (9), *Polisiak* (8) w materiałach PESEL pojawiają się śladowo. Natomiast nowsza polska formacja

Polesiak (PESEL 290 ×) i jej wariant fonetyczny *Polesak* (15) podobnie jak *Podlasiak* występują raczej w centrum kraju.

3. Poleski, Poliski, Poliszewski. Najczęstsze z nich *Poleski* (PESEL ok. 220 ×) nie tworzy wyraźnej geografii i może pochodzić od wyrażenia *po lesie* ‘przy lesie’ jak *po górze, po morze*. Fonetyczna forma ukraińska *Poliski* pojawia się w PESEL-u śladowo (7), natomiast *Polesiński* (PESEL 120 ×) występuje głównie na Lubelszczyźnie i zostało zapewne utworzone od podstawy singulatywnej **Poles-in-*, poświadczonej w rzadkim nazwisku *Poles-in-ek* (PESEL 10 ×), jak w triadzie *Litwin – Litwiński – Litwinek* itp.

4. Pole/siewicz, Pole/szkiewicz, Polisiakiewicz z ruskim „*wiczem*” są, podobnie jak polskie „szlacheckie” na *-ski* ze względu na strukturę społeczną Polesia, rzadkie, raczej nowszego pochodzenia, PESEL: *Polesiewicz* i *Poleszkiewicz* (dziś nieznane), *Polisiewicz* (8), *Poliszkiewicz* (43) z fonetyką ukraińską występuje głównie na Podlasiu. Częstsza jest forma *Polisiakiewicz* (PESEL 55 ×) utworzona od podstawy *Polisiak* (por. wyżej).

5. Poleszko (15), **Poliszko** (6), **Poleszek** (1), **Poliszok** (1), **Poleszczyk** (11). Występują śladowo i nie wszystkie muszą mieć związek z nazwą *Polesia*, jak np. *Polesconis* (1380 SSNO IV: 309) koło Przemyśla.

6. Polech, zapewne przezwiskowe jak *Podlach*, pojawia się w funkcji nazwiska głównie na Podlasiu (ok. 50 na 76 w PESEL-u). Występuje w gwarach rosyjskich (Mosalsk, Kaługa, Brjansk) w znaczeniu ‘mieszkaniec lasów’, ale nieznane mi jest z Polesia.

C. INNE ETNONIMY

1. Tatar

Początki osadnictwa tatarskiego na ziemiach WKL sięgają pierwszej połowy XIV wieku, a ze stuleci następnych posiadamy liczne dokumenty dotyczące Tatarów litewskich, nie znalazłem w nich jednak odetnicznych nazw osobowych. Dopiero w materiałach PESEL-u spotykamy bardzo liczne antroponimy od podstawy *Tatar-* (ponad 11 000 użytkowników). Koncentrują się one w Polsce południowej i na ziemiach zachodnich. Na związek danego nazwiska „tatarskiego” z ziemią WKL wskazywać może jego postać fonetyczna, formant oraz historyczna i współczesna jego geografia.

1. Tatar, Tatara, Tataro; Tatarzyn. Są prymarnie nazwami etnicznymi. Dwie pierwsze formy występują głównie w Małopolsce i na Śląsku: *Tatar* (PESEL 2133 ×), *Tatara* (PESEL 2359 ×), natomiast bardzo rzadkie nazwisko *Tataro* (PESEL 11 ×) spotykamy na Litwie w okolicach Ejszyszek, LPŽ II: 1026, zawiera charakterystyczny dla polszczyzny WKL formant antroponimiczny *-o*. Poświadczony od XV wieku (1439 Rymut 1991: 273) nazwisko *Tatarzyn* jest ruską formacją tego etnonimu (*Tatarin*), powszechną w XVI–XVII w. (Sulisz 1969: 321), dziś jako nazwisko rzadkie: *Tatarzyn* (PESEL 86), *Tataryn* (40). Stał się on podstawą kilku derywatów litew-

skich, m.in. *Tatarin-avič-ius* (LPŽ II: 1026). Obie formy *Tatar* (rzadkie) i *Tatarzyn* (częste) zostały poświadczane na Podlasiu (SHNOB II: 142).

2. Tataro/ewicz, Tatarynowicz, Tatarunowicz, Tataronicz. Ruskie patronimica „z wiczem”. Formy *Tatarowicz* (PESEL 299 ×), *Tatarewicz* (184) są nieco częstsze na północnym zachodzie Polski, ale nieznanne na ziemiach WKL, gdzie dziś w białoruskim i litewskim (*Tatarinavičius*) dominuje *Tatarynowicz* (PESEL 556 ×). Udokumentowane w XX wieku śladowo *Tatarunowicz* (Koszalińskie) reprezentuje „piętrowe” patronimicum oparte na litewskim *Tatar(i)unas* ‘(syn) Tatara’, por. *karal-iunas* ‘syn króla, królewicz’ (Otrębski 1965: 206), zaś również śladowe *Tataronicz* jest patronimicum od litewskiego *Tataronis* (PESEL 4) z tworzącym na Litwie wschodniej nazwiska sufiksem *-(i)onis* (ibidem: 204). Staropolskie *Tatarczyc(z)* (1437 Rymut 1991: 273) i śladowe *Tatarycz* sugerują ruskie pochodzenie.

3. Tatarczuk, Tatarczuch, Tatarczak. Forma *Tatarczuk* występuje w ukraińskim, białoruskim i litewskim (*Tatarčiukas*) oraz na Podlasiu (PESEL 691 ×); odmianka *Tatarczuch* (PESEL 409 ×) jest hiperyzmem, jak *Mniszech* z *Mniszek*, na tle pd.polskiej zmiany *-ch* w *-k*. Formacja *Tatarczak* znana od XVIII w. (1726 Rymut 1991: 273), występuje dziś głównie w Lubelskiem (PESEL 526 ×).

4. Tatar(in)ow, Tatarincew, Tatarkin, Tatarenko. Rzadkie na obszarze Polski etnicznej i WKL reprezentują język rosyjski i ukraiński (*Tatarenko*). Formę spolonizowaną *Tatarzynow* zanotowano w XVI wieku na Podlasiu (1551 SHNOB II:143), dziś w Chełmskiem: *Tatarynow* (PESEL 25 ×), w Grodnie i Wilnie; *Tatarow* na Białorusi i śladowo w Polsce (7), podobnie rosyjskie *Tatarincew*. Ruskie formy *Tatarkin* (21) i *Tatarenko* (36) występują głównie na Podlasiu.

5. Tatarelis. Jako nazwisko z litewskim sufiksem deminutywno-patronimicznym *-elis* zostało zapisane w XVII-wiecznym Wilnie: „Jendrzey *Tatarelis*”, gen. sg. *Tatarel-a*, fem. *Tatarel-owa* (Zinkevičius 1977: 210). Forma ta występuje do dziś na Litwie, skąd śladowo w Polsce: *Tatarelis* (10 Zamojskie). Od etnonimu *Totorius* ‘Tatar’ utworzono również patronimiczne *Totoraitis*, zaś od podstawy *Tatar* wspomniane wyżej derywaty: *Tatarin-as*, *Tatarinavič-(i)us*, *Tatarincev-as*, *Tatar-(i)unas* (LPŽ II: 1026,1057) i znane tylko w Polsce *Tatar-onis* (PESEL 4 ×).

Polskie „szlacheckie” nazwiska na *-ski* od etnonimu *Tatar*: *Tatarski* (532), *Tatarzyński* (174), *Tatarowski* (124), *Tatarzycki* (116) oraz inne derywaty (Rymut 1991: 273) nie wykazują związków geograficznych z ziemią WKL i nie występują w transpozycjach litewskich.

2. Żyd

Odetniczne nazwy osobowe Żydów na ziemiach WKL pojawiają się w dokumentach Metryki Litewskiej oraz w «Aktach o Jevrejach» wydanych przez Wileńską Archeograficzną Komisję, m.in. typu szlacheckiego na *-ski*: *Żydecki*, *Żytkowski* [Żydkovki] (AVK XXVIII: 425) i w innych dokumentach ruskich „z wiczem”: *Żydowicz* i wskazujące na pośrednictwo litewskie **Żydaitis* > *Żydajciowa*, **Żydelis* > *Żyd-el-ewicz* (Zinkevičius 1977: 224). Znacznie więcej spotykamy ich w materia-

łach PESEL-u oraz w «Słowniku współczesnych nazwisk litewskich» (LPŽ). Forma i geografia niektórych z nich wskazuje na przybyszów z WKL.

1. Żyd(owin), Żydko, Żydaczko, Żydek, Żydaczek. Używane przez wieki appellativum etniczne w funkcji miana osobowego *Żyd* (SSNO VI: 374) i singulativum *Żydowin* (1204 Rymut 1991: 308) dziś w funkcji nazwiska nie występują, zapewne ze względu na nacechowanie negatywne. Formacja kresowo-ruska na *-o* (Kurzowa 1970) *Żydko* została zapisana w 1384 (SSNO VI: 375), dziś występuje śladowo (PESEL 2 ×), częste na Białorusi (Biryła 1969: 150; znane w Grodnie). Zdrobnienie *Żydek* występuje od 1385, w XVI wieku znane było na Podlasiu (1573 SHNOB II: 210), dziś bardzo częste (PESEL 3442 ×), ale bez wyraźniej geografii. Formacja *Żydaczek* (35) i śladowe *Żydaczko* mogą pochodzić z Rusi, por. *Żydawców* koło Lwowa.

2. Żydziec, Żydowiec, Żydaniec. Nazwiska odetniczne typu ruskiego na *-ec* (*Litwiniec, Rus(in)ec, Lachowiec*) występują już w epoce staropolskiej: *Żydziec* i *Żydowiec*, z także z imionami chrześcijańskimi (*Nicokaus, Petrus*, SSNO VI: 376), a dzisiejsza geografia nazwiska *Żydowiec* (PESEL 29 ×) od Białegostoku po Szczecin sugeruje związek z WKL, gdzie również powstało *Żydaniec* (PESEL 49, głównie Olsztyńskie i Suwalskie), z formantem *-aniec* (kontaminacja lit. *-onis* z słowiańskiego *-ec* (Falk 1963)).

3. Żydowicz, Żydko/ewicz, Żydanowicz, Żydałowicz, Żydelo/ewicz. Reprezentują ruskie patronimica „z *wiczem*” poświadczone od XV wieku: *Żydowicz(z)* i nieznanne później *Żydowowicz(z)* dziś przeważa na ziemiach północno-zachodniej Polski (PESEL 296 ×); występuje w białoruskim *Żid(k)ovič* (Biryła 1969: 150) i litewskim (por. niżej). Formy *Żydkiewicz* (62) i *Żydkowicz* (4) nie tworzą wyraźnej geografii. Formacja *Żydanowicz* (PESEL 73 ×), głównie Suwalskie, Olsztyńskie i Elbląskie, odpowiada lit. *Żydanavičius* i może pochodzić od *Żydo/anis*. Natomiast *Żydałowicz* (PESEL 20 ×, głównie Pomorze Zach.) wygląda na zniekształcone fonetycznie *Żydelo/ewicz* (Wilno XVII w., Zinkevičius 1977: 224), lit. *Židelevičus*, od patronimicum *Židelis*; mniej pewny związek z formacją *Żydołowicz* (PESEL 17 ×). Tu też należy staropolskie *Żydowczyc(z)* utworzone od podstawy *Żydowo*, znanej jako nazwisko do dziś (PESEL 88 ×).

4. Żydowski, Żydecki, Żydaczewski, *Żydowiecki, Żydzianowski, ze „szlachackim” *-ski*. Forma *Żydowski* (SSNO VI: 376), a później też na wschodzie (SGK, indeks nazwisk: 376), dziś nie tworzy wyraźnej geografii (PESEL 151 ×); podobnie *Żydaczewski* (109) od *Żydaczek* lub od miasta *Żydaczów* (Lwowskie). Rzadka, starsza forma *Żydecki* (PESEL 33 ×) zostało przejęte do litewskiego *Žydeckas, Zideckis* (LPŽ II: 1329); por. też rosyjskie *Židoveckij* wyglądające na pożyczkę z polskiego (w PESEL-u brak). Rzadka forma *Żydzianowski* (PESEL 15 ×, Gdańskie) przypomina interfiksem *-an-* formację *Żydanowicz*.

5. Żydak, Żydział, Żydział, Żydział, Żydział, Żydział, Żydział. Spośród formacji na *-ak* (*Żydział, Żydział, Żydział*) najbliższe terytorialnie ziemiom WKL jest częste na Podlasiu *Żydak* (PESEL 215 ×). Tu też zapisano w XVII wieku formę *Żydział* (1662 SHNOB II: 210), znaną dziś jako zdrobnienie na północnym wschodzie, ale nie w funkcji nazwiska (brak w PESEL-u). Śladowe w XX wieku *Żydział* wyglą-

da na transpozycję litewskiego *Žy/idiunas* (LPŽ I: 1330). Formacja *Żydzenia* (Podlasie 1551, SHNOB) zawiera białoruskie deminutivum *-enja(t)-*. Śladowe *Żydenko* pochodzi z Ukrainy.

6. Żydok, Żydkow. Reprezentują język rosyjski: *Żydok* (PESEL 35 ×) odpowiada polskiemu *Żydek*. Forma *Żydkow* (PESEL 4 ×), częsta dziś na Białorusi i Litwie, jest patronimicznym possessivum. Etonim *Żyd* posiada w Rosji charakter silnie przewziwkowy wobec neutralnego *Jevrej*; w polskim odwrotnie.

7. Żydel(is), Żydonis, Żydzionas, Żydaitis, *Żydis; Żydkus, Żydkevičius, Żydeckis, Żydinskis, Żydlinkas (LPŽ II: 1129–1330). Reprezentują litewski system derywacji oraz transpozycje form słowiańskich, w tym nieznanymi dziś w polskim **Żydzinski* (jest w SGK, indeks nazwisk: 376) i **Żydliński*, por. *Żydlewicz, Żydlewski, Żydlicki* (PESEL rzadkie, bez wyraźnej geografii). Do języka polskiego została przyjęta postać *Żydelis* (1573 Podlasie, SHNOB II: 210) oraz w transpozycji słowiańskiej *Żydel* (XVII w. Wilno, Zinkevičius 1977: 224), znana do dziś (PESEL 36 × bez wyraźnej geografii). Formy *Żydonis* (41 ×) i zapewne deminutivum *Żydonik* (61) wstępują głównie w Olsztyńskim, co wskazuje na ich litewsko-wileńskie pochodzenie; podobnie *Żydzis* (PESE 5 ×, Pomorze), dziś nieznanie na Litwie. W XVII-wiecznym Wilnie zanotowano fem. *Żydajć-owa* (ibidem), masc. *Żyda/ojć* reprezentuje litewskie patronimicum *Žid-aitis*.

3. Karaim

Zachowany do dziś dialekt Karaimów trockich został utrwalony w literaturze pięknej, religijnej i folklorze; doczekał się też (wraz z pozostałymi odmiankami: łucko-halicką i krymską) kilku opracowań naukowych. Wśród zgromadzonych nazwisk w «Słowniku karaimsko-rosyjsko-polskim» (1974: 674–680) brak jednak derywatów (od)etnicznych, są tylko appellativa: *Karaj* ‘Karaim’, fem. *Karajka, Karajkaćex* ‘młoda Karaimka’, por. *karajlyx* ‘lud, wiara karaimska’.

W materiałach PESEL-u występują nazwiska *Karaim* (68) bez wyraźnej geografii, z formantami rosyjskimi *Karaim-ow* (12), *Karaj-ew* (4), ze szlacheckim *-ski*: *Karaj-ewski* (2), *Karaj-an-owski* (1), oraz wskazujące na pośrednictwo litewskie *Kara-is, Karaj-an-is* (po jednym nazwisku).

Etonim *Karaj-im* pochodzi od hebrajskiego *kara-* ‘czytać, recytować’, w dialekcie trockim ‘śledzić, obserwować, (?) badać Pismo Święte’. W dokumentach WKL (m.in. orzeczeniach sądu w Birżach) funkcjonowało wyrażenie *Żyd Karaim*. Toponimicznym świadectwem obecności ludności karaimskiej na ziemiach WKL jest nazwa wsi pod Birżami *Karaimiškis* oraz dzielnicy (i ulicy) w Trokach *Karaimszczyzna*.

2. DERYWACJA NAZWISK

Utworzone od etnonimów nazwiska mogą być: (1) równe etnonimom, czyli prymarne nazwiska etniczne; (2–12) utworzone od etnonimu za pomocą formantu, czyli sekundarne nazwiska etniczne (odetniczne). W zależności od typu formantu i innych

rodzajów derywacji nazwiska od etnicznych podzielić można na kilka subkategorii: (2–3) patronimiczno-habitatywne, (4) odmiejscowo-szlacheckie, (5–10) deminutywno-patronimiczno-habitatywne, (11–12) ekspresywno-przezwickowe, (13) paradygmatyczne, (14–16) zapożyczone i transponowane, (17) przeniesione. Większość formantów jest pochodzenia słowiańskiego (1–14), niektóre pochodzą z języka litewskiego (15) lub zostały do niego zapożyczone z polskiego i białoruskiego (16); są także nazwiska przeniesione z nazw krajów (17).

1. Nazwiska etniczne prymarne *-(j)an, -in, -(j)anin*

Są dziedzictwem epoki prasłowiańskiej, kiedy od nazw plemiennych na *-jan-e/-ĕn-e* tworzone określenia jednostkowe przez zmianę liczby mnogiej na pojedynczą, co do dziś utrzymało się w areale zachodniosłowiańsko-słoweńskim (Kreja 1992). Z ziem WKL pochodzą formacje *Rusjan*, *Żmudzian*, *Litwian* (toponim *Litwiany* w Święciańskim) i *Gudzian*, natomiast *Gudan(iec)* jest transpozycją litewskiego *Gudonis*. Staropolskie *Litwan*, podlaskie *Rusan*, suwalskie *Polanis* mogą być innego pochodzenia. Nazwisko *Polan*, częste na zachodzie Polski, na ziemiach WKL pojawia się rzadko.

Formant *-in* tworzy singulativa na prawie całym obszarze słowiańskim poza Polską (Lindert 1967, Sulisz 1969), dlatego formacje *Litwin*, *Żmudzin*, *Łotwin*, *Jaćwieżyn*, *Gudzin*; *Rusin*, *Tatarzyn*, *Żydowin* wyprowadzać należy z języków ruskich.

Już w epoce prasłowiańskiej powstało singulativum etniczne *-jan-in/-ĕn-in* (Trubačev 1982) reprezentowane w naszym materiale przez *Jaćwieżanin*, *Podlasianin*, *Polanin* i XIX-wieczne *Rosjanin*. W wyniku procesów historycznych formant *-(j)anin / -(j)anie* utracił swą denotację etniczną i tworzy dziś nazwy mieszkańców miast, regionów i krajów.

2. Nazwiska habitatywno-etniczne na *-ec (-owiec, -awiec)*

Nazwy mieszkańców na *-ec* występują poza językiem polskim na prawie całej Słowiańszczyźnie (Lindert 1967, Sulisz 1969). Dlatego rozpowszechnione na ziemiach WKL *Litwiniec*, *Lit(o)owiec*, *Łatwiec*, (?) *Jadwidziec*, *Rus(in)iec*, *Żydowiec*, dziś rzadkie jako nazwiska, ale udokumentowane w XV–XVI w., należy traktować jako formacje zachodnioruskie.

3. Bojarskie nazwiska patronimiczne „z wiczem”

Wskazujące pierwotnie na pochodzenie patronimica prasłowiańskie na *-(ov)itjopełnią* na obszarze lechicko-ruskim u zarania państwowości w IX–XI w. funkcję nazw rodowych, a wahania typu *Obodrane / Obodrici*, *Dědošane / Dědošici*, *Łędjane / Łęddici* i rozpowszechnione na Rusi etnonimy typu *Dregoviči*, *Radimiči*, *Kriviči* są świadectwem procesów, które w Polsce doprowadziły w XV–XVI w. do zaniku wspólnoty rodowej i związanych z nią nazw na *-(ow)ice*.

Na Rusi litewskiej i moskiewskiej jest to najczęstszy typ patronimicznego nazwiska bojarskiego „z wiczem” (Unbegaun 1972/1995: 14–15), tzn. nowszą, ale już prasłowiańską odmianką *-ov-itjo-*, w której pierwotnie posesywnie *-ov-* pojawia się głównie po końcowej spółgłosce podstawy słowotwórczej (Rymut 1973). Formant *-(o/ew)icz* i jego polska transpozycja fonetyczna *-(o/ew)ic* może być dodawany do różnych podstaw: (a) właściwego etnonimu: *Litwinowicz(z)*, *Żejmajciowicz* *Żmudzinowicz*, *Łotwinowicz*, **Łotwicz* (toponim *Łotwicze* koło Połonki w Nowogródku), *Łotyszewicz*, *Gudowicz*, *Rusowicz*, *Lachowicz*, *Polanowicz(z)*; (b) formy zdrobniałej: *Łatyszkiewicz*, *Ruskiewicz*, *Laszkiewicz*, *Pole/iskiewicz*, *Żydkiwicz*; (c) formacji polskiej (mazowieckiej) na *-ak*: *Rusako/ewicz*, *Polako/ewicz* lub ruskiej na *-in*: *Rusiniowicz*, *Gudzinowicz*; (d) zeslawizowanej formacji litewskiej na *-ila(s)*, *-elis*, *-onis*: *Rusił(t)owicz*, *Rusielczyk*, *Żydelowicz*; *Gudanowicz*, *Rusano/ewicz*, *Tataronicz*.

Jak wiadomo, nazwiska tego typu od XVII wieku szerzą się na ziemiach Polski etnicznej kosztem średniowiecznych na *-ic* utrwalonych w formacjach *Litwic*, *Ruszczyc*, *Rusielczyk*, *Tatarczyk*.

4. Odmiejscowe nazwiska szlacheckie na *-ski*

Jak wykazał J. Matuszewski (1975), polskie odmiejscowe nazwisko typu „szlacheckiego” powstało na gruncie polskim w XIV–XV w. pod wpływem zachodnich instytucji feudalnych w związku z dziedziczną własnością ziemi, od której nazwy tworzono miano posiadacza za pomocą relacyjnego przymiotnika odmiejscowego na *-ski*. Atrakcyjność społeczno-obyczajowa i łatwość tworzenia derywatów przymiotnikowych spowodowała niezwykłą ekspansję tej formacji, która objęła wszystkie grupy społeczne, etniczne i religijne mieszkańców Rzeczypospolitej. Z języka polskiego nazwiska na *-ski* zostały przetransponowane na język litewski w różnych odmiankach: *-auskas*, *-inskas*, *-eckais*, *-icka/is*, *-ackas*, por. niżej. Rozpowszechniły się w białoruskim i ukraińskim, a w języku rosyjskim nazwiska na *-s/ckij* z akcentem na przedostatniej sylabie (w przeciwieństwie do rodzimych typu *Trubeckoj*) B. Unbegaun (1972/1995: 105, 216, 238, 245) uważa za wynik wpływu polskiego. Również w świecie zachodnim nazwiska na *-ski* są traktowane jako wyznacznik polskości.

Na ziemiach WKL formant *-ski* tworzy przymiotnikowe nazwiska od etnonimów: *Litewski*, *Żmudzki*, *Łotewski*, *Ruski*, *Podlaski*, *Pole/iski*, *Tatarski*. Może też być dodawany do podstaw poszerzonych o inne sufiksy: *-o/ew-* *Litwinowski*, *Łotyszewski*, *Gudowski*, *Rus(in)owski*, *Lachowski*, *Pol(a)kowski*, *Poliszewski*, *Żydowski*, *Karajewski*; *-in-* *Litwiński*, *Żmu(j)dziński*, *Jadźwiński*, *Rusiński*, *Tatarzyński*, *Karański*. Niektóre z nich są pochodzenia litewskiego: *-el-* *Gudelski*, (?) *Żydelski*; *-il-* *Rusiłowski*; *-an-* (lit. *-on-*) *Gudanowski*, (?) *Rusanowski*, (?) *Żydzianowski*; białoruskiego: *-ej-* *Żmudziejewski*, *Gudziejewski*. Nazwiska utworzone od nazw regionów należy traktować jako nomina originis, tzn. przybyszów z *Litwy*, *Żmudzi*, *Łotwy*, *Rusi*, *Podlasia*, *Polesia* do Korony. Niektóre formacje na *-ski* od etnonimów reprezentują patronimica, por. u N. Treпки «Liber chamorum» (XVII w.): „*Rusinowski* nazywał się miejski syn [...] *Rusinów syn*” (Smoczyński 1968: 254). Na ziemiach WKL są to

również odmiejscowe XIX-wieczne nazwiska żydowskie typu: *Wileński, Trocki, Jaszkański, Lidzki, Grodzieński, Stonimski, Wołkowyski, Białostocki, Zabłudowski* itd.

5. Nazwiska z formantem *-ek, -ko*

Z badań Z. Kurzowej (1970) nad rzeczownikami męskimi na *-o* wynika, że formant *-ko* w funkcji antroponimicznej jest późnoprąsłowiańską innowacją o zasięgu bałkańsko-karpacko-zachodnioruskim, która w epoce historycznej objęła Podlasie, większość Mazowsza, Lubelszczyznę i Małopolskę wschodnią. W języku białoruskim, ukraińskim oraz w całej polszczyźnie kresowej jest to najczęstszy formant mianotwórczy o funkcji strukturalno-patronimicznej, por. *Litwin – Litwinko* (od XVI w.), *Rusin – Rusko*, rusko-kijowskie *Ljaxъ – Ljaško* (XI w.), *Polech – Pole/iszko, Żyd – Żydko*. Odpowiednikiem polskim są oddeminutywne patronimica na *-ek*: *Litwinek* (XV w.), *Łatyszek, Rusek* (XV w.). Jak zauważa V. Simovyč (1929: 16), staropolskie imiona na *-ek* w kronikach czerwonoruskich są transponowane na *-ko*, np. *Łokietek* > *Łokotko*. Poszerzone o różnego rodzaju (głównie zdrobniająco-ekspresywne) intermorfy: *-š-, -č-, -n-* odmianki tego sufiksu tworzą na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej nazwiska na *-Vszko, -Vczko, -Vnko*. Spotykamy też hybrydy litewsko-polskie na *-uć-ko* (Trypućko 1982) i transpozycje z tego języka z formantem *-ejko*.

6. Nazwiska na *-ik, -czyk*

Prąsłowiański przyrostek zdrobniający *-ikъ* na obszarze południowopolsko-słowacko-czeskim pełni funkcję antroponimiczną (hipocoristica, patronimica). Nazwiska na *-ik* występują też w językach zachodnioruskich. W epoce średniopolskiej powstał formant *-czyk* drogą absorpcji w rzeczownikach na *-ec*: *krawiec – krawczyk*. Specjalizuje się on w nazwach mieszkańców miast i obcych krajów (Sulisz 1969). Obie odmianki tworzą odetniczne nazwiska mieszkańców WKL: *Litwinik / Litwińczyk, Litowczyk, Żamojdzik, Żmudzik, Rusik* i z litewskim *-el-*: *Rusielik / Rusielczyk; Laszyk* (XVII w.), *Polasz(cz)yk, Podlaszczyk, Polesz(cz)yk, Tatarzyk* (XVII w.), *Żydzik*. Zapewne z polskiego formant *-czyk* dostał się do antroponimii białoruskiej, ukraińskiej, a w rosyjskim *-(cz)ik* tworzy ironiczne nazwiska Żydów: *Sołovejčik, Limončik, Černomordik* itp. (Unbegaun 1972/1995: 26). Można więc uznać formant ten za innowację antroponimiczną języków dawnej Rzeczypospolitej, dziś już nieproduktywną.

7. Nazwiska na *-(j)ak, -czak*

W areale zachodniosłowiańskim formant ten tworzy nazwy mieszkańców (Lindert 1965, Sulisz 1969), które powstały zapewne przez ekspresywne skracanie dawnych etnonimów na *-jan(-in)-*: *Słowianin – Słow(i)ak, Polanin – Polak, Ślężanin – Ślężak* (XVI w.). Najbardziej rozpowszechniony jest na północy Polski, gdzie na Mazowszu wyparł z funkcji patronimicznej formację *-ę(t)-* (Taszycki 1933). W epoce

średniopolskiej pojawia się twarda odmiana sufiksu *-ak*, np. XVI-wieczne *Litwak*, *Rusak*, a w nazwach mieszkańców *-czak*: *Litwińczak*, *Laszczak*, *Podleszczak*, *Pole/isiczak*, *Tatańczak*. Najbardziej jednak w gwarach są rozpowszechnione formacje z *-(j)ak*: *Lit(e)wiak*, *Żmudziak*, (?) *Jadwiżak*, *Polak*, *Podlasiak*, *Pole/isiak*, *Żydziaak*. Jako mazowizm należy traktować poleską nazwę mieszkańców historycznej Litwy: *Litwaki* (Obębki 1936: mapa) oraz określenie Żydów przybywających pod koniec XIX wieku do Kongresówki po pogromach w Rosji – *Litwacy*. Również pochodzenia mazowiecko-podlaskiego jest polska nazwa ludności białoruskiej *Rusaki*, utrwalona w toponimii WKL, m.in. w rejonie Braśławia, Postaw, Wilna, Lidy, Wołożyna, Stołpców, Słonima, Szczuczyna, Grodna, Nowogródka i Białegostoku. Ale u Stryjkowskiego nazwa ta odnosi się do całej ludności ruskiej.

8. Nazwiska na *-uk*, *-czuk*

Mimo że pochodzenie tego formantu nie zostało dotychczas ustalone i nie można wykluczyć wpływu tatarskiego (Lindert 1972), zwraca uwagę podobieństwo fonetyczne, repartycja morfonologiczna i tożsamość funkcji znaczeniowej (deminutiva, patronimica, habitativa) względem omówionych wyżej *-(cz)ik* i *-(cz)ak*. Formant *-(cz)uk* pojawia się już w średniowieczu na Rusi Czerwonej (SSNO, 1993: 157–158) a rozpowszechnia w XVII–XVIII wieku w różnych częściach dzisiejszej Ukrainy zachodniej, Polesia, Podlasia, południowo-zachodniej Białorusi, oraz na pograniczu Mazowsza i na Lubelszczyźnie wschodniej. Na ziemiach WKL tworzy odetniczne patronimica oraz nazwy mieszkańców w odmiance *-czuk*, np. *Wileńczuk*, *Kowieńczuk*, *Oszmiańczuk*, *Pińczuk*. Formant występuje w różnych odmiankach morfonologicznych: *Litwiniuk* / *Litewiuk* / *Litwińczuk*, *Żemajduk* / *Żemajdziuk*, (?) *Jadwiżuk*, *Guziuk*, *Rusiniuk* / *Ruszczuk* / *Rusajczuk*, *Laszuk* / *Laszczuk*, *Polaczuk*, *Podlaszczuk* / *Podlaszuk*, *Polesiuk* / *Polesiczuk* / *Po/iszczuk*, *Tatańczuk*, *Żydziuk*.

9. Nazwiska na *-one/ok*

Formant *-onok* w północno-wschodnich gwarach białoruskich (połocko-witebskich, a w granicach II RP w Braśławskim i Dziśnieńskim) tworzy jak w rosyjskim deminutiva żywotne, hipocoristica i patronimica od trzech zamieszkujących tam w epoce historycznej grup etnicznych: Litwinów, Łotyszów i Białorusinów. Formant ten występuje z polską *-onek* lub ruską *-onok* wokalizacją końcowego jeru twardego: *Litwinionek*, *Litwionek/ok*; *Ło/atyszone/ok*, *Rusionek*, *Rusiczonek*.

10. Nazwiska na *-e/anko*

Formant *-e/anko* tworzy nazwiska patronimiczne na prawie całej Ukrainie wschodniej (w XVII w. wśród atamanów kozackich) oraz pdw. Białorusi (Homelskie, Mohylewskie). Natomiast postać *-(j)anko* jest charakterystyczna dla polszczyzny wileńskiej. Obie odmianki tworzą patronimica odetniczne na Ukrainie i Białorusi:

Litwinienko / Litwinianko, Łotwinienko / Łotyszenko, Rusenko / Rusianko, Lasz(cz)enko, Polaczenko, Tatarenko, Żydenko. W wyniku zmiany nieakcentowanego *o* w *a* w białoruskim pojawiają się nazwiska typu *Łukaszenka* na całym obszarze tego języka.

11. Nazwiska z formantami ekspresywnymi *-sz, -ch*

Formanty z podstawowym *-x-*, w odmianie miękkiej *-š-*, tworzą w językach słowiańskich hipocoristica skrócone typu *Stanisław* → *Stach*. W appellatiwach posiadają one nacechowanie ujemne, np. pol. *śpioch, leniuch, paluch*, gwarowe *ciarach* ‘szlachcic’; *cieńkusz, urwisz*, widoczne również w derywatach odetnicznych, np. *Moskal* → *Moch*. Tak właśnie należy interpretować określenia odprzewiskowe *Podlach(a), Polech, Litwoch, Mazo/uch*, być może też st.ruskie *Ljaxb* od *Łędjan-in-* oraz *Czech* (skrótowiec od niewiadomej podstawy) i zagadkowe nazwisko *Polach*.

Miękka odmianka sufiksu *-š-* tworzy imiona skrócone ze zmienną barwą poprzedzającej samogłoski (Smoczyński 1963: 61–62). Dlatego staropolskie miana osobowe *Litwasz, Litwosz, Litwusz* należy traktować jako ekspresywne derywaty od *Litwin*, natomiast etnonim *Łotysz* może być hipocoristicum od podstawy *Laty-gola* ‘Łatgalia’ (Otrębski 1950: 72).

12. Przewiska na *-or /-ur* w funkcji nazwiska

Rzadkie nazwiska nowszego pochodzenia typu *Litwinior, Rusior, Żydior* mają wyraźnie charakter przezwiskowy. Tak też należy interpretować południowomałopolskie *Lacho/ur* na pograniczu z Łemkowszczyzną (Sądeckie, Limanowskie). Przewiskowy charakter ma również etnonim *Mazur* jako skrótowiec ekspresywny od *Mazowszanin*, por. też *Mazor* oraz *Maz-uch, Maz-och* z omówionym wyżej *-ch-*.

13. Nazwiska derywowane paradygmatycznie

Należą tu różnego rodzaju formacje. Z pochodzenia etnonimami są nazwiska *Jaćwiałęg, Gud; Karaim, Karaj, Żyd*. Odmianki *Żmudz, Gudz, Rus* objaśnić można jako derywaty wsteczne od *Żmudzin, Gudzin, Rusin*. Nazwiska *Żemajt/d-o, Gud-o, Żyd-o* zawierają typowy dla antroponimii polskiej na ziemiach WKL formant *-o*, np. *Barbar-o, Kuźm-o, Plewak-o, Skorupk-o; Sosn-o, Ślimak-o, Wydr-o*, odróżniający nazwiska od odpowiednich imion i appellatiwów. Nazwiska na *-o* rozpowszechniły się zapewne przez hiperpoprawność wobec form na *-a* odczuwanych jako przejaw białoruskiego akania (stąd też *Wilno* wobec białoruskiego *Viln(j)a*). Dlatego formacja *Żemajt/d-a, Gud-a* należy tłumaczyć fonetyką białoruską, ale rozpowszechnione w całej Polsce *Tatar-a* jako dawny genetivus patronimiczny ‘(syn) Tatara’ (Rymut 1991: 41). Postać *Jadźwing-a* zanotowana w XIX w. jako przezwisko może być transpozycją białoruskiego *Jatvjah-a*.

14. Nazwiska z formantami rosyjskimi

Rezultatem rozbiorów Rzeczypospolitej i nasilającej się po upadku powstania styczniowego rusyfikacji Białorusi, Litwy i Kongresówki są odetniczne nazwiska mieszkańców tych ziem tworzone za pomocą formantów rosyjskich. Najbardziej produktywny patronimiczny przyrostek *-o/ew* pojawia się w nazwiskach odczuwanych przez Rosjan jako szlacheckie: *Litwinow*, *Łatyszow*, *Polakow*, *Tatar(in)ow*, *Karaimow*. Utworzona od podstawy deminutywnej (*Żydek*, *Żydko*) forma *Żyd-k-ow* wskazuje na ziemie WKL. Drugi co do częstości formant złożony *-c-ew* tworzy w języku rosyjskim nazwy mieszkańców (regionów, miast) raczej plebejskiego pochodzenia (Unbegaun 1972/1995: 110–112). Spotykamy go w nazwiskach: *Litwincew*, *Gudowańcew*, *Polancew* (i jako podstawa w *Polancewicz*), *Tatarincew*. Oba typy nazwisk występują do dziś na ziemiach Polski, Litwy, Białorusi i Rosji; w Księdze adresowej Petersburga z 1910 r. nazwisko *Poljakow* pojawia się 180 razy (Unbegaun, op. cit.: 312).

15. Transpozycje litewsko → słowiańskie

Wieloetniczny charakter ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego prowadził do wzajemnych transpozycji nazewniczych litewsko-białorusko-polskich oraz różnego rodzaju akomodacji i kumulacji formantów. Już w średniowiecznych, zredagowanych po łacinie i rusku, a od XVI w. polskich tekstach na temat Litwy imiona jej władców i innych mieszkańców oraz miejscowości występują w postaci zeslawizowanej, ujawniając żywe do dziś substytucje fonetyczne. Litewskie patronimica na *-aitis*, *-utis*, *-etis* od XVII w. są oddawane regularnie przez *-ojć*, *-uć*, *-eć*, np. *Lenkaitis* – *Lankayć*, dziś *Lenkojć*; *Žemaitis* – *Žema/ojć*, dziś *Žemo/ejć*, nowsze *Łatyszojć*, *Gudo/ejć*, *Żydojć*. Najstarszym przykładem slawizacji lit. *-utis* jest imię brata ks. Trojdena – **Sirputis* zapisane w «*Latapisie hipackim*» pod 1278 r. *Sirputja* (gen.) z miękkim /t'/; por. st.pol. (XV w.) *Syr(z)puth*, *Keystuth*. Litewskie deminutywne *-elis* → *-el*, a przezwiskowe *-ejko* → *-eika*; *-aila* → *-ello*; *-ila(s)* → *-iłl(o)*. Należą tu odetniczne *Litwiejko*, *Žema/ojtel*, *Łatwiej*, *Gudziel*, *Rus(in)el*, *Rusił(t)o*, *Tatarel*, *Żydel*. Podwojone pod wpływem wymowy białoruskiej miękkie w sąsiedztwie samogłoski przedniej [ɪ] pojawia się w imionach synów Olgerda zapisanych w źródłach polskich jako *Jagiello*, *Skirgiello*, *Świdrygiello*, *Korygiello*, podczas gdy w staroruskich mają one zakończenie *-ajla* (Kurkowa 1970: 66–70). Niektóre transpozycje są wytworem kancelarii wielkksiążęcej. Jak wykazał K. O. Falk (1963: 87–103), litewskie toponimy patronimiczne na *-o/anys* zastępowano przez najbliższe fonetyczne słowiańskie nazwy mieszkańców na *-ańce*, np. **Lankonys* – *Lankayncy* 1501 r. dziś *Li/ankańce* k. Wilna; *Gudonis* – *Gudaniec*, *Palionis* – *Polaniec*, *Żydonis* – *Żydaniec*, bez odpowiednika litewskiego *Lachaniec*.

16. Transpozycje słowiańsko → litewskie

Również etnonimy, nazwiska i formanty słowiańskie są adaptowane do struktury morfonologicznej i nawyków artykulacyjnych języka litewskiego. Po uzyskaniu przez Litwę niepodległości (16 II 1918) i włączeniu do niej Wileńszczyzny (10 X 1939) nastąpiła urzędowa lituanizacja nazwisk wszystkich mieszkańców Republiki Litewskiej (Salys 1939/1983: 305–487). Spośród słowiańskich formantów nazwisko-twórczych używanych na ziemiach WKL we współczesnym języku litewskim najbardziej rozpowszechniony jest „bojarski” przyrostek *-o/ewicz* → *-a/evičius* oraz „szlachecki” *-ski* w kilku odmiankach: *-owski* → *-auskas*; *-iński* → *-inskas*; *-e/icki* → *-e/ickis*. Większość z nich pojawia się w transponowanych z polskiego i (biało)ruskiego etnonimach mieszkańców WKL: *Litwinowicz* → *Litviniavičius*, *Litwinowski* → *Litvinauskas*, *Litwiński* → *Litvinskas*, *Żmu(j)dzinowicz* → *Žmuidinavičius*, *Ło/atyszewicz* → *Latiševičius*, **Łotwoński* → *Latvonskas*, *Gudowicz* → *Gudavičius*, *Gud(zin)owski* → *Gud(in)auskas*, *Gudziński* → *Gudinskas*, *Rus(ak)ewicz* → *Rus(ak)evičius*, *Rus(in)owski* → *Rus(in)auskas*; *Rusiński* → *Rusinskas*; *Lachowicz* → *Lachavičius*; *Lenkas* → *Lenkiewicz* → *Lenkevičius*, *Lenkowski* → *Lenkauskas* (z fonetyczną odmianką *Link-* na pnw. Litwie: Święciany, Jeziorosy, Braślów, także w toponimii). Etonim *Polak* jest przejmowany do litewskiego w kilku odmiankach fonetycznych: *Po/aliokas*, *Po/aliakas*, *Po/alekas* z formantami *-evičius*, *-auskas*: *Palekavičius*, *Palekauskas*, por. też litewskie patronimicum *-aitis*: *Paliokaitis*, co dowodzi żywotności litewsko-polskich kontaktów językowych. Etonimy *Podlasiak*, *Poleszuk* i *Karaim* nie posiadają transpozycji litewskich. Liczne są derywaty od etnonimu *Żyd*as i deminutywnego *Żydelis* będącego kalką formy *Żydek*, *Żydko*, por. *Žydavičius*, *Žydekevičius*, *Žydinskis*, *Žydo/anis*, *Žydanavičius*, *Žydalevičius*, *Žydecka/is*. Również od etnonimu *Tatar* spotykamy liczne derywaty litewskie: *Tatarinavičius*, *Tatarincevas* oraz rodzime *Tatarelis*, *Tataronis*, *Tatarionas*; patronimiczne *Totoraitis*.

17. Nazwa kraju w funkcji nazwiska

Nazwiska równe nazwom geograficznym pojawiają się na wzór zachodni w średniowiecznej Polsce, gdy w łacińskich deskrypcjach odmiejscowych zostaje pominięte „nobiliarne” *de* i toponim staje się mianem osobowym (Matuszewski 1975, Kaleta 1991: 10–75, Rymut 1991: 38–39). Nazwa kraju w funkcji nazwiska występuje bardzo rzadko; wyjątek stanowi pojawiające się w XIV w. i częste do dziś w Małopolsce nazwisko *Litwa* oraz odpowiednie patronimicum *Litewka*. Nazwy innych regionów WKL posiadają niepewną, śladową dokumentację: *Żmudź* (XVI w.), (?) *Łatwa* (XV w.), dwuznaczna *Ruś*; por. też staropolskie miano osobowe *Polska* (XIV w.).

3. PRZEZWISKA I EPITETY ETNICZNE

Jest rzeczą zrozumiałą, że jak w każdym środowisku wieloetnicznym kontaktom musiały towarzyszyć konflikty, czego językowym świadectwem są przezwiska oraz utrwalone w przysłowiaach epitety i stereotypy etniczne. Niektóre z nich utrwaliły się w nazewnictwie osobowym i miejscowym, kolejne powstają na naszych oczach. Przytaczam tu wszystkie, do których udało mi się dotrzeć, mimo negatywnego, a nawet drastycznego nacechowania emotywnego. Jest to bowiem cecha konstytutywna wszelkich stereotypów (Bystroń 1995). Najstarsze *proprietates nationum* na ziemiach Rzeczypospolitej zostały zapisane w XVI wieku. Na pewno istniały wcześniej, czego świadectwem są choćby negatywne określenia Czechów i Rusinów w «Kronice» Galla Anonima.

Istnieją też pewne określenia odnoszące się do wszystkich mieszkańców WKL ze strony sąsiadów, niezależnie od przynależności etnicznej czy religijnej. Większość z nich ma charakter żatobliwie-ironiczny i wynika z nieznamomości pewnych cech uczuciowych, po których rozpoznać można mieszkańców WKL. Na jedną z nich zwrócił uwagę profesor Marian Zdziechowski (1924: 22) w charakterystyce poezji Władysława Syrokomli, która „stanowi granicę duchową między Litwą a Koroną. Gdzie jej *rzewność* już nie wywołuje oddźwięku, jest to znakiem, że stanęliśmy w innym kraju, w innym klimacie psychologicznym, wśród ludzi inaczej czujących, w inny sposób do ojczyzny przywiązanych”.

1. Litwini

1. Paganie. Najbardziej rozpowszechnionym w średniowiecznej Europie epitetem etnicznym Litwinów było ich pogaństwo, czym propaganda krzyżacka uzasadniała kolejne próby podboju Litwy już po przyjęciu przez nią chrztu (1386). Najstarszym literackim świadectwem tej opinii jest wspomniany wyżej (rozdz. II.1.2.) fragment «Słowa o pułku Igora» (w. 225): „pod klikom *poganych*”. Jak wynika z kontekstu, odnosił się on do okrzyków wojowników litewskich. Jeden z takich okrzyków cytuje w «Kronice wierszowanej» Strykowski (z fonetyką białoruską): *Mus, azumus thos Hudosa* ‘Bij, zabij tych Rusinów’ (146). Przezwisko *paganie*, *pogańskie* plemię, stara („pogańska”) Litwa było używane przez kilka następných wieków, okazjonalnie nawet dziś (Okińczyc 1995: 29). W brzmieniu litewskim *O tu pagoniška eile!* ‘O ty plemię pogańskie!’, zanotował ją O. Kolberg (1968, LIII: 446). Wyrażenie *stara Litwa, starzy Litwini* w literaturze XVI–XIX w. odnosiło się do baśniowej przeszłości sprzed przyjęcia chrztu. W XIX-wiecznych wizytacjach kościelnych adnotacja taka sugerowała zachowanie obyczajów pogańskich (ustna informacja ks. prof. Tadeusza Krahela).

2. Ludzie mówiący niezrozumiałym językiem, podobnym do głosu ptaków. Kiedy po rozbiciu Jaćwieży w końcu XIII w. Polska weszła w bezpośredni kontakt z Litwą, jej częstsze i zawsze niespodziewane wyprawy (por. przysłowie „napaść litewska”, NKP II: 314) oraz okrzyki wojenne wydawane w niezrozumiałym języku

mogły się mieszkańcom Mazowsza kojarzyć z krzykiem ptaków, skąd zapewne nazwa *litwa*, *litwini* na określenie ‘stada krzyczących kawek’ (SW II: 755). W podobny sposób powstało litewskie przezwisko ludzi mówiących niezrozumiale, m.in. Żmudzinów – *kukuć* od lit. *kukūtis* ‘dudek’ oraz *gieguć* ‘przezvisko chłopa mówiącego po litewsku’ (Karłowicz SGP II: 73 ze Świąciańskiego) od lit. *gegūtė* ‘kukułka’ (Koniusz 2001: 94).

W materiałach PESEL-u nazwisko *Kukuć* w 292 (*Kukuc* 70), występuje dziś na obrzeżach WKL: Ostrołęckie 79, Warszawskie 32, Suwalskie 19, Białostockie 17, a także na ziemiach zachodnich i północnych (Zielonogórskie 37, Olsztyńskie 19) oraz na Białorusi: *Kukut’* (Grodno), co wraz z pisownią *Kukuc* wskazuje na jego dawność. Występuje też w kilku toponimach: *Kukuciszki*, *Kukuciany*, *Kukutele*, w regionie Święcian – Niemenczyzna. Ale wyraz *kukūtis* w języku dzieci oznacza także ‘świnie’ i w tym zapewne znaczeniu (Trypućko 1982: 10–11) używa go Jan Chryzostom Pasek: „Za coś mię skurwysynu, *kukuć*, napastował, wszakżem *bocwiny* w Wilnie nie zakosztował” (183v).

3. Boćwina, boćwiak, boćwiniarz, boćwinisko itp. Wspomniane wyżej przez Ch. Paska przezwisko mieszkańców WKL jest aluzją do nazwy znanej potrawy w jej białoruskiej postaci fonetycznej (*tv* > *ćv* przed samogłoską przednią). Przezwisko pojawia się w licznych przysłowiaach (NKP II: 314), ale co ważniejsze także w nazwiskach, zwłaszcza na południowym Podlasiu: *Botwina* 249 (Siedleckie 44, Białkopodlaskie 32), a poza tym na ziemiach północno-zachodnich; trudniej objaśnić je w Przemyskiem (30). Nazwisko *Botwionek* (17) wskazuje na przybyszów z regionu Braśławia, Dziśny, Druń. Istnieją też nazwiska „szlacheckie” *Botwiński* (11), *Botwinowski* (13), *Botwiłowski* (1) oraz *Boćwiło* (1). Jako toponim przezviskowo-etniczny *Boćwinki* obok *Laszki* i *Iwaszki* pojawia się w Gołdapskiem (Szcześniak 1994: 158–159).

4. Przewiska z okresu odrodzenia narodowego Litwy. Rozpoczęte w latach 70. XIX w. odrodzenie narodowe Litwy pociągnęło za sobą trwające do dziś konflikty etno-polityczno-językowe i nacechowane złośliwością przewiska z obu stron. Spontanicznym i przymusowym procesom polonizacji i lituanizacji towarzyszyły zmiany nazw osobowych i miejscowych oraz inne pożałowania godne procesy. Kiedy pod koniec ubiegłego stulecia nazwy *Litwa*, *Litwin* nabrały wartości etniczno-językowej, a nie jak jeszcze u Mickiewicza, Pola, Syrokomli państwowo-politycznej, zwolenników litewskiego odrodzenia narodowego zaczęto nazywać *Litwomanami*, *Starolitwinami*, *Litwo-Polakami*, podczas gdy zwolenników odbudowy WKL określano *Krajowcami* lub bardziej poufale *Żubrami Litewskimi* (Jurkiewicz 1983).

5. Przewiska z lat 1939–1944. Najwięcej litewskich przewisk etnicznych powstało na Wileńszczyźnie po przyłączeniu 10 X 1939 r. jej zachodniej części z Wilnem do Republiki Litewskiej. Wszystkie one zostały utworzone od wyrazów litewskich związanych z rozmową, odzieżą, formacjami wojskowymi i etnonimem *Lietuvis*. Niektóre z nich powstały zapewne znacznie wcześniej, jak na to wskazuje białoruski formant *-uk* (*klausiuiki*, *kalbuki*). Wszystkie mają nacechowanie negatywno-ironiczne: (1) *Klausy*, *Klalsiki*, *Klalsiuiki* zostały utworzone od czasownika *klausyti* ‘słuchać’

i jego formy rozkazującej *klaus-ýk* ‘słuchaj!’; (2) *Kalbuki* od *kalbēti* ‘mówić’; (3) *Saki-Pasaki* od *sakýti* ‘mówić, powiadać’, *pasakýti* ‘opowiadać, oznajmiać’; (4) *Łabusy*, *Łabańce*, białoruskie *Łabancy* od wyrazu *lābas* ‘dobry; (poufale) cześć, jak się masz’, używane w złożonych formach powitania *labas rytas*, *laba diena*, *labas vakaras*; (5) *Żmogusy* od *žmogus* ‘człowiek’; (6) *Szeszoliki* od charakterystycznej sekwencji fonetycznej w wyrazie *šešiólika* ‘szesnaście’; (7) *Klumpie*, *Klumpiki*, *Klumpiarze*, *Klumpianie* od lit. *klūmpiai* ‘drewniane obuwie typu holenderskiego’; (8) *Kalakutasy* od lit. *kalakùtas* ‘indyk’, którego pióra nosili przy czapkach policjanci litewscy; (9) *Szaulisi* od lit. *šaulýs* ‘strzelec’, od którego powstała nazwa organizacji paramilitarnej, (10) *Letuwisy* ‘Litwini’ z nacechowaniem negatywnym. Wyraz ten po 1991 roku w kręgach BNF-u na Białorusi oznacza etnograficznych Litwinów, podczas gdy *Litowiec*, *Lićwin* odnosi się do słowiańskich (białoruskich) mieszkańców ziem WKL.

6. Przewiska z okresu okupacji sowieckiej i współczesne. Opór stawiany władzy sowieckiej po 1944 przez partyzantów z Litewskiej Armii Wyzwolenia (*Lietuvos Laisvės Armija*) stworzył nowe określenie: *Miškų Broliai* ‘bracia leśni’ (dodatkowo), *Miškinies* ‘leśni’ (neutralne), *Miškų Banditai* ‘bandyci leśni’ (ze strony propagandy sowieckiej). Przez ludność polską Wileńszczyzny byli określani wieloznacznym terminem *zieloni* (od koloru mundurów); nazwa w Rosji używana już w czasach rewolucji październikowej (por. Borys Pasternak, «Doktor Żiwago», Józef Łobodowski, «Komysze»).

Nasilający się w latach 80. na Litwie bojkot Rosjan (m.in. nieodpowiadanie na pytanie zadane po rosyjsku w sklepach) stworzył określenie *Gugienoty* ‘Hugenoci’ używane przez ludność słowiańską w rejonie Wilna, Grodna, Druskiennik. Polscy mieszkańcy Wileńszczyzny przezywają litewskich mieszkańców Wilna *Kaimiškiai* i *Kauniškiai* ‘(przybysze) ze wsi i z Kowna’ (Okińczyc 1995: 86).

2. Żmudzini

Mniej znane są przewiska etniczne Żmudzinów. Na Litwie ze względu na odrębność językową spotykamy określenie *Žemaitis kukutis* (Butkus 1995: 457) ‘Żmudzini duded’ oraz od nazwy potrawy *Szupienie* (Bystron 1935/1995: 103). Pod Tykocinem zanotowano określenie *czarny jak Żmudzini* (1896, NKP III: 946). Od pozostałych Litwinów Żmudzinów odróżnia pobożność, konserwatyzm obyczajowy, nieruchliwość oraz odporność na wpływy obce (nieznajomość innych języków), wielka zaciętość i wytrzymałość, które pozwoliły im przetrwać najazdy krzyżackie, ucisk zaborcy rosyjskiego (masowy udział w powstaniach) i sowietyzację, w pełni więc zasłużyli na utrwalone przez Wincentego Pola określenie *Żmudz świąta*.

3. Łotysze

Niewiele wiadomo na temat przewisk i epitetów etnicznych mieszkańców Łotwy. Zapewne słowiańskich sąsiadów uderzała niezrozumiałość ich języka, może też dłuższe zachowanie wierzeń pogańskich. Jak zauważa A. Nepokupny (1976:

151–152), który skrupulatnie zgromadził zachowane świadectwa, na Witebszczyźnie *lotwa* oznacza ‘gromadę dzieci’ (zapewne krzykliwych); koło Pskowa i Tweru *latys* to ‘człowiek mówiący niezrozumiale’, a podróżnik angielski R. James w XVII w. zanotował, że w rejonie Archangielska i Chełmogorów słowo *lattish* [łatys] oznacza ‘poganina, nieokrzesanego człowieka, mówiącego niezrozumiale’, zaś do małych dzieci zwraca się: *Lattish ne umiat govorait*. Z relacji byłych mieszkańców Brasławszczyzny wynika, że w XIX w. funkcjonował tam pozytywny stereotyp Łotysza. Dopiero działalność komisarzy bolszewickich pochodzenia łotewskiego zmieniła ten obraz. Natomiast w czasie okupacji niemieckiej, wbrew obiegowej opinii, pomocnicze łotewskie formacje wojskowe życzliwie odnosiły się do ludności polskiej Wileńszczyzny i współpracowały z Armią Krajową, m.in. V Brygadą „Łupaszi”, do której przedstawiciela kpt. Pravińš oświadczył (w języku rosyjskim), że Łotysze nigdy nie będą strzelać do Polaków (czerwiec 1944, Sużany; relacja Antoniego Rymczy). Współcześni Litwini oficjalnie Łotyszów nazywają braćmi: *Broliai Latviai*, a jedyne znane mi przezwisko to *Gansai* od imienia niemieckiego *Hans*, co jest aluzją do przesiąknięcia niemieckością.

4. Białorusini

W przeciwieństwie do Litwinów, Polaków, a zwłaszcza Rosjan (Moskali, Sowietów) i Żydów nie ma zbyt wiele przezwisk Białorusinów etnicznych, natomiast znane z literatury i folkloru negatywne określenia *Rusinów* odnoszą się do całej Rusi, mieszkańców poszczególnych miast, np. Mińska, Połocka, Witebska, względnie wyznawców „ruskiej wiary” – Prawosławnych (ze strony „polskiej wiary” – Katolików), żywe do dziś. Większość etnicznych przezwisk Białorusinów zostało poświadczane dopiero w XX wieku, a dotyczą głównie ich pożywienia i pewnych cech wymowy.

1. Tutejsi / Tutaśni. Na Wileńszczyźnie jako samookreślenie białoruskojęzycznych katolików bez świadomości etnicznej (Romer-Ochenkowska 1931: Posłowie); dziś na Podlasiu, m.in. dla prawosławnych Polaków.

2. Prostyje mużyki ‘(ludzie) prości; mówiący *prostą mową, po prostemu*’, tzn. gwara białoruską na Wileńszczyźnie, Grodzieńszczyźnie, Podlasiu. W XV–XVII w. *prosta mowa* północno-zachodnio-ruski język piśmiennictwa niecerkiewnego (starobiałoruski), skąd może litewskie określenie Białorusinów – *Gudas* ‘naturalny, prosty’.

3. Henaki, Hanaki, Heniki, przymiotnik *henacki* (Turska 1939/1982: 40, 48) od zaimka wskazującego dalej *heny* ‘tamten, ów’ w gwarach północno-zachodnich.

4. Bulbaśy, Bulbaśniki ‘odżywiający się (głównie) ziemniakami’.

5. Samahončyki (w okolicach Wornian, Świra, Michaliszek).

6. Chaziaje (1) przed 1914 ‘chłopi w Kongresówce’; (2) przed 1939 ‘rekruci pochodzenia białoruskiego’, (3) po 1945 ‘(wszyscy) przybysze na „Ziemie Odzyskane” ze Wschodu’.

W końcu XIX wieku mieszkańców białoruskiego (północnego) Polesia nazwano *Czarna Rus*, np. Ech, ty hadawa jajco! Ty *Czornaja Rus* (Moszyński 1926: 10, Polesie Rzeczyckie).

5. Polacy

1. Ze strony litewskiej. W folklorze litewskim, dotychczas pod tym kątem mało zbadanym, Polak (zwykle pan lub ekonom) jest porównywany do diabła – *vėlnias*, *velniukas*. W XIX wieku na Litwie Pruskiej terminem (*durnas*) *Lenkas* nazywano mieszkańców Wielkiej Litwy (Brückner 1914: 365), a wyraz *põnas* ‘pan’ pojawia się z nacechowaniem negatywnym, np. *pons įsirėmęs* ‘pan nadęty’, *durnas kaip ponas* ‘głupi jak pan’, *pėlkės ponaitis* ‘panicz z bagna’ (diabeł), *proszę-panowie* (1920, 1939). W latach 1989–1991 dla polskojęzycznych mieszkańców wschodniej Litwy ukuto termin *litewscy / słowiańscy Wicze*, zapewne w nawiązaniu do wspomnianych wyżej nazwisk „z wiczem”. Wykpiwane są też cechy fonetyczne języka polskiego: ‘burczeć po polsku’, ‘szeleścić’, ‘trzaskać i dmuchać przez nos’.

2. Ze strony białoruskiej (i ukraińskiej). „Fonetycznym” przezwiskiem Polaków jest nacechowane uszczypliwe *pszek*, fem. *pszcza* od nieznaney w językach ruskich sekwencji *prz* [pš]; może też semantyki czasownika *przezyć*. Do innych przezwisk Polaków nie udało mi się dotrzeć, a wyraz *pan* (nie licząc literatury propagandowej) nie ma nacechowania negatywnego, podobnie jak adresatywne *panok*, *panoczak*, *paniczka*, *panienoczka*.

4. Ze strony rosyjskiej i sowieckiej. Najliczniejsze są przezwiska etniczne Lachów-Polaków ze strony Rosjan (Moskali); najstarsze *bies* w postaci Lacha sięga XI w. (Kępiński 1990: 143–160). Pierwotnie neutralny tytuł szlachecki *pan*, np. *Panъ Bogdanъ Ljaškovskij* (1386); *Fedorъ Ostaškovičъ Rikajło*, *panъ litowskij* (1390 Skulina 1974 II: 151, 164). Do rozbiorów i w pierwszej połowie XIX w. *pan* nie miał jeszcze nacechowania negatywnego. W kontaktach Rosjan z Polakami decydowała emocjonalna postawa nadawcy, jak widać to w «Panu Tadeuszu». W ustach kapitana Rykova *pan* ma konotację pozytywną: *Ja, Panie Podkomorzy! Wasz przyjaciel będę* (IX: 750). Natomiast u majora Płuta jest już inaczej: *Ha, Pany Polaki! Ja was nauczę buntu*. Dopiero jednak po powstaniu styczniowym wyraz *pan* nabiera negatywnej konotacji, a po rewolucji październikowej pojawiają wyrażenia *jasnie-panskaja*, *belo-panskaja Polša*, a hasło PAN na plakatach (1920) staje się skrótowym określeniem Polski i Polaków. W odpowiedzi na książkę M. Tuchaczewskiego «Wyprawa za Wisłę» (1923) przeciwko *polskim panom* J. Piłsudski w «Roku 1920» zauważa: „*Pańska Polska!*” *Przypomina mi to bardzo piękną anegdotę. Mianowicie jeden z rosyjskich „radykałów” twierdził, że Polska tak jest przesiąknięta pańską kulturą i pańskim wstrętym sposobem myślenia, że nawet do Boga zwraca się przez Pan, a zwyczajny tufiel (‘pantofel’) nazywa pan-tufiel’.*

VIII. INNOWACJE TOPONIMICZNE NA ZIEMIACH WKL

1. TOPONIMY NA *-ĘTA* / *-ENIĘTA* NA MAZOWSZU, PODLASIU I WILEŃSZCZYŹNIE

Przyrostek *-ęt-* służył w epoce prasłowiańskiej do tworzenia nazw niedorosłego potomstwa zwierząt i ptaków, rzadziej osób młodych, skąd już w epoce przedhistorycznej rozwinęło się jego znaczenie deminutywne, hipokorystyczne i patronimiczne (Sławski 2011: 174), a wszystkie te znaczenia zachowały się w języku polskim, także w onomastyce (Dobrzyński 1974).

Na patronimiczne nazwy osobowe na *-ęta* / *-'ata* na Rusi Czerwonej zwrócił uwagę I. Franko (1906: 185–218), którego zdaniem były one rozpowszechnione w XVI–XVII wieku w dolinie Sanu, np. „Wasko z Jaczkiem *Borissowięta*, Iwanko, Fedyna *Popowięta*”, i zachowały się w nazwiskach ukraińskich na tym terenie, np. *Hrycewiat*, *Romanczat*. W. Taszycki w swej rozprawie «Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu» (1951: 5–30) zanalizował formacje typu *Boleścięta*, *Janowięta*, stwierdzając ich zagęszczenie na Podlasiu (83 wobec 30 w różnych częściach Mazowsza). Jak wykazał uczony, patronimica osobowe i miejscowe ma *-ęta* były tworzone w XV–XVII wieku od imion chrześcijańskich, rzadziej od przydomków i nazw zawodów, por. antroponimy: „inter Matiam de Clucowo [...] et inter *Byernatovyatha* et *Phalkovyatha*” (1466, pow. Pułtusk); Jan i Wojciech *Marcinowięta* (1580, Podlasie); toponimy: *Sędzięta* (1582, część wsi Romany pow. Przasnysz), *Ławryncewięta* (1529, część wsi Szepietowo), *Grzybkowięta* (1528, Podlasie). Jego zdaniem zgromadzone przez I. Franko (1906) patronimiczne nazwy na Rusi Czerwonej na *-ęta* / *-jata* zostały przejęte przez ludność ukraińską od przybyszów z Mazowsza. Przypuszczenie to potwierdziły badania B. Żabskiej (1973: 231) i H. Kamińskiej (1991: 33–38), stwierdzające obecność nazwisk na *-ę*, *-ęta*, *-qt* w XVI–XVII wieku w okolicach Sanoka i Przemyśla.

Koncepcję W. Taszyckiego rozwinął i zmodyfikował A. Wolf (1955: 63–75), który na podstawie analizy bogatego materiału doszedł do wniosku, że nazwy miejscowe na *-ęta* pojawiły się na Podlasiu się później (po 1528 r.) niż na Mazowszu, a najliczniejsze są w powiecie bielskim, gdzie tworzą głównie nazwy nowych osad jako części wsi. Autor przytoczył też liczne nowe toponimy z Mazowsza (XV–XVI w.), będące z pochodzenia określeniami pokrewieństwa, nazwami indywidualnymi, zbiorowymi oraz związanymi z ziemią (wskazanie na granice i miejsca uży-

wanego gruntu). Jak wynika z materiału zgromadzonego przez A. Laszuk (1998: 90–92), nazwy okolic szlacheckich typu *Janowięta*, *Panięcięta*, *Podsędkowięta* pojawiają się w 2. poł. XVII w. na Podlasiu, głównie w regionie Drohiczyna, Brańska i Tykocina. Natomiast B. Lindert (1959: 409–414) odkryła w Księdze radzieckiej miasta Puchaczowa (XVI w.), położonego na pograniczu woj. lubelskiego i ziemi chełmskiej, liczne patronimica na *-enię / -enięta*, np. „Mikołaja *Pawlinięcia*; Sławęthnę *Bielczeniętha* z Brzozowej Woli na imię Waszil i Hyhnath” itp. Autorka objaśnia ten przyrostek wpływem ruskim, gdzie w języku białoruskim i ukraińskim, skąd na Lubelszczyźnie (Radzyń, Lubartów, Włodawa, Chełm), występują formacje typu *huseńa*, *kačeńa*, *kozeńa*, także w nazwach osób, np. *Hryceńa*. W opinii badaczki przyrostek *-en-* rozszerzony został przez deminutywne *-ę* w funkcji wzmacniającej, podobnie jak w zachodnioruskim *-en-ko*, poświadczony także w znaczeniu deminutywnym i patronimicznym. Jak z powyższego wynika, formant zachodnioruski *-en-ja / pl. -en-jata* został przystosowany do polskiego systemu fonetycznego i użyty w funkcji patronimicznej. W innym artykule B. Lindert (1963: 281–285) omówiła patronimica osobowych na **-ęta* w niektórych językach słowiańskich, a V. Nikonov (1959) stwierdził obecność toponimów na *-jata* na zachodzie i północy Białorusi oraz przyległych regionach Pskowa i Smoleńska, a także w różnych częściach obszaru wielkoruskiego.

Z mazowiecko-podlaskimi patronimicami na *-ęta* łączyć należy nazwy miejscowe z formantem *-enięta* na Wileńszczyźnie, rozpowszechnione głównie w dawnym powiecie oszmiańskim. Najstarszych 12 nazw zostało zapisane się w drugiej połowie XVII wieku w «Rejestrze podymnego» z 1690 roku. Kolejne 36 spotykamy w «Słowniku geograficznym», a większość została udokumentowana na mapach oraz międzywojennych spisach miejscowości. Znaczna ich liczba zachowała się do dziś, w rosyjskich i białoruskich transpozycjach na *-enjata / -anjaty*, niektóre w polskiej postaci fonetycznej <-enta>, <-enty>. W sumie udało mi zebrać blisko 60 nazw, głównie niewielkich miejscowości utworzonych od podstaw polskich, białoruskich i litewskich. Poza powiatem oszmiańskim toponimy na *-enięta* występują w przyległych częściach pow. lidzkiego, wołyńskiego, święciańskiego i postawskiego oraz pojedynczo w okolicach Wilna (*Dusienięta*), Grodna (*Balenięta*), Nowogródka (*Sienniczenięta*) i Mińska (*Pawlinięta*).

1. **Balenięta**, gm. Sopoćkinie w pobliżu wsi *Bala*, *Balla* – od lit. *balà* ‘błoto’.

2. **Bicienięta**, gm. Krewa, pow. Oszmiana; SGK, XIV, 133 *Bicienięta*; w spisie urzędowym rosyjskim *Bicjenajgi*; por. top. *Bicewicze*, pow. Nowogródek – od lit. *bītē* ‘pszczola’.

3. **Cepienięta**, gm. Juraciszki, pow. Wołożyn – zapewne od brus. *cjapić* ‘łapać, nakładać’.

4. **Czernięta**, (a) gm. Żodziszki, pow. Wilejka; SGK, I, 826 *Czernięty*, *Czerniaty* (1700 r.); (b) gm. Komaje, pow. Święciany, oboczne *Czerniaty*. Nazwa pochodzi zapewne od *czarnego* koloru gruntu.

5. **Dusienięta**, gm. Rudomino, pow. Wilno; SGK, II, 230 *Duseniaty* – może od lit. *dūsinti* ‘dusić’, *dūsuoti* ‘dyszeć, oddychać’.

6. **Filipi(e)nięta**, gm. Zabrzeź, pow. Wołożyn; SGK, XV/1, 476 *Filipinięta* od imienia *Filip*.

7. **Girbinięta**, gm. Wiszniew, pow. Wołożyn; SGK, II, 559 *Gierbienięta*, por. top. *Gierbieniszki*, pow. Sejny – od lit. *geřbti* ‘szanować, poważać’.

8. **Grumbi(e)nięta**, gm. Świr, pow. Święciany; SGK, XV/1, 539: *Grumbienięta*; m. 200 **Grumbenenty**, por. top. *Grumbiny* (Iwie, Wiłkomierz), *Grumbinie* (na Litwie) – może od lit. *(nu)grūbti* ‘(z)drętwieć, (z)grabieć’, 3. sg. praes. z infiksem *nu-grumb-a*, por. słow. *grōbь* ‘gruby, prosty’.

9. **Gudzienięta** a) gm. Kucewicze, pow. Oszmiana; m. 84 *Gudzenjaty*, brus. *Hudzjanjata*; (b) gm. Ługomowicze, pow. Wołożyn; ML, 149, 197 *Gudzinięta* (1690 r.); SGK, II, 905; brus. *Hudzianjaty* – od lit. *Gudas* ‘Białorusin’.

10. **Horenięta**, gm. Bienica, pow. Mołodeczno – od brus. *hora* ‘pagórek, wzniesienie’.

11. **Horodzińięta**, gm. Żodziszki – może od pnz. brus. *horod* ‘ogród’.

12. **Hreczynieńta**, gm. Radoszkowicze, pow. Mołodeczno, oboczny zapis *Greczynieńta*; SGK, II, 883 *Gryczeniata* – od brus. *hřečka* ‘gryka’, *hračany* ‘gryczany’ itp.

13. **Kajacienięta** Małe / Wielkie, gm. Holszany, pow. Oszmiana; ML, 164, 177, 178 *Kajacienięta* (1690 r.); SGK, III, 670 *Kajacienięta*, por. *Kajaty*, gm. Widze – od lit. *kója* ‘noga’. W jednej z kopii ML *Kaciajienięta* (164), jeśli to forma pierwotna, to zapewne – od brus. *kacjanja*, pl. *kacjanjaty* ‘kocię’.

14. **Klidzynieńta**, gm. Smorgonie, pow. Oszmiana; SGK, IV, 145 *Klidzynieńta*, por. top. *Klidzie* (2 × okolice koło Trok) – od lit. *klėdas* ‘szalenciec’.

15. **Koncienięta**, gm. Szemetowszczyzna, pow. Święciany; SGK, IV, 324 *Koczynienta*, wariant *Kęcinięty*; m. 100 *Kacianięta* (pisownia <a> w miejsce <ą>?); m. 84 *Koncenenty*, m. 200 *Kontinenty* – raczej od *koniec* niż od *kąt* ‘zakątek’ lub lit. *kančià* ‘męka’.

16. **Korkienięta** Wielkie / Małe, gm. Juraciszki, pow. Wołożyn; SGK, IV, 402 *Korkienięta*, por. *Korki*, gm. Świr – może od lit. *kārka* ‘goleń wieprzowa’.

17. **Koroszenięta**, gm. Ługomowicze, pow. Wołożyn; ML, 158 *Koroszenięta* (1690 r.) – od rus. *xarošyj* w litewskiej postaci fonetycznej **karošas*.

18. **Kozinieńta**, gm. Żodziszki; ML, 183 *Kozienięta* (1690 r.); SGK, IV, 551 – od *koza*; na wzór brus. *kazlenja*, pl. *kazlenjata*. Być może ta sama nazwa figuruje w SGK, III, 939 jako *Kazynieńta* z podobną lokalizacją (*o > a* białoruskie akanie?).

19. **Kuc(i)enięta**, gm. Zabrzeź, pow. Wołożyn – raczej od brus. *kut* ‘zakątek’ niż od *kuc*, *kuc*, *kuc* ‘zawołanie na owce’ lub *kuccja* ‘kasza jęczmienna, potrawa wigilijna’.

20. **Leszczenięta**, gm. Wojstom, pow. Wilejka; SGK, V, 171 *Leszczenięta* – *leszcz-yna*.

21. **Liczynieńta**, gm. Holszany; SGK, V, 215 *Leszczenięta*, „hutor szlach[eckij]”, por. *Liczuny*, Pobrzezie, pow. Wilno – zapewne od *liczyć*.

22. **Łodzienieńta**, gm. Traby, pow. Wołożyn, położone w pobliżu rzeki Gawia; SGK, XV/2, 269 *Łodzienieńta* – por. nazwy jezior *Łodzie*, *Łodzinka*. Natomiast poświadczony w SGK, V, 680 *Ładziacienięta*; brus. *Ładziecenjata* (NG: 235) może etymologia ludowa od *łodzie ciągnąć*.

23. **Makarynięta**, gm. Zabrzeż, pow. Wołożyn, por. top. *Makary*, *Makarewicze* – od imienia *Makar*.

24. **Markinięta**, gm. Holszany, pow. Oszmiana; SGK, VI, 124 *Markienięta* – od imienia *Marek*.

25. **Męczynięta**, gm. Łuczaj, pow. Postawy; ML, 146 *Menczenięta*, 196 *Męczenięta* (1690 r.); SGK, VI, 274 *Męczenia*, wariant *Mienczyniata* – od *męczyć* lub lit. *menkėti* ‘biednieć’.

26. **Micinięta**, gm. Szemetowszczyzna – od imienia *Mitja* lub może lit. *mitęs* ‘zdolny’.

27. **Miedzinięta**, nazwa zaginiona; ML, 160 *Miedzienięta*, parafia Iwie (1690 r.) – od lit. *mėdis* ‘drzewo’.

28. **Mieszkinięta**, nazwa zaginiona; ML, 159 *Mieszkienięta*, parafia Iwie (1690 r.) – od lit. *miškas* ‘las’ z adideacją do *mieszkać*.

29. **Nieścienięta**, gm. Soły, pow. Oszmiana; SGK, VII, 111 *Nescenienta*, ros. urzędowe *Nestinienty* – zapewne od imienia *Nestor* poświęconego w toponimii Wileńszczyzny.

30. **Oleszczyńięta**, gm. Wiszniew, pow. Wołożyn; SGK, VII, 475 *Oleszczenięta*, por. *Oleszczeni*, *Oleszczyńce*, pow. Dżisna oraz pobliskie *Oleszki*, gm. Świr – od imienia *Aleksander*.

31. **Pawlinięta**, Chocieńczyce – Łohojsk na pn. od Mińska; brus. *Pavlenjaty* (m. 200), por. stpol. *Pawłę* – patronimicum od imienia *Paweł*, top. *Pawłowięta* na Mazowszu i Podlasiu.

32. **Raczynięta**, gm. i pow. Wołożyn; SGK, IX, 370 *Raczenięta* – od *rak*.

33. **Reginczynięta** (m. 100; WN, 33 jako wariant), urzędowe *Roginczynięta*, gm. Holszany; SGK, IX, 664 *Rogiczyniata*, X, 665 *Rogincienięta*, por. *Regeniszki*, gm. Podbrzezie – zapewne od lit. *rėginti* causativum od *regėti* ‘widzieć, widać’ lub od nazwiska *Raginis / Reginis* < *raginis* ‘rogowy’, *rāgas* ‘róg’.

34. **Rumienięta**, nazwa zaginiona; ML, 145 *Rumienięta*, par. Żodziszki (1690 r.) – od lit. *rumūs* ‘spokojny, cichy, powolny’.

35. **Rymszenięta**, gm. Wiszniewo, pow. Wilejka; SGK, X, 99 *Rymszenięta*, zaśc. szlachecki na Wilią; brus. *Rymšynenty* – od nazwiska *Rymsza*, por. lit. *rimša* ‘człowiek cichy, spokojny’.

36. **Siencienięta**, gm. Wiszniewo, pow. Wilejka – może od lit. *sinkus* ‘drobny’ (XVII-wieczny falsyfikat dokumentu z 1475: *Syncemięta*, KDW, NR 293).

37. **Sienkinięta**, gm. Traby, pow. Wołożyn – od imienia *Sieńko* (skąd też nazwisko *Sienkiewicz*), skrót od *Siemion*.

38. **Sieliszczenięta**, gm. Juraciszki, pow. Wołożyn – od brus. *selišča* ‘siedziba, osada’.

39. **Sienniczenięta** (m. 300), gm. Koszelewo, pow. Nowogródek; m. 200 *Senničenjata*. Na mapie 1: 84 000 oraz w SGK, X, 56 w tym miejscu (obok Mołczadzi przy drodze do Poczapowa) występuje nazwa *Siennicze*, od której derywatem są *Siennicz-enięta*.

40. **Sławczyńięta**, gm. Wiszniewo, pow. Wilejka; SGK, X, 773 *Sławczyńięta*, top. *Sławce*, *Sławicze* – od imion na *Sław-*.

41. **Sokocinięta**, gm. Holszany; SGK, XI, 14 *Sokocienięta*, *Sokocieniata* od pnz. brus. *sokotaci* ‘dużo, szybko mówić; gdakać’, a to z lit. *sakýti* ‘mówić’, *pã-sakoti* ‘opowiadać’.

42. **Stanczynięta**, gm. Wiszniewo, pow. Wilejka; SGK, XI, 184 *Stanczynięta*, *Stanczynięty*; brus. *Stančynenty* – od imienia *Stanek*, top. *Stankowięta* (3 razy na Podlasiu).

43. **Starczenięta** (m. 300), gm. Iwie; SGK, XI, 371 *Storczenięta*, *Sterczenięta* – od *sterczeć* (a pod wpływem *stary*, *starzec*).

44. **Stolpienięta** Małe / Wielkie, gm. Żukojnie, pow. Święciany; ML, 146 *Stolpienięta* (1690 r.); SGK, XI, 367 *Stolpieniaty*; m. 200 *Stolpenenty*, por. top. *Stolpy*, *Stolpce* – od brus. *stoup* ‘słup’.

45. **Strzyżenięta**, gm. Iwie; SGK, XI, 487 *Strzyżenięta*, *Strzyżeniata*, brus. *Stryżanjaty* – od *strzyc*, brus. *stryhčy* ‘obcinać, strugać’ itp.

46. **Supronięta**, gm. Świr; SGK, XI, 591 *Supronięta*, *Supronięty*; brus. *SSupronenty* – od brus. imienia *Suprun* (z gr. *Sofrionos*).

47. **Syczynięta**, gm. Żodziszki, wariant *Soczynięta*; brus. *Sačynjaty* – od pnz. brus. *syč* ‘sowa, puchacz’, *syčanja*, pl. *syčanjata* ‘ich piskłeta’.

48. **Trasieczynięta**, gm. Kucewicze, pow. Oszmiana, por. top. *Trasiejki* (Nowogródzkie) – zapewne od brus. imienia *Taras*, zmodyfikowa pod wpływem *trasci* ‘trząść (się)’.

49. **Ukropienięta**, nazwa zaginiona; ML, 182 *Ukropienięta*, kopia *Ukropięta* (1690 r.) par. Smorgonie – od brus. *ukrop* ‘koper’, poświęcone w toponimii.

50. **Urlenięta**, gm. Krewa, pow. Oszmiana; SGK, XII, 818 *Urlinięta*; m. 84 *Urlenjata* – por. top. *Urłańce*, pow. Oszmiana, *Urliki* koło Wilna i nad jez. Narocz, *Urlikiai*, *Urlikis* na Litwie. Nowsza forma *Orlenięta*, skąd brus. *Arljanjata*, powstała zapewne przez adideację do *orzęł*, *orłę*.

51. **Węslawinięta**, gm. Smorgonie, wariant *Wiesłowinięta*; ML, 181 *Węslawien-ta*, par. Smorgonie (1690 r.); SGK, XIII, 205 *Wenclawięta*, *Wenślawienięta*; SGK, XV/2, 684 *Węslawięta*, dawne *Wojślawienta* (w 1585 r. własność Mikołaja Moniwida Dorohostajskiego, wojewody połockiego) – od imienia *Wojślaw* lub *Więślaw* < *Więclaw* < *Więcesław*.

52. **Wojnidzinięta**, gm. Żodziszki; ML, 181 *Wojnidzinięta*, par. Smorgonie (1690 r.); SGK, XIII, 754 *Wojnidanięta* – zapewne od lit. *vainōti* ‘ganić, narzekać’, może poprzez imię **Vain-vidas*.

53. **Wyholenięta**, gm. Wiszniewo, pow. Wilejka; ML, 136 *Wyholenięta*, par. Świr (1690 r.); G, XIV, 90 *Wyholenety*, *Wyholenty*; brus. *Vyhaljanenty* – od pnz. brus. *vyhalić* m.in. ‘wygolić, skosić równo, do samej ziemi’.

54. **Zawidzinięta**, gm. Świr; SGK, XIV, 492 *Zwidzinięta*, *Zwidzinięta* – od *zawidzić* ‘zazdrościć, nienawidzić’; brus. *Zavidzinenty*.

Po przyłączeniu Wileńszczyzny do ZSRR niektóre z wymienionych tu nazw uległy zapomnieniu, ale większość zachowała się w białoruskiej postaci fonetycznej na *-jata* / *-jaty*. Jedynie w okolicach Świra w kilku nazwach została utrzymana nosowość w postaci rozłożonej <-ent> (nr 15, 35, 42, 46, 44, 46, 53, 54). Z drugiej strony

w nazewnictwie urzędowym pojawiło się w tym regionie kilka niepoświadczonych w starszych źródłach nazw. Pozwala to przypuszczać, że były to również nazwy na *-enięta:

1*. **Aslavenjaty**, gm. Białkowszczyzna, pow. Smorgonie (**Oslawienięta*).

2*. **Bryndzanjata**, pow. Lida SGK, XV/1, 242 *Bryndziniata*, por. *Bryndziszki* pow. Oszmiana, por. lit. *brendù* ‘brnę’ (**Bryndzinięta*).

3*. **Ljubjanjata**, gm. Lipniszki, Iwie (**Lubienięta*).

4*. **Pazjanjaty** / ros. Pozenjaty, gm. Iwie (**Pozienięta*), por. pnz. brus. *paz / pas* ‘rowek, nacięcie’.

Daje to w sumie 58 nazw i 60 obiektów (dwie nazwy podwójne, nr 4 i 9). Większość z nich jest położona względem siebie w niewielkiej odległości, głównie na obszarze dawnego powiatu oszmiańskiego. Punktem wyjścia były mazowiecko-podlaskie formacje na -ęta przystosowane do zachodnioruskiego systemu morfologicznego w sposób podobny jak odkryte przez B. Lindert (1959) patronimica osobowe na Lubelszczyźnie wschodniej. Jak wiadomo, w obu językach zachodnioruskich dawne tematy na -ęt- zostały rozszerzone przez -en-, co dało w rezultacie -en-ja / pl. -en-jat-a, np. ukr. *vovčenjja / vovčenjata, čortenja / čotenjata*; brus. *voŭenjja / voŭčenjata, dzi-cjanja / dzićjanjata* itp. (Dobrzyński 1974: 74–76). Na gruncie białoruskim proces ten został udokumentowany od XVI wieku, np. *kazljanjata, lisjenjata, volčenjata* (Karskij 1911/1956: 186), a dziś obejmuje większość gwar zachodnich i środkowych. Na północnym wschodzie (Witebskie, Mohylewskie), gdzie występuje nawiązujący do rosyjskiego formant -onok, pojawić się mogą formacje typu *kac-jan-jonak*, zaś na północnej Grodzieńszczyźnie (Sobakińce) *kac-jan-juk* z deminutywno-patronimicznym wileńskim -uk.

Jak z powyższego widać, nazwy miejscowe na -enięta powstały w wyniku kontaminacji formantów polskiego -ęta z białoruskim -enjata. Posiadają one polską postać fonetyczną, białoruską strukturę morfologiczną, a ich funkcja patronimiczna, ukształtowana w XV–XVI wieku na Mazowszu i Podlasiu, została przeniesiona na ziemię WKL w drugiej połowie XVII wieku (nr 13, 17, 18, 25, 27, 28, 34, 44, 49, 51, 52, 53). Mazowiecki formant -ęta zachował się w kilku starszych zapisach: *Czernięta* (1700 r.), *Ukropięta* (1690 r.), *Węślawięta* (SGK) / *Wojślawięta* (?1585), *Wyholęty* (SGK). Pomiędzy nazwami na -ęta a -enięta zachodzą różnice w podstawach oraz typach derywacji. Na Mazowszu i Podlasiu były to głównie patronimica osobowe przeniesione na miejscowe, natomiast na Wileńszczyźnie są to tylko nazwy miejscowe, tworzone od różnych podstaw. Obok imion osobowych (13 ×) i jednej nazwy etnicznej (9ab) jako podstawa derywacji wystąpić może nazwa miejscowa (4 ×) oraz określenie osoby w formie rzeczownika (20 ×), przymiotnika (5 ×), czasownika (13 ×) i jeden raz może compositum (nr 22). Podstawami derywacji są wyrazy litewskie (28 ×) oraz słowiańskie (26 ×), z których pewne wskazują na pochodzenie polskie (samogłoski nosowe: -ęt- nr 4, 42, 44, w postaci rozłożonej -ent- nr 29, 38, 50), ale większość da się wywieść z białoruskiego. Z tego języka wywodzą się formy liczby mnogiej na -y, które w dialekcie północnym zniknęły pod wpływem litewskiego neutrum.

2. LOKALNE INNOWACJE TOPONIMICZNE NA ZIEMIACH WKL

W nazewnictwie miejscowym WKL spotykamy również inne procesy integracyjne, w wyniku których powstają nowe, głównie lokalne formacje:

1) Na pograniczu litewsko-słowiańskim, głównie na Wileńszczyźnie, Kowieńszczyźnie i Suwalszczyźnie w dokumentach WKL z XVI–XVIII wieku pojawiają się nazwy patronimiczne z formantem *-aniec*, których formy pluralis na *-ańce* mogą pełnić obocznie lub wyłącznie funkcję toponimiczną. Jak wykazał K. O. Falk (1963: 87–103), powstały one w wyniku substytucji częstego w litewskim patronimicum *-onis*, pl. *-onys*, *-onai* przez bliskie im fonetycznie, ale rzadsze i pełniące różne funkcje pol. *-aniec*, pl. *-ańce* / brus *-ancy*. Fonetyczną odmianką wschodnio-litewską było *-anis*, a rzadszymi formami morfologicznymi *-enis*, *-inīs*, *-unis* > słow. *-eniec*, *-inieć*, *-unieć*. Autor dokumentuje częste wahania, np. *Gudonis / Gudan / Gudaniec*; *Januszkonis / Januszkiewicz / Januszkianiec*, toponim *Marcinkonys / Marcinkańce*. Uważa on, że formy słowiańskie na ziemiach rdzennie litewskich były w większości sztuczne, stwierdza jednak ogromne z czasem rozpowszechnienie toponimów na *-ańce*, głównie na Litwie etnograficznej (ok. 650 na 700 w «Słowniku geograficznym»).

2) Wynikiem transpozycji litewsko → słowiańskiej są liczne toponimy na *-iszki* powstałe z litewskich: *-iškis* (sg. m.), *-iškiai* (pl. m.), *-išké* (sg. f.) *-iškės* (pl. f.), gdzie są to głównie nazwy dzierżawcze tworzone od imienia lub nazwiska właściciela. Odkryty przez J. Safarewicza (1956: 15–63) ich zasięg wyznacza przedhistoryczną granicę osadnictwa litewskiego, sięgającą po jeziora brasławskie – Narocz – Berezyn(kę) – Niemen. W epoce WKL nazwy na *-iszki* mogły być tworzone nie tylko od podstaw litewskich, lecz także od imion chrześcijańskich i nazw słowiańskich, np. *Adam* > *Adomiszkis / Adamiszki*, *Bogustaw* > *Baguslaviškis / Bogustawiszki*, *Ciechanowski* > *Cechanoviškė / Ciechanowski* itp.

3) Rezultatem kontaktów polsko-białoruskich na ziemiach WKL są nazwy miejscowe na *-(ow)szczyzna* zanalizowane skrupulatnie przez H. Safarewiczową (1956), która wykazała, że powstały one w wyniku kontaminacji polskiego formantu *-(ow)izna* z ruskim *-(ow)ščina*. W największym zagęszczeniu występują one na obszarze między Wilnem – Grodnem – Mińskiem – Dyneburgiem, rzadziej pojawiają się na pograniczu polsko-ukraińskim (Zaleski 1984: 219–225).

4) Podobny zasięg posiadają opracowane przez M. Karasia (1955) nazwy prefiksalne typu *Zalas*, *Podgóra*, rozpowszechnione w XVIII–XIX wieku w Wielkopolsce, Małopolsce, na Mazowszu i Podlasiu oraz na Litwie i zachodniej Białorusi i Ukrainie, a znacznie rzadsze na obszarze rosyjskojęzycznym. Podobnie jak toponimy na *-nięta* i *-(ow)szczyzna* są to na ogół nazwy niewielkich osad powstających w XVII–XIX wiekach w wyniku procesów osadniczych. Za ich polskim pochodzeniem przemawia obecność w tym języku appellatiwów typu *pod-mur* < *pod-mur-ek* obcych lub rzadkich na gruncie ruskim. Oto kilka przykładów z ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej: *Bez-Kłopoty* (Witebsk), *Meży-Horka* (Kijów), *Nad-Wilia* (Wilno), *Pod-Rosienie* (Żmudź), *Za-Jasiołda* (Pińsk) itp. (Karaś 1955: 44–56).

Omówione tu toponimy na *-enięta* oraz opracowane przez innych badaczy nazwy typu *Marcink-ańce*, *Adam-iszki*, *Klimont-owszczyzna*, *Pod-góra* są na ziemiach WKL rezultatem kontaktów polsko-litewsko-białoruskich, stanowią zarazem świadectwo obecności na tym obszarze polszczyzny, przeniesionej tu z Mazowsza i Podlasia w XVI–XVII wieku, na co pierwsze wskazały i dostarczyły argumentów językowych I. Grek-Pabisowa i I. Maryniakowa (1992, 1997, 2002).

3. ŻYDOWSKIE TRANSPOZYCJE TOPONIMÓW WKL

Jak wspomniano wyżej (I.2.6), Żydzi napływają na ziemię WKL od końca XIV wieku, posługując się północno-wschodnią odmianką języka jidysz (dialektem *-o*, zwanym «litwackim»), uznawanym dziś jako odmiankę standardową tego języka. Ich miana osobowe zostały udokumentowane w licznych dokumentach, m.in. w «Aktach o Jevrejax» (AVK XXVIII–XXIX, 1901–1902), w sumie ok. 580 dokumentów zawierających imiona, miejsca zamieszkania i liczne inne informacje na temat Żydów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dzięki dociekliwym studiom prof. Zofii Abramowicz znamy najlepiej antroponimie Żydów białostockich (2003, 2010 i inne).

Znacznie mniej wiemy o żydowskim brzmieniu nazw miejscowych, głównie z publikacji o miejscach Holocaustu i mapach zamieszczonych w publikacjach naukowych. Do najcenniejszych obok prac U. Weinreicha (1952, 1958) należy wydany niedawno przez A. Astravuxa «Idyś – Białoruski słownik» (Minsk 2008) liczący 927 stron, z nazwami miejscowymi w języku jidysz na umieszczonej na wklejce mapie.

Celem moich uwag jest zestawienie zapisanych na wspomnianej mapie nazw miast i miasteczek WKL w języku jidysz z ich polskimi odpowiednikami z terenu dzisiejszego Podlasia, Litwy i Białorusi ze wskazaniem na zachodzące w nich transpozycje fonetyczne, morfologiczne i inne nieregularne przekształcenia. Dzięki pracom M. Altbauera (1929, 2002), M. Brzeziny (1986) i Z. Abramowicz (2003, 2010) znamy zasady transpozycji fonetycznych wyrazów polskich na język jidysz. Należą tu:

1) Wahanie *i / y, i / y / u, i / y / u / o*, np. *bilet* [bulet], *bogat* [bigaty], *bywa* [biwa], *dziecko* [dżeckie], *kupiec* [kipiec], *przybyli* [przybili], *pysk* [pisk], *rozpustnik* [ros-pystnik], *rubelki* [rybelki], *skobel* [skibel], *tylko* [tilke], *wypisy* [wipisy].

2) Zmiana końcowego *-a, -o > -e* [ə] i redukcja samogłoski nieakcentowanej, np. *hrabina* [hrabine], *jagody* [jagdes], *łopata* [łopətə], *ryba* [ribe], *sowa* [sove]; podobnie w nazwach miejscowości, np. *Opatów* [Apt], *Włodzimierz* [Łüdmer].

3) Wahanie szeregów spółgłoskowych *s, z, c / ś, ż, ć / ś, ź, ć* (polskie) / *ś', ź', ć'* (jidysz): *bić* [bicz], *dzisiaj* [dziszaj], *gałęzie* [gałęże], *gęściej* [gęszczej], *się* [sze], *treść* [treszcz], *wiersz* [wiersz]; toponimy: *Ciechanów* [Czechanuf], *Sierpc* [Szerpc], *Zdziechów* [Żdźzechǫf].

4) Wahanie dźwięczności spółgłosek (jak w dialektach niemieckich opozycja „mocna / słaba”), np. *budynku* [butynku], *katedrę* [kadetrę], *opiszę* [obiszę], *wrócił* [wrudził], *Zawiszy* [Zafiszzy].

5) Wahanie *l / ł*, np. *górała* [gurała], *kapelusze* [kapałycz], *kołtuny* [kultuny], *wysyłam* [wysilam]; toponimy: *Leżajsk* [Łyżenski], *Lublin* [Łybłin], *Lubaczów* [Łybyczoj], *Lipowica* [Łypəvycz].

Podobne transpozycje fonetyczne zachodzą w nazwach miejscowych na ziemiach WKL.

1) Wahania samogłosek: *e > i* *Bielsk > Bilsk, Kleszczele > Klishtshel, Mielegiany – Meligan, Merecz > Meritsh; Brześć > Brisk, Dawidgródek > Davigrodik; y > i* *Białystok > Byalistok, Knyszyn > Knishin, Krynki – Krinik, Tykocin > Tiktin, Kobylnik > Kabilnik; y > e* *Dokrzyce > Dokshetz; u > e* *Augustów > Yagestov; o > a* *Aleksota > Aleksat, Orany > Aran.*

2) Wahania spółgłosek: *rz > r* *Baklarzewo > Baklerov, Brześć > Brisk, Mozyrz > Moser, Wilkomierz > Vilkomir; l > l* *Łapy > Lapes, Białystok > Byalistok, Jalówka > Yalovke, Łódzkie > Lazdei.*

3) Redukcje samogłosek: *Goniądz > Gnondz, Grajewo > Grayve, Tykocin > Tiktin, Miadziół > Myadl, Zdzięciół > Zetl.*

3) Monoftongizacja: *Hajnowka > Henovke, Sejny > Sini; Daugieliszki > Dogalishok, Taurogi > Torvik, Tauroginie > Torogin.*

4) Sekwencje głosek nosowych: *Brańsk > Braynsk, Połoga > Polangen, Rosienie > Rasayn, Święciany > Svintsyan; Duniłowicze > Danilevitsh, Indura > Amdur.*

5) Inne przekształcenia: *Jeziorosy > Ezherene, Budzław > Boyd, Grodno > Harodne, Ihumen > Humen, Mir > Damir, Mohilev > Molev, Nowogródek > Navaredok.*

Wygłos

1) Zamiana barwy samogłoski: *Mońki > Monke, Sokółka > Sokolke, Kowno > Kovne, Wilno > Vilne; Druja > Druye, Dzisna > Disne.*

2) Zanik samogłoski: *Kuźnica > Kuznitz, Suwałki > Suvalk, Wiżajny > Vizhayn; Kiejdany > Keidan, Szawle > Shavl, Telsze > Telz, Troki > Trok; Różana > Ruzhan, Wołpa > Volp.*

3) Inne przekształcenia: *Łapy > Lapes; Janiszki > Yanishok, Poniewież > Ponevitsch; Nieśwież > Nezvitsh, Wołkowysk > Volkovishik.*

W nazwach złożonych przymiotniki *nowy, stary, wielki*, są tłumaczone na język jidysz, np. *Nowy / Stary Bychów > Nay- / Alt-Bikhev, Wielka Brzostowica > Grejs-Brestovitsh.*

Nietrudno zauważyć, że liczne nazwy miejscowe WKL pochodzenia litewskiego i ruskiego do języka jidysz zostały przetransponowane w epoce dawnej Rzeczypospolitej za pośrednictwem urzędowych nazw polskich, które funkcjonowały w powszechnym obiegu w XIX i XX wieku także w ustach ludności ruskiej. Niektóre transpozycje (*r > rz, g > h, o > a*, denazalizacja) mają swe źródło w języku białoruskim. Zagadnienie wymaga dalszych szczegółowych badań źródłowych.

Warto wspomnieć, że niektóre z wymienionych nazw oraz ich derywaty przymiotnikowe zostały utrwalone w dosadnych, nie pozbawionych złośliwości, przysłowiach żydowskich (Astravux 2008: 916).

Białystok – *Byalistoker tej* ‘białostocka herbata’ (złej jakości).

Baranowicze – *Farbrent zol vern di stancje Baranovič!* ‘Żeby to ogień spalił, oto stacja Baranowicze!’.

Brześć – *Ojsštejn di ojgn / kukers vi der Brisker malex-hamoves* ‘Wybałuszyć oczy jak brzeski anioł śmierci’ (na jakiejś znanej podobiznie w świątyni).

Kopyl, Kleck – *A Kaupuljer naronim un Klecker ganovim* ‘Kopylscy durnie i kleccy złodzieje’.

Mińsk – *Fon Minsk biz Pinsk un Motele af šabas* ‘Od Mińska do Pińska a w Motylu na szabas’.

Oszmiana – *Ošmener šljaxticn* – ‘Oszmiańskie szlachetki’.

Puchowicze – *Hern vi in Puxovičdi megile* ‘Słuchać jak w Puchowiczach Pisma Świętego’.

Troki – *S ’vet gor blajbn Trok on zojermilx un Ivje on smetene!* ‘Zostaną Troki zupełnie bez kwaśnego mleka, a Iwie bez śmietany’.

Wilja – *Di Vilie brent nit!* ‘Wilja się nie pali!’; *Me ken a mit špedl die Vilie ništ faršparn* ‘Nie można patykiem Wilii zatrzymać’.

WYKAZ ŻYDOWSKICH TRANSPOZYCJI TOPONIMÓW WKL

PODLASIE – PODLASYE

Augustów – Yagestov

Bakłarzewo – Baklerov

Białystok – Byalistok

Bielsk – Bilsk

Brańsk – Braynsk

Czeremcha – Tsheremkhe

Goniądz – Gnondz

Grajewo – Grayve

Hajnówka – Henovke

Jałówka – Yalovke

Kleszczele – Klishtshel

Knyszyn – Knishin

Krynki – Krinik

Kuźnica – Kuznitz

Łapy – Lapes

Mońki – Monke

Narew – Narev

Przerośl – Psherosle

Puńsk – Punsks

Sejny – Sini, Seyn

Sokółka – Sokolke

Supraśl – Suprazh

Suwałki – Suvalk

Tykocin – Tiktin

Wigry – Viger

Wizajny – Vizhayn

Zabłudów – Zabludev

LITWA – LITE

Aleksota – Aleksa/ot

Bejsagoła – Beysegole

Dougieliszki – Dogalishok

Godlewo – Gudleve

Janiszki – Yanishok

Jewie – Vevye

Jeziorosy – Ezherene

Jurbork – Yurburg

Kalwaria – Kalvarye

Kiejdany – Keidan

Kłajpeda / Memel – Memel

Kowno – Kovne

Łódzkieje – Lazdei

Malaty – Maliat

Merecz – Meritsh

Mielegiany – Meligan

Możejki – Mazheik

Olita – Alite

Orany – Aran

Podbrodzie – Podbrodz

Poługa – Polangen

Poniewież – Ponevezsh/-vitsch

Rakiszki – Rakishok

Rosienie – Rasayn

Szawle – Shavel

Szyrwinty – Shirvint

Święciany – Svitsyan

Taurogi – Tovrik	Lepel – Lepl
Tauroginie – Torogin	Lida – Lide
Telsze – Telz(h)	Łosośna – Lasosne
Troki – Trok	Miadzioł – Myadl
Wilno – Vilne	Michaliszki – Mikhaleshik
Wiłkomierz – Vilkomir	Mir – Mir / Damir
Wyłkowyszki – Vilkovishk	Mohilew – Molev
Żyżmory – Zezmer	Mosty – Most
	Mozyrz – Moser
BIAŁORUŚ – BELARUS	Nieśwież – Nezvitsh
Bobrujsk – Babroysk	Nowogródek – Navaredok
Borysów – Barisev	Orsza – Orshe
Brasław – Breslev	Oszmiana – Oshmene
Brześć – Brisk	Pińsk – Pinsk
Budśław – Boyd	Połock – Polotsk
Dawidgródek – Dovigrodik	Postawy – Postev
Doksyce – Dokshetz	Prużana – Pruzhan/ene
Druja – Druye	Różana – Ruzhan
Druskienniki – Druzgenik	Słonim – Slonim
Dryssa – Drise	Słuck – Slutsk
Dzisna – Disne	Stołpce – Stejpts
Duniłowicze – Danilevitsh	Szczuczyn – Stutshin
Głębokie – Glubok	Wilejka – Vileyke
Grodno – Grodne / Harodne, Horadne	Witebsk – Vitepsk
Homel – Homle	Wołkowysk – Volkovishik
Ihumen – Humen	Wołożyn – Valozhin
Indura – Amdur	Wołpa – Volp
Kobryń – Kobrin	Zdziecioł – Zetl
Kobylnik – Kabilnik	Żuprany – Zupran

IX. AREAŁY HYDRONIMICZNE NA ZIEMIACH WKL

1. STAN I PERSPEKTYWY BADAWCZE

Liczne rzeki, jeziora i bagna tworzące krajobraz WKL odgrywały od najdawniejszych czasów ważną rolę w gospodarce, obronie, komunikacji, zapewne też w życiu duchowym mieszkańców. Musiały więc być stosownie do swojego charakteru i funkcji nazywane. W granicach WKL mieści się prawie całe dorzecze Niemna, górnej Narwi, lewe dopływy Prypeci, prawe górnego Dniepru i środkowej Dźwiny. Jest to obszar dzisiejszej Litwy, Białorusi i Podlasia razem wziętych. Według wyliczeń hydrograficznych mieści się w nim w sumie ok. 35 000 różnego rodzaju obiektów wodnych, z których większość posiada swoje własne nazwy.

Nazwy wodne jako argument w dyskusji o praojczyźnie Bałtów i Słowian wprowadzili do językoznawstwa J. Rozwadowski (1905/1948) i K. Būga (1908/1958–1961). Obaj uczeni wskazali obecność hydronimów ugrofińskich na południowo-wschodnich pojezierzach Bałtyku. Nazwy wodne tego regionu Europy wykorzystał M. Vasmer w swych badaniach etymologicznych (1950–1958), wieńcząc dzieło swojego życia słownikiem nazw wodnych Rusi (1961–1968). Hydronimię bałtycką do indoeuropeistyki wprowadził J. Pokorny (1938, 1949–1969), natomiast H. Krahe (1963) stworzył przy jej udziale koncepcję „hydronimii staroeuropejskiej”, do której W. P. Schmid (1994) i J. Udolph (1990; rec. L. Bednarczuk 1992) włączyli Słowiańszczyznę, uznając hydroareal bałtycki za centrum „Starej Europy”. Największą zasługą uczonych z Getyngi jest stworzenie serii wydawniczej «Hydronymia Europaea», dzięki której czytelnik dotrzeć może do pełnej dokumentacji źródłowej oraz zapisów gwarowych interesujących go nazw i wyrobić sobie zdanie o ich pochodzeniu niezależnie od proponowanych etymologii „staroeuropejskich”. W Polsce śladem Rozwadowskiego do hydronimii bałtyckiej sięgali badacze etnogenezy Słowian: T. Lehr-Spławiński (1946), K. Moszyński (1957), T. Milewski (1964) i Z. Gołąb (1992/2004), a ostatnio Z. Babik (2001). Największe jednak zasługi położył tu J. Otrębski (1961, 1963), który odkrył system derywacji hydronimów litewskich (1949) oraz pewne osobliwości nazw wodnych na ziemiach WKL (duplety, substytucje, modele semantyczne); opisał też proces ich sławizacji i towarzyszące zjawiska językowe (1963). Równocześnie dwaj moskiewscy uczeni – V. Toporov i O. Trubačov – wydali fundamentalne dzieło o nazwach wodnych górnego Podnieprza (1962), w którym poprzez subtelną analizę słowotwórczo-etymologiczną dotarli do warstwy

irańskiej i bałtyckiej tego regionu, wprowadzając do nauki pojęcie „Bałtów Dnieprzańskich” jako odrębnego hydroetnosu. Równocześnie rozpoczął swoje badania największy hydronomasta litewski A. Vanagas, który zanalizował pod względem słowotwórczym (1970), etymologicznym (1981a) i semantycznym (1981b) nazewnictwo wodne Litwy oraz nazwy miast (1993), zwykle wcześniej zapisanych niż hydronimy, od których zostały utworzone. Nie posiadamy dotychczas językoznawczej analizy hydronimii Białorusi, ale dotychczasowy dorobek (Žučkevič 1974 i inni) pozwala na wstępne wyznaczenie arealów hydronimicznych w obu – bałtyckiej i słowiańskiej – częściach WKL we wzajemnych powiązaniach i konfrontacji z izoglosami gwarowymi oraz granicami międzyplemiennymi.

2. GEOGRAFIA NIEKTÓRYCH HYDROFORMANTÓW BAŁTYCKICH

Dzięki badaniom A. Vanagasa znamy względnie dobrze budowę słowotwórczą, semantykę i geografę bałtyckich nazw wodnych na Litwie w jej obecnych granicach politycznych. Jak zauważa uczony, najstarsza indoeuropejska warstwa hydronimiczna jest względnie jednolita i równomiernie rozłożona. Istnieją jednak pewne areale (Vanagas 1981b: 124–138), z których północny ukształtował się na substracie kurońsko-zemgalsko-selońskim o językowych cechach łotewskich, a południowy – na substracie jaćwieskim o cechach zachodniobałtyckich. Oprócz nich w wielu miejscach swoich prac zwraca autor uwagę na hydroizoglosy o zasięgu wschodniolitewskim, co pozwala inaczej spojrzeć na bałtycką hydronimię przyległych obszarów Białorusi.

Niektóre z nich oddzielają wschodnią Litwę od reszty kraju wzdłuż linii: Jeziorosy – Kowno – Druskienniki, przekraczając na wysokości Merecza Niemen, i obejmują litewską część Suwalszczyzny. Wyraźnie wyodrębnia się areal północno-wschodni po Wilkomierz – Giedrojcie – Dubinki – Podbrodzie na południu; niektóre z tych izoglos dochodzą do Wilna i Puszczy Rudnickiej. Nie ma natomiast podstaw do wydzielenia pozytywnego arealu południowo-wschodniego (między Wilią a Niemnem) w granicach państwowych Litwy.

2.1. Formant *-nt-*

H. Krahe (1963) wyróżnił „staroeuropejski” formant hydronimiczny *-nt-*, posiłkując się materiałem litewskim. Według zestawień A. Vanagasa (1970: 92–94, 135, 169–170; mapy 5 i 23) występuje on w postaci *-ant-*, *-ent-*, *-int-* w odmiankach twardej oraz miękkiej (*-ntj-* > *-nč-*) i obu rodzajach: feminina głównie w nazwach rzek, masculina – jezior. Spośród tych postaci *-ant-* pojawia się na obszarze całej Litwy (5 *-anta*, 6 *-antė*, 1 *-ančia*, 7 *-antas*, 3 *-antis*, 1 *-ančius*, w sumie 23 nazwy). Również rzadsza postać *-ent-* (11 nazw) nie tworzy wyraźnego arealu. Inaczej rzecz się przedstawia z geografą form na *-int-* (mapa 23). Spośród 37 obiektów wodnych 21 występuje na północno-wschodniej Litwie między rz. Świętą a Wilią, a 3 dalsze w rejonie Puszczy Rudnickiej. Areal ten znajduje przedłużenie na Łotwie. Drugie, mniejsze skupisko nazw na *-int-* spotykamy na dawnym terytorium jaćwieskim w dorzeczu

górnej Szeszupy po obu stronach granicy polsko-litewskiej. Większość północno-wschodnich nazw na *-int-* odnosi się do rzek (14 *-inta*, 1 *-intė*), mniej do jezior (8 *-intas*). Oto kilka przykładów: *Liv-inta* (Koszcedary), *Vies-inta*, *Vis-inčia* (Puszcza Rudnicka), *Jūž-intas* (Jeziorosy), *Vir-intai* (Malaty), *Uos-int-ėlis* (Święciany). W sąsiadującym od wschodu dorzeczu środkowej Dźwiny, zasiedlonym przez ludność słowiańską (przy granicy litewskiej głównie polskojęzyczną, dalej białoruską) spotykamy szereg bałtyckiego pochodzenia nazw jezior i rzek, wskazujących na tę samą postać sufiksu (br. *-jat-* < prabus. **-ęt-* < lit. *-int-*):

1. *Dryświaty*, jez. na pograniczu Litwy, *Dryświata*, *-cica* (wychodzący z tego jeziora dopływ Dżisny). Litewska nazwa jeziora *Drūkšiai* i rzeki *Drukša*, *-ė* różni się od słowiańskiej zakończeniem (inna nazwa rzeki *Drīsveta*, *-ėlė*, jest repliką formy *Dryświaty*, *-cica*). K. Būga (1958: 501) identyfikuje nazwę litewską z *Dryssa* (prawy dopływ Dźwiny na pograniczu białorusko-łotewskim) wywodząc obie nazwy z postaci **Druk-sa* lub **Drūk-sa* (*-ks-* > *-kš-*), natomiast J. Otrębski (1963: 274) postać *Dryświaty* wyprowadza z lit. **Drūsvėta*. Jednakże fonom *-ėta* na tym obszarze oddawany jest przez słow. *-ita* (por. *Birvėta* > *Birwita*, prawy dopływ Dżisny, Koziany), należy więc przyjąć jako pierwotną postać **Drūsvinta(i)* z czego praruskie **Drysvejta*, *-y* i brus. *Dryšvjata*, *-ty* (inaczej Vanagas 1981a: 91).

2. *Drywiaty*, jezioro (ok. 20 km na wschód od Dryświat), z którego wypływa rzeka *Drujka* (przy ujściu do Dźwiny miasto *Druja*). Bałtycką nazwę jeziora K. Būga (1958: 501) rekonstruuje jako **Drūv-intas*, a nazwę rzeki **Druoja* zestawia z *Druja* (rz. Telsze). A. Vanagas (1980a: 92) przytacza łot. *Druve* (rz.), *Druvas* (jez.) za J. Endzelinem (1956: 230), który wymienia liczne inne toponimy z podstawą *druva-*. Wobec braku odpowiedników na Litwie można łączyć nazwę *Drywiaty* (por. relację *Dryświaty* – *Dryssa*, p. d. Dźwiny) z areałem łotewskim. Opierając się na rekonstrukcji K. Būgi **Drūv-intas*, J. Pokorny (1949–1969: 204), H. Krahe (1963: 323–324) i J. Udolph (1990: 107–112) przytaczają tu liczne hydronimy europejskie utworzone od **dreu-* ‘biec, pędzić’ + formant *-nt-*; najbliższym odpowiednikiem jest pruska nazwa rzeki *Drwęcę* – 1203 *Drwanca-m* (Babik 2001: 114–117).

3. *Nowiato*, brus. *Navjata*, jeziorko w sąsiedztwie Drywiat po drugiej stronie Brasławia, którego bałtycką postać **Novetas* A. Vanagas (1981a: 232) zestawia z *Nova* (dopływ Szeszupy), *Nov-ena* (rz. Łyngmiany) o niezupełnie jasnej etymologii. Fonetyczna postać formantu przemawia za rekonstrukcją bałtycką **Nov-int-as*.

4. *Oświato*, brus. *Asvjata*, jeziorko k. Szarkowszczyzny, którego nazwa sprowadza się do bałt. **Asv-intas*, por. lit. *Asveja* (jez. Malaty), może wariant fonetyczny *Ašvila*, *Ašvinė*, *Ašva* wyprowadzanych od nazwy ‘kobyły’ (Vanagas 1981a: 49, 50), do których na pewno należy nazwa jez. *Oświeja* (w dorzeczu Dryssy) z łotewską zmianą *š* w *s*.

5. *Uszacz(a)*, lewy dopływ *Dźwiny* k. Połocka oraz dwie rzeczki w pobliżu Borysowa, dopływy Berezyny), por. liczne nazwy *Usza* na Białorusi odpowiadające lit. *U(o)šna*, *Ušnelė*, *Ušantė* (rz. Rosienie), która jest dokładnym odpowiednikiem nazwy *Uszacz(a)* < **Uoš-ant-ja*, choć podstawa derywacji nie jest jasna (Vanagas 1981a: 354).

6. *Uświaty*, jezioro, przez które przepływa rz. *Uświacza* (prawy dopływ Dźwiny k. Suraza); *Uświeja* (dopływ Ułły oraz jez. koło Uszacza, por. niżej), *Uswica* (rzeka łącząca jez. Ikażń z Drywiatami). Nazwy wyglądają na bałtyckie; najbliższe fonetycznie lit. *Uosis*, *Uosija*, *Uosinta* od *úosis* ‘jesion’.

7. *Wisiaty*, jeziorko koło Miorów, którego odpowiednikiem bałtyckim jest lit. *Vis-inčia* (dopływ Mereczanki), pol. *Wisieńcza*; etymologia niepewna (Vanagas 1981a: 388).

Jak widać, bałtyckie hydronimy z formantem *-int-* występują głównie w dorzeczu Dźwiny z przedłużeniem na północno-wschodnią Auksztotę, co rzuca światło na przedhistoryczne wędrówki jej mieszkańców. Nazwy bałtyckie na *-nt-* nie muszą być dziedzictwem indoeuropejskim, w litewskim występują bowiem nieproduktywne wprawdzie appellativa, głównie odczasownikowe (nazwy obiektów i narzędzi) we wszystkich znanych z hydronimii odmiankach morfonologicznych, por. lit. *limti* ‘łamać’ > *lamañtas* ‘kawałek’, *siřbti* ‘dojrzewać’ > *seřbentai* ‘porzeczeki’, *žibėti* ‘świecić’ > *žibiñtas*, *žibiñčius* ‘świecznik, latarnia’ (J. Otrębski 1965: 267).

2.2. Formanty z podstawowym *-k-*

W języku litewskim istnieją liczne appellativa tworzone za pomocą formantów, w których podstawowe *-k-* jest poprzedzane samogłoską tematyczną *-a-*, *-e-*, *-ė-*, *-o-*, *-(i)u-* lub dyftongiem, co daje „piętrowe” zakończenia w odmianie twardej *-Vka*, *-Vkas*, a w miękkiej *-Vké*, *-Vkys*, *-Vkis*. Powstałe w ten sposób derywaty pełnią różne funkcje, także strukturalną (jak w słow. *-akъ*), niekiedy z odcieniem ekspresywnym i zdrabniającym, np. *žmogùs* ‘człowiek’ > *žmogu-kas* ‘człeczyna’; *kalvà* ‘pagórek’ > *kalv-akà* ‘pagóreczek’ (Otrębski 1965: 271–285); należą tu również liczne nazwy terenowe oraz wodne, np. *Melyn-iokas* (jez. Rakiszki) < *mėlynas* ‘siny’, *Bebr-ukas* (jez. Olita) – *bėbras* ‘bóbr’ (Otrębski 1949: 211–213).

W materiale hydronimicznym opracowanym przez A. Vanagasa (1970: 81–84, 111–112, 186–187, 193–197; mapa 30) spotykamy różne postacie, a większość hydronimów występuje na wschód od linii Jeziorosy – Kowno – Druskienniki, skupiając się w części północnej. Nazwy są tworzone głównie od podstaw bałtyckich, rzadziej słowiańskich. Wydaje się, że są to głównie substantywizowane przymiotniki charakteryzujące dany obiekt. W bałtyckiej hydronimii Białorusi występują liczne nazwy na *-oč*, *-eč*, w których K. Būga (1961: 512, 548) widzi formant bałtycki *-ak-*. Dalsze przykłady przytaczają V. Toporov i O. Trubačov (1962: 179) z górnego Południoprusa. Niektóre nazwy mają dokładne odpowiedniki na Litwie i Białorusi:

1. *Nar-ak-ys*, *Nar-ak-ėlis*, *Nar-oč-iuk-as* (3 jeziora koło Malat, ostatnie ma postać słowiańską) – *Nar-ocz* (1436–1437 *Nor-ocz*), brus. *Narocza* (wielkie jez. ok. 100 km na wschód od Wilna).

2. *Pel-ekas* (jez. Ignalino), pol. *Pel-ik-any*; *Pel-eka* (dopływ rz. Struny k. Święcian), brus. *Pel-jaka*.

3. *Perš-ėka* (dopływ Niemna k. Birsztan), pol. *Piersz-ajka*. Taką samą nazwę nosi dopływ Isłoczy w Puszczy Nalibockiej.

4. *Rud-okè* (rz. koło Worni na Żmudzi) – *Rud-ak-owo* (jeziorko k. Naroczy).

5. *Varl-akys* (jez. koło Jezioros i Rosieni), *Varl-iakys* (jez. k. Uciany) – *Vorol-oči* (bagnó w źródłiskach Niemna i Łoszy).

6. *Vers-a / -eka*, pol. *Wers-oka* (dopływ Gawji i Mereczarnki) – *Veresoč* (rz. w dorzeczu Desny). Tego samego sufiksu można upatrywać w innych nazwach rzek na Białorusi.

7. *Świsł-ocz* (lewy dopływ Niemna i prawy dopływ Berezyny).

8. *Ist-ocz* (lewy dopływ Berezynki).

9. *Serw-ecz* (lewy dopływ Niemna k. Korelicz i prawy dopływ Wilii k. Starej Wilejki).

10. *Mer-ecz*, miasto przy ujściu *Mer-ecz-anki* do Niemna, lit. *Merkis*, *Merkinė* wyprowadzane od czas. *mérkti* ‘moczyć len’, ale nazwę *Mereczanka* nosi też prawy dopływ Jasiołdy, a *Mor-ocz* dopływ Słuczy. Są też bałtyckie hydronimy *Mera* (dopływ Żejmiany k. Święcian), *Miera* (rz. Koszedary), *Miory* (jez. i miejscowość k. Brasławia, rz. *Miorzyca*). Nie można więc wykluczyć, że *Merecz*, *Mereczanka* i *Morocz* zostały utworzone od podstawy *Mer-a* + formant *-ekys*, a litewska forma powstała przez adideację do czasownika *mérkti* ‘moczyć len’ (inaczej Vanagas 1981a: 212).

11. *Twer-ecz*, lit. *Tverečius* (jez. i miejscowość k. Święcian). Postać litewska wygląda na zapożyczenie ze słowiańskiego, a pierwowzór bałtycki należy zrekonstruować **Tver-ekys* od czas. *tverti* ‘grodzić’, por. *Tver-upis* (rz. koło Kłajpedy, Vanagas 1981a: 351).

Hydronimy bałtyckie z formantem *-k-* sięgają znacznie głębiej na obszar dzisiejszej Białorusi niż z *-nt-*, głównie w kierunku południowo-wschodnim. Są raczej nowszego pochodzenia i nie wykraczają na zachód poza wschodnią Litwę.

Odrębnego potraktowania wymaga formant *-eika*, który tworzy nacechowane pejoratywnie nazwy osób, np. *mūšti-s* ‘bić się’ > *muš-eikà* ‘zabijaka’, imiona własne (nazwiska), np. *Bar-eika*, *Mat-eika*, które w liczbie mnogiej mogą pełnić funkcję nazw miejscowych: *Bar-eikiai* (wieś na Żmudzi), *Mat-eikiai* (miejscowość na pn. Litwie). Są też liczne nazwy terenowe i wodne, które według A. Vanagasa (1970: mapa 7) na Żmudzi tworzą głównie nazwy rzek, ale największe ich skupienie jest na północnym wschodzie Litwy (Jeziorosy, Onikszy, Uciana) oraz na dzisiejszej Białorusi, gdzie tworzą nazwy niewielkich rzek lub miejscowości od nazw rzek:

1. *Wil-ejka* (1) miasto i wieś nad górną Wilią, (2) miasteczko k. Wilna nad rzeką *Wilejką*, por. też jez. *Vil-eikis* (Łyngmiany).

2. *Lyd-eika* (1) łąka k. Olity, (2) *Lidzi-ejka*, dopływ Niemna przepływający przez Lidę (por. lit. *lydimas* ‘poręba’).

V. Toporov i O. Trubacov (1962: 78–79) przytaczają w dorzeczu Słuczy trzy nazwy o podstawach bałtyckich: *Vis-ejka*, *Ves-ejka*, *Jes-ejka* oraz inne, słowiańskiego pochodzenia na górnym Podnieprzu: *Bobr-ejka*, *Bel-ejka*, *Čern-ejka*. Wydaje się, że na terenie Białorusi toponimy i hydronimy na *-ejka* są świadectwem stosunkowo niedawnej jeszcze obecności etnosu bałtyckiego.

2. 3. Formanty z podstawowym -s-

Tworzą liczne appellativa o różnych funkcjach (Otrębski 1965: 216–222). W materiale A. Vanagasa (1970: 95–96, 136–138, 171–172, 206, 208; mapa 11) występują różne postacie tego formantu: *-es-* (33 ×); *-as-*, *-is-* (po 8 ×), *-us-* (1 ×), którego odmianką fonetyczną jest zapewne seria z *-š-*. Nazwy na *-s-* występują w całej Litwie, znane są też w hydronimii Prus i Łotwy, ale zagęszczają się na północy kraju, zwłaszcza zaś we wschodniej części. Występują też na ziemiach Białorusi, jednak bez wyraźnej lokalizacji.

1. *Lauk-esa* (dopływ Dźwiny k. Jezioros) – *Łucz-esa* (dopływ Dźwiny k. Witebska).
2. *Vilk-esa* (dopływ Szyrwinty) – *Volč-esa* (dopływ Soży).
3. *Pel-esa*, pol. *Pel-asa* (jez. i wieś k. Radunia) – *Pl-essa* (dopływ Moroczy).

Jak z omówionej tu geografii hydroformantów Litwy wynika, należy je rozpatrywać łącznie z bałtycką hydronimią krajów sąsiednich. Obok wydzielonych przez A. Vanagasa (1981b: 124–138) północnego (kurońsko-zemgalsko-selońskiego) i południowego (jaćwieskiego) areałów peryferyjnych wyróżnić należy areał wschodniolitewski, zwłaszcza w części północno-wschodniej, który wraz z przyległym pojezierzem brasławsko-połocko-witebskim tworzył archaiczny obszar pra-wschodnio-bałtycki (formant *-nt-*), gdzie doszło także do powstania innowacji o węższym zakresie (formanty z *-k-*). Innowacje te nie dotarły do zachodniej części Litwy.

3. ZASIĘG SLAWIZMÓW W HYDRONIMII LITWY

Za fonetyczną granicę wpływu słowiańskiego na dialekty litewskie można uznać zasięg „dzukowania”, czyli zmianę *t(v)*, *d(v)* przed *i* oraz jotą w *ć(v)*, *ź(v)* z ewentualną dyspalatalizacją. Wyznacza ją linia: Jeziorosy – Taurogieny – Łabonary – Giedrojcie – Muśniki – Jewie – Wysoki Dwór – Butrymańce – Olita – Simno – Urdomin – Szypliszki. Znacznie dalej na zachód sięgają leksemy słowiańskie w hydronimii litewskiej. Według ustaleń A. Vanagasa (1981b: 125–127, mapa) poza północno-wschodnią i południową peryferią Litwy występują wzdłuż rz. Świętej, sięgając po Niewiażę i Dubiszę, wokół Kowna, na prawym brzegu środkowego Niemna oraz po lewej jego stronie na południe od Birsztan po Kalwarię i Wisztyniec. Towarzyszą temu procesowi pewne zjawiska słowotwórcze, mianowicie substytucje słowiańskich formantów *-išče-*, *-(n)ica* przez litewskie *-ykšče-*, *-(ykšt-)* i *-(n)yčia*.

3.1. Formant *-ykšč-* (*-ykšt-*)

Według A. Vanagasa (1970: 151–153, mapa 17), który nie wypowiada się na temat genezy tego formantu, występuje on głównie na północnym wschodzie (Jeziorosy – rz. Święta – Malaty – Święciany) i w rejonie Puszczy Rudnickiej, tworząc nazwy małych jezior w pobliżu większych, podobnie jak na przyległych terenach Białorusi: *Świr* > *Świr-n-iszcze*; *Dzisia* > *Dzisa-n-iszcze* przetransponowane na litewskie *Dysna* – *Dysn-ykštis* ze wstawnym *-k-* zgodnie fonotaktyką bałtycką.

Pozostałe hydronimy tego typu: *Baluoša* (pol. *Bołosza*) > *Baluoš-ykštis*, *Smalvas* (pol. *Smołwy*) > *Smolv-ykštis*, *Utenas* (pol. jez. *Uciany*) – *Uten-ykštis* nie zostały utrwalone na mapach w postaci słowiańskiej, a relacji *Kretuona* – *Kretuon-ykštis* odpowiada słow. *Kretony* > *Kreton-ce* (nazwa jeziora).

Formant *-ykščia* występuje w nazwie *Salčia* – *Salč-ykščia*, pol. *Solcza* – *Solcz-yca* (Butrymańce) oraz *Dysn-ykščia* (litewska nazwa górnego biegu rzeki *Dziszna*) między jeziorem o tej nazwie a *Dzišniszczce*. Trzecia nazwa: *An-ykštė*, oznacza niewielki dopływ jeziora *An-ykštis* koło Butrymańców (Puszcza Rudnicka). Wydaje się, że odmianka *-ykščia* powstała z kontaminacji *-ykštis* z *-yčia*, por. niżej.

3.2. Formant *-(n)yčia*

Słowiański formant *-ica* występuje w starszej warstwie hydronimii polskiej i ruskiej, zwłaszcza w dorzeczu Berezyny, Ptyczy i Dźwiny, a w epoce historycznej widoczny jest proces jego usuwania, np. *Miadziel-ica* (XVI–XVIII w.), dziś *Miadziol-ka*, dopływ Dżisny, *Orsz-yca* > *Orsz-anka*, dopływ Dniepru koło Orszy. Obok formy podstawowej występuje wariant *-n-ica*, znacznie częstszy w hydronimii Polski niż Białorusi.

Według opracowania A. Vanagasa (1970: 141–143) na obszarze Litwy formant *-yčia* występuje w dwóch regionach: (a) na Żmudzi, głównie południowej, 9 nazw niewielkich rzek bez wyraźnej motywacji słowotwórczej, (b) na południowej Litwie, poczynając od polskiej granicy po linię Mariampol – Birsztany – Jaszuny w nazwach małych rzek derywowanych od nazw jezior, które na Nielitewskich mapach zapisywane są przez *-ica*: *Raudenis* > *Rauden-yčia* (Kalwaria), *Mašelis* > *Mašn-yčia* (Druskienniki), *Kernava* > *Kernav-yčia* (Soleczniki).

Odmiankę *-(i)nyčia*, ograniczoną do rejonu Druskienniki – Lejpany (Leipalingis), traktuje A. Vanagas (1970: 141–143, mapa 14) jako wynik wpływu polskiego, por. *Rat-nyčia*, pol. *Rot-nica* (miejscowość), *Rot-nicz-anka* (dopływ Niemna w Druskiennikach); *Avier-nyčia*, pol. *Awier-nica* (mapa 1: 100 000), lewy dopływ Niemna naprzeciw Druskiennik itp.

4. UWAGI O NAZEWNICTWIE WODNYM JAĆWIEŻY

Jak wiadomo, główne źródło do poznania języka jaćwieskiego stanowią nazwy miejscowe i wodne, które są od dawna przedmiotem intensywnych studiów. K. Būga (1961: 601–602) odkrył jaćwieskie hydronimy na *-da*, A. Vanagas (1976: 65–79; 1981b: 135) nazwy z formantem *-ingis* /*-inge* oraz toponimy i mniej liczne hydronimy na *-us* na obszarze pd. Litwy. Jedne i drugie wykraczają znacznie poza granice historycznej Jaćwieży, sięgając na północy po linię dolny Niemen – Wilia (Vanagas 1970: mapa 35), a na południowym wschodzie po Nowogródzczyznę i górne dorzecze Prypeci (hydronimy na *-da*). Jeżeli jednak przyjmujemy za większością badaczy przynależność Jaćwingów do grupy zachodniobałtyckiej, to na podstawie różnic gramatycznych i leksykalnych między językiem pruskim a litewskim będziemy w sta-

nie określić północną i wschodnią granicę tego języka. Według ustaleń A. Vanagasa (1976: 74–75 mapa) zmiana *š, ž* w *s, z* dokonała się w nazwach (wodnych i miejscowych) na południe od linii: jez. Wisztyniec – Mariampol – Preny – północny skraj Puszczy Rudnickiej – Olkienniki – Orany – Dubicze. Natomiast dyftong *ei* zachowuje się na tym obszarze, ale tylko po lewej stronie Niemna. Najdalej położonym na południowy wschód przykładem zmiany *ž* w *z* jest nazwa *Zelwa* (miasto i górny bieg rzeki), w dolnym biegu *Zelwianka* (dopływ Niemna k. Mostów), pojawiająca się kilkakrotnie na terytorium Jaćwieży (k. Sejn, Kopciowa, a na północy koło Jewia), odpowiada ona lit. *Želva* (liczne hydronimy) utworzonej od *želvas* ‘zielonkawy’.

4.1. Formant *-ing-*

W językach bałtyckich istnieją liczne appellativa rzeczownikowe i przymiotnikowe o różnych funkcjach, utworzone za pomocą formantów z podstawowym *-ng-* (Otrębski 1965: 300–306), także w toponimii i hydronimii, gdzie występują zwykle w dwu odmiankach: *-anga* (*-ange, -enge; -inga*) głównie na Żmudzi, np. *Pal-anga, Ner-inga*, oraz w postaci *-inge, -ingis*, głównie (14 z 17 na Litwie) na południe od Birsztan i Prenów (Vanagas 1970: 168–169, mapa 22). Formant ten tworzy również nazwy terenowe, a od nich miejscowe: *Aps-inge, -ingis* (rz. i jez. k. Merezca), *Ned-ingis* (rz., jez. k. Oran), *Garb-ingai* (góra k. Wysokiego Dworu), *Rūd-ingė* (łąka k. Butrymańców), *Kač-ingė* (wieś k. Merezca).

Z nazwą jez. *Svait-ingis* (Alawa k. Olity) A. Vanagas (1981a: 322) zestawia zapisaną w litewskiej gwarze Zasieci k. Zdzięcioła przez A. Vidugirisa nazwę *Svitožis* – jezioro *Świtez* brus. *Svicjaz*’, motywując je lit. *āt-švaitas* ‘odblask’, *švisti* ‘świecić, błyszczeć, świecić’. Przyjmując bałtycką etymologię *Świtezi* (nazwę taką nosi również jezioro k. Nieświeża oraz duże jezioro na Wołyniu w pobliżu Włodawy), trzeba ją sprowadzić do jaćwieskiej (zachodniobałtyckiej) postaci **Sveit-ing-is*, zapożyczonej do prabiałoruskiego jako **Svit-ęzb* skąd historyczna *Świtez*.

Z obszaru Polski przytacza się nazwę jeziora *Stab-inki* (k. Sejn), lit. *Stab-inis* (Vanagas 1981a: 313, gdzie dalsza literatura) oraz nazwę miejscowości *Goniądz* (nad Biebrzą), nie posiadająca słowiańskiej etymologii.

4.2. Formant *-us*

Wprawdzie toponimy i hydronimy tworzone za pomocą derywacji fleksyjnej na *-u-* są znane na terenie całej Litwy, to – jak wykazał A. Vanagas (1970: 68–70, mapa 35) – największe skupisko nazw z akcentem na *ù-s* znajduje się na południe od Kowna po obu stronach środkowego Niemna po Jewie – Orany – Rudnia na wschodzie. Nie jest to więc osobliwość jaćwieska, ale niektóre topo- i hydronimy wykazują fonetyczne cechy tego języka:

Svet-ù-s (jez. Daugi), por. *Svaitingis; Teir-ù-s* (jezioro Wiejsieje). A. Vanagas (1981a: 9) zalicza tu nazwę miasta *Olity* – lit. *Alyt-ù-s*, por. *Alyt-upis* (nazwa rzeczki). Z obszaru Polski zaliczyć tu można nazwę największej rzeki Jaćwieży – *Na-*

rew (1379 r. *Nari* [Nary]), por. pruskie hydronimy *Narus*, *Narusa* (Milewski 1964: 52–53; Vanagas 1981a: 223–224).

4.3. Formant *-da*

Odkryty przez K. Būgę (1923/1961: 601–602) hydroformant *-da* jest regionalną (południowo-wschodnią) innowacją jaćwieską:

1. *Jasioł-da* (duży dopływ Piny / Prypeci).
2. *Griv-da*, brus. *Hryw-da* (nazwa dwu strumieni w dorzeczu Narwi i Szczary).
3. *New-da* (dopływ Serweczy k. Nowogródka).
4. *Sieg-da*, brus. *Sioh-da* (dopływ Newdy).
5. *Sokol-da* (dopływ Supraśli).
6. *Goł-da* (rzeczka koło Goniądza).

Na Białostoczczyźnie są dwie nazwy miejscowe na *-da*: *Czekał-dy* (wieś k. Mońiek nad rzeczką Rumiejką) oraz *Bel-da* (las między Grajewem a Rajgrodem).

Geneza formantu *-da* nie przedstawia się jasno, ale z różnych względów nie może to być bałtycka nazwa wody **udā*, jak przyjmował K. Būga. Wiązać go należy raczej z litewskim przyrostkiem apelatywnym *-da*, *-de*, *-da-s*, oznaczającym m.in. miejsca i wykonawców czynności (Otrębski 1965: 268–269), ale poza południowo-wschodnią Jaćwieżą nie tworzy on nigdzie nazw wodnych.

Jak wiadomo, na całym Podlasiu (Kondratiuk 1985) i znacznych obszarach Mazowsza (Zierhoffer 1957; Wolff, Rzetelska-Feleszko 1982) występują nazwy miejscowe pochodzenia bałtyckiego, wykraczające znacznie poza historyczne granice Prus i Jaćwieży. Niektóre z nich, zwłaszcza wodne, można uznać za pozostałość substratu prajaćwieskiego:

1. *Krzna* (lewy dopływ Bugu k. Białej Podlaskiej) – *Kirsna* (rz. i miejscowość na Suwalszczyźnie litewskiej), prus. *kirsna* ‘czarny’ (acc. sg.).
2. *Małkinia* (miejscowość i rzeczka nad Bugiem) – *Małkinie*, *Melalkin-sken* (jez. i rz., wieś k. Ełku; Przybytek 1993: 167), por. lit. *málka* ‘drewno, stos drzewa’.
3. *Mianka* (prawy dopływ Nurca), por. też *Mienia* (Mińsk Maz., XV w. *Menska*), *Mień* (dopływ Wisły k. Nieszawy) – *Mainia* (jeziorko, Daugi k. Olity).

Omówione tu nazwy i inne hydronimy z dorzecza Narwi i Bugu wskazują na substrat zachodniobałtycki w północno-wschodniej Polsce przed jej slawizacją, same jednak nie są dowodem obecności znanych z historii Jaćwingów i Prusów na tym obszarze.

5. SKUPISKA HYDRONIMÓW UGROFIŃSKICH NA LITWIE I BIAŁORUSI

Kontakty między językami bałtyckimi a ugrofińskimi sięgają odległej przeszłości, a pomiędzy łotewskim i językami grupy południowo-zachodnio-fińskiej (estoński, liwoński) trwają do dziś. Rezultatem tego zbliżenia jest ponad 200 zapożyczeń bałtyckich w językach zachodniofińskich i kilka w wołżańskich oraz blisko 50 leksemów pochodzenia ugrofińskiego w litewskim lub pruskim; większość z nich zna-

na jest w łotewskim, w którym liczbę pożyczek szacuje się na ok. 400 (w języku literackim ok. 100). Mniej pewne są zapożyczenia ugrofińskie w językach słowiańskich, niektóre z nich jednak mają zasięg ogólnosłowiański i/lub północnosłowiański. Najliczniejsze są w językach wschodniosłowiańskich, a w gwarach pn.rosyjskich liczba ich przekracza 1300 leksemów. Przedmiotem dyskusji są wpływy gramatyczne języków ugrofińskich na bałto-słowiańskie (Bednarczuk 1976, 1992).

Hydronomastę interesuje miejsce tych kontaktów w świetle nazw wodnych, w szczególności odpowiedź na pytanie, czy i które z nich miały miejsce na ziemiach WKL. Szereg hydronimów pochodzenia ugrofińskiego na Litwie, Białorusi i w Polsce północnej odkrył J. Rozwadowski (niektóre są dziś kwestionowane). W sposób systematyczny z obszaru Litwy etnograficznej omówił je A. Vanagas (1981b: 145 mapa), wskazując na związek z ugrofińską hydronimią Łotwy. Spośród ok. 30 nazw większość znajduje się w północnej części kraju, gdzie tworzą dwa arealy: (1) na pograniczu z Łotwą między Wentą a Muszą (Możejki, Okmiana, Janiszki po Telsze i Szawle) na dawnym terytorium plemienia Zemgalów z wyraźnymi nawiązaniem (fonetyka, leksemy) do języka łotewskiego; (2) na północno-wschodniej Litwie (Jeziorosy, Ucia-na, Małaty po Poniewież, Kiejdany, Wilno i rejon Puszczy Rudnickiej).

Niewielkie skupienie (3 nazwy) odnotowuje autor nad górną Minią i Jurą, nie stwierdza ich na lewym brzegu Niemna i na Litwie południowej, co wymaga jednak dalszych badań i może być dziełem przypadku z uwagi na obecność hydronimów ugrofińskich na dawnych ziemiach pruskich i jaćwieskich.

Znaczna część ugrofińskich hydronimów Litwy, zwłaszcza dawnej Zemgalii i Kurlandii, znajduje dokładne odpowiedniki na Łotwie i motywację w estońskim oraz języku liwońskim, także w postaci fonetycznej (zmiana interwokalicznych oraz po sonancie *p, t, k* w *b, d, g*; barwa samogłoski rdzenia). Oto niektóre z nich:

1. *Kirga/us* (rz. Okmiana) – est. *kārgi* ‘czarny dzięcioł’, fiń. *kärki* ‘ts.’.
2. *Kviste* (rz. Możejki) < **Kiviste* – est. *Kivistiku* ‘miejsce kamieniste’ itp.
3. *Piladis* (rz. Janiszki), łot. *pīliadzis, pīlags* ‘jarzębina’ i toponimy < est. *pihlak(as)* ‘ts.’.
4. *Tervetē*, łot. *Tervete* (dopływ Lelupy), *Tervestes* (las) – est. top. *Te/arvest*, karel. jez. *Terva-jarvi*, por. fiń. *tarvas* ‘dziki byk’, zapożyczone z bałtyckiego, lit. *taūras*, ze zmiana *vr > rv*.
5. *Virčūvis, -ē*, łot. *Vircava* (dopływ Lelupy), est. *virtis* ‘kałuża, jama z wodą’.
6. *Lambis, -ē* (rz. Kiejdany), toponimy łot. *Lambas, Lembis, Lambene*, wobec fiń. *lampi* ‘leśne jezioro’ i liczne hydronimy; postać z *-p-* występuje w *Lemp-ravis* (rzeczka), *Lempiei* (las); *Lempis* (torfowisko k. Berznik na Sejnszczyźnie); *Lampatsch* (jez. k. Biskupca), *Łęпно* (1411–1419 r. *Lumpe*, jez. k. Elbłaga) (Rozwadowski 1948: 128–129, Vanagas 1981a: 179).

7. *Tarandē* (rz. i wieś, gmina Rzesza, k. Wilna), łot. *Tęrand*, fiń. *Taranda* (Vanagas 1981a: 340); por. może nazwę rzeki Dźwiny u Ptolemeusza Τουροπυτης (Rozwadowski 1948: 77).

8. *Musteika* (rzeczka k. Marcinkańców), którą A. Vanagas (1981a: 222) wyprowadza od nazwy wsi (2 inne toponimy k. Uciany), por. łot. *Must-upē* i liczne topo-

nimy od ugrofińskiego *must-* ‘czarny’, skąd nazwa rzeki *Msta*, *Mostwa* na Pskowszczyźnie (Rozwadowski 1948: 132–134).

9. *Vokša* (rz. Gierwiaty), nazwa cytowana przez A. Vanagasa (1981a: 391) ze źródeł pisanych (nie występuje na mapie 1: 100 000) jest podstawą derywacyjną nazwy jez. *Vokšelis* (k. Niemenczyna), por. fiń. *vuoksi* ‘potok, wylew wody, przypyływ’. Tu może należą nieobjaśnione na gruncie litewskim nazwy: *Vokšč-upis* (rz. Dukszty), *Vokš-pjaunis* (bagno, Kielmy), *Vokštelis* (wzgórza, Wornie).

10. *Świr* (jez. i miasteczko między Wilnem a Naroczą); *Świrskie* jezioro, obok wieś *Świrki* (k. Twerecza), *Świro* (jez. na Witebszczyźnie), *Siver* (jez. w Łatgalii) – *Svir*, *Sver* (rz. między Ładogą a Onegą); *Syväri* (jez. w pd. Finlandii), por. fiń. *syvä* ‘głęboki’, *syväiri* ‘głębka’ (Rozwadowski 1948: 210–213).

11. *Miadziol* (jez. zwane też *Sosnowe*, na pn. od Naroczy), *Miadziolka* (rz. wpływająca z jeziora, dopływ Dżisny) zapisane na Mapie Perthéesa (XVIII w. por. Madej 1987) jako *Międziol*, *Międzielica*, brus. gw. *Mjaž’ela* (fem.); *Mendelica* (rz. koło Uszacza w dorzeczu Dżwiny); *Miadzielica* (dopływ Berezyny); *Mežužiol* i *Miedzozol* (nazwy dwu pobliskich jezior w górnym biegu Berezyny). K. Būga (1961: 532) rekonstruuje bałtycki prototyp **Mendelas*, łącząc z łot. top. *Mendes*, które J. Endzelin (1961: 420) wyprowadza z est. *mänd* ‘sosna’, fiń. *mänty* ‘ts.’.

12. *Wejna*, *Wejnka* (dopływ Dżwiny w dorzeczu Wilii w pobliżu Borysowa). Kilka podobnie brzmiących nazw w dorzeczu Berezyny, w Łatgalii i Pskowszczyźnie, które J. Rozwadowski (1948: 78–79) łączy z fińską nazwą *Dżwiny* – *Väjnä-joki* od fiń. *väjnä* ‘szeroki’, zwracając uwagę na sąsiedztwo nazw *Dżwin-osa* i *Wejna*, sugerujące dwujęzyczność bałtycko-fińską przedhistorycznej ludności w tym rejonie. W pobliżu wpada do Dżwiny rzeczka *Dżwonka* (nazwa nieznana w innych częściach Białorusi). Zdaje się z tego wynikać, że *Dżwinosa* jest śladem bałtyckiej nazwy górnego biegu *Dżwiny*, wobec nowszej *Daugava* (por. lit. *daūg* ‘wiele’), oznaczającej jej dolny bieg (por. dwie nazwy tej samej rzeki: *Wilia* / *Neris*).

13. *Newel* (jez. i miasto na Witebszczyźnie) oraz kilka hydronimów i toponimów na Pskowszczyźnie oraz *Nevelis* (rz. Retów na Żmudzi), *Neveliskės* (n. terenowa k. Betygoły, Rosienie), por. fiń. *neva* ‘bagno’, rzeka *Newa*. Może tu też należy *Newda* (dopływ Serweczy k. Nowogródka), *Newka* (nazwa wsi k. Słonima).

14. *Niemen*. Istnieje uzasadnione podejrzenie, że nazwa największej arterii wodnej WKL *Niemna*, lit. *Nemunas* jest pochodzenia ugrofińskiego. Wprawdzie A. Vanagas (1980a: 227) opowiada się za etymologią K. Būgi w związku z niezachowaną nazwą ‘lasu’ (por. lit. *nemuogė* ‘borówka’, *nemùnė* ‘opieńka’), to jednak bardziej prawdopodobny wydaje się związek z fiń. *niemi* ‘przylądek’ (Lehr-Spławiński 1946: 85, 111, 199–201). Z litewską nazwą *Niemna* *Nemunas* pozostaje w związku *Nem-enčia*, *Nem-enč-elis* (rz. i jez. k. Niemenczyna).

Wskazane tu skupiska hydronimów ugrofińskich mają różny charakter i proveniencję. W dorzeczu Dżwiny nad górną Muszą oraz Wentą, której dolny bieg znajduje się na terytorium pierwotnie liwońskim (Kiparsky 1939: 440–445, mapa 5), są świadectwem obecności tego języka na północno-zachodniej Litwie. Trudniej wyjaśnić genezę hydronimów ugrofińskich na Pojezierzu Wileńskim (czyli dzisiejszej

Litwie wschodniej i przyległych terenach Białorusi). Nie są to tylko nazwy małych rzeczek, jak na pograniczu łotewskim, lecz także jezior, i to w znacznej mierze, oraz domniemana nazwa *Niemna*, co by wskazywało na dawną, przedbałtycką jeszcze penetrację tego obszaru, sięgającą być może Prus, Jaćwieży i Polesia (Rozwadowski 1948). Pewne światło na charakter takiej penetracji rzuca praca Ł. Okulicz-Kozaryn (1993), która doszła do wniosku, że w dobie kształtowania się wspólnot terytorialnych ludność zachodniofińska tworzyła skupiska osadnicze w pobliżu jezior i rzek, a żyjąc z rybołówstwa i łowiectwa penetrowała znaczne obszary, dochodząc do pobrzeży Bałtyku. Jak wiadomo, zapożyczenia bałtyckie obejmują wszystkie języki zachodniofińskie, łącznie z lapońskim, który pierwotnie sięgał Zatoki Fińskiej, Ładogi i Onegi, a zatem pozostałe języki tej grupy musiały znajdować się znacznie dalej na południe niż w czasach historycznych, zapewne na Pskowszczyźnie i dorzeczu Dźwiny, może też *Niemna*. Tam też mogły dokonać się zapożyczenia (pra)bałtyckie w zachodniofińskim. Odnoszą się one głównie do gospodarki rolnej i wyższej cywilizacji. Natomiast mniej liczne są zapożyczenia odwrotne, dotyczą głównie przyrody (fizjografia, nazwy roślin, ptaków, ryb), niektóre objęły języki słowiańskie, zwłaszcza grupę północną (Bednarczyk 1976).

6. HYDROAREAŁY ETNICZNE NA ZIEMIACH WKL

Każdy, kto poprzez nazewnictwo wodne chce dotrzeć do stosunków językowych, które je ukształtowały, zauważy, że układy hydrograficzne wpływają na kształt regionów osadniczych, a więc terytoriów plemiennych i granic językowych. Z geografii historycznej ludów Europy północno-wschodniej wynika, że migracje osadnicze Słowian szły dolinami rzek, a działy wodne, bagna i zespoły jeziorne stanowiły dla nich przeszkodę, a więc granice. Można zauważyć, że dorzecza rzek lub ich części (lewe / prawe, górne / środkowe / dolne) tworzą regiony etniczno-językowe, co jest widoczne m.in. w nazwach plemiennych: *Wiślanie*, *Bużanie*, *Ślężanie*, *Bobrzanie*, *Łużycanie* itp. Jest rzeczą prawdopodobną, choć dotychczas nieudowodnioną, że bałtyckie nazwy terytoriów plemiennych *Litwa*, *Łotwa*, *Jaćwież* zostały utworzone od nazw wodnych. Ważną wskazówką przy ustalaniu etnoregionów są obok izoglos gwarowych zasięgi appellatiwów i formantów hydronimicznych, czyli hydroizoleksy, w obrębie których znajdują się hydroareale. Niektórym z nich można przypisać pewne etnosy oraz zachowane do dziś lub udokumentowane historycznie języki i dialekty. Regiony takie nazwiemy hydroarealami etnicznymi.

Wprawdzie przedstawione wyżej obserwacje nie dają wystarczających podstaw materiałowych do definitywnego ustalenia tak pojętych hydroarealów etnicznych, zachęcają jednak do dalszej dyskusji na ten temat. Całość ziem WKL mieści się w makro-hydro-areale bałtyckim, który, jak wiadomo (Vanagas 1981b: 124–146), ma znacznie szerszy zakres, ale bałtyckie nazwy wodne w swej językowej (fonetycznej) postaci posiadają autentyczne zapisy tylko na obszarze Litwy etnograficznej. Należy więc wyróżnić dwa językowe obszary hydronimiczne: (A) bałtycki (litewsko-jaćwiecki) oraz (B) słowiański (białorusko-polski), a w ich obrębie poszczególne areale,

które można scharakteryzować ze względu na (1) właściwości hydrograficzne regionu, (2) formanty i leksemy hydronimiczne, (3) cechy gwarowe, (4) przynależność etniczną, (5) substrat / superstrat językowy, (6) zróżnicowanie wewnętrzne.

A. OBSZAR BAŁTYCKI

I. Areal północny

1. Dorzecza rzek płynących przez Łotwę: dolna Dźwina, Lelupa, Windawa.
2. Formanty: *-eta(s)*, *-a/esa(s)*, *-aja*; hydroleksemy pochodzenia łotewskiego.
3. Zmiana bałtyckich *š*, *ž* w *s*, *z* (jak w łotewskim).
4. Plemiona północno-wschodnio-bałtyckie.
5. Substrat ugrofiński (liwoński i południowoestoński).
6. Subregiony: zachodnio-północny (kuroński), środkowo-północny (zemgałski), wschodnio-północny (seloński).

II. Areal wschodni

1. Dorzecza rz. Świętej, Wilii, prawe środkowego Niemna.
2. Formant *-k-*; północny wschód: *-int-*, *-kj-*, *-ejka*, *-esa* ze słowiańskiego *-ykšče-*, (*-ykšt-*) i *-(n)yčĭa*.
3. „Dzukunftowanie”: zmiana *t(v)*, *d(v)* przed *i* oraz jotą w *ć(v)*, *ź(v)*.
4. Plemiona wschodnioaukstańskie.
5. Substrat ugrofiński (na północy), superstrat białoruski.
6. Subregiony: północno-wschodni (Deltuwa-Dziawołtwa) oraz południowo-wschodni (Nalšia-Nalszczany) bez odrębnych formantów.

III. Areal południowy

1. Lewe dorzecze środkowego Niemna i Szeszupy, (?) część prawego dorzecza Niemna.
2. Formanty *-ing-*, *-ūs*, leksemy zachodniobałtyckie; słowiański formant *-(n)yčĭa*.
3. Zachowanie bałtyckiego *ei*; zmiana *š*, *ž* w *s*, *z*.
4. Plemiona jaćwieskie (Dainava).
5. Substrat zachodniobałtycki (jaćwieski), superstrat polski.
6. Subregion południowo-wschodni (nazwy z formantem *-da*).

B. OBSZAR SŁOWIAŃSKI

I. Areal północny

1. Dorzecze górnej Dźwiny.
2. Formant *-ica* oraz *-ač(a)* bałtyckiego pochodzenia.
3. Gwary północno-wschodnie (grupa witebsko-mohylewska).
4. Plemiona krywickie (zespół północny).
5. Substrat łatgalski i zachodniofiński.
6. Subregion północno-wschodni (gwary „cokające” typu pskowskiego).

II. Areal północno-zachodni

1. Międzyrzecze Dźwiny i Niemna.
2. Formanty pochodzenia bałtyckiego *-jat < -int-, -o/eč < o/ek-is, -ejka*.
3. Gwary północno-wschodnie (grupa połocka).
4. Plemiona krywickie (Krywicze Połoccy).
5. Substrat litewski (wschodnioaukstański) i ślady zachodniofińskiego.
6. Subregiony: brasławski, naroczański, oszmiańsko-lidzki.

III. Areal południowo-zachodni

1. Dorzecze górnej Narwi, lewe Niemna i lewe górnej Prypeci (Pina, Jasiołda).
2. Formanty *-anka* i *(-n)ica* oraz bałtycki *-da*.
3. Gwary południowo-zachodnio-białoruskie, wschodniomazowieckie.
4. Plemiona dregowickie (zespół zachodni), mazowieckie, (?) staropodlaskie.
5. Substrat jaćwieski.
6. Subregiony: suwalski, podlaski i czarnoruski.

IV. Areal południowy

1. Lewe dorzecze Prypeci.
2. Formanty *-čb* (*Słu-cz, Pty-cz*), *-tb* (*Prype-ć, Ubor-ć, Dru-ć*), może z bałtyckich *-ki-s, -ti-s*.
3. Gwary południowo-zachodniobiałoruskie (grupa słucko-mozyrska).
4. Plemiona dregowickie (zespół wschodni).
5. Substrat bałtycki (Bałtowie polescy).
6. Subregiony: piński i rzeczycki.

V. Areal południowo-wschodni

1. Dorzecze Berezyny, Druci i górnego Dniepru.
2. Formanty *-va, -ovka, -anka, rzadziej -ica*.
3. Gwary południowo-wschodnio-białoruskie.
4. Plemiona radymickie.
5. Substrat bałtycki (Bałtowie dnierprańscy) i wołżańsko-fiński.
6. Subregiony: berezyński i zadnieprzański (brjanski).

Jak z powyższego ugrupowania wynika, pomiędzy hydroarealami bałtyckimi a słowiańskimi WKL zachodzą wyraźne korespondencje. Wynikają one stąd, że na przedhistoryczne granice między bałtyckimi etnolektami Białorusi i Podlasia nałożyły się podziały pomiędzy przybyłymi tu językami i gwarami słowiańskimi, a źródłem tego są układy hydrograficzne tego regionu. Na szczególną uwagę zasługują sąsiadujące ze sobą dziś arealy bałtyckie (litewskie) i słowiańskie (białorusko-polskie), które dopełniają się wzajemnie.

Litewski hydroareal północny (kurońsko-zemgalsko-seloński) tworzy całość z północniobiałoruskim. Ukształtowały się one w dorzeczu Dźwiny na podłożu północno-wschodnio-bałtyckim (prałotewskim), a łączą je pewne wspólne innowacje

gwarowe, z których bałtyckie „sakanie” i północno-wschodnio-białoruskie „cokanie” mogą być dziedzictwem silnego tu substratu zachodniofińskiego.

Litewski hydroareal wschodni łączy się w całość z północno-zachodnim arealem białoruskim. Uformowały się one na podłożu południowo-wschodnio-bałtyckim (pralitewskim) na Pojezierzu Wileńsko-Połockim między Dźwiną a Niemnem. Substrat ugrofiński pozostawił kilka skupisk nazw wodnych.

Litewski hydroareal południowy tworzy całość z południowo-zachodniobiałoruskim i północno-wschodniopolskim. Wszystkie trzy ukształtowały się na podłożu zachodniobałtyckim (prajacwieskim) w dorzeczu środkowego Niemna i górnej Narwi. Substrat ugrofiński zostawił bardzo nikiłe ślady.

Pozostałe hydroareale Białorusi: południowy i południowo-wschodni pozwalają wnosić, że również one powstały na terytoriach plemiennych nieznanymi skądinąd Bałtów poleskich i dnierzańskich. Natomiast nie wyróżniający się pod względem hydronimicznym centralno-zachodni areal litewski nie ma żadnych nawiązań słowiańskich.

X. DLACZEGO ZA NIEMEN?

Dzięki ekranizacji «Nad Niemnem» Elizy Orzeszkowej dumka Augusta Bielowskiego rozpoczynająca się wezwaniem *Za Niemen nam precz...* weszła do stałego repertuaru pieśni kresowych. Zdecydowana większość osób, którym zadałem pytanie o kierunek *za Niemen*, nie miała wątpliwości, że podobnie jak *za Bug* zgodnie z geografią i historią chodzi tu o położone *za Niemnem* ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego, czyli dzisiejszą Litwę i Białoruś. Tymczasem dla polskojęzycznych mieszkańców tych ziem wezwanie *za Niemen!* oznaczało, również zgodnie z geografią, kierunek odwrotny – na ziemię Polski etnicznej niezależnie od zmieniającej się w historii ich nazwy (Korona [Królestwa Polskiego], Księstwo Warszawskie, Kongresówka, Polska etnograficzna). By się o tym przekonać, wystarczy zajrzeć do «Pana Tadeusza»:

Mowy starca krążyły we wsi po kryjomu;
Chłopiec, co je posłyszał, zniknął nagle z domu,
Lasami i bagnami skradał się tajemnie,
Ścigany od Moskali, skakał kryć się w *Niemnie*,
I nurkiem płynął na brzeg Księstwa Warszawskiego,
Gdzie usłyszał głos miły: „Witaj nam kolego”
Lecz nim odszedł, wyskoczył na wzgórek z kamienia
I Moskałom *przez Niemen* rzekł: „Do zobaczenia!” [I, 927–935]

Przywoził mnóstwo z każdej *za Niemen* wyprawy
Kołomyjek z Halicza, mazurów z Warszawy [IV, 247–248]

Musicie więc do Księstwa uciekać panowie *za Niemen* [X, 220].

Podobnie Wincenty Pol, uczestnik powstania listopadowego na Litwie, w «Pieśniach Janusza» wzywał jej mieszkańców *za Niemen*, tzn. do Korony:

Ku karczmie włókł się borem
Spoza Niemna dziad schylony [...]
I gruchnęły wnet pogłoski,
Że *nad Niemnem* straż wybito
Siedemnastu uszło z wioski,
Opłaciwszy wrogom myto,

Ale nikt nie pytał po co
 W Augustowskie poszli bory,
 Bo zabrali idąc nocą
 Ostre kosy i topory [«Dziad z Korony»]

Urodzony w Krechowicach na Pokuciu August Bielowski walczył w powstaniu listopadowym, ale na Litwę nie dotarł, więc z jego osobistej perspektywy wezwanie *Za Niemen nam precz...*, podobnie jak u Konstantego Gaszyńskiego «Przejsście Niemna» i Seweryna Goszczyńskiego «Marsz za Bug» (por. Znamirowska 1930: 46–47), mogło oznaczać kierunek odwrotny, tzn. na położone za Niemnem i Bugiem ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ale nawiązująca do tematyki powstańczej dumka «Rozłączenie» ukazała się w dopiero w 1838 w «Tygodniku Literackim», a w roku następnym została przedrukowana w «Ziewonii» pod zmienionym tytułem «Pożegnanie». Jak wykazała A. Goriaczko-Borkowska (1964: 174–179), nie jest oryginalnym dziełem Bielowskiego, lecz parafrazą ukraińskiej pieśni Stefana Pisarewskiego, protopopa w Charkowie, związana z wyprawą wojsk kozackich *za Niemen* przeciwko cofającej się spod Moskwy armii Napoleona przez ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dumka Pisarewskiego stała się popularna na całej Ukrainie, w Galicji jako utwór anonimowy przedrukował ją Żegota Pauli (1840: 48–49), a kilka lat wcześniej sparafrazował August Bielowski. Podobieństwo oby utworów jest uderzające, lecz wezwanie *za Niemen* zmieniło zupełnie pierwotny sens, choć kierunek *za Niemen* nie wynika jednoznacznie z tekstu Bielowskiego.

Bielowski

Za Niemen, nam precz!
 Ej koniu, leć kułą,
 Dziewczyno zazulo
 Uściśnij, daj miecz!
Za Niemen, za *Niemen*
 I czemuż wzajemnem
 Nie przyłgniesz tu sercem,
 Coć wabi za *Niemen*
 Czy kraj tam piękniejszy,
 Kwiecistsza tam błoń,
 Krańsze dziewoje,
 Że tęsknisz tam doń?
 Nie spieszę do dziew!
 Ja spieszę na gody,
 Czerwone łać miody,
 Niewiernych łać krew!
 Chcesz godów, zaczekaj,
 Kochanie ty moje,
 Ja gody wyprawię,
 Nasycę, napoję.

Pisarewski

Za Nemen jidu
 Hej koniu, mij koniu
 Zahraj pido mnoju
 Diwczyno proszczaj
Za Nemen jidesz ty
 Mene pokydajesz
 Czoho-ż tam mij miłyj,
 Czoho tam bażajesz
 Chyba-że kraszcze
 Czuża storona
 Swojej mylijsze,
 Rodnijsze wona?
 Jidu ja tudy
 De roblat na dywo
 Czerwonoje pywo
 Z krowi supostat
 Chyba-ż ty zadumaw tim pywom
 Tym pywom upytisia
 Czy wże-ż ty zomnoju
 Zchotiw rozluczysia?

Patrz, pierś ma otwarta,
 Więc serce me weź,
Krwi mojej się napij!
 Napij się mych *lez!*
Dziewczyno stój! stój!
 Twe słowa jak brzytwy;
 Jam z pola, jam z bitwy
Powrócę, bom twój.
 Nie wrócisz, mój *luby*,
Nie wrócisz ty do mnie,
 Bo *serce* odwyknie
 I pamięć zapomni.
 Patrz, *koń* już porzuca
 Pastwisko i żłób,
A w polu czerwonym
 Niechybny twój grób.
 I w tuczę, i w zmrok
Kruk kraknie w okienko,
Zapuka serdeńko
 W usteczka cmok, cmok.
 Gdy *jawor zielony*
 Wierzch skłoni ku wiośnie,
Kukawka zakuka
W dąbrowie żalośnie.
Zakuka, a *konik*
 To *zarży*, to znów
 Przypadnie na cztery.
Nie wrócisz, bądź zdrów!

Tobi moi *slozy*,
 Tobi moja *krow*
 Ta tilky ne kydaj
 Za wirnu *lubow!*
Diwczyno ne płacz
 Ne rwimoho serca
 Jak pir toj mynet sia
Wernus' ja nazad!
 I wże tobi myłyj
 Nazad *ne wertat'* sia
 Tam tobi *serdeńko*
 Na wik zostawat' sia
 Dywys' pid toboju
 I *koń* szczoś ponik
U poli czerwonym
 Zaszesz ty na wik
 Jak woron do tebe
W okonce zakracze
 Z za mora pryskacze
 Kozaczeńku twij!
 Jak *jawor zelenu*
 Hołowońku skłonyt,
Zozulka kukukne,
Dubrowa zastone
 I *kiń* pod toboju
 Pitknet sia *wzdychne!*
 Todi wże *ne bude*
 Na switi mene!

Oskar Kolberg (LVII, II/2, nr 1182–1187) zanotował w 1877 roku w Zadwórzku koło Lwowa wariant liczący 30 zwrotek. Na przełomie stuleci i w czasie I wojny pieśń pod tytułem «Za Niemen» zwykle anonimowo wchodzi do repertuaru pieśni patriotycznych, a śpiewana była najczęściej przez mieszkańców Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny, gdzie kierunek *za Niemen* mógł oznaczać tylko to co w utworach Mickiewicza – z Litwy do Korony (Księstwa Warszawskiego). Ale dla uczestników wyjazdów kresowych, nie znających historii pieśni, kierunek *za Niemen* oznacza kierunek odwrotny – na Litwę i / lub Białoruś.

* * *

Poważniejsze trudności nasuwa znaczenie przymiotnika *zaniemeński*, który pojawia się w odniesieniach przedmiotowych, wyznaczanych lokalizujące rzeczowniki. Jako nazwy geograficzne funkcjonowały w czasach dawnej Rzeczypospolitej wyrażenia: *Żmudź Zaniemeńska* i *Trakt Zaniemeński*. Pierwsza odnosiła się do części Żmudzi położonej na lewym (południowym) brzegu dolnego Niemna między Jurborkiem a Kownem, skąd prowadził *trakt zaniemeński* do granicznego Wierzbolo-

wa (Kibarty), a dalej przez Eidkuny do Królewca. W utworach Adama Mickiewicza przymiotnik *zaniemeński* pojawia się dwukrotnie. W «Konradzie Wallenrodzie» spotykamy określenie *góry zaniemeńskie*:

Już od *gór zaniemeńskich* echo do Kowna zanosi
 Wojska mnogiego hałasy, chrzęst zbrój, rżenia rumaków.
 Jak mgła spuszcza się obóz, błonia szeroko zalega.
 Tu i ówdzie migocą straży naczelnych proporce
 Jak łyskanie przed burzą. Niemcy stanęli na brzegu,
 Mosty po Niemnie rzucili. Kowno dokoła oblegli [424–429]

Zapewne Poeta miał tu na myśli pagórki, na których jest położona Aleksota na lewym brzegu Niemna naprzeciw Kowna. W stosunku do nich, podobnie jak do całej lewobrzeżnej Żmudzi i prowadzącego przez nią traktu do Wierzbołowa i Królewca, w pełni uzasadnione jest określenie *zaniemeńskie*. W „Panu Tadeuszu” pojawia się nieznana skądinąd nazwa *Puszcza Zaniemeńska*:

Resztę wszyscy odgadli; że zwierz z matecznika
 Wyszedł, że w *Zaniemeńską puszcze* się przemyka. [III, 736–737].

Jak stwierdza prof. Stanisław Pigoń w przypisie (BN), puszcza o takiej nazwie nie istniała, a Poeta miał tu na myśli położoną w stosunku do Nowogródka za Niemnem (między Dokudowem, Rakowem, Stołbcami i bliskimi Poecie Szczorsami i Lubczem) Puszcę Nalibocką. Odnotować jednak należy, że w «Powszechnym atlasie geograficznym» (1934) E. Romera występuje nazwa *Puszcza Zaniemeńska* w odniesieniu do położonej na zachód od Nowogródka Puszczy Lipczańskiej. Przymiotnik *zaniemeński* jako appellativum topograficzne pojawia się również w «Nad Niemnem» Elizy Orzeszkowej w legendzie o przybyciu króla Zygmunta Augusta do Jana i Cecylii oraz nadaniu nazwy ich potomkom i ich zaściankowi Bohatyrowicze, znajdującym się na lewym (podlaskim) brzegu Niemna. Natomiast położony po przeciwnej stronie rzeki głęboki bór został nazwany przez Pisarkę *zaniemeńskim*: „A łowczowie złotne trąby wciąż do ust swych przykładali i rozgłośnym graniem rozgłaszali królewskie przybycie szerokiej równinie, długiemu Niemnu i aż *zaniemeńskim głębokościom boru*” [I: 292].

Określenie *zaniemeński* odnosi się także do szlaków komunikacyjnych, z których nazwa *trakt zaniemeński* zwany też *zapuszczański* prowadził z Wilna przez Olitę, Suwałki, Augustów, sięga epoki WKL. Podobny przebieg miała zbudowana w końcu XIX wieku *kolej zaniemeńska*: Olita – Suwałki – Sokółka – Grodno, do dziś zachowana w innej konfiguracji. Również nazwa 4. pułku *ułanów zaniemeńskich* została nadana na pamiątkę, że 24 II 1919 przeprowadził się *za Niemen* w pogoni za bolszewikami.

XI. SŁOWNICTWO ŻEGLARSKIE NA WILII I NIEMNIE

WROWADZENIE

Słownictwem żeglarskim i flisackim interesowano się w Polsce od dawna. Dostało się ono do literatury pięknej poprzez «Flisa» (1595) Sebastiana Klonowica, zostało systematycznie opisane już w pierwszej połowie XIX wieku przez J. Haczewskiego (1835) i W. Kozłowskiego (1845), a skrupulatnie zanalizowane przez J. Ożdżyńskiego (1989, 1998). Zbiory te nie obejmują jednak terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego. Najstarsze odosobnione nazwy związane z żeglugą i flisactwem pojawiają się w dokumentach urzędowych WKL. Sporo materiału przynoszą opisy podróży po Wilii Ignacego Chodźki (1842/1872) i Niemnie Władysława Syrokomli (1829/1861), Zygmunta Glogera (1871/1903), ale najwięcej fachowych informacji zawiera dzieło Konstantego hr. Tyszkiewicza zatytułowane «Wilija i jej brzegi pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym», wydane przez J. I. Kraszewskiego w Dreźnie w 1871 roku. Jest ono owocem podróży naukowej po Wilii odbytej w 1857 roku, podczas której badacz poznał z autopsji używaną tam wówczas terminologię flisacką i żeglarską. Jak zauważa Tyszkiewicz, już od XIII w. pojawiają się zapiski w kronikach ruskich, krzyżackich i polskich (P. Duisburg, J. Długosz, PSRL) na temat komunikacji i ożywionego handlu na rzekach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wiadomo, że w 1418 Jagiełło odbył podróż Niemnem z Grodna do Wielony. W 1579 roku Stefan Batory w wyprawie na Połock transportował artylerię Miadziołką i Dżisną do Dźwiny, a Władysław IV dla ożywienia handlu z Morzem Czarnym postanawia: „Przekopanie nowego portu z nizu Berezyny rzeki do Wilii” (konstytucja sejmowa, 1631). Mimo wojen i zaborów handel na rzekach Wielkiego Księstwa trwał nieustannie, a faktyczny jego upadek został spowodowany przez „system kontynentalny” Napoleona z 1808 roku. Blokada portów rosyjskich przez floty sprzymierzonych w czasie wojny krymskiej (1853–1855) spowodowała krótkotrwały rozkwit handlu na Wilii i Niemnie z Królewcem. Sprowadzono wówczas w miejsce dawnych *strugów* i *wicin* z Dźwiny płaskodenne *tajby*. Na jednej z nich odbył swą podróż Konstanty Tyszkiewicz w 1857 roku. Przytoczony przez niego materiał (290–291) liczy ok. 30 wyrazów i zwrotów; informatorem był sternik, wówczas 70-letni Wasil Busławski-Sapieżka, który w młodości „chodził corocznie na strugach do Kowna” i jak wynika z różnych jego wypowiedzi, mówił na co dzień po białorusku. Literacką relację ze spławu drzewa Wilią zawiera „obraz

litewski” Ignacego Chodźki zatytułowany «Brzegi Wilii». Władysław Syrokomla wydał w 1861 roku «Pamiętnik podróży żeglarza litewską *wiciną* odbytej w r. 1829 z Kowna do Królewca». Z kolei Zygmunt Glogera z niewymienionym z nazwiska przyjacielem odbył w czerwcu 1872 roku podróż z Grodna do Kowna *czajką*, którą wiosłował Wiktor Mazurkiewicz, Polak rodem z pobliskiej Łosośny. Relacja z niej ukazała się drukiem w tomie «Dolinami rzek: Niemen» (1903).

Przedstawione niżej obserwacje dotyczą głównie semantyki i etymologii przytoczonych przez Tyszkiewicza i Glogera wyrazów i zwrotów w porównaniu z innymi źródłami. Można je ugrupować według następujących pól znaczeniowych: (1) obiekty pływające, (2) ich wyposażenie, (3) ładunek, (4) komendy flisackie, (5) rzeka.

1. OBIEKTY PŁYWAJĄCE

strug ‘duża, płaskodenna łódź transportowa’. Znana na Dźwinie od XVI wieku: „Nas kilku w *strugu* jechało do Dynamentu” (Linde: Strykowski, 1583), „Alabastry i inne materiały aż z Inflant wożono strugami rzeką Dźwiną” (Stebelski, 1781). O żegludze *strugami* po Niemnie wiemy od Mickiewicza: „Kilkadziesiąt batów pruskich, kilka *wicin* i *strugów* z napiętymi żaglami pływa ciągle” (Listy, I: 79), „Ten, że często *strugami* do Królewca chadzał...” (PT VII: 2). Do Wilii odnosi się relacja I. Chodźki: „Pięć *strugów* co rok własnym zbożem i pieńką naładowanych do Królewca wyprawał” (1872: 253). Według Tyszkiewicza zaprzestano używać *strugów* na Wilii po 1808 roku. Na rzekach Polski etnograficznej *strugi* w zasadzie nie były znane. Według Z. Brockiego (1973: 363) XVI-wieczne zapisy tej nazwy w znaczeniu ‘tratwa’ pochodzą z łacińskiego *strues* ‘ts.’ z nieetymologicznym -g-. Występują natomiast od czasów najdawniejszych na Rusi (MSDRJ III: 558–9), a według Dała (IV: 585) istnieją dwa rodzaje strugów (1) ‘rzeczna łódź wiosłowa lub żaglowa przewożąca do 10 tys. pudów’, (2) ‘lekką łódką rzeczna z ostrymi końcami’. To ostatnie znaczenie jest najbliższe zaproponowanej przez M. Vasmera (Fasmer III: 782) etymologii od czasownika *strugati*, byłaby to więc pierwotnie czółno-dłubanka. Chronologia i rozwój znaczeniowy wskazują, że wyraz powstał na Rusi Moskiewskiej, skąd dostał się do Wielkiego Księstwa, a ponadto do niemczyzny bałtyckiej w formie *Struse*.

plyt ‘rodzaj tratwy’. Był w powszechnym użyciu na rzekach WKL. W języku białoruskim jest to jedyna nazwa tratwy. W języku polskim znany był w XV–XVII w. obok częstszej odmianki *plet*, „ligaturas al. *plythy* lignorum conducere per fluvium in Poznaniam” (1497 SS VI: 179). „Na tym jeziorze nie chodzą łodzie ni *plyty* (XVII w. Linde). Późniejsze zapisy pochodzą z ziem WKL, a „Słownik wileński” wymienia nawet *plyt parowy*. Historia i geografia wyrazu wskazują, że jest to innowacja polsko-ruska z epoki przedhistorycznej, będąca postacią oboczną do pn.słów. **plъtъ* ‘tratwa’ (stpol. *plet*, stczes. *plet*, ros. *plot*). Obie formy sprowadzić można do przedślwiańskiej oboczności *u / ū*, ale ze względu na budowę morfologiczną (adiectivum verbale z sufiksem *-to-* i redukcją wokalizmu rdzennego) wydaje się, że pierwotna była postać **plъtъ*, podczas gdy **plytъ* powstała pod wpływem tematu praesens: **plynq̃*, **plynq̃ti*. Zygmunt Gloger (1903: 44) tak opisuje *plyt*: „Okolo dwudziestu

kłód, czyli kłoców, bywa zbitych obok siebie w rodzaj przęśła, a trzy lub cztery takie przęśła uwiązane jedno za drugim zowią się na Niemnie *kozlem* [...]. Dwa kozły stanowią *plyt*".

krobka / króbka. Według Tyszkiewicza „*Krobki* są to *plyty* z suchego wytrawionego drzewa jodłowego, na których pieńka, siemię lub inne towary ładują się. *Krobka* składa się zwykle z trzech ławek, złożonych z zestosowanego drzewa, jeśli las jest krótkim, albowiem w *krobce* każda ławka mieć powinna najmniej dwanaście sążni długości [...] *Króbka* takowa dźwigająca zwykle ładunku od 4 do 5 tysięcy pudów, prowadzoną bywa przez piętnastu ludzi, którymi dyryguje sternik siedzący na dachu” (60–61). Podobnie *krobkę* określa Chodźko: „*plyt* naładowany pieńką”. Natomiast Słownik warszawski robi z niej ‘rodzaj statku do przewozu lnu i konopi’, podobnie Słownik Doroszewskiego, cytując inne miejsca z Chodźki: „*strugi, króbki i plyty* śmiało miały Wilejkę”. Znaczenie to nie jest znane w słownikach białoruskich. Wyglądałoby więc, że poświadczona tylko na Wilii *krobka / króbka* jest kalką z rosyjskiego *korobka* ‘tratwa’.

łajba ‘wielka płaskodenna łódź żaglowa, używana także na morzu’. *Łajby* znane od dawna na Dźwinie zostały sprowadzone według relacji Tyszkiewicza w latach 1853–1854 (por. wyżej). Poza tym autorem, na którego powołuje się Słownik gwar polskich Karłowicza i późniejsi leksykografowie, wyraz nie był znany w języku polskim w XIX w. Również w języku białoruskim w swym podstawowym znaczeniu nie został poświadczony; w gwarach północno-zachodnich oznacza ‘wielki wóz z sianem’ lub ‘grubego człowieka’ (SPNZ II: 612). Wyraz ten ponownie został zapożyczony z rosyjskiego do polskiego żargonu żeglarskiego na określenie ‘żagłówki lub innych obiektów pływających’ (z odcieniem lekceważenia i sympatii). Ostatecznym źródłem są języki zachodniofińskie.

wicina ‘wielka, kryta ruchomym dachem łódź, używana do transportu zboża na Niemnie’, W czasach Tyszkiewicza nie była już znana na Wilii, ale cytowane przez K. Jablonskisa (1941: 264–267) przykłady dotyczą również tej rzeki, np. „Przewoz na Wili i myto od kupców po groszy dwunastu od *wiciny* z dawnych czasów” (1645), „Kupcom [...] wileńskim dla przykrywania tak towarów na wozach, iako i na *wicinach* będących” (1722). W literaturze polskiej wyraz znany jest od Strykowskiego (1582), który używa go wymiennie z *łodzią*, a spopularyzowali go Adam Mickiewicz oraz Jan Czeczot poprzez «Prząśniczkę» z muzyką Moniuszki: „Poszedł do Królewca młodzieniec z *wiciną*”. Wyraz znany jest w języku białoruskim, ale nie w położonych nad Wilią gwarach północno-zachodnich. Powszechnie uważa się go za pożyczkę z litewskiego *vytinė* ‘wicina, łoza’, a zanotowany przez Słownik wileński *wicinnik*, znany już w XVIII wieku „od *wicinikow* miesz(cz)anina miasta Kiejdańskiego”, pochodzi od poświadczonego w Postylli Daukszy lit. w *witinnikai* (pl.). Na Niemnie, jak zauważa Gloger (1903: 50), „Przodowy koniec *wiciny*, gdzie skład, zowie się *sztabą*, a tylni, gdzie rudel *rupą*. Maszt przywiązuje się do słupa zwanego *chłopcem*, a wielki drąg żaglowy zwie się *rajem*” [...] Cienkie liny dla niechwiejności masztu, łączące jego wierzchołek z krawędziami masztu, zowią się *stachje* [...] długie dwie liny, z których grubsza zwie się *barbarą*, *cieńsza tralówką*”. Natomiast *wicinnicy* to

„mołojcy, najęci do holowania statku pod wodę [...] Pierwszy na przodzie *wicinnik* zowie się *korol*, drugi z kolei *marszałok*, trzeci *drużko*, jak na weselu”.

2. WYPOSAŻENIE

drygalka „Z przodu struga była wielkiego rozmiaru *drygalka*, rodzaj ogromnego wiosła ruchomie przymocowanego do statku” (Tyszkiewicz); formę *drygawka* notuje Gloger (1903: 50). Wyraz ten od XVI wieku poświadczony został w żegludze na Wiśle, Narwi, Dniestrze oraz na Polesiu i Litwie jako „wyraz flisowski”. Według Słownika wileńskiego jest to ‘przyrząd do kierowania tratw lub płytów z długiej sosny, zwykle na tylnym ich końcu osadzony’. Z rysunku J. Haczewskiego (1835, po s. 114, 377) wynika, że tratwa mogła mieć dwie *drygawki*, z przodu i z tyłu. Wyraz został utworzony od czasownika *drygać* ‘poruszać’ i znajduje dokładny odpowiednik w białoruskim *dryhalka* ‘wiosło do kierowania tratwą’ (SPNZ II: 95) ze zmianą w [u] > ł.

stos „Przod struga nazywał się *stos*” (Tyszkiewicz), por. też komendę *na stos!* ‘w prawo’. Skręt wymagał mocnego uderzenia *drygawki* umieszczonej na przodzie struga lub płyty.

barbara „gruba lina służąca do ciągnięcia statku nazywała się *barbara*” (Tyszkiewicz). Według Glogera: „każda wicina i bat (ma) długie dwie liny, z których grubsza zwie się *barbarą*, a cieńsza *tralówką*”. Jako appellativum *barbara* występuje w języku polskim w XVII–XIX wieku (Brückner 1927: 15). Według Słownika wileńskiego jest to ‘lina gruba i długa przy przewozach na rzekach używana, a przez lud prosty tak nazywana’. Wyraz dostał się do języka białoruskiego i litewskiego (LKŻ I: 655), gdzie oznacza ‘sznur z łoży do wiązania tratw’.

półbarbarek „lina, co służy do ściągania płyta, gdy ten siądzie na rafie, kamieniu lub mieliznie”. Wyraz poza Tyszkiewiczem nieznan.

wauki „*barbara* trzema obrotami okręconą była między dwa słupy dębowe, które się *waukami* zwały” (Tyszkiewicz). Pochodzi od białoruskiego *vouk* ‘wilk’, pl. *vauki*, zapewne od podobieństwa do zębów wilczych. Wyraz w tym znaczeniu nigdzie indziej niepoświadczony.

sama „lina, którą na płycie ludzie staubują [‘dobijają’] zowie się *samà*” (Tyszkiewicz). Akcent wskazuje na związek z białoruskim *sama* ‘gospodyni’. W znaczeniu tym notują go: Linde z Zimorowica, Poczobuta (XVII w.) oraz «Zabaw Przyjemnych i Pożytecznych», podobnie Słownik wileński i Karłowicz z uwagą „z Litwy”, a H. Turska (1930: 76) z Jana Chodźki. Oba więc znaczenia niezaimkowie ‘gospodyni, pani’ oraz ‘lina’ mają zasięg kresowy, przy czym to ostatnie jest znane poza Tyszkiewiczem. Rozwój znaczeniowy podobny jak w *barbara*.

kordel „powróż uwity z łoży służy do zatrzymania płyty” (Tyszkiewicz). Wyraz znany od XVI wieku, poprzez niem. *Kordel* ‘lina (okrętowa)’ pochodzi z francuskiego *cordelle* ‘lina holownicza’. Podane przez Tyszkiewicza znaczenie ‘lina z gałęzi drzew, zwłaszcza z łożowych witek służąca do przywiązywania płyty’ zachowało się w białoruskiej gwarze koło Starej Wilejki (SPNZ II: 417).

ławka, wyraz używany, ale nieobjaśniony przez Tyszkiewicza. W żargonie flisackim oznacza ‘przesło tratwy’ (Haczewski 1835: 342, Kozłowski 1845: 336) i nawiązuje do wyrazu *ław(k)a* w znaczeniu ‘kłody ułożone na podmokłym gruncie, kładka’.

3. ŁADUNEK

Od właściwego rozmieszczenia towaru zależało w znacznym stopniu, czy dopłynięcie on bezpiecznie do Kowna lub Królewca. Tyszkiewicz daje dwukrotnie opis ładowania *krobki* (60–61, 291). Przytoczone przez niego wyrazy techniczne znane są wprawdzie w języku polskim i białoruskim, ale w tym znaczeniu nigdzie indziej nie zostały poświadczone.

nawoje „cienkie bruski drewniane, które się w poprzek kładą na ławkę, u flisów zowią się *nawojami*” (Tyszkiewicz). Wyraz ten w polskim i białoruskim oznacza ‘wałek do nawijania nici lub tkaniny w krosnach’. Użyte w objaśnieniu słowo *bruski* pochodzi od *brusy* ‘grubo otarte drzewo’.

powiezi „na tych [nawojach] wzdłuż kładzie się po trzy grube żerdzie, które się *powieziami* nazywają” (Tyszkiewicz). W języku polskim istniał wyraz *powieź* (dziś tylko jako termin anatomiczny) w znaczeniu ‘splot, pęto, wiązka’, któremu odpowiada rosyjskie *povjaz* ‘to, co służy do wiązania’ (Dal III: 388). Postać z *e* w miejsce oczekiwanego w białoruskim *ja* nasuwa przypuszczenie, że jest to zapożyczenie z polskiego z denazalizacją samogłoski *ę*.

podwałki „powiezi pokrywają się gęsto cienkimi żerdkami, co się *podwałkami* zowią” (Tyszkiewicz). Pozostaje w związku z czasownikiem *podwalić* ‘podłożyć’, od którego niezależnie utworzono rzeczowniki *podwałka* ‘kawalek niezoranej ziemi’ i *podwałek* ‘przedpiersie, podstawa kapitelu’ (Słownik wileński), które z naszym wyrazem nie mają nic wspólnego.

wiorstoczki albo **wozy** „ziarno układa się w workach w kwadraty kubiczne, mające po sześć łokci; te zowią się *wiorstoczki* albo *wozy*”. Wyraz *vjarsta* w pnz. gwarach białoruskich obok ‘miara odległości’ oznacza też ‘stos drzewa ułożonego w długi rząd’ (SPNZ I: 391). Oczekiwanej dla białoruskiego formy z akaniem *wjarstaczka* użył Tyszkiewicz w innym miejscu (61) przy opisie tej samej czynności. Wyraz *wóz* w polskim i białoruskim oznacza także miarę, np. „jesli nałożany senam ci czym, to heto *wóz*” (SPNZ I: 323).

szafarnia „Trzy takie wozy stawia się na ławce w pewnych odległościach, nakrywają się łubianym dachem, i to wszystko zowie się *szafarnią*” (Tyszkiewicz). Wyraz ten w nieco innym znaczeniu poświadczony u Syrokomli (1861: 16) i Glogera (1903: 50) jako ‘pomieszczenie dla zarządzającego wiciną *szafarza*, czyli pisarza’. W dawnej Polsce *szafarz* był urzędnikiem do spraw finansowych, a na Zaporozżu „*Szafarze* – byli to urzędnicy celni [...] ustanowieni u przewozów na Dnieprze” (Słownik Doroszewskiego: Gloger, 1896). W przytoczonej przez Syrokomlę relacji z żeglugi po Niemnie z r. 1829 roku *szafarz* załatwiał sprawy finansowo-celne w czasie podróży na wicinie. *Szafarnię* z wicin przeniesiono na *krobki* w zmodyfikowanym znaczeniu

‘prowizoryczne pomieszczenie na towar’, nie ma więc ona bezpośredniego związku z ogólnopolskim *szafarnia* ‘spichrz, spiżarnia’.

5. KOMENDY ŻEGLARSKIE

Odnoszą się do kierowania po wodzie strugiem lub pływem, holowania brzegiem oraz wskazywania kierunków.

staubuj ‘przybijaj do brzegu’ (Tyszkiewicz). W tym samym znaczeniu wyraz notuje I. Chodźko (229), a za nim Słownik warszawski, gdzie indziej nie został poświęcony. Pozostaje zapewne w związku z niem. gw. *stauben* ‘rozpylać (o wodzie)’, ale droga zapożyczenia nie jest jasna.

latruj ‘na wszystkie strony kieruj drągiem’. Czasownik ten, poza Tyszkiewiczem nigdzie nienotowany, został utworzony od dawnej nazwy miary *latr* ‘sążen’ (Sławski V: 44), choć rozwój znaczeniowy (od rozmiarów drąga, por. *sążnisty*?) nie jest zupełnie jasny.

ulaż ‘weź na siłę’ (Tyszkiewicz). Według I. Chodźki (1872: 233) jest to „wyraz techniczny pobudzający do silnego robienia rudłem albo wiosłem”, a z kontekstu wynika, że używa się go przy odbijaniu od brzegu lub spychaniu z mielizny. W języku białoruskim *uljagac* ‘znaczy m.in. ‘naciskać, przyciskać’.

szybuj ‘popędzaj statek’. Z innych kontekstów u Tyszkiewicza wynika, że czasownik ten w znaczeniu nieprzechodnim odnosi się w ogóle do szybkiego poruszania się po wodzie, por. *Łódki szybują ochoczo po jeziorach* (Słownik Doroszewskiego: W. Pol). Innym terminem oznaczającym ‘pływanie statkiem’ był czasownik *chodzić*, np. „często *na strugach* do Królewca *chadzał*” («Pan Tadeusz» VII: 2), „poszedł do Królewca młodzieniec *z wiciną*” (Jan Czeczot «Prząśniczka»); *chodzić na tratwach* (Słownik Doroszewskiego I: 888).

Nazwy czynności związane z holowaniem są wyrażane przez zwroty przyimkowe z elipsą czasownika ‘iść’.

z samoj na biereh ‘na brzeg z liną’ (Tyszkiewicz).

w pole ‘odejść jak najdalej od brzegu’ (Tyszkiewicz). Zwrot ten oraz komendę **od pola** na Niemnie notuje autor przytoczonej przez Syrokomlę (1861: 113, 148) relacji z 1829 roku.

pa treli oznacza u Tyszkiewicza, że „ludzie statek ciągnący mają iść po brzegu”, a **trelowanie** oznacza ‘ciągnięcie struga sznurem’. Termin ten znany jest w polskim żargonie żeglarskim od Klonowica: „Wędrujże *trelem*, gdzie brzeg jest wysoki i nurt głęboki («Flis», wiersz 1827), „*Na tryl* – to się rozumie, gdy flisi łodem ciągnąć mają pełną linią statek” (Linde: Haur, 1693). Według A. Brücknera *treli*, *trelować* ‘znaczy ‘ciągnąć (holować) statek po *treli*, tj. ścieżce’, i pochodzi z języka niemieckiego, gdzie *treilen* (dzis. *treideln*) ‘znaczy ‘holować’. Znaczenie ‘ścieżka flisacka’ jest innowacją polsko-białoruską, a w «Nadberezyńcach» F. Czarnyszewicza (por. niżej) *treli*, gen. *treli* oznacza ‘ścieżkę leśną, przesiekę, po której można jechać wozem’.

na stos / na giegnie, do najważniejszych komend żeglarskich należy określenie kierunku skrętu ‘na prawo / na lewo’. W żargonie flisackim na Wiśle i Polesiu (Kol-

berg 1966, LII: 77) występują tu formy *na szyber* / *na bakier* (to ostatnie weszło do języka ogólnopolskiego), które zostały zapożyczone z dolnoniemieckiego *stürbort* ‘prawa burta, sterowa’ i *bakbort* ‘lewa burta, od tyłu (w stosunku do steru)’ (Brocki 1969: 295–268). Odpowiednie terminy w żegludze na Niemnie nie zostały utrwalone, natomiast dla Wilii notuje Tyszkiewicz *na stos* ‘na prawo’ i *na giegnie* ‘na lewo’. Podstawowe znaczenie obu wyrazów jest jasne: pierwszy pozostaje w związku z omówionym wyżej terminem *stos* ‘przód statku’, drugi pochodzi z litewskiego *gėgnė* ‘krokiew, drewniany kabłąk przy sieci’, a w północno-zachodnich gwarach białoruskich (i polszczyźnie wileńskiej) oznacza ‘kabłąk przy sieci’, ‘urządzenie do noszenia siana’ (SPNZ I: 439–440). Ale ich rozwój znaczeniowy w języku flisackim stanowi zagadkę. Zapewne chodzi tu o technikę wiosłowania. By uzyskać skręt, należało mocno nacisnąć, uderzyć (niem. *Stoss* ‘uderzenie’) drygawką umieszczoną na przodzie (*stosie*) struga lub płyty. Przy *giegnia* chodzi zapewne o jakiś nieznamy nam dzisiaj detal o kabłąkowatym kształcie. Zwrot *na stos* został poświadczony u Chodźki: „trzeba się tylko na prawo trzymać, bo przy lewym brzegu miałczyzna. – *Na stos! na stos!* zawołał głośno Bartłomiej” (235).

5. RZEKA

Rzeka z punktu widzenia żeglarskiego to przede wszystkim nurt i różnego rodzaju przeszkody.

nort, w języku ogólnopolskim *nurt* to ‘bystra i zwykle głęboka woda’, tymczasem dla flisaków wilejskich *nort* oznacza ‘spokojną część rzeki’, a więc coś odwrotnego. Pewne światło na to przesunięcie znaczeniowe rzuca zanotowane przez A. K. Uscinovič (1977: 153–154), od flisaka spod Nowogródka, określenie tym wyrazem ‘płytkich miejsc na rzece z karczami na dnie’ (gdzie nurt jest widoczny).

bucht notuje Tyszkiewicz na oznaczenie ‘nurtu’. Wyraz ten z niem. *Bucht* ‘zátoka (morska)’ został zapożyczony do polskiego w XVI wieku w formie *buchta*, a w białoruskich gwarach północno-zachodnich *buchta* oznacza ‘jama na wewnętrznym zakręcie’ i w ogóle ‘głębokie miejsca w rzece’ (SPNZ I: 247–8). Kluczem do zrozumienia rozwoju znaczeniowego obu wyrazów w gwarze flisackiej jest znany dobrze fakt, że prąd rzeczny może być zarówno na głębokiej, jak i płytkiej wodzie. Ta ostatnia jednak, zwłaszcza na rzekach nizinnych, jest zwykle spokojna, stąd ewolucja: *nort* ‘bystra > płytka > spokojna woda’, *bucht* ‘głęboka (w zakolu rzeki) > bystra woda’.

rapa jako odmianka fonetyczna zapożyczonej z niemieckiego *rafy* jest poświadczona głównie dla Niemna (Syrokomla, Gloger). Formy tej użył Mickiewicz w «Panu Tadeuszu»: „Jako flisy uwieźlą na *rapach* wicinę długimi drągi z brzegu pędzą na głębinę” (IX: 705–707). W stosunku do Wilii użył jej jeden raz Chodźko (242). W dostępnych mi źródłach polskich i białoruskich *rapy* nie znalazłem, występuje natomiast w litewskim jako *ropà* gw. *rapa*, *rafa* (LKŻ XI: 830), co nasuwa przypuszczenie, że forma z *p* powstała w ustach Litwinów mówiących po polsku, jak w cytowanym przez Syrokomlę (1861: 116) *rupa* ‘rufa’.

zabor „Rafy na Wilii w języku flisów *zaborami* nazywają” (103). Zacytowany przez Tyszkiewicza wyraz nie występuje w gwarowych słownikach białoruskich w tym znaczeniu; nawiązuje on do rosyjskiego *zabor* ‘plot, przegroda’.

soła, solka „W języku ludowym duża wyspa na rzece Wilii *soła* się nazywa, mniejszą przez zdrobnienie *solką* nazywają” (174) pisze Tyszkiewicz wspominając wyspę (*Solka*) koło miasteczka Niemenczyn. W nieco innym znaczeniu wyraz ten notuje Z. Gloger (1903: 20), na Niemnie poniżej Grodna: „Mniej groźny kamień w rzece lub podwodna wysępka z kamieni żwiru zowie się *solą* i *solką*” (1903: 20), a w dolnym biegu tej rzeki Syrokomla (1861: 109) nazywa „*rapy* tamtejsze (*soły*)”. Wyraz pochodzi z litewskiego *salà* ‘wyspa, kępa na bagnie’, która została zapożyczona do gwar białoruskich w pow. borysowskim jako *sala* ‘mielizna na rzece, jeziorze, bagnie’ (Laučūtė 1982: 72).

UWAGI KOŃCOWE

Omówione wyrazy i zwroty rzucają pewne światło na genezę i związki terminologii flisackiej na Wilii z innymi rzekami. Zgodnie z oczekiwaniem najliczniejsze są zbieżności z Niemnem: *nort*, *płyt*, *szafarnia*, *do / od pola*, *rapa*, *sol(k)a*, *wicina*, a w dalszej kolejności z Wisłą: *barbara*, *drygawka*, *kordel*, *ławka*, *triel* oraz *szybować*, *chodzić* (dwa ostatnie znane też na Niemnie). Istnieją też pewne nawiązania do Dźwiny: *strug*, *lajba*. Żargon flisacki na Wilii (i Niemnie) nie da się przypisać w sposób jednoznaczny żadnemu z języków WKL, ale najwięcej leksemów ma swe źródło w języku białoruskim, a dalej polskim, poprzez który dostały się tu wyrazy pochodzenia niemieckiego: *bucht*, *kordel*, *latruj staubuj*, *stos*, *triel*. Mniej liczne są zapożyczenia litewskie: (*na*) *giegnie*, *rapa*, *soła*, *wicina*, odosobnione rosyjskie: *lajba* (z fińskiego) i może *k(o)robka*, *strug*.

XII. SYTUACJA JĘZYKOWA NAD BEREZYŃĄ (Na podstawie «Nadberezyńców» Floriana Czarnyszewicza)

WPROWADZENIE

Rzadko się zdarza, by jedynym świadectwem kultury i języka grupy etnicznej był utwór literacki i to napisany z perspektywy lat. A tak właśnie rzecz się ma z zachowanymi do początków naszego stulecia Nadberezyńcami – polską ludnością Mohylewuszczyzny, rozsianą między Berezyną a Drucią po wsiach, zaściankach i chutorach dawnego powiatu bobrujskiego. Wprawdzie o istnieniu jej można pośrednio wnosić z danych «Słownika geograficznego» na temat zasięgu katolicyzmu, równoznacznego tam z polskością, ale dopiero wydana w 1942 roku powieść Floriana Czarnyszewicza «Nadberezyńcy» (Buenos Aires, cytuję za wyd. II, Toronto 1976) ukazała bogactwo kultury ludowej i oryginalność języka zamieszkałej tam ludności polskiej, głównie dawnej szlachty zagrodowej, wśród której zachowała się tradycja pochodzenia od czasów Stefana Batorego.

Florian Czarnyszewicz urodził się w 1900 r. pod Bobrujskiem, gdzie ukończył rosyjskie progimnazjum czteroklasowe, a w 1918 r. zetknął się ze stacjonującym tam Korpusem gen. Dowbór-Muśnickiego, brał udział w wojnie 1919–1920 r., a po traktacie ryskim przeniósł się do Wilna, gdzie służył w policji państwowej, biorąc prywatnie lekcje gramatyki, literatury i historii polskiej. W 1924 r. wyemigrował do Argentyny. Przez ponad 30 lat pracował jako robotnik w zakładach mięsnych w Berisso, działając równocześnie w Towarzystwie Polskim. Zmarł w 1964. Obok powieści «Nadberezyńcy» wydał jeszcze kilka innych książek: «Wicik Żywica» (Buenos Aires 1953), «Losy pasierbów» (Paryż 1958) – obie o losach emigrantów polskich i białoruskich w Argentynie, oraz «Chłopcy z Nowoszyszek» (Londyn 1963) jako częściową kontynuację «Nadberezyńców» na terenie Wileńszczyzny w latach 1920–1923 (por. Bajków 2017).

Zdumiewające jest bogactwo i autentyzm języka «Nadberezyńców» Ogromna większość form i znaczeń wyrazów regionalnych znajduje dokładne odpowiedniki w sąsiadujących gwarach białoruskich, częściowo też w polszczyźnie wileńskiej. Pomyłki (głównie drukarskie „literówki”) są stosunkowo nieliczne. Jak się zdaje, autor utrwalił w powieści swój język codzienny, który w ciągu czteroletniego pobytu Czarnyszewicza na Wileńszczyźnie nie uległ poważniejszej interferencji ze strony standardu ogólnopolskiego.

Celem przedstawionych niżej obserwacji jest przegląd (bez wdawania się w rozważania etymologiczne i historyczno-porównawcze) najważniejszych regionalizmów gramatycznych i leksykalnych z nawiązaniami do północno-wschodnich gwar białoruskich (witebsko-mohylewskich).

1. REGIONALIZMY GRAMATYCZNE

A. Fonetyka

1. Samogłoski: (a) akanie *asak* ‘osoka’, *nieskrabana*, *ni(e)dawiarki*, *eszalon*; hiperyzm: *pogony* ‘pagony’; (b) nosowość: wahanie *o* / *ę* *więz* ‘wiąz’; denazalizacja typu ruskiego: *stupa* ‘stępa’, *holopupiec* / *golopępiec*; (c) wahanie *ó* / *o*: *kościółek*, *tlomok*; hiperyzm: *zółna*.

2. Spółgłoski: (a) przykłady zmiany *g* w *h*: *bah/gun*, *had*, *huńka*, *lihiony* ‘legionny’, *zhiniesz*; hiperyzm: *holobla* < *halobla*; *ch* w miejsce *brus*. *h*: *pucha*, *dzierucha*; (b) Zmiana *d'* > *z'*; w zapożyczeniach (jak w białoruskim): *dzimokrata*, *undzier* ‘podoficer’ z ros. *under*; (c) protetyczne *w-*: *w-uczyć*, *w-ulan*, *w-ot*.

B. Słowotwórstwo

1. Formant *-stwo*, abstracta i nazwy czynności (jak w XIX-wiecznej polszczyźnie wileńskiej): *bandy-ctwo*, *bolszewi-ctwo*, *dezerner-stwo*, *kryminal-stwo*, *męczar-stwo*, *nau-ctwo*, *wulań-stwo*, *zdraj-stwo*, *znajom-stwo*.

2. Formant *-ość*: *dobr-ość*, *swobodn-ość*.

3. Formant *-ow-anie*: *gości-owanie*, *mądr-owanie*.

4. Formant *-nik*, nazwy skupisk leśnych: *brzeź-nik*, *choj-nik*, *drzew-nik*, *jel-nik*, *olesz-nik*, *osin-nik*.

5. Duża frekwencja deminutiwów bez funkcji zdrobniającej (jak na Wileńszczyźnie): *serd-uszko*, *krów-ka*, *pszczół-ka*, *pud-ek*, *raz-ek*, *swar-ki*; *bolszewicz-ki*.

6. Patronimica na *-onek* (< pnw.brus. *-onok*): *kacapi-onek*, *leśnicz-onek*, *Huszcz-onek*, rzadkie na *-uk*: *leśnicz-uk*, *szlachci-uk*; ruskie *-czyk*: *brat-ań-czyk*, *ulań-czyk*, *Wasilew-czyk*; hipocristica: *Bron-ik*; *Wic-ik*, *Kość-ik*, *Karapuz-ik*.

C. Morfologia

1. Rzeczownik: (a) wahanie rodzaju: masc. *podwórz*, *kabur* ‘kabura’, fem. *honta* ‘gont’; sg. gen. *marchw-y*, dat. *tatk-u*, *żłob-u* (o człowieku), voc. *Jezuni-o*; pl. nom. *oficer-y*, *Polak-i*, gen. *niedźwiedzi-ów*, *wsi-ów*, *żarn-ów*; dualis instr. *plec-yma*.

2. Zaimek: nieokreślony *coś-ci* ‘coś’, dzierżawczy: masc. *ich-ni*, fem. *jej-ny*.

3. Czasownik: (a) zaimek os. w miejsce ruchomych końcówek *ty był*, *żeby ty pobaczył*, niekiedy dublowanych: *ja-m głupi ludził-em się*, (b) powszechne *-m* w 1. pl. *będzi-em*, *moż-em*, *postraszy-m*; (c) żywotność czasu zaprzęskiego, np. *obeschła była zupełnie*; *Żydków przecież już był wyganiał*, *jednak wrócili i uczą się*; *Dziś właśnie otrzymałem od niego odpowiedź na mój list, który mu posłałem byłem*.

4. Przysłówek: *bojko / bojka* ‘dobrze, sprawnie’, *hurtem* pójdziemy, *nieszpetnie*, *rysią*, *smagle* ‘dzielnie’; stało *zaporem*.

5. Partykuły, spójniki: *aże* ‘aż’, *iże* ‘iż’; *azali-ż* ‘czyż’, *za cóż* ‘dlaczego’; wzmacniające *-ż(e)*: *Niech-że-z* będzie pochwalony!, *Ja-ż* tak wartował, *Wy-ż* więcej szkody [...] czynicie. Wykrzyknik *czach!*

D. Składnia

1. Przypadki: nom. pl. *psy wylili*; *pastuchy wygnali*; gen. z liczebnikiem *chutor włók trzy*.

2. Przyimki: *Polska* [...] *dla wszystkich da*; *pod ściana* *podle drzwi*; *jak u ciebie spodnie służą*.

3. Uogólniona copula 3. sg.: *jest polskie mogiłki*; *dwie tylko osoby w Smolarni jest*.

4. Konstrukcje imiesłowowe: *Onoż zechciawszy, to można ludzi zebrać*; *Polska miała rycerzów nie taką* *Bulbą* *bywwszy*; *dyszał jak człowiek wiorstę* *przebiegłszy*.

5. Spójniki *póki* bez *nie* jak białoruskim: *póki dychać przestaną* ‘póki nie przestaną’.

2. REGIONALIZMY LEKSYKALNE

1. Las. Nazwa lasu jako określenie szczegółowe: *stał bór sosnowy o lesie* *wysokopiennym*.

Rodzaje lasu: *starzyna / starzynny*, *czarolesie*, *matecznik* (jak u Mickiewicza); *brzeźnik*, *chojnik*, *drzewnik*, *olesznik*, *osinnik*, *jelnik*; *dąbrowy umurawione*, *gaj brzo-zowy*, *łęg olchowy*, *żerdziany las*, *niedzielka młodzikowa*, *sad klonów*, *topoli*, *brzóz*; *sucho(po)stój*; *socha* ‘drzewo rosochate’, *wykroć*, *wierzchowina* ‘korona drzewa’, *brewna budowlane*, *sosnowe kogutki*, *jedlane łapki*, *kierz / pl. krze* ‘krzak-i’, *chmyr* ‘zarośla’ (pomyłka zamiast *chmyz*), *łuzun* ‘orzech’.

2. Przestrzeń otwarta. Pola oraz łąki: które mogą być *murożne* owcze i końskie o twardym podłożu, dające dobre siano – *murog*; oraz *łęgowe* bydłące, podmokłe.

Woda: *jel* ‘rozlewisko utworzone przez zator na leśnej rzece’, *ruczaj* ‘potok’, *wierzchowodzie* ‘woda płynąca po lodzie’, *otok* ‘teren między rzekami’ (por. chorwackie *otok* ‘wyspa’).

3. Rośliny. Liczne nawiązania do białoruskiego i do polszczyzny wileńskiej: *asak* ‘osoka, turzyca’, *bah/ghun* – ruskie *bag/hun* ‘bagny’, *bujaki* i *durnice* ‘borówki bagienne’, *chwoścze skrzypiące* ‘skrzyp’, *dzięcielina*, *jurginia terek* ‘georginia’, *kopytnik*, *kozielec*, *kuroślep*, *leżaj*, *miodaczka*, *mokrzyca*, *nagódk* ‘nagietki’, *rohoże*, *wroniec*, *leżki*, *łyżeczki*, *pych*.

4. Zwierzęta, ptaki: *koniaka* ‘marny koń’, *kobylaszka*, *kobylatnik* (o człowieku), *każan(ica)* ‘nietoperz’, *wużaka* ‘wąż, żmija’ (też o człowieku), *padłasa* ‘wilcza skóra’, *owczynka* ‘skóra owcza’. Ptaki: *baran* ‘bekas’, *buślane* ‘(gniazdo) bocianie’,

galka ‘kawka’, *korszun* ‘jastrząb’, *kołopienka* ‘jakiś ptak’, *siniczka* ‘sikorka’, *sitowiec* ‘jakiś ptak wodny’, *śniegir* ‘gil’.

5. Osiedla i budynki: *wieś*, *zaścianek*, *okolica* – wileń. ‘zaścianek szlachecki’, *chutor*.

Budynki: *dom* ma *ganek* frontowy, *sień* wąską, dzielącą obie główne izby: *świeclicę* oraz *izbę powszednią*, w głębi sieni *kuchnię* w *tryścienniku*, przystawionym do tylnej ściany domu; *dach* kryty *gontami* lub *dranką* / *dranicą*; *chata* jednoizbowa z sienią. Pomieszczenia: *świreń* ‘spichrz’, *adrynia* ‘rodzaj stodoły’, *punia*, *puńka* ‘szopa na siano poza obejściem’, *drywotnia*, *powietka*, *warzywnia*.

6. Narzędzia, przedmioty: *dojnica*, *tlukacz* od *stupy*, *obody* jesionowe na koła, *odonek* ‘posłanie pod stóg’, *oście* ‘oścień na ryby’ *oskołek* ‘draż, kołek’, *pucha* (brus. *puha*) ‘bat, bicz’, *nosza* ‘rodzaj nosideł’, *schowa* ‘schowek, rzecz schowana’, *hurba* ‘kupa’.

7. Użytkowanie ziemi: *parnia*, *popar* ‘odłóg w trójpolówce służący do wypasu lub obsiewany łubinem’, *jarowe* (*pole*, *zboże*) ‘obsiewane wiosną’, *otawa* ‘siano z drugiego zbioru’; *popas* pożywienia ‘zapas / wypas’, *trząść* bydłu ‘nasypywać’; *źnijka* ‘żniwiarka’.

8. Pszczelarstwo: *pszczelnik* ‘pasieka’, *podkury* ‘pomosty pod barciami’, *podkurne* drzewo (dąb, lipa, jodła), *drzewolaz* ‘człowiek wspinający się po o drzewach’.

9. Pożywienie, potrawy: *olatki* ‘placuszki z mąki lub kartofli’ (wileń.), *opłatki* (*pszeniczne*) ‘rodzaj placek’, *miękinny* ‘chleb z otrębami’, *okrajec* (*chleba*) ‘okrawek, kromka’, (*kasza*) *prosziana* ‘jaglana’, *wereszczaka* ‘potrawa z duszonych podrobów’; płody natury: *jabło* (collectivum) ‘jabłka’, (*kapuściane*) *chrupki* ‘głąby’, *pasza* (dla ludzi i zwierząt).

10. Odzież: *dzierucha* (**dzieruha*) ‘rodzaj derki’, *parcianka* ‘odzież ze zgrzebnego płótna’, *kuźelne* (płótno) ‘delikatne z lnu czesanego’, *huńka* ‘derka na konia’, *czterdziestouszki* ‘wiązane łapcie’, *szewrowe* (*buty*) ‘z miękkiej skóry’.

11. Transport: *kary* ‘wóz pod drzewo’, *rozwały* ‘szerokie sanie’, *podsadki* ‘spód sań’, *luby* ‘wykładzina (wozu, sań)’, *gołobla* (**hołobla*) ‘jeden z dwu drągów w zaprzęgu przy wozie’, *powody* ‘wodze końskie’. Drogi, ścieżki: *zimnik* ‘droga zimowa’, *trel* tu ‘ścieżka leśna, przecinka’ (wileńskie: ‘ścieżka flisacka’), *plyt* ‘tratwa’, *plyty hnać* ‘spławiać tratwy’; *posłanie* (*mostu*) *ptaszki* ‘drażgi na grobli’.

12. Ród, wspólnota, rodzina: *pobratymcy* ‘krewniacy’, *plemiennik*, *plemienni* ‘krwny, krewni’, *okoliczanie* ‘mieszkańcy zaścianka/-ów szlacheckiego’, *baćka* ‘dziadek, osoba starsza’, *dziaduńko* polski odpowiednik *baćki*; *dziatki* ‘dzieci’, *brachu* (voc.), *bratek*, *bratko*, *bratok* ‘bliski przyjaciel’, *druh*, *družaka* ‘przyjaciel’, *deirywaty*: *druźnie* ‘zgodnie, razem’, *drużyć się*.

13. Określenia i przezwiska ludzi

Cechy jednostkowe: *cholernik*, *intruz*, *krasotka*, *podliźnik* ‘lizus’, *skupierda* ‘skąpiec’, *szelma* ‘drań, łotr’, *zadawaka* ‘zawadiaka, uwodziciel’. Przewiska: *babczur* ‘kobieciarz’, *blacha*, *szkura* ‘nierządnicza’, *golopępiec* / *holopupiec* ‘mały chłopiec’, *karapuz*, *karapyt(ek)* (wileńskie ‘niski grubasek’), *nieboszczyca*, *paskudnik*, *potaskucha* ‘niewierna żona’, *szelma*, *wstydnik* ‘bezwstydnik’.

Pozycja społeczna: *panek* ‘młody pan’ (por. *młody panek* «Pan Tadeusz», I: 40), brus. z polskiego *panok*, *panoczek*; *bobył* ‘ubogi chłop’ (ros.), *gołys* ‘biedak’ (pol. z ukr. *hołysz*), *bosiak* (brus. ‘człowiek bosy; biedny, niegospodarny’).

Przezwiseka

Polacy: *Lach*, *Laszek*, *lacka morda*, *szerzeń*, *szerzenik* (Syrokomla: „Szlachtę zaściankową na Litwie zwano w pogardliwym wyrazie *szerzeniami*; ta nazwa pochodzi od barwy mundurów wojskowych radziwiłłowskich, która była żółta z czarnem”, por. Trypućko 1957: 203), *szlachtycz honorowy*, *szlachciuk*, *miatieżnik* ros. ‘powstaniec z 1863 roku’.

Rosjanie przed rewolucją: *Moskal*, *kacap*, *kacapionek* (pnz.brus. głównie ‘starowień’), *roskoł* (ros. ‘odszczępieniec’), *chłyst* (ros. ‘członek sekty chłystów (biczowników)’; po rewolucji: *bolszewiki*, *-iczki*, *tawaryszczy*, *czuby*, skrót od *czubaryki* ‘krasnoarmiści (noszący czapki z czubem), *nieda/owiarki* (brus. z pol. *niedowiarek* ‘bezbożnik’).

Białorusini: *mużyk* (brus. ‘mąż, mężczyzna, wieśniak’), fem. *mużyczka*.

Okazjonalne przezwiseka: *glinogryzy*, *koniołup*, *kutasy*, *ludojady*, *ludorezy*, *moskwolizy*, *plewojady*, *popowy parobek*, *świński tato*, *wilczobiletnik* / *wowczabiletnik*, *wodonosy żydowskie*.

14. Obrzędy i zwyczaje: *kucia* ‘Wigilia’, *druga kucia*, *noworoczna*; *maslennica* ‘zapusty’, *niedzielka* ‘zabawa niedzielna’, (*święcone*) *mogilki* ‘cmentarz’, *zaświatkować* ‘obchodzić święta’. Obyczaje: *swarki* ‘kłótnia’, *gryzanina* ‘zjadliwa kłótnia’, *apleucha* ‘uderzenie, policzek’, *trasca*, *trasucha* w przekleństwach (brus. ‘gorączka’), *cotka* ‘rodzaj gry’.

15. Miasto, urząd: *monopolka* ‘fabryka, sklep monopolowy’, *manufaktura* ‘nie-wielka fabryczka’; *obieszczyk*, *sprawnik*, *stanowy*, *uradnik* ‘urzędnicy carscy’, *dopro-sy* ‘przesłuchanie’, *turma* ‘więzienie’, *katorżnik* ‘zesłaniec, więzień’; *dzimokrata* (brus.) ‘demokrata’.

16. Wojsko: *achwicer* (brus.) ‘oficer’, *undzier*, gen. *undra* ‘podoficer’ (< brus.< ros.< holend. *onder-officier*), *wulan*, *wulańczyk*, *wulaństwo* (brus. z pol. *ulan*), *lampasy* ‘lampasy’, *lihiony* (z pol. przez brus. *legiony*), *pancernik* ‘pociąg pancerny’, *eszalon* ‘pociąg wojskowy’, *karatielnyj otrjad* (ros.) ‘ekspedycja karna’, *komisarz*, *konadir-czyk* (z ros. *komandir*), *pod scienku* / *k stienkie* (ros. *k stenke* ‘(postawić) pod ścianę’).

17. Nazwy cech: *brawy* ‘śmiały’, *kierpaty* ‘krótki a gruby’, *kramny* ‘fabryczny, nie domowy’, *mordaty* ‘pełny na twarzy’ (brus.), *sierdzity* ‘sierzysty’ (brus.), *ważny* ‘wartościowy’, *zgodny* ‘zgodliwy’, *związły* (człowiek), dawne i gw. ‘mocny, krzepki, przysadzysty’.

18. Nazwy czynności: *bruć się* ‘mocować’, *czwyrnać* ‘czmychnąć’, *hodować* (6) ‘chować, wychowywać’, *kłonić do snu*, *konfuzić* ‘konfundować’, *krasować* ‘zapyłać (o zbożu)’, *nalubować się* ‘ucieszyć się’ (z brus.), *nalupić* / *lodlupić* ‘dać łupnia na odlew’, *rozłupić* (*szal*) ‘rozerwać’, *odwalić* ‘oderwać’, *pobaczyć* ‘zobaczyć’ (z brus.), *pokluć* (*drzewo na gonty*), *pomozolić* (*rączki*), *rozcałować* (ros. *rascelovat*) ‘mocno, parokrotnie całować’, *rozwitać* ‘wymieniać pożegnalne uściski’ (z brus.), *sma-*

lić ‘posuwać się szybko’, *snuć* (*krosna*), *sypać* (o deszczu), *trzeć się* (z *chłopcami*), *wsadzić* (*nóż*) ‘zabić nożem’, *wydrzeć* (onuce), *wysmalić* (zęby), *zalać się na bagnie* (o krowie) ‘utopić’, *zapyłać* (*oczy śniegiem*), *zatarmosić* ‘zatrzymać, nie dopuścić’ (z ros.), *zawieruszyć* ‘wprowadzić zamęt’, *zając* (*brodę*) ‘ogolić brodę’, *zwojować* ‘pobić’.

3. ONOMASTYKA

1. Nazwiska. Przeważają formacje na *-ski*: *Anichowski, Arciszewski, Karczewski, Niedzwiedzki, Piotrowski, Rakicki, Rusicki, Sadowski, Sieradziński, Szpakowski, Sokołowski, Wasilewski, Winiarski, Zakrzewski*. Rzadsze są kresowe formacje na *-icz*: *Bałaszewicz, Harasimowicz, Jurkiewicz, Pawłowicz, Prokopowicz, Zdanowicz*. Inne nazwiska: *Drozd, Dryl, Huszcza, Ładan, Maczuga, Ściepuro, Tarka, Tryzna* (brus. *tryzna* ‘stypa’).

2. Imiona: *Adam, Aleksander / Oleś, Ambroży, Bronisław / Bronik, Edward, Florian, Jan / Jaś, Marcin, Norba* (< *Norbert*), *Roman / Romek, Stanisław / Staś, Wincenty / Wicik, Ewelina, Hańka, Halina, Karolina / Karusia, Magdalena, Zabela* (< *Izabela*).

3. Nazwy miejscowości. Nazwy większych miejscowości są autentyczne: *Borbrujsk, Borysów, Bychów, Mińsk, Mohylew, Rohaczew, Rzeczyca, Słuck, Żlobin*. Natomiast nazw większości wsi i osad nie udało się zidentyfikować: *Ohrapaczewo, Krapiwnia, Jamy, Krośna, Nity, Potoka, Rogi, Smolamia, Uberezie, Wończa, Zielonka*.

4. FRAZEOLOGIA, PRZYSŁOWIA

Ducha ronić ‘wspominać z rozczuleniem’; *weź jak łaska; on dla mnie co mucha; czeka jak pies palki; biję się jak ryba o lód; (czwyrnęli w bór); jak mydło zjadłszy* (wywołuje biegunkę); *gdzie komar cieleła pasie, wilku w uszach zawsze piszczy; woda nie rozmyje, świnia nie rozryje; ja mam wielką elektryczność* (do panny Karoliny); *żyje* (ze Zośką) *na kredę; nie chce raka i nie mocz fraka*.

Kalki rosyjskie: *Chrystus zmartwychwstał! – Prawdziwie wstał!, Raz mama rodzila!*

PODSUMOWANIE

Jak z powyższego przeglądu wynika, polszczyzna nadberezynska najbliższa jest wileńskiej, różni się od niej jednak wyraźnie zarówno pod względem gramatycznym (brakiem pewnych osobliwości), jak zwłaszcza leksykalnym (pojęcia z zakresu przyrody, określenia ludzi, nazwy cech i czynności, frazeologia). Podobieństwa między obiema odmiankami polszczyzny kresowej tłumaczą się nie tyle bezpośrednim kontaktem, ile raczej wpływem sąsiadujących gwar północno-zachodnio-białoruskich, poprzez które dotarły również nad Berezynę nieliczne lituanizmy leksykalne. Wy-

raźne są nawiązania do gwar mohylewskich, poleskich, a nawet ukraińskich. Pewna, niewielka liczba leksemów i znaczeń nie została nigdzie indziej poświadczona, można je więc uważać za innowacje. Obok nich zwracają uwagę liczne archaizmy (*ducha ronić, nie mocz fraka; intruz, nieszpetynie, konfuzić, mozolić, szelma, szerszeń*), które zdają się wskazywać, że polszczyzna nad Berezyną ukształtowała się w XVI–XVIII wieku w środowisku szlachty zaściankowej (*okolica* ‘zaścianek’) w wyniku izolacji, pod wpływem otoczenia białoruskiego.

Postscriptum. Pełny zestaw regionalizmów słownikowych wraz z ich odpowiednikami białoruskimi i rosyjskim opublikowała I. Grek-Pabisowa (2009: 205–228).

XIII. POLSZCZYŻNA W DOKUMENTACH MOHYLEWA, WITEBSKA, POŁOCKA

A. «KROYNIKA MOHYLEWA» TROFIMA SUTRY I JERZEGO TRUBNICKIEGO

1. Wprowadzenie

Przechowywana w Bibliotece im. Sałtykowa-Szczedrina w Petersburgu (Oddział rękopisów. Polskie, F. IV, 273) «Kroynika» została wydana przez N. Ułaszczika (PSRL XXXV, 1980: 239–281) z zachowaniem pisowni oryginału. Liczący 91 kart rękopis stanowi ważny dokument języka polskiego używanego w Mohylewie nad Dnieprem w XVII–XVIII wieku. Pierwszy autor – Trofim Romanowicz Sutra, ławnik i starosta kupiecki, rozpoczyna od „Krotkiego opisania dziejow roznych”, a szczegółowy przebieg wydarzeń przedstawia od 1610 do 1693 [karty 2–27; s. 238–247]. Drugi autor – Jerzy Trubnicki, rejent kancelarii miejskiej, doprowadził «Kroynikę» do 1746 [karty 28–91, s. 247–281] i własnoręcznie przepisał ją w całości w 1747 roku. W latach następnych syn Jerzego – Aleksander Trubnicki robił wyrwykowe notatki do 1810 r., a wnuk Michał prowadził ją do 1841 po polsku, a zakończył w 1856 po rosyjsku. Foliał zawiera ponadto opis wydarzeń z historii Szwecji i Danii.

«Kroynika» została zredagowana w języku polskim używanym w Mohylewie (zapewne też w pobliskiej Orszy i Smoleńsku) w czasach dawnej Rzeczypospolitej. Widoczne są w niej liczne regionalizmy gramatyczne i leksykalne, głównie o podłożu białoruskim, niektóre obecne w polszczyźnie wileńskiej. Przedstawione wydarzenia z historii miasta (znane autorom z autopsji lub relacji niekiedy ubarwionych fantazją) zawierają wiele interesujących, dla dzisiejszego czytelnika czasami drastycznych, szczegółów obyczajowych z regionu i epoki. Liczne wypowiedzi obcojęzyczne (głównie rosyjskie, rzadziej szwedzkie) oraz kolokwializmy i dygresje ożywiają tekst «Kroyniki» – unikalnego zabytku polszczyzny mohylewskiej.

Początki osadnictwa słowiańskiego na terenie Mohylewa sięgają VI wieku. Z XI–XII pochodzi cmentarzysko na położonej przy ujściu rzeki Dubrowienki do Dniepru górze zamkowej (Tkačov 1987: 73–93), która w XIX w. nosiła nazwę *Kasternia*, pol. *Kościarnia* (SG VI: 594). Nazwa miasta pojawia się w XIII wieku, a w 1320 był to już gród umocniony wchodzący w skład księstwa witebskiego i wraz z nim zo-

stał przyłączony w 1362 przez Olgierda do WKL. Jagiełło ofiarował Mohylew jako wiano Jadwidze, a po śmierci Witolda (1430) znalazł się w dzielnicy Świdrygiełły. W XV wieku stacjonowała tu załoga wojskowa, a namiestnikiem był *tivun* (ML, IV, nr 71) – dzierżawca, zbierający dla *hospodara* „dani naši [...] grošovyye, medovyje, i bobry, i kunicy i inny płaty i doxody” (ML, XII, nr 99). Aleksander Jagiellończyk wianował dochody z miasta swej żonie Olenie (Helenie), córce Wasyla III (por. ML, XXV, nr 121; XI, nr 160).

Rozwój miasta przypada na XVI wiek, kiedy po utracie w 1514 Smoleńszczyzny Mohylew stał się główną twierdzą graniczną WKL na Rusi naddnieprzańskiej. W 1526 został wzniesiony zamek, a w 1561/1578 miasto uzyskało prawo magdeburskie i było siedzibą starostwa grodowego, którym zarządzali od 1600 kolejno: *Sapiehowie, Tryznowie, Madalińscy, Wiazewicze, Dziewaltowcy, Mosiewicze*, a ostatni *Michał Pocięj* otrzymał w 1736 starostwo mohylewskie w dożywocie.

Dzięki dogodnemu położeniu, na prawym, bezpiecznym brzegu Dniepru, na skrzyżowaniu wodnych i lądowych szlaków komunikacyjnych rozwija się tu handel (m.in. do Rosji wyroby żelazne, sukno, stamtąd futra i skóry), transport, a przede wszystkim rzemiosło. Zdaniem S. Wysłoucha (1938: 337–338) obok miejscowych kupców oraz przybyszów z Litwy i Korony do rozwoju handlu przyczynili się uchodźcy z zajętego w 1514 przez Moskwę Smoleńska – *Smolnianie* (m.in. *Ivan Bielaj, Maksim i Ovtuško Bohatyj, Havriło Dristun, Mojsiej i Ivan* „s potużniki swoimi”). H. Łowmiański (1985) w oparciu o «Inwentarz» (1604) za najważniejszy uważa przemysł futrzarski, skórnicy i odzieżowy (garbarze, kuśnierze, bałtusznicy, dubotolcy, szubnicy, zamesznicy, rękawicznicy, szewcy, rymarze, siodlarze, szapowały, farbownicy, krawcy, kaftannicy, siermiężnicy), a obok niego spożywczy (chlebnicy, piekarze, kołacznicy, krupnicy, kucharze, orzesznicy, olejnicy, piwowarzy, słodownicy, rzeźnicy, rybacy), wyrobów metalowych (kowale, kotlarze, miecznicy / bułatnicy, szabelnicy, ślusarze, zegarmistrze, mosiężnicy / miedziejnicy, złotnicy), drewniany (bednarze, kołodzieje, wiadernicy), budownictwo (dojlidzi, mularze, malarze, szklarze, garncarze, zduni).

W większości prawosławna ludność miasta posiadała kilka cerkwi, największa soborowa św. Mikołaja (1636), Spaska (1478), Pokrowska, Uspienska, św. Józefa (na pamiątkę spotkania carowej Katarzyny z Józefem II w 1780); w końcu XIX wieku było ich ponad 30. Najstarszym kościołem katolickim była fara z fundacji Zygmunta III (1604), kościół bernardyński (1687/1705 – 1864), karmelicki z fundacji Jana III (1692, od 1783 archikatedra). W XVII–XIX w. był jeden zbór ewangelicki oraz dwie synagogi i ok. 50 żydowskich domów modlitwy (SGK VI: 595). Zaprowadzenie unii brzeskiej wywołało zamieszki religijne, komentowane z emocją przez autorów «Kroyniki» nastawionych wrogo wobec unitów: „Roku 1638-go, miesiąca awgusta 1-go dnia po tey wojnie duchownej, co przeciwko prawdzie świętej i dohmatow wiary prawosławney, wojowali *ci nietoperze* alias *unijaci*” (241). Znajdujący się na wschodniej peryferii Rzeczypospolitej Mohylew był wielokrotnie rujnowany przez pożary, wojny, kontrybucje, m.in. najazd kozaków Hultaja (1588), Nalewajki (1595), Hładkiego (1648), wojsk moskiewskich i kozaków Zołotareńki (1654–1661, pierw-

sze deportacje), a zwłaszcza w czasie wojny północnej (1708, rabunki i kontrybucje wojsk Karola XII, a po ich ustąpieniu grabież i pożar miasta przez pułki rosyjskie, tatarskie i kałmuckie Piotra I).

Po pierwszym rozbiorze Mohylew stał się stolicą Guberni Białoruskiej (przeniesionej później do Witebska) i archidiecezji (1783), obejmującej całą ludność katolicką Imperium Rosyjskiego (Kumor, 1980). W latach 1779–1820 istniało tu kolegium jezuickie, a w założonym w 1808 gimnazjum do 1832 uczono języka polskiego. Po powstaniach nasila się rusyfikacja. Według spisu z 1880 roku miasto liczyło 40 536 mieszkańców, z tego 2583 katolików, a więc Polaków. Mimo upływu lat, a po 1917 roku prześladowań sowieckich, w 1989 narodowość polską zadeklarowało 3661 mieszkańców obwodu, w tym 1071 z samego Mohylewa, a w rekonsekrowanej w 1995 roku katedrze katolickiej odprawiane są dziś nabożeństwa w języku rosyjskim, białoruskim i polskim.

Nazwa *Mogilew* (1267), powtarzająca się nad Dniestrem, ma charakter kulturowy mimo przyrostka dzierżawczego *-ev-*, a pozostaje w związku ze wspomnianym wyżej cmentarzyskiem na górze *Kasternia*. Polska transpozycja zachodnioruskiej nazwy **Mohilou* została poświęcona w przymiotniku *mohiliew-ski* (1518 ML, I, nr 690), a nazwa mieszkańców zawiera ruski formant *-ec*; zapisy od XV wieku, np. *Mogilewcu* Marku [dat. sg.] (1440–1492 ML, III: 30). W «Kroynice» spotykamy formy *Mohylow* i *Mohylowcy*. Dyspalatalizacja *i > y* zaszła pod wpływem ukraińskim, a zmiana *-ev > -ov* ma charakter zachodnioruski.

2. Fonetyka

A. Samogłoski

1. Akanie. Obok przykładów białoruskiego akania, np. *katarhę, piragi* pieczone, *pabita, tartury, saldatow, warami* ‘worami’ pośrednim świadectwem tego procesu są hiperyzmy typu *kromy* ‘kramy’, *tobaczny* ‘tabaczny’, *kozna / koźna* z ros. *kazna* ‘skarbiec’.

2. Pochylenia. Litera <ó> jest używana rzadko, a pochylone [o] bywa z reguły oddawane przez <o>; rzadziej pojawia się tu <u>: *krulowi, za gurą, na-puł, potpułkownik*. Spotykamy też wahanie u <o> / <u>: *otrzymać się na tronie / trup utupiony*, oraz <e> / <y>: *speża / siedym, przymawiać* ‘przemawiać’. Ukraiński i pd.białoruski ikawizm ujawnia się śladowo: *litopisiec*, częściej w onomastyce: *Naliwayko, Woroniz, Nieswiż*.

3. Nosowość samogłosek nie posiada wartości fonologicznej, na co wskazuje: (a) rozkład nosowości: *pieńć*; (b) denazalizacja *staneły, niezbedny, pociągnoł, wziowszy*; (c) znak samogłoski nosowej w miejsce sekwencji: *ustna + spółgłoska nosowa kącceptu, adherętami, posłuszestwa, dokumętow, dokączona, wilęski, arędzarza, kątętowac, káfederacyą, pomalęku*; (d) wtórna nosowość *jasnieoswięcony, wcześnik, ciebię / ciebie*; (e) nosowość antycypacyjna *swiaszczeńik, narodzeniu, centnerow*.

B. Spółgłoski

1. Palatalność typu kresowo-białoruskiego jest widoczna w miękkiej wymowie [l'] np. w *poliu*, *wielie*. Miękkość spółgłosek [ś], [ź], [ć] jest rzadko znaczone, nie można więc jednoznacznie rozstrzygnąć, czy zapisy typu *szczęśliwie*, *śmierć*, *ludźmi*, *poscinali*, *ślonca* są przejawem niejednorodnej palatalności grup spółgłoskowych czy zjawiskiem czysto graficznym.

Z antycypacją palatalności mamy do czynienia w tytułowej formie *Kroynika*, poświadczonej w polszczyźnie XVI wieku (SPXVI 24 ×, m.in. u Kochanowskiego, Orzechowskiego, Skargi), także na Rusi (PSRL XXXII: 3–4) wobec powszechnej *kronika* (SPXVI 385 ×); brak *-j-* w formie *mieski*.

2. Wahania artykulacji. Wpływem języków zachodnioruskich tłumaczy się: (a) *g / h dohmatow*, *hrabież*, *katarhę*, *blahadarny*; hiperyzm *gasta*. Proteza nagłosu *do Helk-u*, *do Ełku*; (b) *r / rz spichr*, *skrydeł*, hiperyzm *chrzost* ‘chrust’; (c) *v / u / u* jak w białoruskim: [v] między samogłoskami *navuka*; [u] po samogłosce przed spółgłoską tworzy dyftong fonetyczny (także w pozycji międzywyrazowej): *nawciek* [au], *hawst* [au]; *głowywcięto* [yu] ‘ucięto’; [u] między spółgłoskami: *był_wczesnik* ‘uczestnik’. Łacińskie dyftongi są zastępowane przez sekwencję samogłoska + spółgłoska: *Awguśc*, *Ewropa*, *awtętyk* jak w rosyjskim i staropolskim; (d) geminacja zachodnioruska została poświadczona tylko przy spółgłosce *n* (< **nnye*), np. *krwi przelannie*, *do uciekannia*; analogiczne *wygnanni*, *tannosc*.

3. Grupy spółgłoskowe. Zmiana *chw* > *f* (jak w gwarach na Mazowszu i Małopolsce): *fale* [dat. sg.] ‘chwale’, *ufaly* ‘uchwały’, *ufalanych* ‘uchwalanych’, *fastem* ‘chwastem’. Zachowanie grupy [stł] w *stłup* ‘słup’.

4. Inne zjawiska fonetyczne: *unijaci*, *betalia / batalia*, *cetnerow*, *szkurę*, *kretą* ‘kredą’, *huzarią*.

3. Morfologia

A. Słowotwórstwo

1. Rzeczownik. Spotykamy pewną liczbę formacji znanych z historii języka polskiego i białoruskiego, niektóre z nich występują na Wileńszczyźnie. Częste są deminutiva, np. *czołn-ecz-ek* ‘małe czołno’ (*czołneczka*). Ruskie *-ina*: *droż-yna* na zboże ‘drożyzna’, *starsz-yna* ‘starszyzna’, *poszl-ina* ‘podatek’ (polska forma brzmiałaby **pośl-izna*). Inne osobliwe formacje: *młodz* < **młodź* ‘młodzież’, *rozboy-stwa* ‘rozboje’, *za-mrozki*.

2. Przymiotnik. Formacje dzierżawcze: *ratusz-ny*, *zadniepr-scy*, *lach-awskije* ‘dotyczący Lachów’, *Ostrow-ięski-ch* od miejscowości *Ostrow*.

3. Zaimek. Formacje na *-ś(c)*: *niejakisci*, *niejakowys*, *niejakis*.

4. Przysłówek. Kresowa repartycja form na *-o / -e*: *częścio* ‘częściowo’, *codzięno* / *był nieznajomie* ‘nieobecny’; derywaty *kryiom-ko* wyiechał, *na-wciek*.

5. Czasownik. Osobliwe formacje: dzwony *po-ros-topneli* ‘roztopiły się’, doszczętu *po-tarł* ‘starł’, *nie-prze-wyciężone*, *po-za-mordował*, *s-puszciał* ‘opustoszał’, *wz-bic* ‘wbic’; *uciemież-ywa-ć*, *iezd-yw-ał* ‘jeździł’, *zebr-uj-ąc*. Wyrównanie infiniti-

wu do tematu imiesłowu przeszłego: *pom-ar-c* ‘pomrzeć’, jak w wileńskim *tarć, darć* pod wpływem *darty, tarty / darł, tarł*.

B. Fleksja

1. Deklinacja. Osobliwa odmiana nazwy stolicy WKL: acc. *Wilną wzięwszy* (242), nom. **Wilna*, loc. w *Wilniu* obok powszechnego *Wilno*, w *Wilnie*. Forma *pongonia* litewska (częsta na ziemiach WKL, zapewne pod wpływem białoruskim, gdzie w gwarach połocko-witebskich nie ma femininów na spółgłoskę miękką). Nom. pl. *sucharz-e* ‘suchary’, *Tatarz-e*; *proch-i, kul-i, sadł-y* ‘sadła’, *trzy roki*; gen. pl. *dwoch człowieków*; instr. pl. *z dział-mi, z woysk-i, rzecz-oma*. Collectiva: *psy y zwierze nad trupem było się rozbewstwiło*.

2. Koniugacja. Plusquamperfectum jest kategorią żywą jak w dawnej polszczyźnie, np. *były stanęły bunty; poczeli byli Moskwa brac gurę; poczoł był lud wolac; wkroczył był do Polski*. Reflexivum, formy bez się: *Moskwa przeprowiwszy Dniepr*.

4. Słownictwo, semantyka

W «Kroynice» spotykamy liczne archaizmy, regionalizmy, zapożyczenia i kalki. Oto niektóre z nich: w *aparacie* ‘w ordynku’, za *bramą* ‘za bramą’, *car jegomość* (często), ale *carz* turecki ‘sultan’, *chałupa, chociaż* ‘chociaż’, *dopiero* ‘teraz’, *klepacze* ‘fałszywa moneta’, *masłnej niedzieli* [gen. sg.] z ros. *maslennica* ‘niedziela zapustna’, Dniepr był *miatki* ‘płytki’, *myszkowac* [o rysiach], *nazbyt dosyc* ‘bardzo’, *niedobojkow* ‘niedobitków’, murem dokoła *obniesli się* ‘otoczyli się’, *plon-u* [gen. sg.] z ros. *plen* ‘niewola’, *plyty* ‘tratwy’, *podwoiewodnicz*, na *pozorze* ‘na widoku’, przed dziesiątą *piatnicą* ‘pięćdziesiątą (Zielone Świątki)’, z *ptaszyna-mi* ustrzelali ‘strzelba na ptaki’, *rzezowy* ‘razowy’, *strugi* ‘duże łodzie rzeczne’, *umyslił* ‘postanowił’, *wysznamienionych* ‘znakomitych’ króla szwedzkiego do Polski *zwabili*.

Nazwy własne: *greko-rusow* [gen. pl.], *grecko-ruskiey religij* ‘prawosławni’; list po *moskiewsku* ‘po rosyjsku’, koło Słucka na *Czarney Rusi*, do krajow *ukraińskich / w krajach małorosyjskich*.

5. Składnia, frazeologia

Konstrukcje ad sensum: *Moskwa na Inflanty idąc natarli do Mohilowa; których pokolenie i teraz carstwuią; Moskwa Połock wycięła; potopic człowieka dwunastu*.

Składnia zgody: uogólnienie w orzeczeniu form męskoosobowych czasu przeszłego niezależnie od rodzaju rzeczownika (jak w językach ruskich, na Kresach i gwarach północnopolskich), np. *dziewki w kosy zaplatali, szelągi nastali, nastąpili takie strachi, urodzaje byli obfite, pogorzeli kramy, zaczynali się rozruchy, przyciągnęli pułki moskiewskie, koni zdychali*.

Epitety przezwiskowe: *ci nietoperze alias unijaci; Żydzi ci smierdziuchowie, drapieżni wilcy rozbewstwie*.

Frazeologizmy: *w pień poscinali, w pień jest wycięty, kilka pod dziesięć, potykali się nazbyt dosyc, pod winą gardłową, powaryował głowę, zesłano w sсылкę na Sibir, Seym rozpeł się bez żadnego skutku.*

Kolokwializmy: *A insi, rozumnieysi, widząc, że zle, nie czekając dnia z Mohylo-wa w nogi; Suma [...] wisi na szyi miejskiej i kwota płaci się corocznie.*

6. Językowe świadectwa obyczajowości

Na początku «Kroyniki» pierwszy z jej autorów tak charakteryzuje sytuację miasta w XVI wieku:

Jest tedy to miasto Mohylow obfite w ludzie uczone, pobożne, handlowe i w różne rzemiosła bogate, cerkwiami jest ozdobione, w cerkwiach kosztami i nakładami ukraszone i przy codziennym nabożeństwie grekoruskim [tzn. prawosławnym] kwitniące [...] Zygmunt Awgust, na tę czas szczęśliwie panujący, widząc, że jako pszczoły lud kupi się do miasta Mohilowa, a żeby sprawiedliwość i chwala boża szerzyła się, ozdobnie prawem miasto utwierdził i wolnościami nadał (240).

Grabież miasta w czasie wojny północnej dała powód drugiemu pisarzowi do smutnej refleksji nawiązującej do ludowej etymologii jego nazwy:

O miasto, miasto Mohylow! Pierwszy litopisiec nie mogąc wziąć żadney wiadomosci, zkąd by się miasto nazwało Mohylow, explikował, że jest to mogący lew, ale rok tysiąc siedmsetny osmy marsowe na ciebie zaostrzywszy kły y zęby, obdarł cię z ozdobynej lwowej skury, a oblokł ciebie w wor czarny, gruby, y w potomne czasy nie zapamietaly, że już odtąd nie mozesz się nazywac mogącym lwem, chyba mogiła fortun obywatelow twoich (269).

1655 Gdy Moskwa strugi ciągnęła, nauczyła się przymawiać: *Bratcy osudari, smatrytia, garitti ta blad Ryga, prawa su ijeju czort wydumał* (242).

1659 Pod Brzesciem kniaz Siemion Urysov z potęgą moskiewską wielce był na wojsko polskie wszadł, którego prosili kilka dni terminu, który nie dał, mówiąc *Nam Brestiu zahawlat'*. Jakkóż i *zahowieli*, gdy na placu polegli co do jednego (242).

1661 Relacja Chowańskiego do Cara z bitwy pod Witebskiem: *Piszy, su rowny był boy z panem Pacem – diabla rowny, kiedy się pod most skrył* (243).

1670 Także ow[dzie] strzyzono ludziom, którzy się chelpili, yż strachu tego sie nie bały. Tedy brody, a niewiastom wstydlive członki strzygli (245).

1681 Przed dziesiątą piatnicą pioruny straszliwe panowali. W Komarowiczach pod Krzyczewem bydła rogatego sztuk 113 zabiło, na cosmy sami patrzali. Tegoż roku w Malatyczach jezioro leszczow wybiło każdego z prawego boku (245).

1684 Zydowka na imie Szeyna, corka Wulfowa, arędarza czasnickiego, żona Azika Gabryelowicza, urodziła nieczłowieczey postaci na podobieństwo niedzwiaodka kosmatego z pazurami. Tego [mon]strum żywe tam do diabła zakopano (246).

1688 W Mohylowie w miescie samym moc wielka była rysiw, że ich kilkanascie zabito na przedmiesciu, nawet y w samym srzednim wale kilka zabito, a to boday nie dla sniego[w] zbyt wielkich (bo tey zimy sniegi zbytnie y mrozy gwałtowne panowały), że nie mogli myszkowac, czyli też z iakiey ynney przyczyny (246).

- 1690 Szarancza [...] około Mohylowa y w miescie nie szkodziła nic. Jednak że w miescie samym złapałem jedną tak wielką, iak palec mały u ręki, głowa iak orzech laskowy, podługowata, oczy iak gorczyczne ziarno, zęby białe iak jgły koniec, skrzydeł 4, nog 6, przednie mniejsze, szrednie większe, a zadnie grubsze iak u Wrobla y dłuższe (247).
- 1707 Szwedzi na uczcie: *Gib vin, szelm Polak!* (258); Karol XII o Kałmukach i Tatarach pod Mohylewem: *szelm Tatar Moskowiter* (273).
- 1707 Mazepa [...] w młodosci swey kochał się on w żenie pewnego szlachcica [...] mąż tey niewiasty kazał go naprzod rozgami osmagac, gołego smołą poszmarowac, w kadz pełną dartych pior wrzucic, potem na dzikiego konia wsadziwszy y pod nogi podwiązawszy w Dzikie Pola wypędzic (256).
- 1708 Septembra 2 dnia niedziedz dziki dosc machyna wielka, czarniutęki, połyskuiący się, szersc na nim była mała (bo go zabitego przywieziono do ratusza, iakosmy widzieli), wpadł do miasta po wschodzie słońca, chłopca w sadzie zabił, białogłowę ranił, a biegł w bromę Szkłowską. A gdy położył się w iednym sadzie, obstąpili go ludzie z muszkietami y zabili, a włożywszy na woz zaprowadzili do ratusza (274).
- 1708 Ten Alexander Daniłowicz Mięczykow był z młodych lat stanu podłego, syn iakoby piekarski, że bliny piekł ociec onego, a on po Moskwie alias na stolicy nosił. Pomieniony teraz Mięczyk spotkwszy cara, śmiało barzo głośno krzyknął: *Gariaczyje, wot bliny gariaczyje*. Car j[ego] m[os]c, widząc onego śmiałość, kazał siesc na swoje sanki. Z został xiążęciem y pierwszym consiliarzem carskim. Gdy car ten swiat doczessny pozegnał, skarby xiążęcia Mężyka na skarb odebrane carski, a samego zesłano w ssyłkę na Sibir, który tamże y umarł (270).
- 1708 Jakoż miasto scisnione ze wsząd białami musiało, w czym ieno xiążeci roszak zszedł, wiktu dodawac y dwor prowidowac. Iakoż dawano furaż, iak tylko rozkaz zaszedł: wino węgierskie i francuzkie beczkami, miód y piwo, warami buraki, kapustę, sol także beczkami, codziennie woła żywego, kilkadziesiąt baranow, gęsi i kury dawano stadami, chleba sitnego i rzewowego na dzien po bułek sto, gorzałkę prostą i okowitą ustawicznie miernikami [...] Owo zgoła, łaskawy czytelniku, nipodobna tu y wypisac wszystkiego, odsyłam do rejestru skarbowego, który znajduje się w archiwum ratusznym, gdzie przeczytawszy musisz się ze łzami zadziwic, iak miasto Mohylow mogło dzwigac takowe ciężary y inne temuż podobne (270).
- 1708 Piotr I w cerkwi unickiej 2 Połocku: „Obaczył obraz s[więtego]o Jozefata, przypatrując się duzo, spytał się u tego kaznodziey: *Kakoy su eto swiatoy?* Odpowiedział kaznodzieja: *S[więty] męczęnik Jozefat. Da chto su jewo zamuczyl?* Rzekł kaznodzieja, że zamęczyła syzma przeklęta. *Da chto su to syzma?* Kaznodzieja powtorzył: *Syzmatycy przeklęci*. Znowu Car: *Da kak ony wieriat?* Powie: *Tak wierzą, jak wy wierzycie*. Za tym słowem zapalił się Car wielkim y nieugaszonym gniewem y rzekł do psa, który był przy nim czarny, cudzoziemski, zły bardzo, skazawszy palcem na kaznodzieję: *Huz!* W tym momencie padł pies na kaznodzieję w cerkwi, a na smierci go kąsał (271).
- 1709 Pod Krolewcem pruskim na Hafie łapając ryby [...] wyciągneli węza nigdy nie widzianego, grubosci y długości zbyt dużej, głowa z kilka żądłami nazbyt sroga, łuska na nim była roznych kolorow, niewidzianych, niewyrozumianych, oczy iako ogniem pałające. Iednym słowem mowiąc, że to było monstrum niepraktykowane, ktorego gdy z sieci wytrzęśli, poczoł się czołgac straszliwie po ledzie y chciał znow wlezc w panewkę pod lod, ale rybacy przestraszeni onego widzeniem, obawiając się, aby onych nie pokąsał, pieszniami, co lod sieką, onego zabili y do panewki wrocic się nie dopuscili, a widząc tak straszne dziwowisko, włożywszy na sanie do Krolewca zawiezli (278–279).

1745 Krzczono zydka małego, lat osm mającego, w Buyniczach, jmie dano Antoni. Rodem był z Mohylowa, uciekł od rodziców y pragnął być chrześcianinem. Dawał krzest sam preoswiaszczeny o[yciec] Hieronim Wołczanski, episkop Białoruski (281).

B. «DZIEJE MIASTA WITEBSKA» MICHAŁA PANCERNEGO I GABRIELA AWIERKI

1. Wprowadzenie

Przechowywany w Bibliotece im. Sałtykowa-Szczedrina w Petersburgu (Q IV: 195) rękopis rozpoczyna się od słów: *Dzieje miasta Witebska, które działy się na świecie dawnych czasow*. Stanowi ujętą w formę lakonicznych notatek rocznych retrospektywną kronikę ważniejszych wydarzeń z historii Witebska od jego założenia w 974 roku do 30 VI 1768, ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń z okresu wojny północnej, która dała się we znaki mieszkańcom miasta. Licząca 39 stron kronika została napisana w połowie XVIII wieku przez mieszczan witebskich: Michała Pancernego (do strony 22), burmistrza Gabriela Awierko (s. 22–25) oraz jego syna Stefana, który całość przepisał w 1768 roku. Pewna ilość notatek sporządzona w 1733 roku przez Czarnowskiego została później włączona do tekstu. Na odwrocie ostatniej strony jest wpisana tą samą ręką data – rok 1775 (dwukrotnie), po niej 1776 (też dwukrotnie), a u dołu po rosyjsku „V sej knige tridcat’ devjat’ listov. Bibliotekar’ I. Byčkov”, co zdaje się wskazywać, że rękopis dotarł do Petersburga po przyłączeniu Witebska do Rosji po pierwszym rozbiorze. Tekst został odkryty w 1883 roku i opublikowany w rosyjskim tłumaczeniu przez A. Saputowa w „Vitebskoj Starine” (I: 455–475), a w 1888 roku w wersji polskiej w „Sbornike letopisej odnosjaščixsja k istorii jużnoj i zapadnoj Rusi” (Kijów, 1888: 213–236). Pełna oryginalna wersja kroniki pod tytułem «Letopis Pancernogo i Averki» została wydana przez N. Ułaścika (PSRL XXXII, 1975: 193–205) z zachowaniem pisowni oryginału.

Tekst został zredagowany w polszczyźnie używanej w XVII–XVIII wieku we wschodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego i zawiera liczne regionalizmy fonetyczne i leksykalne. Od wileńskiej odmianki polszczyzny różni się konsekwentnym rozkładem i/lub zanikiem nosowości we wszystkich pozycjach. Wynikiem interferencji białoruskiej są wahania *o / ó / u, e / o, e / i*, akanie (też hiperyzmy), częste zapisy zmiany *g > h*, palatalność typu ruskiego itp. Przedstawione w kronice wydarzenia z niedawnej historii miasta i regionu zawierają często opisy drastyczne, niekiedy fantastyczne, stanowią cenną dokumentację obyczajowości oraz słownictwa i onomastyki Witebska.

2. Fonetyka

A. Samogłoski

1. Nosowość. Samogłoski nosowe są większości przypadków zapisywane zwykle przez <on>, <en>, <in> niezależnie od pozycji, co zapewne odpowiada ich roz-

łożonej wymowie (jak w polszczyźnie wileńskiej i podlaskiej), nie posiadały więc wartości fonologicznej. Wskazuje na to: (a) rozkład nosowości: *xengi*, *bendonca*, *xionze*, *son* ‘są’, *zaczyajon się* (przed spółgłoskami miękkimi pojawia się litera <ń>: *beńdzie*, *dziesięń*, *wyciońć*); (b) denazalizacja: *poiół*, *wziół*, *zaczół*, *przeiowski*, *mniszko* (była), (przed) *to kometo*, *następuio*; (c) wahanie w artykulacji, <on> zamiast <en>: *pionciu*, *swiontego*, *wycionzył*, obok *renk* (gen. pl.); (d) ruski rozwój nosówek: *stanul*.

2. Akanie: *kazakow*, *Padole*; hiperyzmy: *broma* ‘brama’, *kromy* ‘kramy’, (powietrze) *grosowało* ‘grasowało’; pełnogłos: *perelał* ‘przelał’.

3. Wahania artykulacji: (a) *o* / *ó*, litera <ó> nie jest używana konsekwentnie, a pochylone [o] bywa zapisywane przez <o>, np. w *gorze*, *krol*, *znow*, *zachod*, częsta końcówka gen. pl. -ow. Rzadziej pojawia się tu <u>: w *gure*, *pultory*; (b) *e* / *o*, formy z *o* po miękkiej są rezultatem transpozycji ruskiej *iodnego*, *siodmy*, *pionka* / *pienka*, *trzydzieście*, *woionnemi*, *lozuici*; rozwój jeru twardego: *wodle*, *litowski*, *moskowski*; (c) *e* / *i*, zmiana *e* > *i* może w wyniku redukcji w pozycji nieakcentowanej (jak dziś w polszczyźnie kresowej) lub pod wpływem ukraińskim: *osimnaście*, *Alixieiewicz*, *Błahowiszczenie*, *Piczugiwie*; (d) *e* / *a*: *bardysze*, *słowińskim* obok *zgorzelo*.

B. Spółgłoski

1. Palatalność typu kresowo-białoruskiego *naprzeciw*, *prochiem*, *rzieki*, *twierski* itp. W grupach spółgłoskowych pisownia typu *słonce*, *swienty*, *swiat* przypomina wymowę kresową spółgłoskowych, nie jest z reguły znaczonea.

2. Wahania artykulacji: (a) *g* / *h*: *druhi*, *oblehli*; *Olhy*, *Belhorod*, *Nowohrod*, *Serhi*, *wzhorie*; (b) *r* / *rz*: *Dymitrz* / *Dymitry*; (c) *t'* / *ć*: *Szeremieciw*.

3. Grupy spółgłoskowe: *bracstwo*, *czercow* ‘czerńców’, *na krście* / *okrszczony*, *pienset*, *poczszę*.

4. Sandhi: nagłosowe *u-* po samogłosce tworzy z nią dyftong jak w białoruskim: *gowczynił* [ou] ‘go uczynił’; *sz_czego* [šč] ‘z czego’ (graficzna dokumentacja banalnej asymilacji).

3. Fleksja

Deklinacja nie odbiega od XVII-wiecznej polszczyzny. Do regionalizmów zaliczyć można formy nom. pl. *woiewod-y* obok *ps-i*, gen. pl. *tatar* / *tatar-ow*, *wsi-ow*. Rusycyzmy: sg. acc. *kleńsk-u*, loc. w *wiliju*, gen. pl. *wor-ew* itp.

4. Słowotwórstwo, słownictwo

1. Osobliwe formacje *od-bił* ‘odepchnął broń’, *o-prawił* ‘naprawił’, *pod-stonpił* ‘zbliżył się’, *z-dał* ‘oddał’, *z-lać* ‘odlać’, *zamiesz-anina* ‘zamieszanie’, *wojewodz-ianie* ‘mieszkańcy województwa’.

2. Leksyka regionalna (częściowo z ruskiego): *banica* ‘kopuła cerkiewna’ (rus.), *człek*, *dziwowisko* ‘widzenie’, *pienka* / *pionka* ‘konopie’, *strug*, *szkut* ‘łodzie trans-

portowe na Dźwinie’, *kocił sie* (cudowny obraz) ‘płakał’, *maslinica* (rus.) ‘niedziela zapustna’, *mrozubicie, podziemne* (kraje) ‘zamorskie’, *połudzień* (rus.), *punia* (lit. > brus.) ‘szopa’.

3. Ononastyka: *Bychowlanie, Witeblanie, Miastu Witebskiemu*. Nazwy terenowe: *Za-dunawie* (od niem. *Düne* ‘Dźwina’), *Za-ruczewie, Wołotowki Za-ruczajskie, Żydowski Kamień*.

5. Składnia i frazeologia

1. Konstrukcje imiesłowowe. Występują częściej niż w ówczesnej polszczyźnie literackiej. *Toruń zruynował y wszystkie panstwo Polskie szarpionc bez wszego miłosierdzia; bywszy wnukiem xienzny Olhy; Krol Zygmont Smolensk minami prochem wysadziwszy, wziol i zdobył*.

2. Składnia zgody. Podobnie jak w językach ruskich, dzisiejszej polszczyźnie kresowej i gwarach północnopolskich formy męskoosobowe czasu przeszłego występują niezależnie od rodzaju rzeczownika: *krowy wszystkie pozdychali; dlugi, ktore byli*.

6. Językowe świadectwa obyczajowości

974 Zbiwszy Olha Iacwingow i Piczyngow y przeprawiwszy sie przez rzekę Dzwina, zanocowawszy z woyskiem, y upodobawszy gure, założyła zamek drewniany, nazwała go od rzeki Widiby Witebskiem (192).

1162 Wołhow, rzeka wielka w panstwie Rosyjskim będąca, przez całe pięć dni w gure szła.

1323 Giedymyn xionże zaczął sie fundować, wystawił miasto Wilno, oto przez taki sposob. Bo ten Giedymyn polujonc po puszczy na tym miejscu, gdzie Wilno stoy, zabił sztuki wielkiej strasznego zubra i w polowaniu swoim zanocował w puszczy na Łysej gorze [...] Xionże wieszczka udarował i nadał mu wielkie ymiona y fortuny, y ze *radil Wilno* wystawić nazwał go *Radziwillem* (194).

1475 Szarancza w Polsce była y na Rusi bardzo cienżka [...] długa na palec z głowami na kształt nietoperzow (202).

1570 Z racyi cienżkiew y długiew zimy, ze ludzie z liściami sobie pożywienie robili i trupow iedli, szli do lasow na pożarcie bestyiom. Na Rusi Białej psi na ludzi porywali sie y iedli.

1623 Błogosłowianego Iozefata w Witebsku mieszczenie witeblanie zamordowali i zabili miesiacka nowembra dnia wtorego, według starego kalendarza, nazajutrz swientych Kozmy i Damiana, sweinta ruskiego (195).

1700 Miasto Witebskie y mieszczenie uprawowało sie z Zydami witebskimi. [...] Woiewoda chciał był [...] dwuch Zydow Icka i Meiera obiesic; wszstkich Zydow w miescie Witebsku y na przedmiesciu, az do iodnego wyćionć mieszczenom kazał. Mieszczenie witebscy nie odwazyli się tego, ze będąc gołymi wielko summe wojewodzianom winni (192).

1707 Do Bychowa wydali z tamtej strony Dzwiny prowiant po dwie solanki zyta, masła po dwa funty, soli po cztery funty, słoniny po pięć funtow, owsa po dwie solanki. A z tej strony rzeki Dzwiny oddali do Siebieza w dziesięncioro ednemu przeklentemu kapitanowi, co y Witebsk wypalił (199).

1752 Augusta pierwszego dnia było, krowy wszystkie pozdychali w Witebsku (200).

C. JEZYK POLSKI W ZABYTKACH POŁOCKICH XVI–XVII WIEKU

Z Połocka nie posiadamy wprawdzie podobnej do mohylewskiej i witebskiej kroniki, spotykamy natomiast liczne polonizmy w handlowej głównie korespondencji z Rygą w XVI wieku (wcześniej tylko sporadycznie). Omówił je w swej pracy o języku staroruskich dokumentów miasta Ch. Stang (1939: 130–135), zestawiając ponad sto wyrazów i stwierdzając, że niektóre z nich wydają się być indywidualnymi cechami autorów niektórych listów. Zapożyczenia polskie zostały dostosowane do struktury gramatycznej języka białoruskiego.

Można je sprowadzić do kilku grup znaczeniowych:

1. Abstracta rzeczownikowe: *bačenje, člonok* (< *człon* ‘część, rozdział’), *hanba, i-sprava, laska, lakomstwo, nedbalstvo, neopatrnost, nezgodnost, obtjažlivost, otpoved’, pevnost’, pozdrovenje, škoda, zatjag* (< *zaciąg* ‘zobowiązanie’), *zbytok, zгода*.

2. Abstracta przymiotnikowe: *čujnyj, dobrotlivyj, odnostajnyj, opatrnij, osvečenyj, pevnij, pospolitij, prožnyj, roztropnyj, škodnyj, šlaxetnyj, tajemnyj, uprejmyj, ustavičnyj, zacnyj, zbytočnyj, zgodnyj, žadnyj, žyčlivyj*.

3. Czasowniki, głównie umysłowe: *budovati, dbat, moviti, museti, opatryvat, polecati, račiti, tyčet* (< *tyczy*), *voleti, zanexati, zahamyvati, zgoditi sja, zjednati sja, zyciti* (< *życzyć*).

4. Terminologia prawna, handlowa, obyczajowości: *burda, i-zbrodnja, nadanje, opatryvati, rukojemstvo, spiža; laskavje, velmožno/e*.

5. Nazwy okoliczności, kierunków, relacji: *dobrowolno, dostatočne, slušne, wysoce, zupełnie; gdy, nigdy, podle, podług, tudež, vodle, vospołok, za sja* (< *za się*), *żeby*.

W podobnych kręgach znaczeniowych mieszczą się słowoformy i wyrażenia, które Ch. Stang przypisuje indywidualnym autorom. Niektóre z nich są znane w innych tekstach starobiałoruskich:

1. Rzeczowniki: sg. nom. *rozmov-a, pozdroven-je, zdrov-je*; gen. *krol-ja, poratovan-ja, ratuš-a, obetnic-y*; dat. *sluben-ju*, instr. *krol-em; nevybran-em, pisan-em*; pl. nom. *let-a, ljud-je*, gen. *statk-ov*, dat. *vašmost-jam*.

2. Przymiotniki: sg. nom. *krolevski, litevszkaja, pervš-a*, instr. *nepilnoju, inšim*, pl. nom. *laskavyi, velki zacnyi*, gen. *inšix*.

3. Zaimki: *co, kilkaset, kilkakrot, kołkanadca, všitko, žaden*.

4. Czasowniki: sg. 1. *ma-m, muš-e* (< *musz-ę*), *ne dokuča-m, ne-ričita-m, ne-vem, obecuje* (< *obietu-ję*), *prosi-my, vzyča-m* (< *użycza-m*), *zleca-m, zaleca-m, zyc-e* (< *życz-ę*). Pl. 1. *dava-my, może-my, oddaje-my, pisze-my, poleca-my, poruča-my, prosi-my, upatri-my, upomina-my, žada-my*; praet. sg. 1. *posłałe-m*; pl. 3. *obecali*; participium: *naprave-na*; infinitivus: *mov-iti, opoveda-ti, rozmov-jati*.

Przysłówki, wyrazy gramatyczne: *bo, już, ku, nigdy, pilne, prez, spoločno, teraz, vedlja, ucele* (< *wcale*), *vespółok, zavždy, zupołno, že, žeby-x, žeby-ste*.

Frazeologia: *jakom [...] pisał; ne nova reč; co sja deje, pred všitkim* itp.

Z XVII wieku pochodzi «Księga magistratu miasta Połocka z 1676 roku» (706 stron), zawierająca dokumenty zredagowane głównie po polsku. Wydana została

w 2020 roku przez Instytut Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu w opracowaniu zespołu uczonych białoruskich (M. Makarau, Dz. Liseichykau, A. Latushkin) pod redakcją profesora Tomasza Kempy, jako pierwszy tom serii „Monumenta Magni Ducatus Lithuaniae”.

Na tom składa się 285 aktów prawnych (pozwy, wyroki, protestacje, dekryty, relacje świadków) spisanych w większości przez rajcę Łukasza Sitnianowicza-Piotrowskiego. Ujawniają się w nich znane skądinąd północnokresowe regionalizmy gramatyczne (akanie, zmiękczenia, grupy spółgłoskowe, osobliwości deklinacji, formacje czasownikowe z sufiksem *-ch-* i inne; przykłady – Wstęp: 45) oraz bogate słownictwo prawnicze, a także nazwy danin, towarów, sprzętów, broni. Niektóre teksty zawierają drastyczne opisy wydarzeń, w tym autentyczne wypowiedzi, głównie sprawców przestępstw.

Językowe świadectwa obyczajowości

Nr 73. O zelżenie jego, Pana rajcy, przed ratuszem, słowy uszczypliwemi, brzydkimi i o pochwałkę na zdrowie jego uczynioną w oczy, tak też i o pochwałki różne zaoczne (231–232).

Nr 80. Solenne czynił opowiadanie Pan Afanas Kłypa: [...] dobywszy szable jeden z nich brodę chciał urznąć. Który to Kłypa jako gospodarz, wydarszy się od nich z ręką z małżonką swą i panną córką do piwnicy skrył się (247–248).

Nr 103. Łajał, szkielował do matki i innymi słowy brzydkimi karczemnymi tytułował (281).

Nr 271. „Obaczę, kto mi co uczyni i wszystkich was, Panów Radnych, za błaznów mam, śmierdałów, figę koźdemu wystawię, nie dbam o waszą łaskę” (565).

Nr 277. Pani Domżyna [...] pięścią naprzód poczęła bić, potem porwawszy polano tyrańsko okrutnie a nielitościwie sama oburącz polanem w głowę uderzyła, chcąc ją na śmierć zabić (576).

Nr 278. Pani Gabryjelowa Kowalewska, jako uboga gospodynia, wybiegła do wrót, nie wiedząc o żadnej zdradzie i zasadzce, naprzód u wrót dano kijem po ciemku w łeb, że padła, na potym za warkocze wywlekli, niemiłosiernie bijąc, ręce i nogi odbiwszy. Kiedy już widzieli wszystką we krwi, za zabitą porzucili (579).

Nr 280. Ważył się na zdradę i szkodę żałującemu w ogród napędzić bydło swoje gromadnie, kapustę, ogórki, rzepę, cebulę i inne ogrodne jarzyny wytrawić i kapytami wydeptać (581)

Nr 285. „Cię za Moskwą kat na moście bił i ulicą pędził go [...] teraz abyż był goździem żelaznym do ściany przybity” (590–591).

XIV. POLONIZMY W ZABYTKACH I GWARACH SMOLEŃSKICH

1. HISTORIA

Wyżyna Smoleńska, położona na szlakach komunikacyjnych lądowych (Brama Smoleńska) i wodnych, obejmuje górne dorzecza Dniepru, częściowo też Dźwiny i Wołgi. Od zarania czasów historycznych była zamieszkiwana przez wschodniosłowiańskich Krywiczów, ale w jej hydronimii zachowały się bardzo liczne nazwy bałtyckie, mniej liczne ugrofińskie i odosobnione irańskie (Toporov, Trubačov 1962).

Nazwa *Smoleńsk*, utworzona od wpadającej tu do Dniepru rzeczki *Smolnja*, pojawia się w «Povesti vremennyx let» jako główny gród Krywiczów, który w 882 r. podporządkował sobie ks. kijowski Oleg, wyznaczając na namiestnika swojego syna Igora. Z X wieku (Porfirogeneta) pochodzi wzmianka o handlu Smoleńska z Bizancjum na drodze od Waregów do Greków (Dźwina – Dniepr). W 1054 ks. Wiaczesław, syn Jarosława Mądrygo, tworzy Księstwo Smoleńskie. W 1136 ks. Rościsław funduje biskupstwo, dzięki czemu powstają kolejne świątynie i prowadzi swą działalność teolog Klemens Smolatycz. W 1167 Smoleńsk podporządkuje sobie Księstwo Połockie, włączając do swojego terytorium Witebsk. W latach 1219–1230 ks. Mściśław Dawidowicz wzmacnia swoje wpływy na ziemi połockiej i mińskiej, a w 1229 został zawarty traktat handlowy z Rygą i Gotlandią i powstają wokół miasta swobody niemieckie. W końcu XIII wieku rozpoczynają się wpływy litewskie, rosnące w XIV wieku. W 1368, 1370 ks. Światosław brał udział w wyprawach wojennych Olgierda na Moskwę, a sam zginął w walce z Litwinami w 1386. Jego córka Anna zostaje żoną Witolda, a synowie Jerzy (1386), a po nim Gleb (1392) sprawują władzę nad Księstwem Smoleńskim, które od 1395 staje się prowincją litewską, rządzoną przez namiestnika Witolda. Po próbach przyłączenia Smoleńska do Moskwy ks. moskiewski Wasyl Ciemny w 1449 rzekł się „na zawsze” miasta i ziemi smoleńskiej. W 1510 Zygmunt Stary zamienia powiat na województwo smoleńskie, a w 1514 Smoleńsk został zdobyty i przyłączony wraz z regionem do Moskwy. Po stu latach w roku 1611 Smoleńsk wraca do Rzeczypospolitej. W 1613 miasto otrzymuje prawo magdeburskie i biskupstwo katolickie, a wkrótce potem powstają klasztory: bernardynów (1622), dominikanów (1625) i jezuitów (misja od 1611, klasztor z kolegium, 1623). W wyniku wojny w 1654 miasto i ziemia smoleńska znalazło się w granicach Rosji. Uchodźcy otrzymali na terytorium RP status egzulantów z własnym urządami, kan-

celarią i sejmikami obradującymi do 1793, a „Akta (egzulanckiego) województwa smoleńskiego” były do końca XIX wieku przechowywane w Centralnym Archiwum Wileńskim.

Po przyłączeniu do Rosji *Smolenskaja šljaxta* zachowała pewne przywileje i nadania królów polskich, a do 1751 tworzyła *šljaxetskij polk*. Warunkiem była przysięga wierności carowi i przejście na prawosławie, na które ludność wiejską nawracano przymusowo, por. *V sentjabre prineli Beloruscov krestjan i te krestjane k vere privedeny* «Kniha krestoprivodnaja» Dorogobuż, 1667 (S 16–18: 27). Świadectwem obecności katolicyzmu w XVIII w. jest zarządzenie cara Piotra II z 1728 roku:

Jeżeli kakoj ksenz prijedet dlja kakix deł, to prinjat' jego na granice, objaviv gubernatoru i arxijereju. Dlja bytnosti v Smolenske opredelit' vremja i objavit' jemu pod najžestokim istjazanem [torturami] s pismennym objazatel'stvom, daby on v bytnost' svoju v Smolenske rossijskix ljudej po rimskoj vere ne ispovedał i ne pričšašal [udzielał komunii] i nikakimi vymyslami k svojej vere ne skłanjał, v domy by ix dlja togo ni javno, ni tajno ne vxodił i platja nikakogo krome nastojašcego ksenzovskogo ne imel na sebje, a Smolenskumu šljaxetstvu ni javno, ni tajno soobščenijsa s nimi ne imet' i dlja ispovedi k nim ne xodit (Istorko-statističeskoje opisanije Smolenskoj Eparxii, St. Peterburg 1864: 103).

W końcu XIX w. (1881r.) miasto zamieszkiwało 1572 katolików (na 28 924 prawosławnych, 2933 starozakonnych). Istniał jeden kościół katolicki, który po przezwie w latach 1937–1992 jest czynny do dziś.

2. PIŚMIENNICTWO

Najstarsze smoleńskie gramoty z XIII–XIV wieku, podobnie jak późniejsze teksty (cerkiewno-)ruskie z tego regionu, nie wykazują prawie żadnych osobliwości regionalnych. Nieliczne akty Metryki Litewskiej z okresu przynależności ziemi smoleńskiej do WKL w XV wieku należą do grupy północnej (połocko-witebskiej), wyróżniającej się identyfikacją dawnego *ě* z *e* i pewnymi cechami fleksyjnymi (Stang 1935). Dopiero w końcu XVI wieku pojawiają się regionalizmy leksykalne. Z okresu „polskiego” spotykamy akty, wykazy (urzędników, podymnego, por. bibliografia) oraz nazwy osobowe, a nawet utwory literackie. Po przyłączeniu Smoleńska do Rosji w różnego rodzaju tekstach ruskich ujawniają się liczne polonizmy leksykalne i pewne formacje słowotwórcze. Niektóre z nich spotykamy w zabytkach i dialektach białoruskich i ukraińskich. Wiele z nich występuje w wydany pod red. E. N. Borisova (S 16–18, 2000) regionalnym słowniku historycznym. Wykorzystano w nim liczne dokumenty z XVI–XVIII wieku (akty, skargi, prośby, memoriały, poematy, komedie). Są to nazwy (głównie rzeczowniki, rzadziej czasowniki, przymiotniki, przysłówki) z zakresu: gospodarki, handlu, techniki, wojska, administracji, obyczajowości, kultury duchowej, w tym religii. Niektóre z nich na gruncie ruskim uległy przekształceniom znaczeniowym i tworzą liczne derywaty. Podobnie jak w języku rosyjskim tej epoki znaczna ich część jest pochodzenia zachodnioeuropejskiego, a na

pośrednictwo polskie wskazują ich postać fonetyczną i znaczenie (Leeming 1976). Niektóre powtarzają się w języku białoruskim i ukraińskim, zwłaszcza w sąsiadujących gwarach mohylewskich (Nosovič 1870).

Gwarowe słownictwo tego regionu doczekało się dwu kolejnych syntez leksykalnych: V. Dobrovolskiego (DS 1914) i współczesnego słownika pod red. A. Ivanovoj (SG 1974–). Wpływy polskie w gwarach rosyjskich, w tym najliczniejsze (125 leksemów) w gwarach smoleńskich, omówiła skrupulatnie M. Doroszkiewicz (DG 1991).

3. DIALEKTY

Przez region Smoleńska przechodzi granica między gwarami pnw.białoruskimi a pdz.rosyjskimi (Russkaja dialektologija 1965: 77, 242–243, 272–276), przy czym większość cech obejmuje znaczne obszary gwarowe Białorusi (niektóre też Ukrainy) sięgając na obszar wielkoruski: (1) przejście $g > h$ dokonało się w szerokim pasie gwar środkowych przylegających do obszaru białoruskiego oraz dialektie południowym; (2) zmiana t', d' w $c', ž'$, czyli „ciakanie” i „dziakanie”; (3) realizacja u, v, l w pozycji po samogłosce przed spółgłoską i w wygłosie jako u , typ *volk nasil* [*voɯk nasiu*]; również w fonetyce międzywyrazowej pd.ros. *ona u gorodě / on u gorode* (RD 1965: 77); (4) jak zauważył O. Broch (1916: 86–88), geminacja białoruska typu *šviñña, sud' d' a, žěl' l' ä* występuje na terytorium na zachód od Mosalska, które przez mieszkańców części wschodniej nazywane było POLŠA, a zatem wschodni zasięg geminacji wyznacza dawna granica Rzeczypospolitej (do 1654 r.) i okoliczność ta do pocz. XX w. zachowała się w świadomości mieszkańców. Geminację spotykamy również w mieszanych gwarach wielkołuцьkich, a na pd.wschodzie koło Brjanska, np. *suddja, trettej, usilennja* i Orła, np. *brattja, visellja*; (5) protetyczne v - przed samogłoską, powszechne w gwarach białoruskich, występuje często: v -*akno, v-oblaka, v-oči*, natomiast j - głównie w zaimku wskazującym *on* [*jon*]; (6) prewokalizacja, powszechna na obszarze białoruskim, w gwarach wschodnich jest realizowana za pomocą samogłoski a -, np. *a-rvac', a-rža, a-ržyšča, a-l'njany*; (7) w białoruskich zabytkach pisanych i w dialektach obcojęzyczne f jest oddawane przez $\chi v, \chi f, \chi$, np. *kartoχvel / kartoχlja, χv/fartyχ, aχficer, χvamilia*. Podobnie w sąsiednich gwarach południowo- i środkoworosyjskich obce f jest zastępowane przez $\chi v, \chi f, \chi$, np. *χvartuk, χvunt; saraxvan (saraxfan) / saraxan; Xvilip (Xfilip) / Xilip* itp.; (8) imiesłów uprzedni w funkcji perfectum, typ *pojezd ušovši*. Towarzyszy temu pewna ilość izoglos słowotwórczych (m.in. formanty z podstawowym $-l-$ w przysłóvkach, terminy z zakresu kultury materialnej). Większość z nich sięga po linię Wielkie Łuki – Rżew – Kaługę – Mosalsk – Brjansk, tj. po granicę WKL w XIV–XV wieku (Kuraszkiewicz 1963: 84–86). Najtrafniej sytuację na terytorium Smoleńszczyzny ujął P. Rastorgujev (1960: 184), stwierdzając, że podstawa tych gwar jest białoruska, ale od XVI wieku ulegają one do dziś silnemu wpływowi rosyjskiemu, a cechy obu języków mogą współwystępować w tej samej gwarze [lokalnej], a nawet u tej samej osoby. Ta niestabilność pozwala je określić jako gwary mieszane, przy czym cechy rosyjskie nie

mają charakteru lokalno-gwarowego, lecz są wynikiem oddziaływania języka ogólnego (miejskiego).

Jak wspomniano wyżej, dzisiejsze gwary smoleńskie nie są jednolite. Na zachodzie (Poreče, Smoleńsk, Krasne) tworzą wspólny obszar z pnw.białoruskim, natomiast wschodnia części regionu (za linią Bietyj – Dorohobuż – Jelnia – Rosławł) stanowi przejściowy obszar do gwar pdz.rosyjskich. V. Dobrovolskij (1914) przy niektórych leksemach nieznanymi w rosyjskim języku ogólnym przytacza polskie odpowiedniki (ale nie stwierdza *expressis verbis* ich polskiego pochodzenia).

4. POLONIZMY

Pierwszy na polskie zapożyczenia w gwarach smoleńskich zwrócił uwagę V. Dobrovolskij (1894, 1914). Niektóre z nich zestawił P. Rastorgujev (1960: 151). Według wyliczeń M. Doroszkiewicz (1991) na 337 gniazd wyrazowych polskiego pochodzenia najwięcej – 125 leksemów – występuje w gwarach smoleńskich (po nich idą inne gwary zachodnie: brjanskie 96, pskowskie 69, kurskie 63, nie licząc starowierców na Litwie 129 i Łotwie 55). Jak zauważają wszyscy badacze polonizmów w języku rosyjskim (Witkowski 2006), znaczna ich liczba przeszła przez języki ruskie WKL, na co wskazuje ich postać fonetyczna. Z kolei szereg zapożyczeń polskich w rosyjskim ma swe źródło w językach zachodnioeuropejskich i klasycznych. Niektóre z tych zapożyczeń zostały udokumentowane w zabytkach i gwarach smoleńskich, które można traktować jako ostatnie ogniwo w procesie europeizacji języka rosyjskiego (Zachodnia Europa > Czechy > Polska > WKL > Smoleńszczyzna > Ruś Moskiewska). Dlatego omówione tu polonizmy w zabytkach i gwarach smoleńskich są zestawiane z odpowiednikami w języku st.białoruskim (H, B), najbliższej im gwarze mohylewskiej (N) oraz rosyjskim języku literackim i słownikach (W). Jak wynika w licznych pracach na temat zapożyczeń polskich w językach wschodniosłowiańskich, najstarsze z nich pojawiają się w 2. poł. XIV wieku na Rusi Halickiej, a poczynając od końca tego stulecia w dokumentach kancelarii WKL. Na Ruś Moskiewską docierają w XVI wieku, a ich największe nasilenie przypada na wiek XVII, zwłaszcza drugą jego połowę i wiek XVIII. Nie ustają w okresie zaborów i XX wieku. Co się tyczy semantyki, to do epoki Piotra Wielkiego dotyczą one przede wszystkim administracji, wojska, techniki i cywilizacji (w tym liczne germanizmy), natomiast w XVIII–XIX dominuje obyczajowość i kultura dworska (galicyzmy).

Przedmiotem mojej analizy są poświadczony w zabytkach i gwarach smoleńskich wyrazy i wyrażenia podejrzane o pochodzenie polskie na tle białoruskim. W sumie udało mi się ustalić około 600 leksemów pochodzenia polskiego, które ze względu na ich znaczenie i wystąpienie można sprowadzić do następujących grup znaczeniowych: 1. władza i prawo (stanowiska i urzędy, dokumenty, przestępcy, przestępstwa, sąd i kara, ucisk i przemoc); 2. wojsko i wojna (stopnie wojskowe, walka i inne czynności, uzbrojenie, inne terminy); 3. obyczajowość (formy adresatywne, życie towarzyskie); 4. religia (duchowni i wierni, pomieszczenia, symbole i obiekty, akty i inne czynności); 5. człowiek (pokrewieństwo, charakter człowieka, części ciała); 6. stany

i zawody (położenie społeczne, zawody); 7. narzędzia, sprzęty, przedmioty; 8. odzież, pożywienie; 9. gospodarka, handel (posiadłości, bogactwo, korzyści; miary, pieniądze, handel); 10. budownictwo (budynki, pomieszczenia, wyposażenie, materiały); 11. teren i transport; 12. przyroda (rośliny, zwierzęta); 13. pojęcia ogólne (abstracta, działania, wydarzenia, stany); 14. czynności (zmysłowe, umysłowe); 15. właściwości (fizyczne, psychiczne); 16. okoliczności (sposób, stopień, czas, miejsce, sytuacja); 17. wyrazy akcesoryczne (spójniki, wykrzykniki); 18. frazeologia, paremiologia i folklor; 19. wyrazy polskie w kontekstach ruskich.

PRZEGLĄD POLONIZMÓW LEKSYKALNYCH

I. WŁADZA, PRAWO (50)

1. Stanowiska, urzędy (13)

burmistr S 16–18 (1663), DS ‘urzędnik, wójt’; SG ‘wójt, rozkazodawca’; poza Smol. w gwarach nieznane; W (od XVI); BR. B (od XV), N *burmistrovac*’.

ławnik S 16–18 (1698) ‘ławnik’, SRG ‘karbowy (w czasach pańszczyzny)’; W (XVI–XVIII) ‘ławnik, radca’; BR. N 1) ‘ławnik’, 2) ‘właściciel sklepu’ (*lawy*).

marzałok S 16–18 (XVI–XVII) ‘urzędnik’; DS brak, gw. zach. ‘starosta weselny’; BR. B.(od XV), N (XIX) ‘przywódca szlachty’, N też ‘starosta weselny’.

radnyje pany S 16–18, DS brak; W (XVI–XVII); BR. N 1) ‘dobrze radzący’, 2) ‘zajmujący ważne stanowisko’.

rajca S 16–18 (1668); DS brak; W (XVII–XVIII); BR. N ‘doradzający, taki, który radzi’.

starosta S 16–18 (XVII); DS brak; W (od XVII, deryw. od XV); BR. B i N brak.

stolnik S 16–18 (1672, 1700, 1712, s. 331, 344, 356); DS brak; W brak; BR. B i N brak.

władca DG tylko Smol. i pnz.; DS brak; SG brak; W (XIX) *władca*; BR. H *władca* (XVII), N brak.

wojewoda DS ‘zręczny do roboty’ (też kobieta): samaja *wojewoda* u dvare; W (XVII–XVIII, deryw. od XV); BR. H (od XV), N brak.

wojt S 16–18 (1680), *vojtovstvo* (1666), DS urzędnik (miejski / wiejski, sołtys), *vojty-pany*, SG brak; DG *wojt* Smol. i inne gwary, *vojtovna* tylko Smol., DS: ja s Kijewa *vojtovna*, pa batińke Karpouna; W (od XV); BR. H (od XV), N *wojt* ‘sołtys’ i liczne derywaty.

2. Dokumenty (6)

grunt S 16–18 (1729, 1781); DS 1) ‘dokument, papier’, 2) ‘stado krów, owiec’, SG (miejsce pod domem, ogród) – BR. N 1) ‘kawałek ziemi’, 2) ‘podstawa (coś ważnego)’, 3) ‘fundament’.

kancelaria S 16–18 (1740): wojevodskoj *kancelarii* dorohobużskoj; W (XVI–XVII); BR. H (od XVI) **kancelarist* > *kancelarissza* ‘żona kancelisty’ (S 16–18).

karta DS ‘kartka, zapiska’, SG ‘rysunek, karta’; DG: Smol. i inne; W (od XVII).
kvit DS *kvit(a)* ‘okrzyk przy liczeniu’: *my taper kvity*; SG brak, W (od XVII); BR. N 1) pokwitowanie (na piśmie), 2) postanowienie, 3) decyzja, wyrok, postanowienie.
opis ‘dokument, wykaz, pokwitowanie’; W brak; BR. N ‘opis’.
verbovaja knižka DS ‘spis rekrutów’; BR. N brak.

3. Przestępcy (11)

(a)restant, (a)rištant DS ‘aresztant, rozbójnik’; W *ares/št* (XVII–XVIII), *arestant* (XVIII), *areštovat* (XVII); BR. H, N *arešt* (od XVI) i derywaty.

banda DS, DG ‘tłum, stado (np. koni)’; S 18 ‘szajka, trupa aktorów’; Dal ‘banda, szajka’; BR. N ‘tłum, wataha, szajka’.

bankrot DS wyzwisko, SG *bankrut* ‘lekkomyślny, oszust’, *bankrutina* ‘złodziej’.

bankrutstvo ‘oszustwo’; W (od XVIII); BR. N *bankrut* ‘człowiek, który utracił zaufanie’.

lajdak DG głównie pdz. i zach.; *lajdačka* tylko Smol.; W (XIX); BR. N *lajdak, lajdačka*.

lotyr SG ‘hulaka’, *lotra* ‘próżniaczka’; W (XVI–XVII) *lotr*, Dal *lotyr*; BR. B (XV, XVII) *lotr* ‘przestępca’, N ‘pijak, próżniak, złodziej’.

povstanec DS ‘buntownik’; BR. N ‘powstaniec / buntownik (1863)’, *povstanka* DS; W (od 1863); BR. N ‘buntownicza, swarliwa kobieta’ (przezwyisko).

za-bojca S 16–18 (1648), DS ‘zabójca, rozbójnik’, *za-bojstvo* (1761), DS (DG Smol. i Brjansk); W (XVII–XVIII); BR. N *za-bojca* ‘zdzierca, zabójca, rozbójnik’, *za-bojstvo* ‘zabójstwo, rozbój’ wobec ros. *u-bijca, u-bijstvo*.

4. Przestępstwa, sąd, kara (16)

bunt DS ‘bunt, niepokój, bezprawie’: sdełali *bunt*; jon *pydnjał bunt* i ni pygnał skot; *buntanina* ‘niepokój’, SG *buntovat’*, *bunt-ovannyj* ‘nienormalny, uparty’ BR.. *pa-buntovat’*, DG w różnych gwarach; W (1400–XVII) *bunt*; (XVII–XVIII) *buntovat’*, *buntownik*; BR. H (od XVI), N *bunt, buntovnik, buntovane, z-, po-, pod-buntovac’*.

fałš / xvalč DS ‘głupia sprawa’, *fałšivit’* ‘postępować niesprawiedliwie’; S 16–18 (1559, 1749), *fałšivec* ‘fałszerz dokumentów’; W (od k. XV) *fałš* i liczne derywaty; *fałšivec* ‘fałszerz dokumentów’; BR. B, H (od XVI) *fałš, fałš / xvalš* i derywaty.

grozba S 16–18 (1739); DS, DG ‘groźba, pogróżka’; W (XVII–XVIII); BR. H (XVI–XVII), N ‘zagrożenie’.

kat S 16–18 (XVIII komedia: *Kab ix kat lupiv!*), DS ‘kat, oprawca’: *čužaja xata*, goršej *kata*, SG brak, DG Smol. i inne gwary; W (XVI–XVIII); BR. H (XVI–XVII), N *kat* i derywaty.

maxlevat’ DS ‘oszukiwać’, *maxler* ‘złodziej, kłamca’, *maxlevka* ‘kłamczucha’; W (XIX) *maxlevat’*; BR. H, B (XVI–XVIII) *maxljar, maxlarstvo*.

mordovat’ S 16–18 (1649); DS *mordovat’sja* ‘męczyć się’; *murdovat’* ‘męczyć’, SRG w różnych gwarach; W *mord, mordovane, mordovat’*, *morderca* (od XVI–XVII); BR. H (od XVI), N *mord, mordovac’* i liczne derywaty.

ob-lupit' S 16–18 (kom. XVIII) 'ograbić', DS *ob-lupežit'* 'ts.>'; SRG różne gw. 'obłupić ze skóry'; BR. N *ob-lupic'*, *ob-lupežic'* 'obdzierać, (rzadziej) ograbić'.

o-krast S 16–18 (1610) DS brak; SRG inne gwary; BR. N *o-krast'*, *o-kradac'* (*krast'* rodzime).

poplečnik DS 'pomocnik': deti u jago *paplešniki*; Dal 'ts.>'; BR. N 'ts.'

pretenzija S 16–18 (1767: 342); W (od XVII); BR. B (XVII), N brak.

pustošit' S 16–18 (1632); DS brak; SG *vy-pustošit'*, *o-pustošit'* 'zniszczyć' (do-bytek); BR. H (od XVI), N *vy-postošic'*.

samovolnost' S 16–18 (1751) 'samowola'; DS brak; BR. [N *samovolstvo*].

s-karat' S 16–18 'ukarać', DS: Gospod' *skaral'*; BR. N 'ts.'

s-krast' S 16–18 (1610) 'okraść'; DS, BR. N *skrasc'* 'ukraść coś małego'.

sprava, spravit' S 16–18 (1701), SG *spravu delat'* 'zajmować się czymś', BR. *sprava netrudnaja*; W XVI–XVIII; BR. N 'sprawa, rozwiązanie, wyrok' [DS 'pożywienie czymś zaprawione']; W (od XVI); BR. N 'dzieło, sprawozdanie, sprawa'.

zdrada, zradit' DG, głównie Smol.; S 11–17 (od XVI); BR. B (od XVI) i liczne derywaty, N 'oszustwo'.

5. Ucisk i przemoc (4)

gvałt S 16–18 (1649 *gvałtom*), SG *gvałtu kričat'* (częste); W (XVI–XIX); BR. B (od XV) N różne znaczenia i derywaty: *gvałtic'*, *gvałčenne*, *gvałčenyj*, *gvałtovać*, *gvałtovnyj*, *gvałtom* itd.

lament, lamentno DS 'kłopot(liwie)': *na panskim dvare dužo lementno; lementovat'-sja* 'troszczyć się', DG (od XVII), SG *lament*, *lamentit'*, *-ovat'-sja*; gw. zach. *lament(y)*, *lamentno*; W *ljament* (XVII–XVIII); BR. B (od XVI) *lament*, N *lamentovac-c'a* 'martwić (się)'.

nevolit' S 16–18 (1610) 'ciemieżyć', DS 'ts.>'; W (XVI–XVIII); BR. H (od k. XV), N *nevolic'*.

panščina DG (od XVI) głównie gw. zach.; W (XVII, XIX); BR. N *panšči(z)na*.

II. WOJSKO, WOJNA (39)

1. Stopnie wojskowe (15)

dragun, dragun-ka 'żona dragona' S 16–18 (1567, 1749), DS *dragun* 'woźnica', np. *dragun nas doves do našego doma*; w innych gw. m.in. 'rodzaj zabawy; karaluch'; syber. daw. *dragun-ka* 'strzelba kawaleryjska' (SRG); W (od XVII); BR. B, H (XVII) i liczne derywaty, N *drahunskij*, *drahunja*.

general' DS [vinirał-y], *generalša* [vinirałša], *generaličik* (hipokor.), SRG brak; W (od XVI); BR. B (od pocz. XVI 'urzędnik sądowy'), N brak.

getman / etman S 16–18 (XVII: 257), DS brak; W (od k. XV), BR. H *hetman* (od pocz. XVI).

gusar DS (s. v. *šabelka*): *gusary jedut, šabelki brinčat, gusary* (zabawa świąteczna): strażnik wypełnia polecenia *pana*: bije młodych gałganami, nasypuje owsa, podkuwa i wypędza. DG (poza Smol.) ‘dzielny, bystry człowiek’, *gusarki* ‘kobiece buty sznurowane’ i inne derywaty *gusariki, gusaročki, gusariček, poł-gusary*; W (XVI–XVIII), D *gusar’, gusarskij*, BR. H (XVI–XVII): (*h*)*usarski (tovaryš, zbroja, šal-bja), husar’* (XVII) ‘śmiałek, zuch’, N brak. Z węgierskiego przez pol. *husarz*, od XVIII ‘huzar’, z zachowaniem *s* (Dal: *gusar, gusarskij*), częste w folklorze.

xorunżij S 16–18: 1758 (s. v. *majetnost’*); DS brak, DG inne gw.; W (XVI–XVIII); BR. B (1579) *xorunżij*.

kapitan S 16–18 (1795); *kapitan-ša* S 16–18 (1511); DS, SG brak; W (od XVI), BR. B (XVI–XVII) *kapitan*, N brak.

kapral S 16–18 (1744), W (XVII–XVIII).

***oficer** > DS *oficerstwo* ‘stopień oficera’ (napis na mogile majora Jemeljanova, DS: 556); BR. B (XVII), N brak.

***polkownik** > **podpolkownik** S 16–18 (1759–1781: 351); W – BR. B (od XVII) (*pod*)*polkownik*.

(*pod*)**poručnik, poruč(n)ik** DS (1610); W (XVII); BR. N *poručnik* ‘porucznik, poręczyciel’.

ra/ejtar S 16–18 (1702); W (XVII–XVIII); BR. B (XVI) *rajtar*.

rekrut S 16–18 (1774–5); DS *rekrut, r/nekrućik [nekrućiki pašli]*; W (od XVIII), BR. N *rekrut, rekrucik*.

rotmistr S 16–18 (1664, 1768); W (XVI–XVIII); BR. B (XVI–XVII).

vaxmistr S 16–18 (1772), W (XVI–XVII), BR. H (XVII) *vaxtmistr*, N *vaxmistr* i derywaty.

żolner’ S 16–18 (1649), *želnyr’*, (1607), *želnir’* (1668), DS *žavmer’*; W (XV–XVIII); BR. B *žolmer, žovmer* (XVII), N *žovmer* i liczne derywaty.

2. Walka i inne czynności (11)

bitva DS [*biteva, bityva*] ‘bójka’: *bitva iščit* ‘szuka zwady’; W (od XVI) *bitva*; BR. H (od XV), N brak.

garc-y DS ‘pijaństwo, awantura pijacka’: *garcy* uvjadut u starcy (może od XVIII *gar(e)c* ‘karczma’), DG *garcy* (tylko Smol.); *garcovat’* (Brjansk); S 11–17: *garcoval pan* da s konja spał; W (XVII–XIX) *garcy, garcovnik, garcovat’*; BR. H *harc* ‘pojedynek, potyczka, dysputa’; *garcovac’* ‘podsłakiwać na koniu, nachodzić kogoś z pretensjami’.

muštrovat’ DS ‘szkolić, karać’ > *muštry* ‘kara’; W (XVII–XIX); BR. N *muštrovac’* i derywaty.

najexat’ ‘napaść zbrojnie’, S 16–18 (1594); BR. H ‘1) przyjechać, 2) napaść’.

pobudka DS ‘obudzenie ze snu’: ustał biz *pobudki*; SGR inne gwary ‘pobudzenie’; W (XVIII–XIX); BR. N *pobudka* ‘(po)budzenie’.

potyčka S 16–18 (1746) DS brak; BR. N 1) ‘potyczka z nieprzyjacielem’, 2) ‘nieprzyjemne spotkanie, kłótnia’.

rozmovy S 16–18 (1609: z przeciwnikiem) W (XV–XVIII); BR. N *rozмова*.
s-seč S 16–18 (1671–1691 ‘zrąbać’; 1609 ‘ranić, zabić’); DS ‘zrąbać’; BR. N brak.

vaxta DS ‘warta’; W (XVII); BR. B (XVI–XVII), N ‘warta’.

valčit-sja DS ‘bić się, walczyć’; W (XV–XVII) *valčit’*; BR. N ‘walczyć, mowować’.

varta S 16–18 (1649, 1651), DS ‘straż’, DG *vartovat’*; W (XVII); BR. H (XVII) *varta*, *vartovati* i derywaty, N ‘straż’ (m.in. nocna), *vartovac’* ‘stać na straży’.

3. Uzbrojenie (8)

berdyš S 16–18 (149), DS ‘topór bojowy’ (znajdowane w XIX w. w gub. Smol.); W (k. XV; XVIII); BR. H *ba/erdyš* (XVII).

kula S 16–18 (XVII, 1729), SG (1852); W (XVII–XIX); BR. H (XVI–XVII), N.

misiurka S 16–18 (1665); BR. H (XVII) *misurka*.

obušek DS ‘siekiereka bojowa’; paganjat *abuškom* (P).

**rohatyna* > *ragatyna* S 16–18 (XVII).

ručnica S 16–18 (1588), DS, W *ruč/šnica* (XVI–XVII).

š/sabl(i)ja, *š/sabelka* DS: *gusary jedut / šabelki brinčat*; *sablja saldackaja*; W (XVII–XVIII). BR. H (XVII) *šablja*, N *šablja*, *šabelka*.

4. Inne terminy (5)

bez-pardonnyj SG ‘ruchliwy, kapryśny’; Dal ‘bezczelny, bezceremonialny’.

r(j)atunok (DS) ‘wołanie na ratunek’: pašoŭ ža jon k atcu, k matcy *rjatunku* pro-sit’; *gukat’ ratunku*; dačka *ratunačku* kričała; vyjdu na vulicu, uskryknu *rjatunicu*; S 16–18 (XVI–XVIII) *retovat’*, *retovanije*; Dal, S 16–18; BR. B (XVI) *ra/etovati* i liczne derywaty, N *re/atunok*: *ratunku prosic’ / kryčec’*; *rewtovac’* ‘pomagać (szybko) w nieszcęściu’.

protivnik S16–19 (1729), *protivnost’* (1751); DS brak; W (XVIII) *protivnost’*.

strašlivyj S 16–18 (1763); DS brak; W (XVIII).

III. OBYCZAJOWOŚĆ (34)

1. Formy adresatywne (19)

pan S 16–18 (1507) *panove* z vojska [...] Ljaxov; (1664) čeljadnik [...] v mjesto *pana* svojego; (1664) pomeščik *pan* naš šljaxtič, (1668) ja *panu* Stankviču skazał; (XVIII) *tot panove!* DS *pan*, pl. *pan-ove*; *mužovja-panovja* DS ‘gospodarze wesela’: I vy *mužovja-panovja*, błačasłavitja svajej knjagini; ros. *pan* (od XIV); BR. B (1340 i n.).

**panie bracie*, *za pan brat* > S 16–18 (1789) *za-pani-brat-a*, BR. *za-pan-brat*, DS *pana-brat’ja*, SG *pani-brat* ‘družba’: *priižžajit žanix s pyini brattimi*; DG (od 1340, różne gw.) *pani-brat*; D *pani-brat*, *pani-brat-stvo*, *pani-bratat’-sja*, W *za-pani-bra-*

ta (1901); BR. *pani-brat* ‘przyjaciół, bliski znajomy’, *pani-brac’-ki*, *pani-brat-stva*, *mos-pane*, *mos-panja* DS; BR. N *mos-pan-(in)*, *mos-pan-ič-ka*, *mos-panja*, *vas-panja* *vaša miłość*, *vašet*, DS *osmelen vašeju milostju*; BR. H (XVI); N *vaša (miłość)*; P (74) *Kali ty vašit*, *da i ja vašit*, *a xto-ž nam xleba napašit*, DG (Smol. i gw. zach.) *vašet*, W (XIX); BR. N *vašec*, *vašecin*, *vašecinski*.

radnyje pany S 16–18: u polskix i u litovskix *radnyx panov* (1609); BR. N (s. 544) ‘zajmujący ważne stanowisko’: *naši pany*; *pany radnyje*.

panenka, panenočka [panenyčka] DG Smol. i liczne inne gwary; W (XIX); BR. N (obie formy).

pani S 16–18 (1609, 1751 ‘żona pana’), DS *pani*, *panja* BR. *pani*, *panjuxna*; W (XV–XVII); N *pani pani matka* DS ‘gospodyni’; BR. N *pani-matka*.

panica ‘gospodyni’.

panič S 16–18 (1706 ‘syn pana’), DS, BR.; W (XIX); BR. N *panič(ok)*, *pan-jat-oč-ka* DS ‘panieneczka’ < kalka pol. *pan-iqt-ecz-ko*, ukr. *pan-en-jat-ko*.

panič, paničevskij ‘należący do paniczów’ DS; W (XIX); BR. N *panič, paničskij*.

panjo DS ‘panowie’ (collectivum).

panjonok DG ‘syn pana’.

panjuška DG (Smol.).

pannik SG ‘bogaty człowiek’.

panok DS, Dobrovolskij 1894, 75: *Nu, ty panok, Ti budiš pit’ kvasok*; W (XIX); BR. N *panok*.

pannočka ‘żona pana’ DS.

panskij S 16–18 (1648 dobro *panskoje*), BR. *panskij*; W (od 1500); BR. N *pań/nskij, panskij dvor* DS: Na *panskim dvare* dużo lementno (DS) *panskaja laska, laskavyj pan*, Dobrovolskij 1894, 75: *panskaja laska* ni kaljaska; DS (369): jon u balšej *laski* u *pana*; bud’te tak *laskovyj, panočyk!*; BR. H (XVI–XVII): *moj laskavyj pane kamorniku!* (1605); [ros. *laskovyj* może z białoruskiego jako hiperyzm na tle akania].

panstvo S 16–18 (1648 ‘panowie’ collectivum), DS ‘panowanie’; W (XV–XVI); BR. N ‘państwo, panowanie, swobodne życie, pycha’.

panovat’ SG ‘panować, żyć bogato’; *panit’sja* ‘żyć dobrze nie pracując’; W (XVII, XIX); BR. N ‘żyć po pańsku, rządzić’; *za-panet* DG (Smol., Brjansk) ‘zostać panem’; BR. N ‘rozpuścić się’.

2. Życie towarzyskie (6)

banket DS ‘uczta, hulanka, pijatyka (papojka)’, SG (wyraz do dziś powszechny); W (XVII), BR. H (XVI–XVII) i derywaty, N ‘uczta, przyjęcie’.

komedja S 16–18, DS ‘komedia, głupie, śmieszne przedstawienie’, *komedjanščik* ‘aktor komedii, osoba śmieszna’; SG *komediant, komedjantiščik*; W (XVII–XVIII); BR. H (XVI–XVII) *komedi/i/y/eja*, N brak.

okazja DS ‘okazja, wydarzenie’: takaja *okazja*; *prijexali gosti*; W (XVII–XVIII); BR. B (XVI–XVII) *okazeja, okazyja*, N *okazeja*.

ot-vediny DS ‘odwiedziny’: *Matka prijexała k dočke v otvediny*; BR. N brak.

večerinka S 16–18, SG ‘dziewiczy wieczór’, DS brak; BR. N brak.

zabav(k)a DS ‘miłe spędzanie czasu; zadowolenie, pociecha’; *zabavit* DS ‘przyjemnie spędzać czas’, *Ne zabavi* ‘nie spóźnij się’, *zabavljat’-sja* ‘zatrzymywać, zwlekać’; W (XVII–XIX); BR. B (XVI), N ‘zabawa, zabawka (dla dzieci)’.

3. Inne zjawiska (9)

kapriz DS, SG ‘przykrość, wstyd’, *kaprizy* ‘upór’, *kaprizlivyj* ‘kapryśny’; Dal, BR. N *karpiz*, *kaprislivyj*, *kaprisnik*.

kłopot(y), *kołopotat’(-sja)* DG jako polonizm; S 11–17 (XVI), postać z *x-* głównie w gw. zach. (Brjansk, Kursk) oraz w BR., ukr. i innych jęz. słow. wobec ros. form z *x-* (znanych też w Smol.).

obyčaj DS ‘obyczaj’; Dal *obyčaj*; BR. N i liczne derywaty.

poxlebstvo S 16–18 (1749); W (XVII–XVIII); BR. B (XVI) i derywaty, N brak.

**pranca*, DS, BR. pl. *pranc-y* ‘syfilis’ (durnaja boleźn), *prancovatik*, BR. *pracavatyj*; BR. N *pranc-y*, *prancovatyj*.

**rozpusta* > DS *raspusta* (DG Smol., Litwa, Łotwa), *raspustnik*; BR. N *raspusta*; *raspustka* (kobieta), *raspusnik*, *-nyj*.

svyčaj DG (Smol. i inne gw.), *zvyčajno* (tylko Smol.); W *zvyčaj* (XVII–XVIII); BR. H, N *zvyčaj* i liczne derywaty.

ukłon DS ‘pokłon’; W (XVII); W (XV–XVIII, dziś obraźliwe); BR. N.

żart S 16–18 (1649): on to udełał *s żartu*; DS *żarty*, *żartiki*, *żartovat’*, DG *żartiki*. *żarto/uvat’* (tylko Smol.); W (XVI/XVII–XVIII); BR. H (XVI–XVII), N i derywaty.

IV. RELIGIA (27)

1. Duchowni, wierni (7)

barnadyn DS ‘wysoki, wielki człowiek’: *Takej vysokij zdorovyj barnadyn*.

jezuvit S 16–18 i in.

katolik DS brak; SG ‘bezbożnik’: *Ina nъstyjaščyj kъtolik*, *nja verit ni u boga*, *ni u čorta*; N *katolik*, *katolička*, *katolickij* (rzymski).

ksen3 S 16–18 (1668), DS, SG brak; N *ksen3* (katolicki i prawosławny w mowie szlachty), *ksen3 kwestor*.

moskal DS ‘starowiec’.

nabożnyj DS ‘szlachetny, uczciwy, życzliwy’, *nabożnik* ‘szata chrzcielna’.

parafija, *parax(v)ija*, *paraxv/fjane* SRG, DG [DS brak] BR. *paraxvija*; BR. B *parafi/eja* (XVI–XVII), N *paraxvija*.

2. Pomieszczenia (5)

cvinter DG Smol. i Brjansk *cvitar*; W (XVII–XVIII) *cmintar’* / *cvintar’*; BR. B *cvintar* (1499) / *tvintar* (1593), *cmentar* (1611, 1621, 1669).

kaplica, -čka SG *kaplica* / *kaplička* ‘krynica, źródło’; DS ‘kostnica przy świątyni / klasztorze’; SG ‘ts.’; SG *kaplička* ‘źródło’; W (XVII–XVIII), N *kaplica*, dem. *kaplička*, DG Smol. i inne (głównie zach.).

kljaštor SG brak, DS, 320: ‘monastyr’: *Pravoslavnaja cerkov pri Sigizmunde spytala pritesnenije*. Na meste razrušennago sobora sooružen był košeł [...] Monastyry [...] obraščeny v katoličeskije *kljaštory*; SG brak; W (XV–XVIII); BR. H (XV–XVI), N i derywaty.

mogilki DS ‘cmentarz’ (pol. kres.); Dal *mogilki* pdz. [BR. N *mogilnik*].

zvonica DS, BR. *zva/onica* ‘dzwonnica’; W (XVIII); BR. H, N *zvonica*.

3. Symbole, obiekty (5)

kryž S 16–18: 1) symbol: na kryżu cełovanije šło (1683), 2) znak; SG *križ* (znaczenia wtórne); W (XV–XVII); BR. B (XV–XVII) *križ*, *kryž* i derywaty, N *kryž*, *kri/yž(ik)* itd.

munstrancja S 16–18 (1668, s. v. *abym* 22), DS brak, BR. N brak.

ornat S 16–18 29: *Ornatov* roznyx bławatnyx; kap bławatnyx že do altarej ž antepedy bławatnyx kap roznyx (1668, 1719).

sakrament-y DG Smol. Brjansk, W XV–XVIII, gw. (sg.) -*t*; BR. B od 1443, N *sakrament(y)*.

šata S 16–18 (1768 na ikonie), DS brak, BR. ‘metalowa koszulka na ikonie’; W (XVII–XVIII) BR. N 1) ‘na ikonie’, 2) ‘bogata odzież’.

4. Czynności, akty (4)

kazanie DS ‘kazanie, napomnienie’; SG brak; W (XVII–XVIII, Dal gw. pdz.); BR. N *kazańie*.

pakuta DS ‘pokuta’; *pokuta* ‘pokuta, smutek’, *pokutnik*, *pokutyvat*; DG *pokuta* (Smol., Litwa, Łotwa); W (XVIII–XIX); BR. N *pokuta razvjazat* ‘grex, SG ‘pomóc rozwiązać problem’.

spovedat SRG (Smol. 1890) Vy bo i molitv ne słušali, svoix tajnyx grexov ne *spovedali*; SG pajdu v cerkvu, *spavedajus*’ (poza tym Litwa, Estonia); DS brak; BR. N (vy)*spovědac*’.

šljuba DS ‘ślub’; BR. N *šljub* i derywaty.

5. Varia (6)

kaduk SRG, i inne gw. ‘siła nieczysta’ (wyzwisko); W (XIX) ‘epilepsja’; BR. H (XVI) ‘wyrok, choroba’, N ‘zły duch’.

pekło DS 1) ‘piekło’, 2) ‘trudne życie’; *pekelnik*, *pekelnij*, *pekelnja* ‘miejsce w piekle’; BR. N *pekło* i derywaty.

poganec DS (przezwisko) ‘nieczysty’; BR. N ‘nieczysty, naruszający post, żyd’.

zabobony DG (Smol., Psków i inne gw. głównie zach.); W (XVIII–XIX).

żałoba DS [*żałoba, żatyba*] ‘smutek, gorycz’ (nie tylko religijny, zwykle po czyjejś śmierci).

żid DS ‘żyd; kleks’; *żidovin* ‘żyd; przezwisko (nie tylko żyda)’, *żidov koń*; st.rus. (XII), z pol. semantyką i frazeologią; BR. H (od XVI) *žid, žyd*, N ‘żyd, kleks’.

V. CZŁOWIEK (28)

1. Pokrewieństwo, stan (10)

baba 1) ‘kobieta, żona’ (S 16–18: 1748; DS); *bab-ka* ‘stara kobieta’ (S 16–18: 1777, SG) ‘kopa (zboża, siana)’ DS, gw. brus. i pol. wileńskie.

bab-ule/inka DS, SG.

devka S 16–18 (1610 córka, służąca); DS, SG ‘dziewczyna’.

gospodar’ DS brak; SG, DS: Smol. i inne (Kalinin), BR. N i liczne derywaty.

xlapec DG Smol.; BR. N *xlopec*.

kavaler S 16–18 (1746, s. v. *akvavita*); DS, GS, N brak.

mamulenka > *A-mamulenk!* ‘okrzyk zdziwienia’ (SG).

mamuxna (*mam-ca, mam-ulja, mam-ul-e/in-ka*, DS), BR. N *mamuxna*.

prijatelka DS gen.pl. [*prijatyłyk*] ‘przyjaciółka’, DG Smol., Litwa, Łotwa, Estonia.

vyxuvanec, vyxuvanka, vyxyvanstvo DS; SG (1914); BR. N *vyxovanec, vyxovanka* i derywaty.

2. Charakter (cechy negatywne) (15)

bawrtuk DS ‘tłusty, zdrowy’; W brak, BR. N ‘niezgrabny, gruby człowiek’.

bestja DS (wyzwisko); W (XVII–XIX); BR. N brak.

blazen DS ‘głuptas(ek), malec’ *on ješčo blazen; šutki blaznovat*’ W brak, N ‘mały chłopiec’.

garmidor DS brak; SG ‘skandalista, krzykacz’, N brak.

gultaj(ka) DS brak; SG ‘leń, niepracujący’, *gultajka, gultajstvo* N liczne derywaty.

xolera DS (wyzwisko): *xalera ty xalera!* (życzenie) *xalera tabe zabij!* W (XVI–XVII); N brak.

kep DG Smol. i gw. zach.; *kepsko* Smol., dońskie *kepskij*, pskowskie *kepstvo*, DS, SG brak.

larva SG ‘niechlujny człowiek, głównie kobieta, ładacznica’, BR.; W (od XVII).

maxler ‘oszust’, *maklerka* ‘oszustka’, *maxlevat*’ DS ‘oszukiwać’.

maruda > *marudit*’.

postrel DS ‘szalenciec’.

raspustnik DS; BR. N *raspusnik* ‘rozpustnik’.

sknara SG ‘sknera’, BR. *sknar*’, *sknara*; W (Dal) *š/sknara*; BR. N *sknara* i derywaty.

šantropa DS ‘ludzie ubodzy’; BR. N brak.

šelma DS ‘szelma’ (wyzwisko); BR. N brak.

3. Części ciała (3)

dupa DS (wyzwisko): čistaja k duši, pagabaja k *dupi*; znaczenie ‘anus’ poza Smol. tylko Psków (SRG) i gw. ukr., więc polonizm.

potylica DS, BR.; W (XVII); BR. N *potylica* BR. N ‘ts.’ [ros. *zatyłok*].

vantroba DG (Smol.) + Litwa, Łotwa.

VI. STANY I ZAWODY (23)

1. Położenie społeczne (7)

gospodar’ DS brak; DG tylko Smol. *gospodynja* SG, DS: Smol. i inne (Kalinin), BR. N i liczne derywaty.

meščanin DS; Dal, W (XV–XVI); BR. B (XV–XVI), N brak; *meščanskij* S 16–18 (1746: 341); W (XVII–XVIII); BR. B (XVI–XVII), N brak.

obszarpanka ‘biedaczka’ (DS); BR. N *obšarpat’*, *obšarpannyj*, *obszarpanka*.

paxołok S 16–18 (1629); DS brak; BR. N *paxołok*.

śluzka S 16–18 (1678.: w monasterze); DS brak; BR. N ‘człowiek dworski, służa klasztorny, chłopiec służebny’.

šljaxta, **šljaxetsvo**; **šljaxtič/c**, **šljaxtjanka** S 16–18; *šlaxtit’-sja* DS ‘zachowywać się jak szlachcic’; W (XVI–XVIII); BR. N *šljaxta*, *šljaxtic*, *šljaxcjanka*, *šlax-tict’-sja*.

2. Zawody (16)

(a)kušerka DS.

bljaxar’ DS; W (XVIII–XIX); BR. H (XVI) *blexar’*.

bordelnica DS, SG ‘kurwa’; Dal.

celnik S 16–18 (1767) DS brak; N brak.

čeladnik S 16–18 (1673–96 ‘sługa’) DS brak; W (XVII, XIX); BR. N ‘czeladnik; najemny robotnik’.

gicel SG ‘hycel, oprawca’ < *hycel* DS brak; DG Smol. i inne; W (XIX); BR. N 1) ‘hycel’, 2) ‘złodziej, oszust’.

grabar’, **grabarastvo** DG S i inne (głównie zach.); DS *grabar* ‘kopiący ziemię’.

gutnik S 16–18 DS, SG brak; W (XIX).

xodak R, DS ‘piechur, ten, kto chodzi’ = BR. N.

kravec DS, SG; W (od XVI); BR. H (XVI–XVII), N i liczne derywaty.

kuxar’ DG Smol. i inne gwary; *kuxennyj* tylko Smol. BR. N liczne derywaty.

kušner S 16–18 (1598, 1609), DS, SG, DG brak.

mlinar S 16–18 (1650, 1659), DS brak; W (XVII); BR. N *młynar* (ros. *melnik*).

rudnik ‘pracownik huty’ S 16–18.

stoljar DS; W (XVII–XVIII); BR. H (XV–XVI), N brak.

šinkar S 16–18 *šinkovanije, šinkovat*; W *šinkar* (XVII, XVIII).

VII. NARZĘDZIA, SPRZĘTY, PRZEDMIOTY (29)

1. Narzędzia i sprzęty (9)

batog SG.

bizun DS, SG; W (XIX); BR. N ‘bicz skórzany’.

drabina DS, SG ‘drabina’, BR.; BR., UKR < pol. (zach.słow.).

gak DS brak; SG 1) ‘hacel w podkowie’, 2) (miara: z *gakom*); N jak w polskim.

katafalk DS brak; SG ‘wóz z wysokimi burtami’; W ‘katafalk’ (XVIII–XIX).

lemeš S 16–18 (1652, 1677) ‘sosznik’.

petlica S 16–18 (1676–79); DS *petelka, petlička* ‘pętla, sidło’ < *pętlica*.

ša/ofa S 16–18 (1673 *šafa*, 1705 *šofa*); DS, DG Smol., Brjansk, Psków: *šafa, šaxva* BR. N *šafa*.

vaga DS, SG ‘ciężar, belka do podnoszenia ciężarów’, BR.; W (XVI–XX); BR. B, N *vaga*.

2. Naczynia (9)

bamka SG ‘bańka’; W (XVII) *banka*; BR. N *bańka, banečka*.

butla DS brak, SG; W *butyl* ‘szklany słój’ (XVII).

flaša S 16–18 (1705 cynova), DS brak. N brak.

gar(n)ec S16–18 ‘miara’; DS *garnic, garelki*; SG brak; W (XVII–XVIII); BR. N brak.

kelix S 16–18 (1668), *kelišek* S 16–18 (1705), DS *kelix* ‘ts.’, SG brak DG *kelix, kelišek*, Smol., Brjansk i inne; W (XVI–XVII).

kubeł DG Smol. i inne gwary, DS, SG; BR. N jest i liczne derywaty.

rastruxan S 16–18 (1668) < *rostruxan*; DS, BR. N brak.

š/sklanka S 16–18 (1777), *sklanica* (1610), *škljanyj* (1674); DS *skljanka, skljanočka*; W (*sk-* XVII–XVIII); BR. N *škljanka, skljanočka*.

veko S 16–18 (1600 ‘metalowe naczynie’); S 18 ‘pokrywa’; DS *veka* ‘przykrycie, pokrywa’; BR. N ‘deko, pokrycie’.

3. Przedmioty (11)

kaval SG; *kavaljok* DS, SG znaczenia jak w pol. = BR.; R (196) *kavalok* ‘kąsek’.

knot Dal brak, DS brak, SG (w lampie), DG *knot* Smol., Psków, Brjansk, *knotik* Smol., Psków.

lixtar S 16–18 (1668), DS brak; W (XVII); BR. N i derywaty.

lancug DG Smol. BR. i inne gwary, *lancužok* (tylko Smol.); W (XVI–XX); BR. N *lancug, lancužok*.

obrus S 16–18 (1647); DS brak; BR. N *obrus*.

paperka S 16–18 (1673–96) ‘pudełko’, DS *paper(k)a*, DG (i inne gw.), SRG: *sdelal s papierki cigarku da i kurit*’; BR. N *paper(k)a*.

stolnica DS różne znaczenia (stół, pomost, belka podtrzymująca pułap); DG tyl-ko Smol.; W (XIX); BR. N ‘deska sufitowa’.

škatula DS = BR. N.

štučka DS ‘coś niewielkiego’; W (XVII–XVIII); BR. N (*štuka*).

(ta)bakerka BR. N brak.

torba DS ‘torba’ 1) ‘wyzwisko kobiety’, BR.; W (XVIII); BR. N ‘torba (na chleb)’, 2) ‘gruba niezdarna baba’.

VIII. ODZIEŻ, POŻYWIENIE (62)

1. Odzież (27)

angerka SG ‘krótkie palto’ < *angielka*; W, N brak.

beke/iš S 16–18 ‘strój’ S 18; *bekeša*; *beke/iš* DS ‘kurtka’, BR., N *bekeša* ‘pelisa’ < pol. < węg.

bez-rukavka DS ‘okrycie’, Dal; W brak, N. brak.

boty DG Smol. i inne gwary.

***futro** DG: Smol., Brjansk *xutra*; Kursk *xutro*; W *futra* (XVI, XIX).

i-spodni-ki R (1960), DS *spodničjok* ‘jubka’; BR. N *spodnije*, *spodmica*, *spodnička*.

kabat, **kabata** DS ‘rodzaj odzieży kobiecej’; SG ‘górna część sarafanu, do której przyczepia się jubkę’ W (XV–XIX); BR. N brak.

kaftan S 16–18 (1673–96); brak DS; DG *kaftan*, BR. *kaxtan*; N brak.

kamaš-e DS brak, SG *kamaša* fem. ‘męski but’ DG Smol. i inne; W (XIX).

kapa DS brak; SG ‘przykrycie’; N ‘lekkie przykrycie na łóżko’ DG Smol. i inne S 16–18: *blavatnyx kap roznyx* (1668).

kapot P(s. 70): Xto nosit *kapot*, u togo net xłapot; BR. N brak.

katanka S 16–18 (1744), DS, SG ‘długie odzienie, dawniej z sukna’; DG brak; W (XVIII, XIX, gw.).

korset(ka) SG < *gorset*; DS brak, SG, BR. ‘wierzchnia odzież bez rękawów’.

košulja, **košulka** S 16–18, m.in. ‘odzież skórzana’, DS *košulja*, *košulka*, *košuljuxna*, *košuleňka*, *košulička*, SG, BR. *košulja*; W (XVI–XVIII); BR. N *košulka*, *košuleňka*, *košulečka*.

kuntu/oš S 16–18 (1652, 1744), DS brak, SG *kuntyš* ‘kobiece palto bez kołnierza’, DG bez Smol. w wielu gwarach odmianki fonet. *kundyš*, *kuntyš*; W *kuntuš* (XVII–XVIII); BR. N *kuntuš* ‘surdut z długimi połami’.

kurta SG *kurta*, *kurteška*, *kurtejka*, *kurteňka*, DS *švabskaja kurta* (kupiona), *kur-tik*, także inne gwary; W (XVII, gw.).

magerka S 16–18 (1650: *mogirak* litovskix), DG Smol., Brjansk, Psków; W (XVII).

obuvi S 16–18 (1673–96); DS *obuv* ‘obuwie’, *obuťsja*; BR. N brak.

portki (Rastorgujev, 1960) DS, BR. N brak.

rajtuzy (spodnie do jazdy konnej): DG (tylko Smol., brak DS) *retuzy*, *rajtuzy*, BR. N ‘rajtuzy, szarawary’.

spodnica, spodniki ‘kalesony’ SG, *spadnica* BR.; BR. N *spodnica*, *spodnička*; *spodni*.

sukman S 16–18 (1651–1652); DS BR. N brak.

suknia S 16–18 (1619), *sukienka* S 16–18 (1722, 1730), DS *sukenka*; W (XVII); BR. N *suknja*, *sukienka*.

šubka S 16–18 (1673–1679 odzież damska); DS *šuba*, *bajka*.

vangerka S 16–18 (1772) ‘strój męski’; DS brak; W *vengerka* (XVII, XIX); BR. N brak.

vizitka SG ‘żakiet, marynarka’, DS brak; BR. N brak.

župan S 16–18 (1653: *župan falendyšovyj / sermjažyj*) DS ‘wierzchnie okrycie’; DG *župun* Smol., Brjansk i in.; W (XV–XIX); BR. B (XVI–XVII), N *župan* ‘kaftan z kolorowego sukna’: *zabogacev*, *v župan ubravsja*.

2. Dodatki (12)

dratva DG głównie Smol. i gwary zachodnie; W (XVII–XVIII, gw.).

xustka DS, SG ‘ts.’; DG *xvustka* tylko Smol. BR. *xustka*, *xustačka*; W *xusta* (XIX); BR. N *xust(k)a*.

kauner’ DG Smol., Brjansk; SG *kovner’ / kovmer’*; BR., N *kovner* i liczne derywaty.

našyvka S 16–18 (1589); DS brak.

okulary S 16–18 (1746), DS brak; W (XVII–XIX); BR. N *okulary*.

pančoxi S 16–18 (1673–96, 1761), DS *panoxa*, *pančoška*; W *pončoxa* (XVII); BR. N *pančoxa*, *pančoška*.

paljaki DS ‘ozdoby u koszuli (wyszywki)’.

pas S 16–18 (1651–52 r. *pojas*); DS brak; BR. N *pas*.

rogatyvka S 16–18 (1746); DS brak; W (gw.); BR. N brak.

***skarpetki** > *škarpetki* DS, DG Smol. (i inne gw.) *karpetki*; W *š-* / *s-* (XVII–XVIII); BR. N brak.

šnurovka S 16–18 (1722, 1730 do gorsetu), DS *šnurovka*.

vstužka S 16–18; DS brak, BR. N brak.

3. Materiały (10)

aksamit DS; W (XVII–XX); BR. N jest i liczne derywaty.

barxan (tkanina) S 16–18 (1676–79).

***irxa** > inne gw. ros. *irga* (bez Smol.), tylko Smol. *iršinka*, *iršička*; W (XVI–XVII).

jedvabica S 16–18 (1673–96 ‘jedwab’), DS brak.

***karmazyn** S 16–18 *karmazin* 1600, DS *karmazon*, DG *karmazon / -zynovyj*, BR. *karmazyn*; W *karmazin* (XVII).

koc S 16–18 (1676 ‘derka, czaprak, koc’), DS SG brak, N ‘przykrycie łóżka’.
ručnik DS ‘ręcznik’, BR. N *rušnik* < *ręcznik*.
safian DS; BR. N brak.
skurka 1751; ros. *škurka*; DS brak; BR. N *skura*, *skurka* [wahanie *s-* / *š-*].
šmat S 16–18 (1675–1679, 1765 ‘kawałek materiału’), DS *šmatjo* ‘kawałki’, BR. *šmat*; W (XVIII, XIX); BR. B XVI, N *šmat* ‘sporo, dużo’.

4. Pożywienie (13)

akvavita S 16–18 (1746), SG *akvavitaja* DS (*a*)*kvavitaja*; BR. N *akavitka*, *akavička*.
baba ‘bułka z mąki pszennej’ Dał, DS, SG.
gorełka DG Smol., Brjansk i inne.
mazurka DS ‘słodkie ciasto wielkanocne’; W (XIX–XX).
napoj S 16–18 (1664) DS brak; BR. N ‘napój’.
paperosa DS; W *papiros(a)* (XIX); BR. N brak.
papka SG ‘pożywienie’; BR. N w jęz. dzieci *pap(k)a* ‘chleb’.
polivka DS ‘rodzaj kwaśnej zupy’; BR. N *polivka* ‘zupa’.
prismak-i DS, BR. ‘smakołyki’; BR., powszechne.
sivuxa R (1960), DS, BR. N brak.
smak, smašnyj; (DS) *smakovat’*, (DS) *prisamak-i* DG Smol. i inne; = BR. N + *prismakovat’*.
vereščaka DS = BR. N.
žur DS brak, DG Smol. + Psków; DS, BR. N brak.

IX. GOSPODARKA, HANDEL (28)

1. Posiadłości (3)

arenda DS, SG; BR. N, tylko derywaty.
majetnoš’ S 16–18 (1611, 1669, 1758) > *majnoš’* (1655), demin. *majnošiška* (1655) DG Smol. i inne gwary [nazwa nadań królów polskich dla szlachty smoleńskiej; w pocz. XVIII termin ustawowo zakazany, zastępowany w dokumentach przez *votčina*, R 1960: 191].
majontok DG Smol. +Litwa (DS brak) inne gwary *majetok*.

2. Bogactwo, korzyści (8)

bogatestvo, bogatyj DS, SG.
čiš (S 16–18 XVII, nie pod hasłem) DS brak; N ‘opłata z umowy, czynsz’.
klejnot S 16–18 (1648), DS, SG brak; W (XVI–XVII); BR.H.(XVI–XVII).
požitok, -ki (1744 ‘majątek’); DS brak, BR. N i liczne derywaty.
skarb S 16–18 (1585); DS; W (XV–XVVV).

zamożnyj DS ‘bogaty’; W (XVI, XIX); BR. N i liczne derywaty.

złoto R 1960: 151, DS brak; BR. N *złoto*; DG *złotnik*.

zysk R *zyskat* S 16–18 (1749 ‘znaleźć’), DS brak; BR. N liczne derywaty.

3. Miary, pieniądze (6)

kwarta S 16–18 (1612, 61, 67 miara); DS brak, SG ‘naczynie do picia’; W (XVII–XVIII); N ‘miara napoju (ćwiartka)’.

kvota DS ‘procent’, SG brak, N ‘procent’.

litra S 16–18 (XVII); DS brak, SG *litr* (ros. *litr*); N brak.

***talar** > *taler* S 16–18 (1649 ‘talar’); W *taler* (XV–XVIII); BR. N *taler* 1) ‘srebrna moneta, ok. 90 kopiejek’, 2) *taler* DS; BR. N ‘talerz’.

tuzin(a) S 16–18, DS brak; BR. N *tuzin*; **poł tuzinu** S 16–18; DS; BR. N brak.

4. Handel (11)

doplata S 16–18 (1607).

interes S 16–18 (1750) DS brak; W (XVII–XVIII); BR. N *interes*.

kirmaš DS, SG ‘jarmark, ludowa zabawa’; W (XVIII–XIX) – *kermaš* BR. H (XVII), N.

košt, koštovat’(sja) DS; SG *koštovat’sja* ‘dobrze się karmić’, BR. *skuštovat’* ‘zjeść’; BR. N 1) ‘zagryzać’, 2) ‘kosztować (cena)’.

krama, kramka DG tylko Smol., inne *kram*; BR. N *krama, kramka*.

oplata DS; = BR. N = ros. *uplata* ‘spłata, wypłata’.

rešta DS ‘to, co zostało’.

skupovanie R 16–18 (1649); DS brak; BR. N *skupovac’*.

tovar S 16–18 (1748 do celu); DS brak, BR. N brak.

vykupit’ S 16–18; DS, SG brak.

vyplata, vyplatit’ S 16–18; W (XVIII).

X. BUDOWNICTWO (31)

1. Budyunki, pomieszczenia (14)

brovar DS brak, SG ‘browar oraz aparat do robienia samogonu’, DG ‘browar’ Smol. i Litwa – W (tylko gw.); BR. B (XVI–XVII) i derywaty, N *brovar*.

buda S 16–18 (1667 Smolarzy w lesie); DS, SG ‘smolarnia, budynek; dach na wozie’; W (XVII); BR. (XVI–VII) ‘smolarnia’, N ‘kibitka, dach powozu’. Liczne toponimy na Smoleńszczyźnie.

budynok SG, Dal (DS brak) DG Smol. i inne gwary; BR. H (XVI–XVII), N ‘dom gospodarski’.

guta, gutnik S 16–18 (1785 ‘huta szkła’, toponimy), DS, SG brak; W (XVIII–XIX) *guta, xuta*; BR. H (XVI), N (produkcja żelaza, szkła).

- xalupa** DS ‘marna chata’, W (XIX); BR. H, N brak.
pekarinja S 16–18 (1661, 1672); DS brak; W (XV–XVIII); BR. N *pekarinja*.
rudnja, rudnica ‘huta’ S 16–18 (1670), *rudinski, rudnickij* ‘dotyczący huty’,
rudnik ‘pracownik huty’; BR. N *rudnja* ‘huta (głównie miedzi)’.
spiżarnja S 16–18 (1705); DS brak; W (XVI/XVII); BR. N ‘ts.’
stajnja S 16–18 (1705), *stainka* R (1960) DS brak; W (XVI–XIX); BR. N *stajnja*,
stajenka.
svetlica S 16–18 (1666 ‘biała izba’); DS brak; BR. N *svetlica* ‘czysta, jasna izba
u szlachty i zamożnych chłopów’.
šink S 16–18 (1664, 1668), *šinkar* S 16–18 (1669) *šinkovanije* (1664), *šinkovat*;
DS *šinok, šinkaryčka, šinkovat*, BR. N *šink, šinkarka, šinkovat*, *šinkarixa, šinko-*
vanne.
vozovnja SG (ts. co pol.) = BR. N.

2. Wyposażenie ((7))

- baljaska** ‘plot, ogrodzenie’, SRG ‘ogrodzenie wokół grobu’; *baljasy* S 18 ‘ogro-
dzenie’, W *baljasy* (XVII), *baljaski*; BR. B *baljas* ‘balustrada’, N *baljas(k)a* ‘ogro-
dzenie’.
ganok, głównie *ganki* pl. tantum, DS ‘skrzydło/a domu (we dworze)’ *na ganka*
sidit panja; visokija ganki (niespełniona prośba) ‘za wysokie schody’, SG *vz-ganki*;
W (XVII–XVIII).
kljamka DS SG ‘ts.’ (do drzwi) – W (XVII) – BR. N.
komina DS > SG, DG tylko Smol.; inne dialekty *komin*, BR. N *komin*.
lava ‘kładka’, *lawka* ‘półka’ SG; W (XVIII–XIX) *lava*; BR. N *lav(k)a* ‘ławka’.
okennica S 16–18 (1705) DS brak; BR. N *okiennica*.
podloga DG głównie Smol. i Litwa; DS *podlogi* ‘parapety okienne’.

3. Inne obiekty (4)

- brama** SG ‘wrota’, DG Smol., Brjansk i Litwa; W (XV–XVII).
***fortka** DG (tylko Smol.) *xortka; W fortka* (XVII–XVIII).
kładka DS, SG ‘mostek na rzeczka’, BR. N. *kładka*.
mestečko S 16–18 (1761), DS brak; W (XV–XVII); BR. N *mestečko*.

4. Materiały (5)

- bljaxa, bljaška** DG Smol. i gw. zach. BR. B (od końca XV), N.
cegła, cegelnja DG Smol.; BR. i inne gwary W (XVII); BR. B (XVI–XVII).
farba S 16–18 (1744); W (XVI–XIX); BR. B (XVI–XVII), N.
gont S 16–18 (1673), DS ‘deski do pokrycia dachu’, SG brak; DG różne gwary;
BR. N brak.
klepka DS; brak, SG ‘ts. (na dachu)’; BR. N *klepka*.

XI. TEREN, TRANSPORT (25)

1. Teren (15)

bez-dorożje DS ‘zła droga, bezdroże’; BR. N brak.

bez-ludje DS, Dal ‘miejsce niezamieszkane’; W XVII–XVIII ‘brak ludzi’ = N.

breg S 16–18 (1760) ‘brzeg’ (polonizm fonetyczny).

brud(a) SG ‘błoto, nieczystość’, SG, BR., S 18; BR. N *brud*; DS, SG *brudas*; Dal brak.

gostinec S 16–18 (1649, 1756 droga, trakt), DS ‘gospoda; prezent’; SG brak, DG brak, BR. N *goscinec* 1) ‘podarek’, 2) ‘droga targowa’.

grunt S 16–18 (1729, 1781); DS 1) ‘dokument, papier’, 2) ‘stado krów, owiec’; SG ‘miejsce pod domem, ogród’; N 1) ‘kawałek ziemi’, 2) ‘podstawa (coś ważnego)’, 3) ‘fundament’.

kopec S 16–18 (1689 ‘kopiec graniczny’); DS, SG ‘znak graniczny’ (Dal inne znaczenie); N ‘znak na miedzy’.

morg S 16–18 (1669, 1751, 1740); DS ‘miara sianokosowej łąki’; W (XVII–XIX); BR. N ‘ts.’

nivka S 16–18 (1655–75), DS.; BR. N ‘mała niwa (kawałek pola uprawnego)’.

pljac S 16–18 (XVII–XVIII ‘miara, część ziemi’); DS ‘część ziemi’; W (XVII–XIX); BR. N ‘plac koło domu’.

povet S 16–18 (1609); DS brak; BR. N brak.

punkt S 16–18 (1775 ‘punkt terenowy, miejsce’); DS brak; BR. N brak.

vyboj SG ‘wybój’; BR. N brak.

vzgorok S 16–18 (1680, 1729) ‘pagórek’; DS; BR. (B, N) brak.

zastenok S 16–18 (1670–1697, 1729, 1761) ‘pole położone za granicą posiadłości’, DS ‘zastrzał przy budynku / domu’; BR. N ‘kawał pola za miedzą; pole i pomieszczenie oddane w dzierżawę’.

2. Transport (10)

beda SG ‘dwukołowy powóz’ < *bieda, biedka*; W brak; BR. N brak.

bagaż [z bogożem] S 16–18 (1740).

bryčka DS brak; SG; BR. < pol. *bryczka*, Dal brak; BR. N brak.

fura DS pl. *fury* ‘fura’; *furman* DS ‘woźnica fury żydowskiej lub dyliżansu’; *furmanka* ‘żydowska fura’, S 16–18 *f/xurman* – BR. N *fura, furmanta, f/xurman*.

kareta: Ni u *karetu*, kali koni nety (P: 66); W (XVII–XVIII); BR. B (XVI–XVII), N.

kolesa S 16–18 (1761 ‘powóz’); DS *kolesy* ‘prosty wóz’, dem. *koleski*; SG ‘ts.’, BR. *kalesy* ‘wóz’.

posylka S 16–18 (1585 ‘wysłanie czegoś’); DS BR. N brak.

povoz, povozit’, povoznik DS, BR. N *povoz, povozic’, povoznik*.

strugi, škuty (łodzie na Dźwinie) DS; W (XVII) *škuta*; BR. B (od XV) *škot, škuta, škulta*.

tabor S 16–18 (1610 s. v. *Ljax*), DS brak; W (XVII–XVIII); BR. B (XVII), N; głównie cygański.

XII. PRZYRODA (16)

1. Rośliny (9)

agrest SG.

anyš S 16–18 (1654), S 18: *anis* < *anyż* W, N. brak.

babka DS ‘kopa zboża, siana’; BR. gwary i polszczyzna wileńska.

bergamota SG ‘rodzaj gruszy’.

burak S 18, DS, SG; SG *burački* (jako potrawa); N *burak, burački* (jako potrawa).

cybulja S 16–18 (1673); DS *cybulja, cybulka* DG Smol. i inne gwary; N *cyblu(k)a*.

kvetka SG ‘kiść kwiatów’, *kvetok* ‘kwiatek’; DS brak, N: *kvet, kvetočka*,

***ogórok** > *agurok* (P: 67: mnoga budit *agurkou*), BR. *gurok*; W, BR. N brak.

porečki DG Smol. i inne, DS BR. N brak.

3. Zwierzęta (7)

bzik ‘owad drażniący bydło’.

indyk S 16–18 (1772 r. *indjuk*), DS brak, BR. *indyk, indyčka*; BR. N *indyk*, de-rywaty.

kobyłka (S 16–18) ‘młoda klacz’, BR. N brak.

merin S 16–18 (1587, s. v. *visloux*) < pol. *mierzyn*, BR. N brak.

podsvinok S 16–18 (1748); DS; BR. N brak.

ptaška DS, polskie kresowe i białoruskie.

valax ‘wykastrowany wieprz’, w wielu gwarach rosyjskich.

XIII. POJĘCIA OGÓLNE (38)

1. Abstracta (12)

bajka SG.

gamba SG ‘koniec, zguba’, BR. *gańba* < *hańba*, DS brak; W *gańba* (XIX) – BR. N *gańba*.

glupstvo DG Smol. i Psków.

lakomstvo S 16–18 (1789) ‘łapownictwo’ DS *lakomyj* (łasy na słodkie), N *lakomstvo, lakomyj*.

natura S 16–18 (1777) DS ‘charakter’ = BR. N.

neverno(st) S 16–18 (1744, 1747); DS brak; BR. N brak.

otvaga DS (smiełość); W (XVIII); BR. N.
umysel S 16–18 (1702 ‘rozum’), *umyslit’* (1610 ‘wymyślić sobie’).
uvaga DS ‘szacunek’, *uvažat’* ‘szanować’; W (XVII); BR. N.
vesolost’ SG; DS brak; BR. N brak.
z/sгода, zgodnje S 16–18 ‘zgoda’; W (XVI–XIX); BR. N *zгода, zgodno* i derywaty.
zlo DS *ni zlo, ni dobro*; BR. N brak.

2. Zdarzenia, działania umysłowe, stany (22)

grozba S 16–18 (1739); jest DS = SG ‘ugroza’, DG brak; W (XVII); BR. N ‘zagrożenie’.
xłopoty, xłopotat’ DS ‘kłopot(ać)’, N *kłopot* i derywaty.
ljak SG ‘lęk’; DG; W *lakat’(-sja)*; BR. B *ljakati-se/sja*, N *lekac’(-c’a)* ‘lękać (się)’.
mešanina ‘drobnostka, głupstwo’ SG; W (XVIII); BR. H ‘nieporządek, zamieszki’, N brak wobec rodzimego *mešat’*.
mitrenga ‘niepokój’ DS [*me-*].
naprava DS: *sapagi addal u napravu*; (W stąd), BR. *napravit’*.
naradiť DS, W (XIX, gw.); BR. ‘poradzić’.
nepokoj DS ‘niepokój’; = BR. N.
pomoženije S 16–18 (1710 ‘pomoc’), DS brak, BR. N *pomoženie*.
poprava DS ‘polepszenie’ (m.in.zdrowia); *poprawka* S 16–18 ‘naprawa (czegoś)’ = BR. N *poprava, poprawka*.
porada S 16–18 (XVII); DS 1) ‘rada’, 2) ‘serdeczny przyjaciel’; BR. N ‘rada’.
posługa S 16–18 (1674) DS; W (XVI–XIX); BR. N ‘posłużenie, pomoc’.
praca DS DG Kursk, Brjansk, Litwa = BR. N.
pričina DS ‘nieszczęście; wina’; BR. N ‘wina’ / ‘zdarzenie’.
prigoda DS Smol. Brjansk i in. 1) ‘zdarzenie’; 2) ‘nieszczęście’; W (XV–XIX); BR. N.
pros’ba DS: *pros’boju, a ne groz’boju*.
rada S 16–18 (XVII); DS ‘rada, środek do osiągnięcia celu’; W (XV–XVII); BR. N.
razvaga DS. [dełaj z *razvagyj*]; BR. N brak; *razvažac’* i inne verba.
sukces S 16–18 (1748); DS brak; BR. N brak.
stisk DS ‘ciasnota, ścisk’; BR. N brak.
škoda DS ‘strata, żal’, BR. ‘wina, szkoda, brak’ = BR. N, też ‘szkoda wyrządzone przez bydło’.
żal DS ‘smutek’ = BR. N.

3. Czas (4)

dobrjanoč’ DS, SG = BR. *dobrjanoč’*.
marec DS (ros. *mart*).
rok S 16–18 (1649), DS brak; W (XVII, XIX); BR. N, np. *što rok, to prorok*.
vtorok SG (ros. *vtornik*); DS brak; BR. N *vtorok*.

XIV. CZYNNOŚCI (83)

1. Zmysłowe (46)

A. Dokonane (23)

- najexat'* S 16–18 (1594, XVII); DS brak, BR. N brak.
napadat' DS, *napast'* 'bieda, kłopot', BR. N *napadac'* i derywaty.
napxat' DS 'wypchać', BR. N brak.
obačit' S 16–18 (1649); DS *obačit'*; *zobačit'* 'popatrzeć, obejrzyć'; W (XVI, gw.); BR. N. 'zobaczyć'.
obšarpat' DS *obšarpannyj*, *obšarpanka* 'biedaczka'; BR. *obšarpanec*; BR. N *obšarpat'*.
ošpetit' DS 'speszyć, znieważać'; W (XIX); BR. N 'wyśmiewać, wykpiwać'.
ošuk(iv)at' DS = BR. N i liczne derywaty.
otpisat' S 16–18 (1609), DS brak; BR. N brak.
otpušcat' S 16–18 (1558) 'wypuścić, odesłać' DS *otпустit'* (fizycznie); BR. N brak.
otšarpnut' DS 'oderwać'; W (XIX); BR. N.
popsovat' S 16–18, DS brak; BR. N *popsovac'*.
posluxat' S 16–18 (XVII 'usłyszeć') [DS *poslušat'* inna formacja].
poslyšat' S 16–18 (1610, 1768 'usłyszeć') DS BR. N brak.
pozyčit', *pozyčka* DS 'ts.'; BR. N *pozyčyt'*, *pozyčka* i inne derywaty.
sgaňbit' DS 'zniszczyć'; W (gw.) – BR. N *gaňba*, *gaňbic'*.
stratit' DS 'stracić, zgubić; uśmiercić': *Mijane mat' xatela stratit' s svetu*; BR. *stratit'*, *strata*; W (Dal) *stratit'*; BR. N 'zgubić'.
šarpnut' DS 'kierować się / poruszać gwałtownie'; BR. N 'rozrywać' itp.
uvolnit' S 16–18 (1749) 'pozwolić, odstąpić'; W (XVII–XVIII).
vskočit' DS 'podskoczyć, pojawić się nieoczekiwanie'; BR. N brak.
vybrat' S 16–18; SG 'wyrwać (len)'; BR. N brak.
vykrast' S 16–18, SG brak; BR. N *vykrasc'*.
vymerit' S 16–18; DS., SG brak.
vypalit' S 16–18 (1729) 'wystrzelić'; DS, SG inne znaczenia; W 'wypalić, wystrzelać' (XVIII); BR. H: *s panevki vypalit* (1647).

B. Niedokonane (23)

- bačit'* 'patrzeć, widzieć, zobaczyć' SG, BR.
batožit' SG; W, N brak.
brexat' DS, *brex* 'szczekanie'; S 18 *brexnut'*.
broit' SG (DS brak), N 'szaleć / broić'; Dal brak.
brykat' S 18, 'bić nogami (o zwierzętach)', DS 'ts; żyć wesoło'; SG 'żyć wesoło'.

budovat' DG tylko Smol. inne gwary Dal, DS, SG 'ts. '; N 'ts. ', DG *budovat'* (Smol. i Litwa).

biziki bit' SG < *bzik, zbijać bzik* N brak.

gukat' DS, SG 'wydawać odgłosy' < *hukać*, N różne pochodne znaczenia od głosu.

konat', DS, SG 'umierać', Dal; W, N (*s*)*konac'*.

kontuzit' DS 'doznać kontuzji', SG brak, N brak.

mitrenžit(sja) 'przeszkadzać, wtrącać się', *mitrenga* 'przeszkoda' DS, SG formy z *me-*; W brak; BR. H, N *mitrenžit(sja)* 'trwożyć, niepokoić, przeszkadzać', *mitrenga* 'niepokój', *mitrenżeńńe*.

murovat', *murovannyj* DS, DG Smol. i inne gw., Psków, Twer; RG 16–18 *mur* (XVII) 'mur grodu'; W (XV–XVII); BR. N *mur*, *murovať*, *murovanyj* i inne derywaty.

publikovat' S 16–18 (1765); DS brak; BR. N brak.

raportovat' DS; W XVIII, gw.; BR. brak.

retovat' S 16–18 (1702); DS brak; BR. N *ratovac'* < pol. *ratować*.

rušat' DS = BR. N 'dotykać, dotyczyć'.

smalit' DS; W (XIX); BR. N różne znaczenia.

spočivat' S 16–18 (XVII); DS brak; BR. N 'odpoczywać'.

šanuvat'(-sja) DS, BR. *šanavat'(-cca)*; W (Dal) *šanovat'(-sja)*; BR. B *šanovati*, N derywaty.

šinkovat', *šinkovanije* S 16–18 (1664); W (XVIII).

špetit' 'ganić, lżyć, ogrywać w karty'; W (XVIII–XIX).

šukat' DS, BR.; W (XVIII–XIX); BR. H(XVI), N (*po*)*šukac'*.

vandrovat' DS = BR. N.

2. Umysłowe (24)

A. Dokonane (11)

obecat' S 16–18 (1607) DS; W (XVI–XIX).

osmelit' DS: *osmelen vašeju Miłostju, teper Ne bojus' nikoginkova*; BR. N *osmeljać'*.

ošalet', *ošałatyj* DS 'zrobić się szalonym, wyjść poza granicę czegoś'; BR. N *ošalet'*, *ošałatyj*.

ošelomit' DS 'doprowadzić do utraty pamięci'; BR. N *ošelomic'*

pojednat' S 16–18 (1612 'umówić się, nająć do pracy'), DS brak; W (XIX); BR. N *pojednac'*

poličit' DS; W (XIX); BR. N.

povinen S 16–18 (1585); DS brak; BR. N: *xto vinen, otdac' povinen*.

pozvolit' DS; W (XVII–XVIII); BR. N brak.

sgańbit', *pogambit'* DS; BR. N *gańbic'*.

vymudrit' SG 'wymyślić' = BR. N 'ts. '; por. pol. *wymądrzyć się*.

z-bavit' 'pozbawić życia', BR. 'zrzucić, zmniejszyć'; BR. N 'po-zbawiać, zbywać'.

B. Niedokonane (13)

- blagat'* DS brak, SG N derywaty; W (XIX); BR.H (XVI–XVII).
denkovat' DS; BR. N *denkovac'*.
dokučat' DS 'nadojeść, (namolnie) prosić, molestować (nachalnie)', SG brak;
 Dal 'ts.' i liczne derywaty.
kirovat' DS (m.in. gospodarstwem, układać ręce); SG (konie, łódka); W (gw.).
marudit', *za-marudit'* DG głównie zach. (DS brak).
nedbat', *nedbalščik* DS, BR. *nedabałyj*; BR. N liczne derywaty.
pilnuvat' DS 'strzec, dbać o', RD *pilnovat'*.
radit', DG Smol. i inne; W (XVI–XIX); BR. N *rada* 'rada; sposób'.
strašit' S 16–18 (1753); DS brak; BR. N *strašic'*.
šanuvat' DS 'odnosić się z szacunkiem', *šanovat'* 'ts.'; W (XIX); BR. N *šanovat'*.
turbovat' S 16–18 (XVIII gołovu *turbovat'*); W (XVIII–XIX); BR. N.
važit' G, S 18; DS brak W (XVII); BR. N *važit(sja)*.
vekovat' S 16–18; DS brak; BR. N brak.

3. Zwrotne (13)

- balovat'-sja* 'śmiać się' (S 18); BR. N 'bawić się, szaleć' < *balować*.
kołopoti/at'(-sja) DS; BR. N i derywaty.
ljakat'(-sja) DG; W (XIX).
lamentovat'(-sja) DS 'troszczyć (się)', BR. 'lamentować'.
opekovat'-sja DS 'opiekować się'; = BR. N.
osunut'-sja DS 'pochylić się, zestarzeć się' = BR. N *osunuc'c'a* < *osunąć się*.
poradit'-sja DS; W (XIX).
radovat'-sja DS; BR. N; *radovanje, radosc'*.
šlaxtit'-sja 'zachowywać się jak szlachcic'.
turbuvat'-sja 'kłócić się głośno, spierać'; BR. N *turbovac'c'a*.
valčit'-sja DS 'bić się; walczyć'; W (XIV–XV); BR. N 'walczyć, mocować się'.
vyxvaljat'-sja DS 'ts.'; SG; BR. N *vyxvaljacca*.
zabavljaj'-sja 'zatrzymywać się, zwlekać'.

XV. WŁAŚCIWOŚCI (45)

1. Fizyczne (24)

- blakitny* S 16–18 (1746), DS, W brak; BR. H. (od poł. XVI), N. *blakitny* < pol. *błękitny*.
bla/owatny S16–18 'jedwabny' (1668); (1719); W, DS, BR. N brak.
bogatyj, bogatestvo DS, SG.
bez-ustannyj, -o DS brak, SG 'ciągle pracujący'; BR. N 'ciągle coś robiący' (człowiek, koń).

- bzikovatyj** DS ‘leniwy, bzikowaty’.
- červonyj** S 16–18 (1659) ‘czerwony złoty’; DS ‘czerwoniec’ (pieniądz).
- drobnyj** ‘mały’ DS, SG; BR. N *drobnyj* ‘ts.’.
- fioletovoj** (s. v. *kontuš*) R 16–19 (1726); DS brak; W *fioletovyj* (XVII); BR. N brak.
- gladkij** DS ‘dobrze odżywiony’; GS brak; N 1) czysty, 2) wygładzony.
- gontovyj** S 16–18 (1673–96) brak DS, SG; W (XVIII).
- kuljavyj** DS brak; SG ‘chromy’; W (XVIII–XIX); N ‘ts.’.
- laskavij** SG ‘życzliwy’; BR. N *laskovij*.
- latvuj**, comp. *latvejšij* DS; W (XVIII); BR. B (XVI), N *latvuj*, *latvo*.
- mizernyj**, **mizernenkij** DS ‘biedny, nieszczęśliwy’; BR. *mizernyj*, *mizeria*.
- modnyj** DS; W (XVIII).
- nagłyj** S 16–18 (1741, 1760); DS brak, BR. N brak. *nagło*.
- obdrapannyj** DS.
- obšarpannyj**, *obšarpanka* ‘biedaczka’ (DS); BR. N *obšarpat*, *obšarpannyj*, *obšarpanka*.
- ogromnyj** DS; W (XVIII); BR. N brak.
- ot-delnyj** ‘oddzielony’ DS; BR. N brak.
- ot-mennyj** DS; BR. N brak.
- ruxomyj** S 16–18 (1673); DS brak; W (XVII–XVIII); BR. N *rux*, *ruxomyj*, *ruxomost*’.
- silnyj** DS ‘bogaty, obfity’; *silno* ‘bardzo, pełno’; BR. N brak.
- slabyj** DS BR. N; BR. N *slabjyxno/-yj*.
- wylupljastyj** S 16–18, SG (o oczach); BR. N brak.

2. Psychiczne (21)

- bezušnyj** SG ‘bez sumienia’; Dal, SG ‘nienasycony, bez smaku’; BR. N ‘ts.’.
- xarakternyj** R (1960) ‘człowiek uparty, z charakterem’, DS brak; W (XVIII); BR. N brak.
- ljaklivyj** (nie znalazłem w DS), DG tylko Smol. < pol. *łękliwy*.
- miłostivyj** DS (*Bog*); Dal; BR. N brak.
- nabožnyj** ‘szlachetny, uczciwy’; BR. N.
- ogulnyj** DS; W (XVI–XVIII); BR. N *ogul*, *ogulom*, *ogulno*, *ogulnyj*.
- peknenki** DS (z pol.): *Panenka naša pekenėka*; BR. N *peknenkij*, *pekno*, *pekneč* ‘pięknieć’.
- peršyj** S 16–18 (1609); *perši* ‘wcześniej’, *perš* ‘najpierw’; DG *peršenstvo* tylko Smol; BR. N *peršenstvo* ‘pervenstvo’.
- podłyj** ‘biedny, nędzny, obrzydliwy’, DS (wyzwisko): *podłoje* mjaso!; W (XVII–XVIII).
- pospolitij** S 16–18 (1728 ‘zwyczajny, zwykły’); DS; W (XVI, XIX); BR. N brak.
- pracovityj** DG Smol. i inne.
- prostackij** S 16–18 (XVIII); DS brak, BR. N ‘prostoduszny’.

pyšnyj DS ‘dumny, pyszałkowaty’; W (XVI–XVIII); BR. N ‘wspaniały, piękny’.

ślušnyj DS ‘czcigodny’, BR. N ‘sprawiedliwy, dobry; wielki, porządny’.

strašlivyj S 16–18 (1763); DS brak; W (XVIII); BR. N brak.

šalenyj S 16–18 (XVIII), DS: 1 ‘nawiedzony; niezwykle wielki’; BR. ‘szalony, głupi’; W XVII, XIX ‘szalony, nawiedzony’; BR. N *šalennyj*, ‘bardzo wielki’, *šaljonij* ‘opętany’.

ščiryj S 16–18 (1668), DS ‘otwarty’ (kalka); W (XVIII).

tajemny S 16–18 (1747 ros. *tajny*), *tajnost’* (1748 ‘tajemnica’); DS brak; W (XIX); BR. N *tajemno*.

vadlivyj SG (skłonny do); DS brak w tym znaczeniu, BR. N brak.

važnyj DS ‘człowiek z poczuciem godności’; W (XVI–XVIII, gw.); BR. N ‘szanowny’.

vymyšlennyj S 16–18; SG brak; BR. N brak.

XVI. OKOLICZNOŚCI (30)

1. Sposób, stopień (16)

darma DS ‘bezpłatnie, na próżno’ (*darom*); SG *dermo* ‘bardzo źle’; N 1) ‘ts.’, 2) darmo.

doskonalno DS < (?) dawne pol. *doskonalno*, Dal *doskonalnyj* (derywat od pol. *doskonały*), BR. N brak.

do-upadku (DS brak) SG (do upadłego, np. tańczyć).

dovoli DS; W (XVII).

dužo S 16–18, DS ‘bardzo’; BR. N ‘mocno, bardzo’.

leментna DS ‘kłopotliwie’; BR. N brak.

latvej DS: *latvej tak zrobit’*.

oguloм, ogulno DS.

po-tajemno S 16–18 (1747), DS brak; W (XVI–XVII); BR. N *potajemnyj*, *potajemno*.

po-troxu, potrošečku, potrošeńku DS; BR. N: *potroxu, potrošku*.

svedomo S 16–18 (1610); DS BR. N brak.

šparko DS ‘szybko (biec)’; W (Dal) *šparkij*; BR. N *šparko, šparkij*.

trošku, troxu, troxi DS, SG; BR. N jw. i derywaty.

ukradkom, ukradkoj S 16–18 (304 ‘skrycie’), DS brak; BR. N *ukradkom*.

vedomno S 16–18 (1608, 1702); S 18 *vedomo*; DS brak; BR. N *vedomo*.

zajemno DS ‘wzajemnie’; BR. N *vzjemnyj* (ros. *zaimnyj*).

2. Czas, miejsce, sytuacja (14)

akurat SG, S 18: *akkuratnyj, akuratno*; DS. *idet baba, akurat mama*; BR. N *akurat*, gw. [akurat] ‘tak właśnie’; W XVIII *akkuratnost’*.

apryč DS, BR. < *oprócz*.

markotno DS ‘nieprzyjemnie, smutno, markotnie’ = BR.; W (gw.); BR. N. i de-
rywaty.

mimoxodom DS; BR. N brak.

nagło S 16–18 (1751), **nagłyj** (1741, 1760); DS brak, BR. N brak.

naraz SG.

nevedomo S 16–18 (1610, 1664); DS brak; BR. N brak.

neverno S 16–18 (1744, 1747); DS brak; BR. N brak.

opodal DS ‘dalej’: *stan’ opodal*; W (XVIII); BR. N.

rapt(om) DS ‘poryw, moment’, DS SG *raptom* ‘bardzo szybko’: *sena ubirat’
nada raptom*; BR. *raptom* ‘nagle’; W (gw.); BR. H (1690), N *raptom*.

v-dostyt’ SG, 18 brak; DS *dosyt’* DS ‘dowoli’, SG *dosa* < ? *dosyt’*; W *dosyt’*
(XVI–XVII) BR. N: *dosyc’* ‘do syta’.

v-dvux SG ‘we dwoje’; DS brak; BR. N *vdvux* ‘we dwoje’.

v-prost ‘prosto, bez ozdób’ (tylko o tkaniu) SG; DS brak; W (XVI–XVII); BR. N brak.

vsklad SG ‘dobrze, po dobremu’; DS brak; BR. N brak.

vskok DS ‘przypadkowe wejście bydła w szkodę’, SG ‘w skok’; BR. N adv. na
koniu lub biegiem: *vskok pobežav*.

XVII. WYRAZY AKCESORYJNE (9)

1. Spójniki (6)

a DS, SG ‘a, oto, oj!’.

abo S16–18 (XVII) ‘albo’; P, SG ‘albo, oho!’.

aby S16–18 (XVIII) ‘aby’; DS, SG ‘niechby, byle, jak tylko; żeby’, SG *aby-xto-
nibud’*, *aby-jakij*; BR. N *aby-xto*, *aby-jak* itp.

ale S 16–18 (XVII) ‘ale’; DS, SG (partykuła, wykrzyknik pobudzający); BR.

albo S 16–18 (XVII) ‘albo’; SG ‘albo, zapewne’; BR.

ani SG ‘ani’ (partykuła, wykrzyknik) = BR.

ni DS ‘ani’.

2. Wykrzykniki (3)

aga [aha] DS, BR. ‘tak’ = BR. N [aha].

a-kyš! SG, DS (odpędzanie ptaków); BR. N brak.

bodaj! DS, SG *bodaj*, *bogdaj* (partykuła), BR. *badaj*.

XVIII. FRAZEOLOGIA, PAREMIOLOGIA, FOLKLOR

1. Połączenia frazeologiczne

a mamulenk! (SG), *ani Bože moj! bziki bit’* (SG), *gvaltu kričat’* (SG), *navyljot
videt / znat’* (SG), *ni zło, ni dobro* (P), *podnjał bunt* (DS), *poxvala i čest’* (SG), *rja-*

tunku prosit' (DS), *spravu delat'* (SG), *vojty-pany* (DS), *(v)za-muž vyiti* (DS, SG), *žit' v nedostatka* (SG).

2. Przysłowia, powiedzenia

Abicanki cacanki, a drugumu rados' (P: 59).

Na pańskim dvare duža lamentna (DS: 373).

Ni Bogu svečka, ni čortu ražon (P: 132).

Gara s garoj nja sxoditca, a čalavek s čalvekyj sojditca (P: 31).

U kiju dva kancy (P: 6).

Pan s panam, xam s xamam, a svinja ab ugoł (P: 75).

Pany, čatyry župany (P: 75).

Pros'boju, a nie groz'boju (DS: 146).

Pramjanjał byka na indyka (P: 123).

Jak trivoga, da samyga Boga (P: 2).

Voron voryny belma nja kolet (P: 134).

3. Tematyka polska w folklorze

Polska, Polak (pamięć historyczna)

Už ty Polšča, ty Polščá, bezmozgaja tvar' . / A ũ pjared-ža ty Polšča bagata była / A tjaper-ža ty Polšča pramatalasja (DS: 656). *U Polšču za rozumym, u Raseju za dińgami* (DS: 656), *Polša*: terytorium na zachód od Mosalska (Broch 1916: 86–88). *Polaki*: 1) katolicy, luteranie (nie Rosjanie etniczni) w rejonie Kaługi (SRG), 2) nazwa mieszkańców wsi Budy koło Dorohobuża (SRG, XXIX: 188), 3) wyszywanki na koszuli (DS: 573)

Mazur

Oj, iz za gor, gory jedut Mazury / Jedut, jedut Mazuročki / Vezut, vezut dva venočki (SG, VI: 14 o przyjezdnych Małorusinach).

Warszawa (4–9 XI 1794 szturm Suworowa)

Trudna, trudna nam rebjaty / Nam Aršáu gorod uzjat' (DS: 52).

Sy goryda, sy Jaršava, Vse damoj vały prišli (DS: 52).

Ty bjaži koń darogoj / Darogyju šyrokyju / Šyrokyju biržavskuju / Saldatskyju, aršavskuju (DS: 14). K. Nitsch (JP VII, 1922: 14) przytacza informację J. Baudouina de Courtenay, że niewykształceni Rosjanie często mówili *Arszawa* przez uogólnienie wymowy w *Warszawie* [w *Araszawie*], stąd *Aršáu*).

Kraków (duża odległość)

At Krakova do Bubnova šalenyji mili (DS: 994) [*šalenyj* 'bardzo wielki, daleki'] *Xut' da Krakowa – usjudaz adnakova* (P: 130) [gdzie jest lepiej].

Białystok, Kościuszko (10 X 1794 Maciejowice)

A pad samym Bělým Stopom ljažit' pan Kastjuško (DS: 47).

XIX. WYRAZY POLSKIE W KONTEKSTACH RUSKICH

- 1386 My Jurij Svjatosłavič knzъ velikii smolenъskii s *Volodislavomъ b[ož]beju m[i] ũ[o]stbъju* s korolemъ poľskimъ [...] za odin byti [...] a to jesm *učinilъ i zapisalъ svojeju dobroju voleju* [...] (Gramota ks. Jurija Svjatosłaviča).
- 1498 *Namestniku smolensku panu* Jurju Gleboviču [...] prodalijesmo korčmy smolenskii *meščanom* smoleńskim [...] A majut na god davati po četyrysta *kop grošej polugroškami*, a lubo penjazmi *drobnymi* [...] a nam grošej Ne *brakovati* [...] až by sja *skarb* naš ne *ponižal* (Przywilej króla Aleksandra).
- 1509 Činim *znamenitostim* našim listom, štož *starosta* mesta Smoleńskiego *vojt menski* Aram *wydał* nam *ličbu* s *komory* [...] Na raskazanje naše *služebnym* i *žolnerem* [...] daval do *podskarbiego* našogo *aksamity* i *adamaški* i *sukny* i na inyje *potreby* naši (Przywilej króla Zygmunta I).
- 1585 Tak jako v inšix mestax, *zamkax* našix *ukrainnyx* s *kgruntov podlyx* platiti *po-vinny budut* (S 16–18: 201)
- 1594 Na nas *najexal pan* Oleksandr Kaminskoj so mnogimi ljudmi s *pany* (S 16–18: 149).
- 1610 I te dei *podkopy kopat* pokinuli dlja togo, čo *poslyšali* iz goroda *sluxi* (S 16–18: 228).
- 1613 Sčastъem polskix i litovskix ljudej pobili *na-golovu* i dorogi *očistili* i *polkovnika* i *rotmistrov* i *xoružego nemetckogo*, i *poručnikov*, i *trubačev*, i znamena, i *litavry* poimali i pobijali litovskix ljudej do goroda do Smolenska (Pismo ks. Ivana Chovanskego do w. ks. Mixaiła Fedoroviča).
- 1634 Povolno *targovatъ* bez vsjakije *začepki* [...] s *lepšim požytkom* (S 16–18: 210).
- 1654 Kažet *trubitъ* na *rozmowy*. / *Otvažny* jest *etman slavy* [...] Sobrav *šljaxtu* na y vsja *rady* / *Trubit* *truba* na *porady* (S 16–17: 257).
- 1668 Ja *panov* Dyganov *ornatov* nikakix ne vidyval i ne slyxał, a pro *ksenža* Vojevockago to ja *panu* Stankeviču skazyval [...] *ornatov roznyx blavatnyx* [...] do *altarei-ž antepedy*, *blavatny kap roznyx* (S 16–18: 29, 180).
- 1668 I spiski-ž smolenskix *burmistrov* i *raicov* i *lavnikov* i *meščan* i vsjakix žileckix ljudej (S 16–18: 252).
- 1672 Ot *Korolevkogo Prołomu* na pravoj strane dvor *šljaxtiča* Milułaja Telejeva (S 16–18: 29),
- 1746 V *potyčke* nadežda, i *sumnennoj postury*, ta *wygna* so otčestva *gordyja natury* (S. Nečuja-Koxovskij; S 16–18: 232).
- 1756 Jego *korolevskogo veličestva* idja do *kopca narožnago* na *bregu* togo lesu černogo *usypanego* (S 16–18: 34).
- 1763 Z byvszeju pri nem *komendoju* [...] učali [...] ženok bitъ i uvečitъ pletmi *ne-milostivno* ugraživaja *strašlivymi* rečmi (S 16–18).
- XVII / kopia XVIII Mužik: Vot ja pajdzis' u ix *xaściołu*, ažnou tam jak zaigrajt'. Poliak: *chłopek zaszedszyi na nasz kray* y w *kościele naszym rozny nieprzy-stoych naczynyl furyi*, za co *księć* [*ksiądz] *starzy rozkazał go w nierozerwanie zabić kaydany* [...] Mužik: a štož ty *gaspadzi(n)* [...] *xarpostnik* ty, *skurva syn* (Komedia seminarij[na] (XBM: 443–445).
- XVIII Čelom *pane Sviride!* (Komedia, S 16–18: 189).

PODSUMOWANIE

Wyżynę Smoleńską zamieszkiwali w dobie plemiennej wschodniosłowiańscy Krywicze, z których na zachodzie regionu powstał etnos białoruski i jego dialekty północno-wschodnie. Ukształtowane w XI–XII w. Księstwo Smoleńskie w końcu XIII w. znalazło się pod politycznym wpływem Litwy, do której w 1395 zostało przyłączone, a w 1514 utracone dla Moskwy; odzyskane w latach 1611–1656 jako województwo smoleńskie wchodziło w skład Rzeczypospolitej, a w 1654 wróciło do Rosji. W zredagowanych po rosyjsku tekstach z XVI–XVIII w. i w dialektach opisanych w XIX–XX wieku spotykamy liczne wyrazy polskie (ponad 600 leksemów), głównie z zakresu cywilizacji, gospodarki, administracji, religii, obyczajowości, wojska. Niektóre z tych leksemów znane są również innym zabytkom i gwarom rosyjskim, ale w znacznie mniejszym zakresie. W gwarach smoleńskich zachowały się również frazeologizmy polskie z tej epoki: *a mamulniki, ani Boże moj, bziki bit', gvaľtu kričat', navyľjot vi/znat', ni zľo, ni dobro, podnjaľ bunt, poxvaľa i čest', radu radiť', rjatlunku prosit', spravu delat', vojty – pany, (v)za-muž vyiti, žit' v nedostatkaľ*. Większość zapożyczonych z polskiego wyrazów przeszła przez medium białoruskie. Wskazują na to również transpozycje fonetyczne: (1) samogłoskowe: (a) *o / ó / u*: *dragun, xorunży, murdowat' bordelnica, / polkovnik, zaboľca*; (b) *e / a*: *barnadyn, lement*; (c) *e / o*: *želner*; (d) *e / i / y*: *beke/iš, (a)re/instant*; (e) *ę / en / in*: *brinčat'*; (2) spółgłoskowe: (a) *g / h*: *getman / etman*; (b) *f / x / k*: *xurfman 'furman', xvalč 'faľsz', xľopot 'kľopot'*; (c) grupy spółgłoskowe: *tr > tyr: łotyř; tv > ty / ev: bity / eva*. Występują tu też pewne leksemy białoruskie pochodzenia litewskiego, niektóre znane w polszczyźnie wileńskiej: *bawtruk, kľunja, parsjuk, punja, rykunja, sviren, šešek* oraz *ľauma 'czarownica'*.

Świadectwem sytuacji językowej w XVII-wiecznym Smoleńsku jest zapisany łańką po białorusku z elementami ukraińskimi i licznymi polskimi „List do Filipa Obuchowicza” (1655), o czym będzie mowa niżej.

ANEKS: LIST DO FILIPA OBUCHOWICZA (1655) **(Świadectwo mowy mieszkańców Smoleńska w połowie XVII wieku)**

UWAGI WSTĘPNE

W «Nowej księdze przysłów polskich» (I, 1969: 566) pod hasłem *Filip* na pierwszym miejscu figuruje wyrażenie *Lepiej było, Panie Filipie, siedzieć sobie w Lipie* z odesłaniem do S. Adalberga (1894), który przytacza je za M. Balińskim, wydawcą tomu «Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw politycznych w Polsce XVII wieku» (Wilno 1859). Zawierają one odpis zniszczonych wkrótce potem w pożarze «Dzienników domowych» rodziny Obuchowiczów, wśród których znajduje się streszczenie polskie pamfletu politycznego przeciwko Filipowi Obuchowiczowi, właścicielowi wsi *Lipa* koło Nowogródka, który jako wojewoda i dowódca obrony Smoleńska poddał miasto wojskom rosyjskim w 1654. Ujęty w formę listu od byłego współtowarzysza utwór był rozpowszechniony na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII–XVIII wieku, a jego autor, podpisujący się Iwan Cyryak Komoneńko (formant *-enko* ma zasięg wschodnio-białorusko-ukraiński), zna doskonale działalność polityczno-wojskową Filipa Obuchowicz, zmienne koleje Smoleńska oraz jego niefortunną obronę, której prawdopodobnie sam był uczestnikiem. „List” został napisany w potocznym języku białoruskim z licznymi polonizmami i pewnymi cechami ukraińskimi, ale literami łacińskimi, co pozwala odtworzyć wymowę mieszkańców Smoleńska w połowie XVII wieku. Zachowały się trzy kopie białoruskie tego tekstu: krakowska [K], odeska [O] i wileńska, oraz polskie streszczenie M. Balińskiego [B]. Mimo zasadniczego podobieństwa językowego różnią się od siebie w szczegółach językowych, co pozwala na poprawianie błędów pisowni i zniekształceń wynikających z ustnego przekazu.

[K] Kopia krakowska jest przechowywana w dziale rękopisów Biblioteki Czarotorskich w Krakowie w klocek zatytułowanym „Akta za Jana Kazimierza / Acta sub Joanne Casimiro” (Rp. 399: 254–255), wykupionym w 1816 z Biblioteki Tadeusza Czackiego. Wśród nich znajduje się *List Pana Cyryaka Komonenki pisany do Im Pana Obuchowicza Wojewody Smoleńskiego po zaprzeczeniu Smolenska*, który przytaczam w pisowni oryginalnej z zachowaniem długości wersetów. Te dla ułatwienia lokalizacji przykładów ponumerowałem, modernizując jedynie interpunkcję, a błędy literowe i wyrazowe poprawiłem w uwagach o języku (5.).

[O] Kopię odeską wydał Z. Daŭhjała (1927), a za nim «Xrestamatyja pa historyi bełaruskaj movy» (1961: 439–442). Jest ona obszerniejsza (103 wierszy) od kopii krakowskiej (78) i wykazuje nieco więcej cech ukraińskich, głównie ikawizm; rzadsze akanie.

[B] Polskie streszczenie M. Balińskiego (1859: VI–VII) tekstu z Archiwum rodziny Obuchowiczów różni się w kilku miejscach od obu poprzednich kopii.

Kopia wileńska. Nie miałem do niej dostępu. Według autorów «Xrestamatyji» (1961: 439), pochodzi ona z XIX wieku i została przepisana cyrylicą.

1. KOPIA KRAKOWSKA [K]

1. Z umysłu posyłaiau do WMosty moieho Służku, Pana Trachima Hawruszka,
2. odwiedzaiuczy dobroie czy nie dobroie zdrowie WMosty, w jakim Boh chowaiet
3. potom lichom Moskewskem perepudu czy perepołochu.
4. Ja kažu, nie horaset, *Pane Pilipe lepsz tobie bylo sedety w swoiey Lipie*, a nie na
5. Wojewodztwie Smoleńskim; wybacz Mosty Panie Obucho-
6. wicz, szto na poczatku hetoho Listu do WMosty pisanoho
7. Tytułu WMosty Woiewodynskocho ne dołoży, bo napisau-
8. szych Ja Woiewodoiu, tobyiesmo sołhał, napisauszych api-
9. at do WMosty bez Woiewodzkim, toby się Wmost hnewał,
10. chot net za szto. Ja tak rozumieiu, koli Smolensko prodali
11. to y Tytuł prodali. Napustyliste Moskwy w Smolensko, kak
12. woszy w kozuch, jeszczesz na toie jest swiataia Łażnia, a na
13. odyskania Smoleńska nie naszeho wieku rozum. Jak Sli-
14. ża sereď Dnepra utapili. Uwaliusie Wasza Miłost, a Weliko-
15. koju sławu kak swinia u Chraź. Jeszcze horey se to stało,
16. koli chto w nowym kozusie u hustoie upadet w bołoto
17. y sedit w lichym ludzkim mnemaniu y porozumieniu
18. kak djateł w dupli. Dufaiesz WMost na welikoy swoy ro-
19. zum, a tepereszneho wieku rozum zbludywse y pomno-
20. hych wielikich y mudrych knihach, kak koza po lesie, y
21. iost kak swinoje miaso, koli człowiek nadto skusit posto-
22. hnat musit, y chwostu neupokoy. Nieboszczyk swiatoi
23. Pamieci Bogusławu Gosiewskoy ne mnogo po łotynsku
24. umew adno czasownik a psaltyr przeczytau, adnakowo Smo-
25. lenska z menszym aparatem wojennym y niemnoho lu-
26. dni Semset Smolenska boronyu, a teper WMost mudry-
27. ie za kolko nedel czy oddali czy prodali, iest wedomo, szto
28. y schroszy pobrali. Wiki Wikom staryie ludy skazywali, szczo
29. dobrosedyty nie wysoko da howoryty hłyboko. Sutli u mene sta-
30. ryie knihi, da pak w nowym kute leżat. Chotiasz rozumny
31. Czołowiek Sołomkoju Hołowu nakrywaiet, da pak rozumny
32. rozum wiedaiet hde chowajet. Bo Posłami, Deputatami i
33. Komisarzami zostawszy prawdy nehoworyte, adno Posłom
34. Kopy, Deputatom kopy, Komisarom kopy, a tyie kopy podostry-

35. hut ne odnoho Szlachtyca w Chłopy, net wedama chde y Szla-
 36. chtye podenetsa, a w Gdańsku iest kamu y bez nas wał sy-
 37. paty. Byw moy Tywunciec z Rykonioju na Torhu, czuli od
 38. kohoś y mnie toie zwestyli, szto na WMosty Polaki duża
 39. chwasty pozakarczawali meneczy; szto za WMystynoiu
 40. radoiu tako Smolenska stałose zapredanie, czaju heto
 41. Pane radom idet bo Pomniu Deda WMystynoho, szto Wozny
 42. u Mozyru byw y na czornoy kobyle okazije ludom rozwozyu
 43. y to za małyje hroszy wielikaju niepawdu przyznu. Otec
 44. WMosty, sudieju tamże w Mozyru byu, y tot u koho bolsz hro-
 45. szy wziął, toho choroszenko osudił, y harazd Mozyranie ra-
 46. dowalise szto z heta swita ustupiw, a teper WMysty urady
 47. było Pisařom byt ane Woiewodoju, y tehob znas urad było
 48. za naszeio lichoe Szalbierstwo. Peprediu hłos tu u nas, szto
 49. WMsty Karol JEMUmiłost w nahorodu Woiewodztwa Smo-
 50. lenskoho mieu dati Krakowskoie. Daremnaia heta two-
 51. ia obtom duma, bo Lachi duża toho boiatse kob WMyst
 52. toie Węgrom nie prodau. A y to mne duża diwno szto
 53. WMysty Moskwa pod odnu postiel Trycsat podwod dała.
 54. Siakiaja heta ubira tiaszkaia nie postiel była, znaju ka-
 55. zdeje Perko obrnułosię w czerwonyie zołotyje. Moy mi-
 56. ły Pane, iestli u menie toie bredni nie mało odnych do-
 57. wod peryn krom drobných poduszek adnakowo net na adna
 58. czoho podvodu zabrał. Czui u nas szto WMyst Siemset Ko-
 59. zakow zatiahaiiesz na odyskanie Smolenska daremna he-
 60. taja recz y diła. Meu WMyst Semtysiaczy dobrych Mołoy-
 61. cow, da niechoteu Smolenska, boroniti, a teper z hetymi
 62. ludmi ne Smolenska dobywati ale u Połonney hreblu sy-
 63. paty. Nemnoho teper takiey ludey iest. Kak byu Swiatoi
 64. Pamieci Iwan Mielezsko Kasztelan Smoleński tot
 65. ne soromeyse Karola JEHOmiłosty y wsych Panow ra-
 66. dnych, Senatorow, tot na Seymi ne kiepsko howorył, ja
 67. sam na tot czas za nim zdobytym kordykiem stojau,
 68. y kolib Hospod BOh do tych czas JEHO przy żywocie
 69. zachował, Teszob Bratia naszaia Smolenskaja y Staro-
 70. dubowskaja pod Osudarskim niedryżała batham i Zmi-
 71. łujse Mosty Panie Obuchowiczu hetuju Bumaszku szcze
 72. z szyroho serca piszu do WMosty w sekretrie zachoway,
 73. bo temu Ja szczo za hetaju recz tak kak zapołochau O-
 74. stuka szczo miasto JEho po dorohach rozlatałose, a my Cza-
 75. ra prepraszaiuczy mała u Sztany nie całowali. Pisau
 76. by ia do WMosty y bolsz, da zleniw się a użeiesmo y
 77. star a Twoy Druch serdeczny.
 78. Iwan Cyryak Komoneńko.

2. KOPIA ODESKA [O]

1. Miłostywy panie Obuchowicz, a moj łaskawy panie.
2. Z umysłu moiego posyłaui służku naszoho dawnoho, pana
3. Jowchima Howorku, odwieszczajuczy dobroje zdrowie Waszej
4. Miłości, czyli niezdorowie, w jakim, na tot czas, miłostywy
5. Hospod chowat raczyt pośle toho perezpu Moskowskoho.
6. I tak znaui, szczo nudno Waszey Miłości na żywocie. Nie
7. hniewajsie, twoja miłość, na mene, szczo tytułu woiewodzkocho
8. nie dołożyw: napisawszy ia woiewodoiu Smoleńskim, tob ia
9. sołhał; napisawszy opiat bezwoiewodzkim, toby się Wasza
10. Miłość hniewaw, choc, niet za szto. Ja tak rozumieju: koli
11. Smoleńsk prodali, to y tytuł prodali. Mnoho ludey ob tom
12. zwieszczali, szto ludie y hroszy pobrali. *Lepiey było, panie*
13. *Filipie, sedet u Lipie*. A tos uwalausie u wielikoiu sławu
14. jak świnia u hraz. Horsz to sie stało, koli chto upadiet w
15. nowym każusie w hustoie bołoto. U złom rozumieniu, w
16. obmowach ludzkich y w soromoti sedit, kak diawel u dupli.
17. Ot nam za toe, szto deszawo Moskwa soboli pradawała:
18. wsiu Ruś z ludmi odebrała. I koli my obaczyli hustyie
19. sobolie kołniery, poznali zaraz, szto chudo budut bitsia
20. naszymie żołniery, a szto my, dumnyie, w kozuchach, siem lit
21. Smolinska dobywali, to wy, mudryie, w sobolach, za czester-
22. nacać niediel oddali.
23. Bajusia wielmi, sztob za toie baba komu pupa nie rzyała
24. obmenschaja czyiu winu, każut ludie. Oscika neboszczyka
25. napołochaw kat u Wilni, aż mięso ieho walałosie.
26. Szczo odno. Kartaczka pisaw do Moskwy nieostrożna, a
27. my y Cara w nohu całowali y hroszy pobrali. A bezmal nam
28. toie nie minietsie. Pan Gonsiewski niemnoho połacinsku
29. umiew, a z menszym ludom y apparatam woienным y z
30. żywnostaiu Smoleńska doderżaw. Mudrost wielikaia, każut
31. ludzie: swinia, koli mnogo chto icie zażywaiet, to niczoho
32. nie dbaiet, a koli człowiek nadto ukusit, y postahnać musić
33. y chwastu bywaiet nieupokoy. Zofia filozofiu radiła: Sedit
34. wysoko, howoryt hłyboko. Kudela, pane, žanockaja recz, da
35. szczob pekła horazd olatki.
36. Jost u mene starje knihi, leżat u nowym kucie. Zaw-
37. siody ia tam mnoho wyczytaiu žanockoy psoty, jak iany z
38. uma zwodiut ludey mudrych, a sztobab nas hrysznych k
39. lichu ne pryweli!
40. A kolib dotul Wasza Miłość pisarom byw, tob czoło-
41. wiekam slyw, y tohob z nas hodia było – za naszoie lichoe
42. szalberstwo Pokazuiut ludie y toie na Wszy Miłości, jakoby
43. do wymyszlania podymnoho nichto nie byw przyczynoiu,
44. tolko Wasza Miłość, kotorym wykuryli naszymie muzykow,

45. iak werebiow z wienika, bo znal z mudrych oratorow nie
46. budet mnoho rataiow. Posłom zostawszy, prawdy ne howorył,
47. tolko: – berete kopy; deputatam kopy, komisarom kopy.
48. A tyie kopy postryhut nieodnoho u chłopy, a pan niet
49. wiedama hdie budiet.
50. We Gdańsku iost tam komu wał sypaty y bez nas. Szto
51. kolwiek ludie starze howoryli, to wsio prawda. I harazd
52. wspomnity maju: koli byw pan Mielezsko kasztelanom
53. Smolenskim, buduczy na soymie, a ia na toy czas za nim z
54. kordikom stoiaw, ieho mowa w tyie słowa była:
55. Panowie! Kažu wam praudu po wielmi mudrych ludziach:
56. Niczoho na swieti hetaia chwila, szto z bołota czyniat zołoto,
57. a z zołota bołoto swaimi szalbierskimi mowami.
58. I on panie z praudy niepraudu, a z niepraudy praudu
59. urobil, a szczoby nas, ubohich ludey, nie mieli oszukat y
60. w błazny postrychczy, ale, pokul on toho dokažet, sam
61. kiepem zostaniet. Nadulše w senati kak petuch gałaguckiy.
62. A praudy nie pytay, wsio bałamutnia, usio derzyt: tak, tak,
63. a koli mowit: to ne tak, – y pisnut nie choczet. Nie boiaw-
64. sia tak korola JMści Zygmunta y wsich senatorow, a nieu-
65. miew boli, odno Czasownik a Psałtyr proczytaw.
66. Po mnohych knybach zbludiwšia tepereczny rozum, jak koza
67. po lise, a na praudu swietuiu niodnoho oka zdorowoho niet,
68. odno bałamutnia. Za toiu bałamutnioiu y sami pohibnut
69. y nas pohubiat. Rozon im, Panie, u żywot bude.
70. A ia takaia osobka, taki czołowik: ciwuniec moy, z
71. rykunieiu, byw z syrami na torhu u lenney maietności moiey,
72. czuw od kogoś y to mne zwiestiw, szczo Lachy na MWści
73. welmi chwosty pozakaraczywali, odnob tolko seym doyszow
74. albo ziezd byw: choczut MWści ob toie turbowat. Nie kiepsko,
75. Day to, Boże, szczob się toie nie minulo, i toli – prauda.
76. czy nie – pokazuiut na Wmści, jakoby miew WMśc dwa-
77. nascie sot piechaty zatehnut na odyskanie Smolenska –
78. Daremnoie WMsci staranie! Miewszy czetarnascie sot piechoty
79. do oborony Smolenska, ludey zacnych y dobrych, pry żyw-
80. nosty, armatie, da nie chotiw boronity, a teper tolko swu
81. maiuczy hreblu u maietnosci, połonoy sypat pozwolaju, a ne
82. Smolenska nazad odyskiwat.
83. Oy, panie! hodia Franca wiat, jak sliža w Niemen upustit.
84. Nie zawtro toie budet, Minut ieho y troie ludey. I toie kažut
85. dowodnie: wo wsich szturmach WMsci tolko odnoho tkacza
86. zabito, y to ne welmi znamienitoho. Chtos pobrediw, jakoby
87. WMsci wojewodstwo Krakowskoie korol, jeho miłost, w
88. nahorodu Smolenska maiet dati. Boiutsia Lachi wielmi, szto by
89. twoia miłostj Wengrom onych ne pradaw. Neszto, pane,
90. rodnom heto deietsię. Dzed twoiey miłosti, koli generałom

91. byw w Mozyru, to, słyszu, za małyie hroszy i wielikoiu
92. nepraudu przyznaw Pan otec WMsci, sudioiu buduczy, Mo-
93. zyrskim, za moiey pamiati, u koho bolsz uziau, toho
94. chorošo osudiw.
95. Koli nieboszczyk z toho swita ustupiw, Mozyranie wielmi
96. radyie byli. A kolib WMsc i dohetul za praudoiu chodiw,
97. tob y Bog pomahaw. Daduszy tak mi toie dziwno, szto
98. WMsci trysta podwod pod odnu postel Moskwa dała, Jakoie
99. heto lichó!
100. Ne postil była tak wielmi tiaszkaia. Znaiu: kožnoie perko
101. obernulósie w czyrwonyie zolotyie. Siak tak było nahoro-
102. diwsia WMsci, perepud Moskowski, koli hetakoiu kuczu
103. hnoi u dal wywisty z Smolenska [...] Chmielnickomu do Czy-
104. hiryna y tob ne bez szkody było.
105. Pane! U mene hetoy bredni iost nie mało: odnych peryn
106. diewiat, okrom drobných poduszak, y to odna kobyła wozit,
107. hdzie toy bredni treba. Miew by szto y bolsz do WMsci
108. pisat, zleniwsia. Da uže y star, y ne mohu. Da ne hne-
109. waysia, spodar u. A chtoż koho osterožet, koři ne miłyi
110. dawnyi twoy druh.
111. Dat z Tulan dnia 6 Julia Roku 1655.

3. POLSKIE STRESZCZENIE MICHAŁA BALIŃSKIEGO (1859) [B]

1. Nie gniewaj się Waszmość [pisze], że ja tobie tytułu Wojewody Smoleńskiego nie
2. daję, bo dając go zełgałbym. Kiedyście bowiem Smoleńsk oddali, toście i tytuł swój przedali.
3. *Lepiej było Panie Filipie, siedzieć tobie w Lipie.*
4. A teraz gorzej się z tobą stało, jak gdybyś w nowy kozuch ubrany, ugrzązł w gęstym błocie, bo wpadłszy w złe rozumienie i obmowy ludzkie, w sromotę, siedzi jak dzieciół dziupli spróchniałego drzewa.
5. Co my durni ludzie w kozuchach, siedm lat niegdyś Smoleńsk zdobywali, to wy mądrzy w sobole ubrawszy się za czternaście niedziel go oddali.
6. Powiadają ludzie, że za mniejszą winę nastraszone nieboszczyka Ościka, za to tylko, że
7. nieostróżnie karteczkę do Moskwy napisał.
8. A my i Cara w nogę całowali i grosze pobrali, a bez mała nie minie nas to co tamtym się stało.
9. Pan Gosiewski nie wiele po łacinie umiał, a jednak z mniejszym ludem, z mniejszym aparatem
10. wojennym i z mniejszą żywnością Smoleńsk obronił.
11. Mądrość wielka, kiedy jęj kto nadto zażywa, powiadają ludzie, wielce szkodzi, o niepokoi przyprawia.
12. Zofia, Filozofia, radziła siedzieć wysoko, mówić głęboko, ale niewieścia rzecz nie radzić, ale piec olatki. Są u mnie stare księgi w nowym kącie; zawsze ja tam wiele wyczytuję kobiecej psoty, która z rozumu nie raz sprowadza, nawet mądrych i świętych ludzi. A jakże dopiero bać się należy, aby nas grzesznych na jakie lichó nie przywiodła.
13. A gdybyś Waszmość dotąd Pisarzem był [Pisarzem Wielkim Litewskim], tobyś za człowieka porządnego był miany, i nigdy by Waszmości nie posądzono o żadne nieprawości.
14. Winują Waszmości za to ludzie, że nie kto inny jak Waszmość byłeś przyczyną do wmyślenia

- podymnego na sejmie, którym wykurzyli naszych chłopów jak cietrzewi z mioteł.
15. Oj z mądrych oratorów nie będzie wiele ratajów.
 16. [Dalej przywiódłszy kilka miejsc i słów z mowy niegdyś za Zygmunta III mianej na Sejmie Warszawskim przez Pana Mieszkę Kasztelana Smoleńskiego, za którego krzesłem Komiarnika] stał z kordem i który, jak on powiada, choć nie więcej nie umiał jak Psalterz i modlitwy czytać, a jednak nie lękał się prawdy wszystkim wobec króla powiedzieć.
 17. [Zaczął więc dalej w tym liście, niby prawdy pilnując się gorzko z Pana Filipa przedrwiwać i dziwne rzeczy nań wypisywać, dodając wreszcie, że jego]
 18. Ciun (wójt) na targu z syrami będąc, dowiedział się od kogoś, że Lachy usadzili się na Waszmość i czekają tylko Sejmu byleby doszedł, żeby Waszmości nie ladajako poturbować za tę utratę Smoleńska.
 19. [List ten kończy się niby życzliwymi słowami] Miałby i co więcej do Waszmości napisać ale już się lenię, a potem już stary jestem, nie mogę.
 20. Nie gniewajże się mój panie, a któż kogo ostrzeże, jeżeli nie miły dawny druch?
 21. Datt z Tulan dnia 6 lipca 1655 roku.

4. ANALIZA JĘZYKOWA

A. FONETYKA (białoruska z cechami ukraińskimi)

Samogłoski

1. Akanie, $o > a$: *adno, adnakowo, chwasty, duża, harazd, kamu, Karol, Trachima, wedama* (K); *chwastu, deszawo, kartaczka, każusie* (O). Hiperyzmy, o w miejsce a : *kob, lotynsku* (K).

2. Rozwój samogłosek nosowych jak w językach ruskich: $\epsilon > ja$ oraz $q > u$, które po l jak w białoruskim daje y , np. *hlyboko*. Rzadkie przykłady zachowania nosowości w *się* ($6 \times$) wobec powszechnego *sia* lub zmiany $\epsilon > e$, *pamieci, majetnosti* (jak w zapożyczeniach polskich w ruskim). W nazwach własnych *Węgrom* (K) / *Wengrom, Gonsiewski* (O).

3. Ikawizm, jak w ukraińskim i pd.białoruskim: *swita, wiki wikom, ubira* (K); *czołowik, chotiw, ustupiw, dila, po lise, swita, w Senati* (O).

4. Dyspalatalizacja $i > y$: *WMosty, napustyliste, lotynsku, zbludywse* (K).

Spółgłoski

1. Zmiana $g > h$ prawie powszechna; hiperyzmy *ch* w miejsce oczekiwanego h : *chde, druch, chraź, s-chroszy* [$< hrosz < grosz$]

2. Substytucja zachodnioruska polskiego f w p w imieniu *Filip*: *Pane Pilipe* (K).

3. Wahanie r / rz . Przeważa pisownia r ; nieliczne polonizmy z rz : *komisarzami, przy*; jeden zapis jak w czeskim \check{r} : *pisařom*.

4. Wymiana $v / u / u$. Zachodzi w białoruskim, ukraińskim i gwarach pd.rosyjskich, gdzie ps. u w nagłosie i przed samogłoską oraz w pozycji interwokalicznej przeszło w v -, ale kiedy po zaniku jeru słabego znalazło się przed spółgłoską, uległo

wokalizacji, *u Lipie* (O), *u dupli* (O) / *w dupli* (K). Natomiast po samogłosce (przed spółgłoską i w wygłosie) zachowało się jako *u*, tworząc z nią dyftong fonetyczny; podobnej zmianie uległo wygłosowe *-ł*; podobna zmiana zaszła w gwarach rosyjskich w sąsiedztwie obszaru białoruskiego. Przykłady: *byw, dołożyu, meu, prauđa, proczytau, przyznu, rozwozyu; umew zleniw się*.

5. Jeden przykład polsko-białoruskiej zmiany *d' > dz*: *Dzed* (O).

6. Grupy spółgłosek: zach.ruskie (rzadsze gdzie indziej) *kt > χt*: *chtoż* (K), *nichto* (O); *čt > št*: *szczo / szto*; *št > š*: *te-szob* (K); *čn > šn*: *tepereczny / tepereszny*; prasłowiańskie *dbr > dry*: *niedrzyła* (K).

7. Ubezdźwięcznienia międzywyrazowe: *chotiasz _rozumny* [*chotiaż] (K).

B. MORFOLOGIA

(większość form białoruskich)

1. Rzeczownik: loc. sg. m. *w kożusie*.

2. Zaimek wskazujący: sg. nom. *tot, heto, heta(ia)*, gen. *hetoho, hetoy*, acc. *hetiu, hetakuiu*; 1. pl. instr. *hetymi*. Zaimek osobowy: *iany* 'oni'.

3. Czasownik: formy słowa posiłkowego: 1. sg. *toby-iesmo, uże-iesmo*; 3. sg. *iost*; coniunctivus z ruchomym *-b*: *napisauszy-b, teho-b ... było, szczo-b(y)*.

4. Przysłówek: formacje białoruskie: bez *-e*: *lepsz, bolsz*; na *-l*: *dotul, pokul; horazd* 'w sam raz, dobrze, znacznie, bardzo'; niejasny zapis *Ja kažu, nie horaset, Pane Pilipe* (K).

5. Wyrazy gramatyczne: *opiat* 'znów, z kolei', *chot(iasz)* 'choć', *da* 'ale', *jak / kak, kob < kab* 'aby', *koli* 'jeśli, kiedy', *kolko* 'ile', *szczo-b(y)* 'aby'.

C. SŁOWNICTWO

(w większości białoruskie z nawiązaniami ukraińskimi i gwarowymi rosyjskimi; liczne polonizmy: głównie terminy urzędowe i kulturowe)

brednia 'bzdura, głupstwo' (K, O kilkakrotnie). W języku polskim zapewne pożyczka ruska (od XVI; na Rusi od średniowiecza powszechna).

bumaszka (K) 'papier', tu 'list'.

ciwuniec (O), tywun<c>iec (K) od *ciwun* 'zarządca we dworze, ekonom'. Forma *t/ciwuniec* w innych źródłach niepoświadczony.

dufajesz (K) 'masz nadzieję', polonizm.

hłyboko (K) 'głęboko', forma białoruska.

kartaczka (O) 'kartka papieru, list', polonizm.

kordyk (K, O) 'krótki miecz'; pol. (XV–XVI w.) *kordzik* > st.brus. *kordik*.

kiepsko (K, O), *nie kiepsko* 'dobrze'; zach.ruskie *kiepski* z polskiego.

lichy (K, O) 'marny, nieszczęśliwy', ostatnie znaczenie częste w białoruskim.

mensy (K) 'mniejszy', forma białoruska.

nudno (O) 'smutno, ciężko', znaczenie jak w białoruskim i rosyjskim.

osudarskij 'carski' (K, O).

perepud, perepołoch-u: potom lichom Moskewskem *perepudu* czy *perepołochu* (K); pośle toho *perepudu* Moskowskoho (O); *perepud* Moskowski (O). Powtórzenie synonimiczne w znaczeniu ‘przestrach’, z których *perepud* jest nazwą białoruską, utworzoną od poświadczonego w gwarze smoleńskiej czasownika *perepudit* ‘przestraszyć’, zachowanego w innych językach słowiańskich w znaczeniu ‘przepędzić’. W tym samym znaczeniu występuje *perepłoch* ‘przestrach, popłoch’ w rosyjskim (dawne i gwarowe) i w ukraińskim, skąd polskie (XVI–XVIII w.) *przepłoch* ‘ts.’; wyraz nienotowany w słownikach białoruskich. Na Smoleńszczyźnie występowały zapewne jako synonimy oba wyrazy: białoruski *perepud* i ukraiński *perepłoch*.

postohnat’ (K) forma białoruska, por. ros. *postjagnut*’ ‘powstrzymać, wystarczyć’ *obernuło* ‘owinęło’ (K, O).

osobka (O) *A ja takaia osobka, taki czołowik*, polonizm

rykunija (O), *rykonija* (K), na Litwie *rykunia* ‘gospodyni we dworze, mleczarka’ *skusit* (K) ‘spróbuje’.

spodaru ‘panie’ (O), forma białoruska, częsta do dziś

tepereszny (K) / *teperczy* (O) ‘teraźniejszy’, (biało)ruskie gwarowe

tiaszkaia (K, O) ‘ciężka’, forma białoruska

wielmi (K, O) ‘bardzo’, białoruskie

zatiahaiesz (K) ‘zaciągasz’, kalka z polskiego

D. PRZYSŁOWIA (nieliczne paralele polskie)

Chłopy: *tyie kopy podostryhut ne odnoho Szlachtyca w Chłopy* (K), *kopy podostryhut ne odnoho w Chłopy* (O).

Dzięcioł: *sedit kak djatel w dupli* (K); *sedit, kak diawel* [*djatel] *u dupli* (O), *jak dzięcioł dziupli spróchniałego drzewa* (B), pol. *siedzi jak dudek w dupli* (NKP III: 180).

Kogut: *Nadulse w senati kak petuch galaguckij* (O).

Koza: *zbludywse y pomnohych wielikich y mudrych knihach, kak koza po lesie* (K), *zbudiwsia teperczy rozum, jak koza po lise* (O).

Kożuch: Napustyliste Moskwy w Smolensko, *kak woszy w kożuch* (K), por. *Puścił se wesz do kożucha* (NKP III: 642), *w nowym kożusie u hustoie upadet w bołoto* (K), *durni ludzie w kożuchach – mądrzy w sobole ubrawszy się* (B).

Książki: *Jost u mene starje knihi, leżat u nowym kucie* (O), *Sutli u mene starje knihi da pak w nowym kute leżat* (K).

Ogon: *chwastu bywaiet nieupokoy* (O), *chwasty pozakarczawali* (K), *chwosty pozakaraczywali* (O).

Rozum: *nie naszeho wieku rozum* (K), *tepereszneho wieku rozum* (K), *rozumny rozum wiedaiet hde chowajet* (K).

Śliz: *Jak sliża sered Dnepra utapili* (K), *jak sliża w Niemen upustit* (O); por. *Już po czasie frasować, kiedy już śliz w Wisle* (1696 NKP III: 716).

Świnia: Uwaliusie Wasza Miłost, a Welikoju sławu *kak swinia u Chraź*. (K).

Wykurzyć: *wykuryli naszych muzykow, iak werebiow z wienika*, (O); *wykurzyli naszych chłopów jak cietrzewi z miotel* (B).

Inne przysłowia: *dobro sedyty nie wysoko da howoryty hlyboko* (K); Bajusia wielmi, szto b za toie *baba komu pupa nie ryzala* (O).

UWAGI KOŃCOWE

Jak z przytoczonych wyżej obu kopii ruskich i polskiego tłumaczenia „Listu do Filipa Obuchowicz” wynika, jest to napisany z niezwykłą pasją pamflet polityczny, nasycony kolokwializmami, odnoszącymi się do miejscowych realiów przysłowiami i dosadnymi powiedzeniami, z których najdowcipniejsze: *Pane Pilipe lepsz tobie było sedety w swoiey Lipie, a nie na Wojewodztwie Smoleńskim* (K), znane jeszcze w XIX wieku na Nowogródczyźnie, weszło dzięki M. Balińskiemu (1859) i S. Adalbergowi (1894) do inwentarza polskich wyrażen przysłowiowych na określenie smutnego końca ludzi ambitnych, ale przeceniających własne możliwości, choć jego związku z utratą w 1654 roku Smoleńska nikt już od dawna nie pamięta. Na szczęście ocalał tekst wiersza, z którego to słynne zdanie pochodzi, i to w kilku kopiach z epoki, oddających wymowę i ekspresję słowną mieszkańców Smoleńska w połowie XVII wieku. Z dokonanej tu analizy wynika, że był to dialekt wschodniobiałoruski z cechami ukraińskimi, nasycony polonizmami i nielicznymi rusycyzmami.

XV. JĘZYKOWE DZIEDZICTWO WKL W TWÓRCZOŚCI ADAMA MICKIEWICZA

1. WAJDELOTA

Wyraz *wajdelota* wprowadził do języka polskiego Adam Mickiewicz (SJAM IX: 526), podnosząc jedną z nazw kapłana pogańskich Bałtów do wymiaru wieszczki narodowego epoki romantyzmu. Pojawia się pytanie, czy występujący w «Grażynie» i w «Konradzie Wallenrodzie» wajdeloci istnieli rzeczywiście na pogańskiej Litwie i jak się w tym języku nazywali. Nasuwają się kolejne pytania, jak wyraz *wajdelota* brzmiał w języku pruskim i co rzeczywiście oznaczał; jaka była jego struktura morfologiczna i odpowiedniki funkcjonalne w systemach religijnych pogańskich Litwinów, Słowian i innych ludów indoeuropejskich. Zdecydowanie negatywne stanowisko wobec autentyczności wyrazu *wajdelota* zajął A. Brückner (1927: 599), stwierdzając, że jest to „zmyślone słowo, Litwie zupełnie obce; z niem. *waideln*, *Waidler*, o ‘guślarzach-wróźbitach pruskich’ w XVI i XVII wieku, a to z prus. *waidlemai* ‘wróżymy, guślimy’”. Jednakże inni badacze języka pruskiego wyraz *Waidelott(e)*, zapisany w różnych źródłach, a ponadto utrwalony w niemczyźnie pruskiej, uznają za autentyczny, objaśniając go na gruncie słowotwórstwa pruskiego (Trautmann) bądź szukając motywacji w języku litewskim (Būga, Endzelin, Fraenkel).

Nim jednak do tego przejdziemy, należy przypomnieć za J. Kleinerem (1948, I: 354; II: 71–72), że wiadomości o dziejach i religii pogańskich Prusów czerpał Mickiewicz z dzieł XIX-wiecznych badaczy niemieckich, głównie A. Kotzebuego (1808) i F. Monego (1822), którzy prawdopodobnie nie znali Kroniki S. Grunaua (ok. 1530), wydanej w latach 1877–1896, głównego źródła informacji o pruskich *wajdelotach*.

Nazwa ta pojawia się u Grunaua w kilku odmiankach graficznych: *Waidelott(e)*, *Waidlott(e)*, *Waidolott(e)* oraz niemieckich adaptacjach morfemowych *Waid(e)ler* ‘czarownik’, *Waideley* ‘czary’ i *waid(e)len* ‘czarować’. J. Endzelin (1943/1982: 332) przytacza postać *weidelutt*, *weidulutt*. Z XIX wieku pochodzą dalsze zapisy: *Vaidalottes* (Mone 1822: 85), *Wejdalota* (Narbutt 1835: 255–258), *Weidalyt* (Kraszewski 1847: 108), *Wajdeluta* (Autograf «Konrada Wallenroda», IV: 330, por. SJAM IX: 526). Trudno ustalić, z jakich starszych źródeł pochodzą te odmianki, wszystkie one jednak są rezultatem przekształceń fonetycznych na gruncie niemczyzny pruskiej, w której utrzymała się postać *Waidelotte* będąca prototypem formy zapożyczonej do litewskiego *vaideliotas* i u Mickiewicza *wajdelota*.

Etymologii wyrazu *Waidelotte* K. Būga (1909/1958: 185–8) poświęcił osobne studium, interpretując go morfologicznie jako zdrobnienie od podstawy zachowanej w niemieckim (pruskim) *Waidel-er*, którego odpowiednikiem formalnym ma być starolitewskie imię *Vaidilas* zapisane jako *Woydillo*. Zakładał więc, że w języku pruskim istniały dwie nazwy kapłana pogańskiego: **vaidilas* oraz utworzone od niego deminutivum **vaidil-utis* wraz z formą żeńską **vaidil-utē*. Tak zrekonstruowaną litewsko-pruską nazwę kapłana pogańskiego **vaidila(s)* wyprowadza K. Būga od praindoeuropejskiego **uoid-* ‘wiedzieć’, przyjmując dla formy bałtyckiej wyjściowe znaczenie ‘sapiens’ w rozumieniu ‘sapientiā praedictus’ (obdarzony mądrością). Podobny rozwój znaczeniowy upatruje on w litewskim *žynys, žiniuōnis* ‘znachor, czarownik, kapłan (pogański)’ utworzonym od *žinoti* ‘znać’. Jego zdaniem od pruskiego **vaidilas* został urobiony czasownik **vaid(i)-lītvei*, którego l. os. pl. jest forma *waidleimai* ‘wir zeubern’ w «Enchiridionie» z 1561 r., a więc odwrotny kierunek derywacji niż to przyjmował A. Brückner. Z kolei J. Endzelin (1943/1982: 331–332) wyprowadza prus. *waidleimai* od podstaw **vaid(e/i)lēj(a)* 3. sg., przytaczając formy *waidelotte* i *waide/ulutt* i cytując objaśnienie K. Būgi, dodając do *žynys* łotewskie (kuronizm, zachowanie *n* przed *t*) *zinte* ‘sztuka czarów’ (1971: 92).

E. Fraenkel (1955–1965: 1179–1180, 1214–1216) podaje podobne do K. Būgi objaśnienie wyrazów bałtyckich, łącząc pruskie *waidelotte* z lit. *vaidilā* ‘aktor’, (?) ‘wędrowny śpiewak, czarownik, wajdelota’ (dokumentacja niepewna). Zalicza tu jednak również prus. *waidinna* (3. sg. ind.) ‘ukazywać’ oraz lit. *vaidinti* ‘pokazywać, przedstawiać’, *vaīdas* ‘zwid, widmo, upiór’, a w dalszej kolejności *veizdėti* ‘patrzeć, oglądać, szukać’ oraz *vāizdas* ‘oblicze, wygląd, postać’, wywodząc je wszystkie nie bez trudności fonetycznej (nieetymologiczne *-z-*) od praindoeuropejskiego **ueid-* ‘widzieć’, a więc inaczej niż K. Būga, który **vaidilas* i *waidelotte* łączył z **uoid-* ‘wiedzieć’. Natomiast W. Smoczyński (2007: 711–712) zestawia z wyżej wymienionymi rzeczownikami litewskimi z sufiksem *-il-* pruskie **vaidil-* ‘czarownik’, a od niego denominatywny czasownik **vaidilit* ‘odprawiać czary, czarować’, zachowane w cytowanym wyżej *waidleimai*, wyprowadzając wszystkie formy bałtyckie od pierwiastka **ueid-* ‘widzieć’.

Inną etymologię pruskiego *waidelotte* podał R. Trautmann (1910: 454–455), który podobnie jak A. Brückner za punkt wyjścia przyjął czasownik **waidleimai*, infinitivus **waidle(i)ti*, utworzony jego zdaniem za pomocą przyrostka frekwentatywnego *-lā/lē-* (poświadczonego w litewskim) od *waist* ‘wiedzieć’, l. pl. *waid-imai*. Od tej rozszerzonej podstawy wyprowadza R. Trautmann nomen agentis **waidlōtojis*, por. *artoyš* = lit. *artojas* ‘rataj’. Jako paralele przytacza st.rus. *vedb* ‘wiedza (tajemna), czary’, *vedunb* ‘czarownik’, st.ind. *vidatha* ‘wiedza (kapłańska o boskiej tajemnicy)’, *vidyā* ‘sztuka czarów’. Etymologia ta bardziej przekonuje niż objaśnienie K. Būgi, jednak osłabia ją brak w pruskim odpowiedników litewskich czasowników *-lioti*, o których myślał R. Trautmann. W litewskim mają one funkcję iteratywno-deminutywną, a stanowią zdaniem J. Otrębskiego (1965: 351–4) odmiankę iteratiwów na *-ioti*, rozszerzoną zapewne o deminutywny przyrostek rzeczownikowy *-el-* / *-al-*,

jest więc mało prawdopodobny ich genetyczny związek z odosobnionym pruskim *waidleimai*.

W moim przekonaniu *waidleimai* jest coniunctivem na *-lai-*, który wyraża życzenie, a jak wykazał Ch. Stang (1942: 263), używany był głównie w zdaniach podrzędnych celowych, jak to ma miejsce w przykładzie z *waidleimai* («Enchiridion»: 29, 3): *kai mes [...] ni [...] waidleimai* – das wir [...] nicht [...] zeubern ‘abyśmy nie czarowali (uprawiali czarów)’. Jest to formacja aglutynacyjna, powstała na gruncie języka pruskiego; formant *-lai-* dodawany do tematu bezokolicznika w 3. osobie (najczęstszej w tekstach) stoi na końcu wyrazu, ale w pozostałych osobach wstawiany jest między temat a końcówkę, np. *quotī-lai-si* ‘żebyś chciał’ (2. sg.), *quotij-lai-ti* (2. pl.), *turi-li-mai* ‘żebyśmy mieli’. Można więc *waid-lei-mai* uważać za coniunctivus od *waid-imai* ‘wiemy’ z modyfikacją znaczenia ‘wiedzieć, posiadać wiedzę’ na ‘stosować wiedzę tajemną, czarować’. Postać *-lei-* w miejsce oczekiwanej *-lai-* nie stanowi przeszkody. Trudniej wyjaśnić, dlaczego derywat rzeczownikowy został utworzony od podstawy modalnej, a nie od tematu bezokolicznika. Jednakże bogactwo formalne pruskich zakończeń infinitiwu pozwala przypuszczać, że niektóre z nich pełniły funkcje modalne w zachowanych tekstach. Od takiej podstawy modalnego infinitiwu *waid-lai-* mogło powstać nomen agentis **waid-lai-tojis* ‘posiadający wiedzę tajemną’ > ‘pruski kapłan pogański’, a po chrystianizacji nabrało znaczenia ‘uprawiający czary, czarownik’. Wyraz ten wszedł również do niemieckiego dialektu Prus Wschodnich w postaci *Weidelei*, *Weidleler*, *Weidelotte*, *weideln* ‘czary, czarownik, czarować’ (Frischbier 1883: 460).

Pruska nazwa wajdeloty pozostawiła również pewne świadectwa w onomastyce tego regionu. W litewskiej części Suwalszczyzny w pobliżu jeziora Duś (lit. *Dusios*) znajduje się wieś *Wajdeloty* (SGK XII: 897), która w litewskim spisie urzędowym figuruje jako *Vaideliotai*. Można podejrzewać, że nazwę przynieśli ze sobą uchodźcy z Prus krzyżackich, którzy schronili się tu z powodu swych praktyk religijnych. Byłaby to więc nazwa osobowa (przezwyśko, nazwisko) użyte w funkcji toponimu.

Dotychczasowe rozważania prowadzą nas do wniosku, że wyraz *waidelott(e)* itp. powstał na gruncie języka pruskiego ostatecznie od czasownika *waid-* ‘wiedzieć’ (bezokolicznik *waist*), który nie jest znany na gruncie wschodniobałtyckim. Pojawia się pytanie, jak nazywano tę kategorię kapłanów w języku pogańskiej Litwy. Odpowiedź znajdujemy we wspomnianym wyżej studium K. Būgi, który odkrył podobieństwo znaczeniowe: między pruskim *waidelott(e)* a litewskim *žynys*, *žiniuonis* ‘znachor, czarownik, kapłan (pogański)’ utworzonym od *žinoti* ‘wiedzieć, znać’ jako nomen agentis na *-jo-* ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej, co wskazuje na dawność formacji (Otrębski 1965: 68). Wyraz ten oznacza dziś ‘znachora; człowieka, który wszystko wie i odgaduje’, a w połączeniu z przymiotnikiem *piktas* ‘zły’ określa ‘czarownika’. W tłumaczeniach staroliteńskich odpowiada polskiemu *wieszczek* ‘prorok, wróżbita’, a pierwotnie na pewno odnosił się do ‘kapłana pogańskiego; wieszczka’.

Obok dwu derywatów od *žynys*, wspomnianego *žiniuonis* (Būga, z okolic Jeziorosów) oraz *žin(i)ūnais* (Otrębski 1965: 206), najciekawszy jest *žinčius* (Skardžius 1943: 79, 334 z okolic Merezca), tak bowiem A. Brückner (1903/1974: 67)

i K. Būga (1909/1958: 180–183) interpretują zapis J. Długosza (X: 210 pod rokiem 1387): „Ignis [...] a sacerdote [...] qui eorum lingua *znicz* appellabantur”. Formant *-čius* tworzy w litewskim odczasownikowe nazwy osób (Otrębski 1965: 246). J. Endzelin (1971: 92) wyraz ten wyprowadza od niezachowanego nomen actionis **zintis*, bliskiego łotewskiemu *zinte* ‘czary’ < **zintja*. Mamy tu więc do czynienia ze wschodnio-bałtycką innowacją w zakresie terminologii religijnej.

Zapisana przez J. Długosza forma *znicz* została przez M. Strykowskiego zinterpretowana jako ‘święty ogień’: „Ogień *Znicz* nazywali, który gorzał zawždy, Kto mimo szedł, musiał nań drew przykładać każdy” (ok. 1580/1978: 236). W XIX wieku miłośnicy dawnej Litwy rozpowszechnili to znaczenie, a w naszych czasach wyraz *znicz* stał się symbolem pamięci zmarłych, bohaterów narodowych oraz igrzysk olimpijskich.

Jak z powyższego widać, pruska i litewska nazwa ‘kapłana-wieszczka’ zostały utworzone niezależnie, ale według wspólnego modelu: nomen agentis od czasownika ‘wiedzieć, posiadać wiedzę tajemną’. Brak wspólnej nazwy objaśnić można zanikiem czasownika **vaid-* na gruncie wschodnio-bałtyckim, gdzie zastąpił go bliski znaczeniowo **zin-a-* ‘znać’, także w sensie religijno-magicznym ‘posiadać wiedzę tajemną’.

Bliższe pod tym względem pruskiemu są języki słowiańskie, w których spotykamy kilka nazw wykonawców czynności religijno-magicznych utworzonych od tematu czasownikowego **vėd-*. Najbliższa strukturalnie pruskiemu **waid-lai-tojis / wajdelota* jest ogólnosłowiańska nazwa ‘wieszczka, proroka, wróżbity, czarownika’ **ved-tjo-* > *věščьb*, zaświadczona głównie w postaci przymiotnikowej *věščьbь*. Istnieją też formy żeńskie *věščьa(ja)*, *věščьica* bardziej rozpowszechnione i dłużej zachowane ze względu na kobiecy charakter profesji. Natomiast forma *vėdьma*, znana głównie na gruncie ruskim, wygląda na pierwotne abstractum deverbale ‘wiedza tajemna, czary’ (podobnie jak st.rus. *vědb* ‘siła cudotwórcza, czarodziejstwo, świadomość’), na co wskazuje wartość kategoriałna bałto-słowiańskiego formantu *-ma*, tworzącego m.in. nomina actionis i resultati, por. stlit. *tar-ma* ‘mowa’ od *tarti* ‘mówić’ (Otrębski 1965: 154–5), słow. **kučьma* ‘czub, czupryna’ (Sławski 1976: 14–15). Od podstawy **vėd-* w tym znaczeniu powstały liczne derywaty na gruncie ruskim, dawne **vėdunь*, *vedunja*, *vedunica*, *vedunixa*; *vedstvo*, *vedmenje*, *vedunje* (S 11–17 III: 50), gwarowe (głównie północne i białoruskie) *ved'mica*, *ved'movat'*; *ved'mak*, *ved'mačka*, brus. *vjaž'm'ar*, *vjaž'm'arka*; ros. gw. *ved'movstvo*, *ved'movišč'e* itp. Od podstawy **věšč-* w epoce prasłowiańskiej powstał czasownik **věščiti*, n. actionis **věščьenje*, n. resultati **věščьba* i poświadczony głównie w grupie południowej i zachodniej **věščььbь*, **věščььcbь*, **věščььrbь*, ruskie **vēščunь* itp.

W obrębie zestawionych wyżej nazw widoczne są paradygmaty słowotwórcze, tzn. serie derywatów, z których zgodnie z zasadami fleksji i składni słowiańskiej można układać potencjalne wypowiedzi. Paradygmat taki tworzą prasłowiańskie derywaty od **věšč-iti* ‘wieszczyć’, a na gruncie ruskim od *vėd-* ‘posiadać, stosować wiedzę tajemną (czarować)’:

nomen agentis	verbum	n. actionis	n. resultati
<i>věščь(jь), věšča(ja), věščica</i>	<i>věščiti</i>	<i>věščеньje</i>	<i>věščьba</i>
<i>vědunъ, vědunja, věďta</i>	<i>věděti</i>	<i>vědunъje, věďменьje</i>	<i>věďbь</i>

Słowotwórcze bogactwo odziedziczonej przez języki i dialekty słowiańskie terminologii profetyczno-magicznej świadczy o długiej żywotności tych praktyk, a nowsze formacje oraz innowacje poszczególnych języków, zwłaszcza białoruskiego oraz kaszubskiego (Popowska-Taborska 1998: 57–67), sugerują, że praktyki te nie ustały po wprowadzeniu chrześcijaństwa. Niektóre z tych leksemów wciągnięte zostały do tłumaczeń Biblii, na przykład staropolskie *wieszczec*, *wieszcznik*, *wieszczy*; *wieszczenie*, *wieszczba* (SS IX: 198–199). Większość tych nazw, zwłaszcza związanych z tą profesją określeń kobiet, przeszła do sfery magii i demonologii ludowej, por. stpol. „*wieszca baba* (z) Zakrzewa scilicet *czari*” (1476), „*strigoris al. wyesczyce*” (1420). Podobnie w gwarach, gdzie *wieszcz(y)*, *wieszca*, *wieszczyca* oznaczają ‘upiora (obojga płci), boginkę, diabolicę’; rozwój znaczenia ilustruje następujące zdanie: „*Wieszczy* [...] wychodzi z grobu i *wieszczy* (3. sg.), a jak daleko słyhać krzyki, tak daleko ludzie umierać muszą” (SGP VI: 120, Małopolska). W tym polu leksykalnym mieści się również gwarowe *nie-wiada* ‘odmieniec’: „Z dziecka (spłodzonego z upiora i kobiety) po siedmiu latach robi się *niewiada*” (SGP III: 315, Lubelskie).

Porównanie pruskiej i słowiańskich nazw ‘kapłana – wieszca’ prowadzi do wniosku, że wprawdzie nie są one dokładnymi odpowiednikami etymologicznymi, ale wykazują podobieństwo strukturalno-semantyczne. W obu wypadkach czasowniki pochodzące od praindoeuropejskiego pierwiastka **uoǵid-* ‘wiedzieć’ zostały użyte w sensie ‘posiadać, stosować wiedzę tajemną’, a utworzone od nich niezależnie, ale za pomocą podobnych sufiksów nomina agentis oznaczają ‘tego, kto wie; mędrca – kapłana przepowiadającego dzięki swej wiedzy tajemnej przyszłe wydarzenia’. Po przyjęciu chrześcijaństwa w obu językach nazwy te przeniesiono na ‘czarowników’.

Poza pruskim i słowiańskim również w innych językach indoeuropejskich znajdujemy przykłady użycia wyrazów utworzonych od pierwiastka **uoǵid-* ‘wiedzieć’ w funkcji religijno-magicznej. Na paralele w sanskrycie wskazał przy objaśnianiu *waidelott(e)* cytowany wyżej R. Trautmann (1910: 455), a K. Būga przypomniał podobny rozwój znaczeniowy w celtyckiej nazwie ‘kapłana – druidy’, przy czym galijskie *druidae*, *druides*, interpretowane jako **dru-uoǵid-* ‘mocno, dużo wiedzący’, ma inny wokalizm rdzenia (**ueǵid-*). Uderzające jest natomiast podobieństwo celtyckich druidów i pruskich wajdelotów jako duchowych przywódców i organizatorów oporu podbijanych narodów w dwu odległych od siebie epokach i częściach Europy.

Jak zauważył K. Būga we wspomnianym wyżej studium, w podobny sposób powstała litewska nazwa pogańskiego kapłana-wieszca *žynys* i pochodne. Tu jednak

użyto jako podstawy innego czasownika *žinoti* ‘znać’, który we wschodniobałtyckim zastąpił pie. **uoid-* ‘wiedzieć’. Dziś litewski *žynys* oznacza ‘znachora’, co znajduje paralełę w słowiańskim **zna-xorь*, który odnosił się do magii leczniczej, podczas gdy derywaty od **vĕd(tjo)-* należały do kręgu wiary. Nasuwa się w związku z tym pytanie, co w epoce prasłowiańskiej i praindoeuropejskiej oznaczały pierwiastki czasownikowe **uoid-* ‘wiedzieć’ i **g'nō-* ‘znać’ oraz tworzone od nich derywaty nominalne. Z punktu widzenia morfologii indoeuropejskiej odpowiedź jest stosunkowo prosta: pierwiastek **uoid-* należał do systemu perfectum i posiadał wszystkie jego cechy, tzn. był intransytywny, obojętny aspektowo, nie tworzył innych czasów, a określał stan zaistniały w wyniku uprzedniej czynności; w niektórych językach wyrażał narrację, rzadziej relację (sanskrycki i albański evidentialis). Natomiast **g'nō-* było pierwiastkiem aorystycznym: dokonanym, momentalnym, przechodnim; tworzył zapewne już w prajęzyku praesens ichoatywne na *-sko-* oraz serię derywatów nominalnych: nomen agentis **g'nō-tēr/l-*, n. actionis **g'nō-ti-*, n. obiecti **g'nō-ti-*, n. instrumenti **g'nō-mŋ-* (Pokorny 1949–1969: 376–378).

W niektórych językach czasowniki pochodne od **g'nō-* zastąpiły lub ograniczyły kontynuanty **uoid-* ‘wiedzieć’: nowogrecki, łacina, nowoangielski, wschodniobałtyckie, południowo-wschodnio-słowiańskie. Znacznie trudniej ustalić etymologię, tzn. pierwotne znaczenie i ewentualne związki genetyczne z innymi pierwiastkami. W przypadku **uoid-* przyjmuje się, że jest ono derywatem alternacyjnym (zmiana *e* na *o*) od **ueid-* ‘widzieć’, oznaczało więc ‘wiem, bo zobaczyłem’. Pierwiastek **g'nō-* nie posiada jasnej motywacji w systemie praindoeuropejskim, wspomnieć jednak można o hipotezie H. Hirta (1900: 93), który wyprowadzał go z postaci **gen + e/o-* ‘rodzić, płodzić; pochodzić; być krewnym, bliskim’, co od strony znaczeniowej znajduje motywację w pierwotnie zmysłowo-fizycznym charakterze tego procesu (obszerniej: Trubačov 1959: 154–156). Więcej można wywnioskować na temat pierwotnego znaczenia czasowników ‘wiedzieć’ i ‘znać’ w oparciu o ich łączliwość frazeologiczną oraz użycie w sentencjach i przysłowiaach ludowych (NKP III: 665–670; 908–914). Wynika z niej, że czasownik ‘wiedzieć’ odnosił się pierwotnie do wiedzy duchowej, wewnętrznej o wymiarze religijnym, w przeciwieństwie do ‘znać’, który oznaczał umiejętność opartą na obserwacji i doświadczeniu zmysłowym. Skoro w epoce praindoeuropejskiej istniała w postaci pierwiastka czasownikowego nazwa ‘wiedzy umysłowej’, musieli również istnieć jej użytkownicy / depozytariusze, których można określić jako mędrców, zapewne o statusie kapłanów – proroków (obok kapłanów – ofiarników). Przedmiotem ich zainteresowań były idee ujmowane w postaci przepowiedni, przykazań i prawd religijnych. Na gruncie staroindyjskim wiedza ta została sformułowana w postaci hymnów wedyjskich i stała się początkiem filozofii, teologii, prawa, logiki i językoznawstwa. Pierwociny tej wiedzy sięgają na pewno epoki praindoeuropejskiej, czego mamy różne pośrednie świadectwa. W językach bałto-słowiańskich spotykamy kilka nazwy wykonawców / depozytariuszy tej wiedzy w postaci pruskich wajdelotów i słowiańskich wieszczów.

2. DZIADY

2.1. Uwagi wstępne

Spośród wyrazów / pojęć, które wprowadził Adam Mickiewicz do języka i literatury polskiej z obrzędowości białoruskiej najważniejsze wydają się *dziady* ‘dusze zmarłych bliskich oraz uroczystość ich rytualnego wywoływania’ (SJAM II: 294).

Mimo pozornej identyczności polskie *dziady* i białoruskie *zjady* różnią się od siebie: (1) miejscem akcentu, (2) innym pochodzeniem samogłoski [a] pol. przegłos – brus. akanie, (3) znaczeniem: pol. ‘(zmarli) przodkowie’ – brus. także ‘obrzęd przywoływania dusz zmarłych (przodków)’. W języku polskim, jak w większości języków słowiańskich, nie ma odrębnych nazw dla dusz osób żyjących i nieżyjących. Daje się jednak zauważyć tendencja do specjalizacji w tym znaczeniu form zdrobniałych, zapewne w funkcji spieszczającej: *duszycza*, *duszyczka*, *duszczecka*, *duszka*. Początki tej specjalizacji widoczne są już w XV wieku, por. „Xr(ryst)e [...] daj *duszycy* przeżegnanie, daj ciału dobre *skonanie*” (SS II: 225). Pewniejsze przykłady i zwroty frazeologiczne spotykamy w stuleciu następnym: „podwoje podziemnych gmachów, gdzie blade *duszycze*”; „ukazowały się przez sen *duszyczki* przyjacielowi zmarłych”; zestawienie *dzień duszyczek* ‘zaduszki’ (SPXVI VI: 213–214). Podobnie w «Dziadach» Mickiewicza: „Czego potrzebujesz *duszczecko*, żeby się dostać do nieba?”, wyrażenie frazeologiczne *duszczecki czyscowe* (cz. II, kilkakrotnie). Do dziś w języku potocznym występuje forma *duszyczki*, także na Wileńszczyźnie jako odpowiednik litewskiego *vėlės* ‘dusze zmarłych’; na Litwie Pruskiej także *vėlinės* (Kurschat, por. LKŽ XVIII: 630), która w języku ogólnym oznacza ‘zaduszki’ (taki właśnie tytuł nosi litewski przekład «Dziadów» Mickiewicza).

2.2. Stan badań

Najstarszy opis dziadów wiosennych w okolicach Czerykowa na Mohylew-szczyźnie opublikowała w 1817 roku w «Dzienniku Wileńskim» (VI: 396–408) Maria Czarnowska, która, nie używając terminów *dziady*, *radownica*, podaje, że obrzęd ten jest obchodzony cztery razy do roku. Przebieg ich w pow. borysowskim omówił E. Tyszkiewicz (1847), nazywając dziady przed Zielonym Świątkami *staurowskimi* (por. gr. σταυρός ‘krzyż’). Z kolei J. Jaroszewicz (1846) obrzęd ten w pow. bielskim, słonimskim i wołkowyskim nazwał *sobotami pominalnymi*. Nie licząc drobnych wzmianek, dopiero w końcu XIX wieku dokonali swoich obserwacji dwaj wieley badacze ludowej kultury Białorusi: M. Fedorowski (1893 i n.) na Grodzieńszczyźnie oraz C. Pietkiewicz na Polesiu Rzeczyckim (druk 1931, 1938). W bogatym piśmiennictwie rosyjskim na uwagę zasługują skrupulatny opis P. Šejna (1893) obrzędu dziadów na Witebszczyźnie; wskazano też na ich obecność w pow. lepelskim i bychowskim. Poczet badaczy białoruskich otwiera J. Karskij (1916), ale najbogatszej dokumentacji obrzędu dziadów na Nowogródzczyźnie w związku z utworem

Mickiewicza dokonał S. Stankiewicz (1936). W podobnym kierunku poszli J. Gołąbek (1925) oraz O. Swianiewiczowa, która omówiła (1960/2018) ten obrzęd w wsi Sieledczyki na Mińszczyźnie, wskazując m.in. na związek dziadów jesiennych z wieczszą wigilijną (kucją). Literackie przetwarzanie obrzędowości białoruskiej w «Dziadach» kowieńsko-wileńskich analizował dwukrotnie prof. Stanisław Pigoń (1930, 1967) na szerokim tle porównawczym, przytaczając relacje z Ukrainy (Żytomierskie) oraz recepcję dziadów przez polską ludność katolicką.

Zapoczątkowane na Polesiu wschodnim badania K. Moszyńskiego (1928; 1929–1939) dziś kontynuują w tym zakresie O. Šaraja (2002) i S. Tołstaja (2005), a ostatnio G. Charytoniuk (2007), która zbadała skrupulatnie współczesne sposoby ich obchodzenia na wschodniej Białostocczyźnie (Czyże, Gródek, Juchnowiec Kościelny, Krynki) oraz w różnych regionach Białorusi: na Grodzieńszczyźnie (Kadysz, Nacza), Mińszczyźnie (Kalinkowicze, Radoszkowicze, Wiazynka) i Mohylewshczyźnie (Drybin, Horki). Po omówieniu dokumentacji tego obrzędu w starszej literaturze przedmiotu przedstawiła rezultaty swoich badań terenowych, wskazując m.in. wpływ świąt cerkiewnych na ich nazewnictwo: *Pokrowa, Kaljady, Jurje* (św. Jerzy), *Radaŭnica, Sjomuxa / Trojca* (okolice Mińska); *raditejskije / pominalnyje suboty* (Mozyrskie). Również na Białostocczyźnie najstarsze pokolenie używa nazwy *zjady / zedy*, podczas gdy na wschodzie Mohylewshczyzny nazwa ta nie jest już znana, choć przed półwieczem obrzęd musiał być tam jeszcze żywotny (por. Bjalkevič 1970).

2.3. Kalendarz dziadów białoruskich

Białoruski kalendarz ludowy zna cztery główne oraz dwa dalsze terminy obchodzenia dziadów (daty według starego stylu):

(1) dziady jesienne, sobota przed św. Dymitrem (26 X): *Zmitrouskije Zjady, Zmitrouka* (zwane też Filipowskie lub Michajłowskie), obchodzone wieczorem w domu; w Nowogródzkiem też na cmentarzu (por. Stankiewicz 1936).

(2) dziady zimowe, sobota mięsopustna: *Maslennyje Zjady, Maslenica*, zwane też *Vjalikije* (od wielkiego postu) lub *Bačkouŭskije*.

(3) dziady wiosenne, wtorek po niedzieli św. Tomasza (przewodniej): *fomina nedelja; radaŭnickije/-czyje zjady; radaŭnica*; na Wielkiej Rusi *radunica* (od XV w.), dziś *radonica*, gwarowe *rad-u/a/y-nica*.

Różne próby etymologii: (1) od **rad-* święto *rad-ości* ze Zmartwychwstania (Vasmer / Fasmer, III: 431–2); (2) od *rod-itelskaja subbota*; (3) od ps. **rod-ovb-nic-a* ‘święto wspominania zmarłych członków rodu’; (4) wpływ greckiego *ródon* ‘róza’ (Klinger 1949), por. *ροδισμός* ‘ozdabianie grobowców różami w święto zmarłych’ (inskrpcja z II w. A. D. przy delcie Dunaju) > łac. *rosalia* ‘ts.’, przyjęte przez chrześcijaństwo i rozpowszechnione na Bałkanach: schorw. *rusjalje* ‘Zielone Świątki’, bułg. gw. *rusalja* ‘Wniebowstąpienie’, podobnie w albańskim i rumuńskim. Jak z powyższego widać, doszło tu do kontaminacji różnych obrzędów (pogańskich i cerkiewnych) oraz ich nazw.

(4) dziady (letnie?) *Troickije Zjady, Semuxa* (białoruska nazwa Zielonych Świątek pochodzi od siódmego tygodnia po Wielkiejnocy); ludowy termin: *Rusalnaja* lub *Njajuskaja Nedelja* obchodzona od czwartku lub soboty przez tydzień.

(5) dziady *Pjatrourskije*, w sobotę przed postem św. Piotra (29 VI).

(6) dziady *Spaskie*, przed świętem Przemienienia (6 VIII).

2.4. Dokumentacja gwarowa

Najstarszym, pośrednim świadectwem dziadów jesiennych na Wileńszczyźnie jest wzmianka M. Strykowskiego: *W Ławaryszkach tam jeszcze drudzy węże chwałę i czary przy obiadach (?obiatach) na listopad palą* («Kronika wierszowana»: 237). Nazwa *zjady* oraz towarzyszące im określenia i inne informacje na temat obrzędu posiadają bogatą dokumentację w słownikach i opracowaniach gwarowych różnych regionów, głównie jednak zachodniej i środkowej Białorusi oraz przyległych części Podlasia (wsch. Białostoczczyzna) i Polesia Wołyńskiego.

Polesie (Mozyrskie, Turowskie): Jak zauważa K. Moszyński (1928: 211–214), na Polesiu Wschodnim obchodzono je cztery razy do roku: (1) *Osennije / Mixajłowskije*, (2) *na Masljanaj*, (3) *Radauničnyje*, (4) *Troječnyje*. Dziady jesienne trwały trzy dni: w czwartek przygotowywano potrawy, w piątek *pominaŭna večera*, w sobotę *pominaŭny objed*. Na wieczerzy rytualny *kanun* (miód z wodą i kruszonym pieczywem) oraz barszcz, kasza jaglana, oładki (gryczne), siemię konopne, grzyby, jagody, jabłka, gruszki. Po jej zakończeniu resztki przykrywano obrusem, bo *staryje z toho svjeta xozjać i večerajuć*. Jak zauważa S. Tołstaja (2005: 76–89), piątkowy, postny posiłek zachowuje nazwę *zedy*, a sobotni z potrawami mięsnymi – *baby*. Natomiast *Radaunica* odbywała się, jak wszędzie, na cmentarzu z udziałem popa, a przy mogiłach ustrojonych tatarakiem spożywano potrawy z kasz, mięsa, sera, rozdawano wszystkim *krasnyje jajca* ‘barwione na czerwono pisanki’, zwłaszcza ubogim żebrakom, których proszono o modlitwę, wierząc w jej skuteczność.

Wschodnia Wileńszczyzna (Stara Wilejka): *Na stale staić taleračka i misačka dlja zjadou; Pjajki try bułački na zjady, nazywali kurački i addawali ix žabrakam; Zjady byli radušnija paslja Vjalikannja, sjomušnija; i bahatyja ŭ-voseń. Na zjady rabili sem strau* (SPNZ II: 64). Przed 1939 r. katolicy w okolicach Dołhinowa przed zaduszkami piekli chlebki obrzędowe rozdawane żebrakom, by modlili się za dusze zmarłych. Nazwa *dziady* zachowała się tylko w wyrażeniach: *sjaxodnja u nas zjady* (dużo jedzenia); *zjadaviki* ‘prosiaki’, (które) *k zjadam bużem bić* itp. (Sielicki 1993: 178–180).

Zdzięciol: ‘przodkowie, dzień wspominków’: *Na zjady varyli roznyja stravy, paminali rodynx, xto pamjor* (Scjaškovič 1972: 145).

Lida, Baranowicze, Lachowicze: dzień wspomnień po zmarłych; potrawy postne: fasola, groch, grzyby, kapusta, kompot, krupy, kucja z makiem, oładki z mąki gryczanej (SPNZ II: 64).

Porzecze, Szczuczyn: zabijano barana, żeby zrobić dziady i by wystarczyło dla zmarłych (ibidem).

Swislocz, Molczadź: dziady jesienne – dom, potrawy, znaki; *radaunica* – wróżby pomyślnych zniw (Fedorowski 1893: 267–268, 289–29, 364).

Hancewicze: *sjahodnja zjady, a zaŭtra baby* (SPNZ II, 64).

Puchowicze: *Perat kaljadami ŭ nas zjade robjać* (ibidem).

Czerwieńsk: *u etu sobotu budam spraułjać zjade* (Šaternik 1929: 84)

Mohylewskie: *swiatyje radziceli!* (Czarnowska 1817); *dedy* = *roziceli* ‘wspominkowa sobota’ (Nosowič 1870: 133, 564).

Smoleńskie: *radaunica* (dziady wiosenne), *dedy* (jesienne), *osenju k dedam ubivajut barana* (SRG VII: 322).

Witebskie: bogata obrzędowość (Šejn 1893).

Pskowskie, Homelskie, Wołyń: obrzęd i nazwa poświęcona okazjonalnie.

2.5. Dziady na Nowogródczyźnie

Szczegółowego opisu obrzędu dziadów w różnych miejscowościach Nowogródzczyzny w odniesieniu do II części «Dziadów» Mickiewicza dokonał S. Stankiewicz (1936: 176–226). Na podstawie kilku relacji z różnych miejscowości powiatu nowogródzkiego, nieświeskiego, stołpeckiego i baranowickiego wykazał on, że obrzęd jesiennych dziadów miał miejsce także wieczorem lub w nocy na cmentarzu, a prowadzili je tam często *starcy* ‘żebracy’, którym ofiarowywano przy różnych okazjach obrzędowe pieczywo (zwykle bułeczki z razowej mąki), wierzone bowiem w skuteczność ich modlitw zadusznych. Według relacji informatora ze wsi Malewo w pow. nieświeskim, taki starzec (prototyp Guślarza z II cz. «Dziadów»):

Kirawaŭ *dziadami* toj stary dzied abo baba, chto najlepší pieŭ i toj kaniecznie, chto myŭ niaboszczyka u hetki siamji. A myć niaboszczyka ŭ nas zapraszajuć taho, chto umieja pieć. Jak papiajuć, tady *hety staryk biare wodki.pierszy kiliszak u mahilu ŭwalje, pazdaroukajecca z pakojnikam, tady naliwaje sabie i paradkam pojdzie kruhom wodka, a každy choć kapialku ŭwalje u mahilu* (op. cit.176).

Jak zauważa S. Stankiewicz, również formuły magiczne i struktura tekstu II części «Dziadów» są wzorowane na folklorze białoruskim:

(1) miejsce pokuty duchów (Stankiewicz 1936: 188)

Wspomiani, Hospodi,

w naszym pokolenii:

Kotoryje w wody potopali,

Kotoryje na ohniach pohorali,

Kotoryje na morozach pomierzali,

Kotoryje hołodami powmirali,

Katorych źwiery,piruny pobiwali!

W jakiejkolwiek świata stronie

Czyli która w smole płonie,

Czyli marznie na dnie rzeczki,

Czyli dla dotkliwszej kary,

W surowem wszczepiona drewnie,

Gdy ją w piecu gryzą żary;

Każda spieszcie do gromady.

(2) Zapytanie, czego pragną, i propozycja pomocy (Karskij 2001: 413)

Svjatyje zjady, zavjom vas,
 Svjatyje zjady, izice da nas!
 Jość tut usjo, što Boh daŭ,
 Što ja li vas axvjaravaŭ,
 Čym xata bahata.
 Sviatyje zjady, prosim vas,
 Xażyce, ljacice da nas!

Zstępujcie w święty przybytek
 Jest jałmużna, są pacierze,
 I jedzenie, i napitek.
 Mówcie, komu czego braknie,
 Kto z was pragnie, kto z was łaknie.

(3) Wypędzanie duchów (Karskij 2001: 414)

Svjatyje zjady! Vy sjudy priljaceli,
 Pili i jeli,
 Lacie-ż cjaper da sjabe!
 Skażyce, čaho jyščę vam treba?
 A lepej, ljacice da neba!
 Akyš, akyš!

Teraz z Bogiem idźcie sobie.
 A kto prośby nie posłucha:
 W imię Ojca, Syna, Ducha!
 Widzicie pański krzyż?
 Nie chcecie jadła, napoju
 Zostawcie nas w pokoju,
 A kysz, a kysz!

Podobieństwa ujawniają się również w dalszych szczegółach: (4) wygląd duchów: spadające gwiazdy, ptaki, upiory buchające ogniem i dymem; (5) miejsce ich pobytu: powietrze, woda, ogień; (6) sposoby ich wywoływania przez palenie: kądzeli, ziela święconego i wódki; (7) zakończenie uroczystości przez rozsypywanie: zboża, maku, soczewicy.

2.6. Uwagi końcowe

Jak z powyższego omówienia wynika, białoruski wyraz *zjady*¹ ‘dusze zmarłych przodków; obrzęd ich wspominania’ został z dokładnością etnograficzną utrwalony przez Mickiewicza w II części «Dziadów», a przez nie trafił do języka i literatury polskiej. Zasygnalizowany tu tylko problem odróżniania nazw dusz osób żywych / zmarłych, a przede wszystkim genezy obrzędu dziadów wymagają dalszych badań, a przede wszystkim wyjaśnienia, dlaczego ograniczają się one do terytorium Białorusi. Niewątpliwy związek ze znanym także u Bałtów i Ugrofinów (Moszyński 1968, II, 2: 255, 370, 555) kultem zmarłych oraz wpływ Cerkwii Prawosławnej i tradycji antycznej przez Bałkany nie wyjaśniają wszystkiego. Liczyć się też trzeba z dziedzictwem prasłowiańskim, ale rekonstruowane przez Słownik prasłowiański znaczenie wyrazu **dēdi* ‘różne uroczystości obrzędowe, związane zapewne z kultem przodków’ oraz **rodovъnica* jako ‘święto wspominania zmarłych członków rodu (rodowników)’ nie mają dostatecznie bogatej dokumentacji.

3. MATECZNIK

We współczesnym języku polskim wyraz *matecznik* oznacza przede wszystkim ‘trudno dostępne miejsce w puszczy, gdzie są legowiska dzikich zwierząt; ostęp leśny’, a w użyciu przenośnym ‘schronienie, legowisko, kryjówka’. Takie znaczenie jako główne podaje Słownik Doroszewskiego. Jeszcze jednak w Słowniku warszawskim przy wyrazie tym na pierwszym miejscu umieszczono znaczenie ‘klateczka, w której matkę pszczół przetrzymują’, a dopiero w dalszej kolejności ‘miejsce niedostępne w kniei, ojczyzna, schronienie, gniazdo, kryjówka, nora’; podano też informację, że wyraz *matecznik* jest gwarową nazwą kilku roślin: ‘rojownik / *Melissa officinalis*’; ‘jastrun (złocien właściwy) / *Chrysanthemum leucanthemum*’; ‘rumianek / *Matricaria chamomilla*’; ‘kocimiętka / *Nepeta cataria*’. Podobny układ znaczeń występuje w Słowniku wileńskim, a Linde zna tylko pierwsze z nich, cytując Kluka: „*matecznik* – dla utrzymania matki rojących się pszczół robi się z lipiny na kształt zamkniętej baryłeczki z tak gęstymi szparami, aby ani matka wyleźć, ani pszczoły wleźć nie mogły”. Jako nazwa rośliny ‘*Melissa officinalis*’ wyraz ten został poświadczony w Słowniku staropolskim i Słowniku polszczyzny XVI wieku.

Wyraz *matecznik*, i podobnie do niego utworzone formacje, występuje w innych językach słowiańskich. W Budziszewska (1965) na określenie ‘miodunki’ (inna nazwa dla ‘*Melissa officinalis*’) wymienia staroczeskie *matečnik*, słoweńskie *matičnik*, serbochorwackie *matičnjak*. W językach ruskich *matočnik* oznacza rośliny, m.in. ‘miodunkę, rumianek, podbiał, lepiężnik, kocimiętkę, bodiak’, a poza tym ‘rdzeń, korzeń, załazek rośliny’. W znaczeniu ‘komórka lub klateczka na matkę pszczelą’ wyraz ten został poświadczony poza polskim (i kaszubskim) w czeskim, słowackim i językach wschodniosłowiańskich, gdzie ponadto oznacza ‘zamknięte pomieszczenie na matki różnych zwierząt domowych’ oraz ‘roślinę lub poletko roślin przeznaczonych na rozsadę’; to ostatnie znaczenie dla języka polskiego notuje Słownik Doroszewskiego.

Jak z powyższego przeglądu zdaje się wynikać, wyraz **matъčьnikъ* istniał już w języku prasłowiańskim. Jako derywat od **mati* ‘matka’ oznaczał rzeczy oraz miejsce związane z rozmnażaniem i rozrastaniem i był bliski znaczeniowo wyrazowi **matica*, który obok znaczenia ‘uterus’ został poświadczony w epoce historycznej jako ‘rdzeń, korzeń, główne odgałęzienie; źródło lub koryto rzeki’, okazjonalnie też ‘komórka na matkę pszczelą’. Co się tyczy budowy słowotwórczej, to jak się zdaje, nie został on urobiony bezpośrednio od wyrazu **mati*, lecz od przymiotnika **matъčьнь* ‘matczyny, związany z matką’ za pomocą sufiksu *-ikъ*, zauważa Franciszek Sławski (2011: 66), w języku prasłowiańskim przyrostek ten tworzył zdrobnienia i rzeczowniki odprzymiotnikowe, a dodawany do produktywnych przymiotników na *-ьнь* wyabstrahował się w postaci *-ьnikъ*. Nie można wykluczyć, że **matъčьnikъ* został bezpośrednio urobiony od wyrazu **matъka*, jako zdrobnienie od **mati* oznaczała prawie to samo co **matica*. Na tle budowy słowotwórczej wyraźną motywację posiadają te znaczenia wyrazu **matъčьnikъ*, które odnoszą się do rozmnażania i rozrastania. W przypadku nazw roślin w rachubę wchodzi również ich właściwości lecz-

nicze (choroby kobiece) i związane może z nimi funkcje magiczne oraz wierzenie, por. nazwę *macierzanka* / *Thymus vulgaris*, która powstała zapewne przez uniwerbizację złożonej **materna duš(ьk)a* ‘matczyna dusz(yczk)a’: staropolskie *macierz(yn) a duszka*, czeskie *materi douška*, słowackie *materina duška*, słoweńskie *materina dušica*, serbochorwackie *majčina duška*, ukraińskie *materyduška* (Budziszewska 1965: 240). W opinii V. Machka (1968: 355) mamy tu do czynienia z kalką łacińskiej nazwy *matris animula*, zanotowanej przez Izydora z Seville.

Wróćmy z kolei do dzisiejszego znaczenia ogólnopolskiego: ‘ostęp w puszczy, gdzie są legowiska dzikich zwierząt; schronienie, kryjówka’. Pojawia się ono po raz pierwszy w «Panu Tadeuszu», gdzie umieszczony w księdze IV, w. 564–565, opis wnętrza puszczy litewskiej Poeta kończy dystychem:

Te puszczy stołeczne, ludziom nie znane tajniki
W języku swoim strzelecy zowią: *Mateczniki*.

Jak z powyższego widać, wyraz nie był znany w czasach Mickiewicza w polskim języku literackim, dlatego poeta pisze go kursywą i wyjaśnia, że pochodzi z języka łoświeckiego. Dzięki popularności Poematu wyraz *matecznik* w tym nowym znaczeniu wszedł w powszechny obieg i zapewne wzorując się na Mickiewiczu (mowa o niedźwiedziu) użył go Wincenty Pol w «Obrazach z życia i natury» (Kraków 1869, I: 102), w rozdziale poświęconym puszczy litewskiej:

Takie to najeżone łomy i zawały drzew, jeżeli opodal od pasiek i siedzib leśnych w głębi puszczy leżą, nazywają myśliwi *gawrą niedźwiedzią* albo *matecznikiem*.

Nie można jednak wykluczyć, że względu na nieco inne znaczenie, że Pol przejął go bezpośrednio od ludności miejscowej, tzn. polszczyzny wileńskiej lub białoruskiego.

Wyrazem tym w szerokim kontekście etnobotanicznym zajął się J. Rostafiński (1921), stwierdzając za S. Zdziarskim (1901), że znaczenie to wywodzi się z języka białoruskiego. Takie bowiem użycie wyrazu *matočnik* potwierdza A. Bogdanovič (1895: 77–78), pisząc o duchu leśnym zwanym *lešij* w pracy na temat dawnych wierzeń Białorusinów. Oto odpowiedni fragment:

Nad lesami i vsem, čto v nix, vlastvujet *Lešij* [...] A živet on v tak nazyvajemom *matočnike* – eto sredina pušči soveršenno nedostupnaja dlja obyknovennago smertnago. *Matočnik* okružen neproxodnym lesom, zagružen massoju valežnikai sverx togo – jego oblegajut zasysajuščija bołota, ktorija ne zamerzajut i v samyja surovija zimy. Tam-to i živet *Lešij* so svoimi zverjami i pticami. Vse krupnyje zveri tuda idut umirat’: oni tolko znajut tainstvennyja tropy, kotorymi možno probrat’sja v *matočnik*.

Zapisane przez A. Bogdanoviča znaczenie wyrazu *matočnik* nie zostało udokumentowane w żadnym znanym mi słowniku białoruskim, pojawia się natomiast w odkrytym w 1978 roku przez V. Zinova na wschodnim obrzeżu Puszczy Białowie-

skiej słowniczku polsko-bałtyckim zatytułowanym „Pogańskie gwary z Narewu”: *matecznik – gyr* (por. litewskie *girià* ‘puszcza’).

Wydaje się więc, że dobrze udokumentowany na gruncie wschodniosłowiańskim wyraz *matočnik* ‘miejsce, gdzie mnożą się zwierzęta’ w języku białoruskim (a może tylko w gwarze łowieckiej, na tle wierzeń ludowych) wykształcił nowe znaczenie ‘nieдоступne miejsce w puszczy, gdzie są legowiska dzikiej zwierzyny’, skąd wtórnie ‘ostęp leśny, puszcza’ i te dwa ostatnie znaczenia dzięki Poematowi Adama Mickiewicza weszły do języka ogólnopolskiego.

4. TELIMENA

Imię *Telimeny* z «Pana Tadeusza» do dziś nie zostało w sposób przekonywający objaśnione. Pierwszy, o ile mi wiadomo, zajął się nim S. Pigoń w komentarzu do wydania «Pana Tadeusza» w Bibliotece Narodowej (Kraków 1925: 55–56), zestawiając je z formą *Celimena*, zanotowaną w «Monitorze» (1772, nr 11), a wywodzącą się od znanej w literaturze francuskiej XVII–XVIII w. postaci salonowej kokietki *Celimène*. Jak zauważył S. Pigoń, a obszerniej omówił J. S. Bystron (1938: 331), *Telimena* stała się w początku XIX wieku imieniem literackim, spopularyzowanym przez Ludwika Kropińskiego w «Emrodzie» (1810) i przez Marię z Czartoryskich Wirtemberską w «Malwinie» (1816), ale imię to nacechowane ironicznie w «Panu Tadeuszu» nie weszło w polski obieg nazewnictwa w przeciwieństwie do innych Mickiewiczowskich imion kobiecych – *Maryli*, *Zosi*, *Grażyny* i *Aldony*. Według obliczeń K. Rymuta (1995: 383) na podstawie danych PESEL-u dziś nosi je zaledwie około stu kobiet (w 1994 roku zarejestrowano 92 osoby, wszystkie urodzone po 1920). Ze względu na brak wcześniejszych poświadczeń można przyjąć, że przed pierwszą wojną imię to nie było używane, a obecnie nadaje się je średnio jednej osobie rocznie.

Genealogią literacką i etymologią imienia *Telimena* zajął się w sposób dociekliwy K. Górski (1960: 27–38). Ze względów m.in. fonetycznych odrzucił on związek między formami *Celimène* / *Celimena* a *Telimena*, stwierdzając, że forma *Telimena* pojawia się w literaturze polskiej po raz pierwszy w elegii L. Kropińskiego «Emrod» (1810 Warszawa, 1815 Krzemieniec, 1817 Wilno). Ale związek z tym imieniem posiadać mogą «Dumania na śmierć T. K(ropińskiej)» powstałe ok. 1796 roku («Nowy Korbut», 1967, V: 219–223), a opublikowane jako «Duma na śmierć Telimeny» w 1834, a następnie «Żale na śmierć Telimeny» w 1844. W wydanych kilka lat po śmierci L. Kropińskiego «Życiorysach znakomitych ludzi» H. Cieszkowski (1851, II: 299–303) ujawnił, że prototypem *Telimeny* L. Kropińskiego była jego zmarła siostra, której nieustalone dotychczas imię zaczynało się od litery *T*-. Jak zauważa K. Górski (1960: 30–31), wyidealizowana postać zmarłej nie ma nic w sobie z sentymentalnej damy. Nie ulega też wątpliwości, że imię *Telimena*, podobnie jak *Malwina* (wywodzące się ostatecznie z «Pieśni Osjana» J. Macphersona), przejęła M. Wirtemberska do swej powieści «Malwina, czyli domyślność serca» z utworów L. Kropińskiego blisko związanego z Puławami (por. Fronczyk 1964: 5–30). W jej powieści *Telimena* jest przybraną matką Ludomira, przypominającą dobrocią i szlachetnością bohaterkę

elegii L. Kropińskiego. Natomiast pewne sentymentalne cechy Mickiewiczowskiej *Telimeny* posiada tytułowa *Malwina*, także w sposobie wyrażania się; obie m.in. posługują się wobec ukochanego tym samym epitetem: „*Niewdzięczny!* z ust jej się wymknęło” («*Malwina*», koniec rozdz. VIII) – „I przystąpiwszy, cicho jęknęła *niewdzięczny*” («*Pan Tadeusz*», VIII: 429).

Zdaniem K. Górskiego i innych badaczy Mickiewicz znał utwory L. Kropińskiego (pod którego wpływem wprowadził do «*Rękawiczki*» imię *Emrod* w miejsce *Delorges* w oryginale Schillera, por. Kallenbach 1926: 134) i oczywiście powieść M. Wirtemberskiej, a w pierwotnym planie Poematu ciotka *Telimena* mieszkała na folwarku (a nie, jak w ostatecznej redakcji «*Pana Tadeusza*» – w Petersburgu) i miała być osobą starszą i zacną, jak w obu pierwowzorach. Dopiero w trakcie pisania Poeta nadał *Telimenie* zupełnie nowy, różniący się od jej poprzedniczek literackich charakter.

Po tych filologicznych ustaleniach przedstawia K. Górski swoją hipotezę na temat pochodzenia imienia *Telimena* u Kropińskiego. W nawiązaniu do informacji Wandy Dobaczewskiej, że w okolicach Nieświeża w XIX–XX w. imię greckoruskie *Filomena* występowało w postaci *Telimena*, uczony zastanawia się, skąd wzięło się ono w utworach L. Kropińskiego. Przypuszcza mianowicie, że w czasie pobytu we Włoszech zetknął się on z głośnym tam wówczas imieniem *Filomena* (w związku z rzekomym odkryciem w 1802 r. relikwii męczenniczki tego imienia i szerzącym się wówczas jej kultem), ale przystosował jego wymowę do fonetyki polskiej zastępując *F-* przez *T-* jak w znanych mu z rodzinnego Podlasia imionach greckoruskich: *Fiodor* – *Teodor*, *Fiokła* – *Tekla*, *Foma* – *Tomasz* itp., stąd na wzór *Filomena* utworzył formę *Telimena*. Do objaśnienia tego, że „imię to powstało na pograniczu rosyjsko-polskim przez (hiperpoprawne) spolonizowanie imienia *Filomena*” ustosunkował się krytycznie S. Pigoń (1980: 66), wskazując na trudności fonetyczne i historyczno-obyczajowe. Uznał jednak brzmienie *Telimena* za zagadkowe, ale sztuczne, i że do Mickiewicza doszło „z towarzystwa Puław”, ale podtrzymał tezę o wpływie francuskim i związku z *Celimeną*. Również zajmujący się etymologią *Telimeny* językoznawcy nie podali przekonującego objaśnienia tego imienia (por. Bubak 1993: 297).

Spośród dotychczas ustalonych faktów najważniejszą wydaje się przytoczona przez K. Górskiego informacja listowa (7 I 1957) Wandy Dobaczewskiej, że jej synowa Włodka spotkała się z nim w okresie międzywojennym w czasie pobytów wakacyjnych w okolicy majątku Kuncowszczyzna koło Nieświeża. Nosiły je cztery mieszkanki okolicznych zaścianków: Hrycewicze, Urwiedź, Budrewicze i Szuszczevicze. W ostatnim z nich mieszkała urodzona w początku XIX wieku *Telimena Szuszczeviczowa*, wspomiana w 1938 r. przez 92-letnią córkę. Okoliczność ta wyklucza ewentualny wpływ lektury pism Kropińskiego, Wirtemberskiej i Mickiewicza na ich imiona. Sama Wanda Dobaczewska(-Niedziałkowska) była w przedwojennym Wilnie znaną literatką i badaczką kultury (1937), odznaczoną nagrodą im. Filomatów, zaś jej synowa Władysława z Korsaków, jak mnie poinformował przyjaciel obu rodzin rtm. Zygmunt Augustowski, pochodziła z Nowogródzczyzny, a ojciec jej pisał utwory o tematyce myśliwskiej. Obie informatorki prof. Górskiego były więc osoba-

mi inteligentnymi i doskonale zorientowanymi w realiach historyczno-kulturowych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spośród wymienionych miejscowości na mapie 1: 100. 000 figurują Hrycewicze (siedziba parafii prawosławnej) oraz Urwiedź i Kuncowszczyzna (par. prawosł. Jodczyce /Jodczyki; par. katol. Płaskowice). Jak wynika z zacytowanego listu (Górski 1960: 33), to im właśnie należy przypisać autorstwo pomysłu o grecko-(cerkiewno-)ruskim pochodzeniu imienia *Telimena* w okolicach Nieświeża.

Na tle tych faktów należy zastanowić się ponownie, skąd imię *Telimena* znalazło się w utworach Ludwika Kropińskiego, urodzonego w 1767 roku we wsi Paszuki w województwie brzeskim litewskim. Miejscowość ta jest położona kilkanaście kilometrów od Kamieńca Litewskiego, a w linii prostej ok. 200 km od Nieświeża. Figuruje ona w «Rejestrze podymnego 1667–1696» (wyd. Rachuba 2000: 37, 103, 108) i była zamieszkała przez unicką / prawosławną ludność białoruską (*presbiter – ritus graeci*, op. cit. 108), pielgrzymującą w XVIII w. do podlaskiego sanktuarium w Starym Korninie («Księga cudów», wyd. Mironowicz 1997: 26, 29, 99). Wieś tę nabył ok. 1745 roku Stanisław Kropiński, ojciec Ludwika i dwóch jego siostr (Bartoszewicz 1857: 59; PSB XV: 334–337). Jedna z nich, zmarła przedwcześnie, posiadała imię zaczynające się na literę *T*- i stała się prototypem *Telimeny* w utworach L. Kropińskiego, który większość bogatego w wydarzenia życia (kampania 1792 roku, powstanie kościuszkowskie, wojny napoleońskie zakończone stopniem generalskim) spędził na obszarze zachodnioruskim (Paszuki i Woronczyn na Wołyniu, gdzie zmarł w 1844). Wydaje się więc bardziej prawdopodobne, że w stronach rodzinnych, a nie – jak przypuszcza K. Górski, we Włoszech, zetknął się z imieniem, które w jego utworach przybrało postać *Telimena*.

Zacząć trzeba od pytania, jaki mógł być prototyp cerkiewnoruski imienia *Telimena* (1) u Kropińskiego, (2) w zaściankach koło Nieświeża, położonych w tym samym regionie etnolingwistycznym (gwary południowo-zachodnio-białoruskie północnego Polesia). Gdyby brzmiałoby ono ros. *Filomena*, br. *Filamena*, ukr. *Fylomena*, to przy wprowadzaniu go do języka polskiego nie było powodu do zastępowania *F*- przez *T*-, a sekwencji *-ilo-* przez *-eli-*.

Podobnie brzmiące, ale innego pochodzenia, *Filemon*, *Filemona* oraz inne imiona cerkiewnoruskie na *F*- nie ulegają na gruncie polskim tego rodzaju zmianom (por. Rymut 1995: 133). Należy więc zastanowić się, czy nie chodzi tu o jakieś inne imię. Najbliższe pod względem fonetycznym *Telimenie* jest rosyjskie skrócone imię męskie *Telimon* utworzone od *Pantelejmon*; por. też nazwisko *Pantelejmonov* / *Telinonov* (Unbegaun 1972/1995: 51).

W białoruskim występuje ono w postaci *Celimon* jako skrócenie od *Panceljajmon* (Sudnik 1965: 36) oraz w innych licznych formacjach skróconych, także w funkcji imion żeńskich (Biryła 1982: 133). Jako nazwisko spotykamy na wschodzie Polski formację *Pancelimoniuk* (PESEL 17 ×) i śladowo *Telemoniuk*. Na Podlasiu B. Tichoniuk (2000: 89–90) zanalizował zapisane w unickich księgach metrykalnych formy imion: 1734 *Telimon*, 1814 *Tylimon*, *Talimon*, które wyprowadza od *Filemon*.

Wątpliwości pojawiają się również przy interpretacji ukraińskich form imienia *Tyłymon*, *Tałymon*, które według informacji Ewy Wolnicz-Pawłowskiej (4 XII 2001), są w onomastykonach traktowane jako skrócenia od *Fyłymon* / *Pyłymon* (Filemon). Na związek z *Pante/alejmon* (Hrynčenko 1909, IV: 559) wskazuje *-a-* w *Tałymon*; w imionach obcych *f* jest oddawane przez *p* (Vincenz 1970: 52).

Jak z powyższego zestawienia wynika, czczony na całej Rusi, niezależnie od wyznania i przynależności państwowej, święty *Pantelejmon* uzdrowiciel (por. Vincenz 1970: 200–201; M. Malec 1994: 302) posiada we wszystkich trzech językach wschodniosłowiańskich skrócone w podobny sposób formy: ros. *Telimon*, br. *Celimon* i ukr. *Tyłymon*, *Tałymon*. Spośród nich najbliższa imieniu *Telimena* jest forma *Telimon*, używana jak inne formy cerkiewnoruskie (a nie lokalne) w rytuale unickim. Słabą stroną zaproponowanego tu objaśnienia jest brak formy żeńskiej **Pantejemona* skróconej **Telimona*, która (zgodnie z zasadami substytucji ruskiego *-o-* na polskie *-e-* w formantach z dawnym jerem twardym) dałaby w polskim *Telimena*. Istnieją wprawdzie w językach ruskich liczne derywaty od imienia *Pantelejmon* zakończone na *-(j)a* i stosowane, zarówno do mężczyzn jak i kobiet, ale nie odnaleziono dotychczas derywatów od podstawy *Telimon-*. Dopiero zbadanie ksiąg metrykalnych z tego regionu oraz ustalenie imienia siostry Ludwika Kropińskiego rzuci jeszcze nowe światło na pochodzenie imienia *Telimena*, która wciąż nie chce ujawnić swoich językowych tajemnic. Jedno wydaje się pewne, że nie jest ono ani transpozycją francuskiego *Celimène*, ani neologizmem Kropińskiego, lecz powstało najprawdopodobniej na gruncie kontaktów rusko-polskich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

5. ZAPOŻYCZENIA BIAŁORUSKIE

Dla Adama Mickiewicza nazwa *Białoruś* miała nieco inne niż dziś odniesienie terytorialne. Określano nią wschodnią część historycznej Litwy (Mińsk, Połock, Witebsk), ale pisząc o «Piosnkach wieśniaczych znad Niemna i Dźwiny» (1846) swego przyjaciela z pobliskich Maluszyc Jana Czeczota Poeta wspomina, że „wydał on pieśni białoruskie” (Listy III: 473). Dzięki zachowanemu autografowi «Pana Tadeusza» jesteśmy w stanie zrekonstruować wymowę i inne osobliwości języka Adama Mickiewicza. Większość z nich zachowała się do dziś w polszczyźnie wileńsko-nowogródzkiej. Co się tyczy białoruskich elementów językowych i kulturowych w twórczości Mickiewicza, to najwięcej odkrył ich gruntowny znawca tematu dr Stanisław Stankiewicz (1936). Do monografii języka Poety przymierzał się przez wiele lat prof. Józef Trypućko, który opracował dociekliwie język Władysława Syrokomli (1955–1957) oraz brata Poety Franciszka (1970), a wydobyte z autografów i wstępnie poklasyfikowane osobliwości językowe Mickiewicza oraz dawnych tekstów z ziem WKL przekazał przed śmiercią prof. Zofii Kurzowej. W oparciu o nie powstała jej historyczna synteza polszczyzny wileńskiej (1993) oraz skrupulatna praca dr Moniki Szpiczakowskiej o fonetyce i fleksji «Pana Tadeusza» (2001). Wiele miejsca językowi Adama Mickiewicza poświęcili związani przed wojną z Wilnem profesory

Halina Turska, Konrad Górski i Stanisław Pigoń. Temat ten podejmowali z okazji kolejnych rocznic inni językoznawcy polscy, głównie w dedykowanych Pocię zeszycach „Języka Polskiego” (1934, 1955, 1998), ale największą syntezą jest kompletny, lokalizowany «Słownik języka Adama Mickiewicza» (I–XI, 1962–1983). Na podstawie wszystkich wymienionych publikacji i własnych poszukiwań spróbuję tu zestawić najważniejsze osobliwości leksykalne pochodzenia białoruskiego w twórczości Adama Mickiewicza.

babka ‘ważka’: „Nad gęstwą różnofarbnych kłosów i badyłów / Wisiała jak baldakim jasna mgła motylów / Zwanych *babkami*, których poczwórne skrzydełka, / Lekkie jak pajęczyna, przejrzyste jak szkiełka” (PT III: 65–68). SJAM: regionalizm (także Słowacki, Goszczyński) < brus., ukr. *bapka* (owad) ‘pasikonik, ślepek’, ros. gw. *babočka* ‘motyl’.

botwinie ‘nać buraczana’: „ten aksamit traw będziez to mak i *botwinie*” (PT III: 508, autograf: *boćwinie*), jako nazwa potrawy *boćwina* występuje już u J. Ch. Paska (183v).

bukisz ‘uderzenie (głową)’: „Ibem, dumnym da *bukisz* o gwiazdy” («Walka miodowa»); Ignacy Chodźko (SW): „dostawszy tęgie *bukisz* wywrócili kozła”; SGP: ustnie z Litwy < brus. (Nosovič) ‘uderzenie głową lub w głowę’.

chołodziec ‘chłodnik’: „*chołodziec litewski* milcząc żwawo jedli” (PT I: 308); „*chłodnik zabielan* milcząc żwawo jedli” (PT V: 314); SWil, SGP: Podlasie < brus. SPNZ *xałazec* ‘studzienina’, *xaładnik* ‘chłodnik’.

chrośniak (1) ‘suchy chrust’: „Chłop wyszedł zimnym rankiem po *chrośniak* do sadu” («Chłop i żmija»), (2) ‘krzaki, zarośla’: „A za dzwonicą *chrośniak malinowy*, w tym *chrośniaku* mogiły” («To lubię»), Syrokomla (Trypućko II: 116) ‘zarośla, krzaki’; Brasław ‘zarośla na podmokłym terenie’, SGP: ustnie z Litwy *chrós(t)niak*; Knapski: *chrośniak*; por. brus. SPNZ *χvorasnik* ‘zarośla’.

chwośt ‘ogon’: „I za grzeczność kiwnął *chwośtem*” («Pies i wilk») < brus., ukr., ros. ‘ts.’.

cywun ‘karbowy’: „*cywun*, co przyszedł zdawać sprawę o robocie” (PT VIII: 130; autograf *cywon*, pierwodruk *cywón*); SGP: ustnie z Litwy *ciwun*, *tywu/on*, st.brus. *tivun*, Nosovič *civun* ‘włodarz, nadzorca’ < lit. *tijūnas* ‘urzędnik WKL’ < st.rus. *tijun* ‘zarządca’, a tam ze skandynawskiego *thiun* ‘ts.’.

dosiewki ‘uroczone zakończenie siewów’: „obchodzą święto *dosiewek*” («Dudarza»), „najhuczniejsze *dosiewki*” («Kurhanek Maryli») < brus. *daseyki*.

dubas ‘duży, tępy nóż’: „I wnet porwawszy *dubasa*, tnie węża raz pod ucho” («Chłop i żmija»), odsyłacz Poety: po litewsku ‘nóż wielki’; por. brus. *dubas* ‘ts.’ (Nosovič: gub. wileńska, kowieńska, grodzieńska); SGP: ustnie z Litwy (Jeziorosy). Słowniki litewskie takiego wyrazu nie notują.

dziady ‘dusze przodków i obrzęd ich wspominania’, por. wyżej (XV.2).

grabliśko ‘jakiś rodzaj grabi’: „*grabliśka* suwane po łące” (PT I: 199); SGP: *grab(l)isko* ‘trzonek lub dolna część grabi’ (Lubelskie, Tykocińskie, Kaszuby), por. brus. SPNZ *grabljaviska* ‘grabo-widły’, *hrabliščo* ‘kołek z zębami w grabiach’.

harbuz ‘dynia’: „Gdzieniedzie otylego widać brzuch *harbuza*” (PT II: 410) < brus. *harbuz* ‘dynia’, z rosyjskiego *arbuz* ‘arbuz, dynia’ (z tureckiego).

hlak ‘wysoki pękaty dzbanek gliniany z wąską szyją’: „Chłopy gdyby *hlaki*” («Dziady» III, Ustęp), „*hlaczek* polewany” («Jamby powszechne»); Ignacy Chodźko < brus. SPNZ *hljak, hljačok* ‘ts.’.

jadłowiec ‘jałowiec’: „Stąd *jadłowcem* zdadzą się topole” («Sonety krymskie», nr XVI, rkp autograf₂). Formę tę notuje jako regionalizm SWil i SGP: ustnie z Litwy, gdzie do dziś występuje (też w postaci *jedlenieć*) na Wileńszczyźnie, Grodzieńszczyźnie i Podlasiu, zapożyczone z gwar białoruskich: *jadlav’ec, jadlen’ec* itp.

kaban ‘wieprzek’: „*Kabany* i prosięta koląc pod łopatki” (PT VIII: 771); SWil ‘młody wieprz, wieprzak’ (na Litwie i Rusi), przez białoruskie i rosyjskie (z tureckiego).

kałamaszka ‘rodzaj bryczki’: „Furknęła *kałamaszka*, ginie w mgły obłokach” (PT VI: 294) < brus. *kałmażka* < ros. gw. *kołymażka, kołymaga* (z tureckiego).

kamuszek ‘kamyczek’: „Przez żwir, przez ostre *kamuszki*” («Rybka») < brus. SPNZ *kamušok*.

kotuch ‘pomieszczenie na drób i drobne zwierzęta, komórka’: „Wpada w *kotuch* Konewka, jedne ptaszki zdusza” (PT VIII: 775) < brus. *katuχ* (powszechne) ‘różne pomieszczenia ogrodzone’.

krobeczka ‘łubiany koszyczek’: „W *krobeczce* z prostej kory podaje zebrane brunśnice” (PT IV: 85); *krobka* Jan Chodźko (Turska 1930); SGP: ustnie z Litwy (nie tylko), pod wpływem brus. *k(o)robka* ‘ts.’

kucyja ‘wigilia’: „Pomnisz jak w *kucyją* samą pośród najteższego chłodu stałam z dziecięciem pod bramą” («Dziady» II: 295); Sławski (SEJP) *kutia* < ukr. *kutja*, brus. *kuceja* (potrawa, wigilia).

kukuruza ‘kukurydza’: „Owdzie podnosi złotą kitę *kukuruza*” (PT II: 409) kresowe < brus., ros. (z tureckiego).

kupla ‘przedmiot kupiony’: „Gdzie szklane *kuple*? Gdzie kruszcowe łupy?” («Grażyna», 419) ‘zakup’ < brus. *kuplja* (Nosovič).

lisica ‘grzyb: kurka’: „tyle w pieśniach litewskich sławione *lisice*” (PT III: 261), kresowe < brus. SPNZ.

matecznik ‘niedostępne miejsce w puszczy’, por. wyżej (XV.3).

mietlica ‘chwast: miotła zbożowa’: „snopek uwiązanej trawami *mietlicy*” (PT III: 191), pdw. Lubelskie < brus. (PNZ), ukr., ros. *mjatlica* ‘ts.’.

młodzik ‘nów księżyc’: „Kiedy miesiąc na *młodziku*” («Tukaj», 129) < brus. *małazik* ‘ts.’.

mogilnik ‘cmentarz’: „A tam *mogilnik* w dąbrowie” («Dziady» I: 180), „Teraz pusto i głucho jak na *mogilniku*” (PT IV: 156); Syrokomla (Trypućko II: 149), SGP: ustnie z Litwy < brus. *mohilnik*.

mokrzyca ‘chwast: gwiazdnica pospolita’: „(zające) te *mokrzycę* chrupią” (PT VI: 13); Kresy, wsch. Lubelszczyzna < brus. *makryca*.

moskale ‘wojsko (nie tylko rosyjskie)’: „przystaną do moskali” («Kurhanek Maryli») < brus. *maskal* ‘żołnierz’ (Nosovič), lit. gw. *maskõlius* ‘ts.’; SGP, Podlasie: „służył jesse w *polskich moskalach*”.

nagodzić się ‘znaleźć się w porę’: „Dobrze, mój Tadeuszu, żeś się dziś *nagodził* / Do domu” (PT I: 171) < brus. *nahadicca* ‘zjawić się w sam czas’.

niezabudka ‘niezapominajka’: „Podała mu urwany kwiatek *niezabudek*” (PT III: 671), kresowe (Niemcewicz, Słowacki) < brus. *nezabudka*, ukr. *nezabud* ‘ts.’.

nuda, nudno (SJAM często) ‘kłopot, smutek’, np. „Litwince *nudno* między Litwinami” («Konrad Wallenrod», 332): < brus. *nuda* ‘smutek, troska’, SPNZ *nuda, nudno* ‘ts.’.

obślodka ‘osłonka’: „Najrańszy kwiatek pierwiosnek / Błysnął ze złotych *obślonek*” («Pierwiosnek»); Syrokomla, Słowacki (Trypućko II: 160); brus. przedrostek *ob-* [ab-].

panek ‘panicz’: „właśnie dwókonną bryką wjechał młody *panek*” (PT I: 41). Zapewne transpozycja brus. *panok* ‘młody pan’, bo w języku polskim *panek* tylko ironicznie.

po ciemnie ‘po ciemku’: „Dawno widzianych ludzi rozeznąć po ciemnie” («Dziady» I, 61), por. brus. *pa c’omnu* ‘ts.’.

pokucie: „Dziś miejsce Gerwazego, najdalsze od progu / Między dwiema ławami, w samym karczmie rogu, / Zwane *pokuciem*, kwestarz ksiądz Robak zajmował” (PT IV: 277–279). Objasnienia Poety: „Zaszczytne miejsce [...] gdzie dotąd Rosjanie stawiają obrazy. Tam wieśniak litewski sadza gościa, którego chce uczcić” < brus. *pokuc* (c’e) ‘miejsce w kącie izby pod ikonami’.

prosto ‘po prostu’: „Wysłać pomiędzy ludzie, *prosto* jak wędrowca” (PT III: 403) < brus. *prosta*, ros. *prosto* ‘ts.’.

przeplot ‘plot do suszenia zboża, siana’: „Jak kot, co z ziemi widzia[ł] na *przeplotcie* szczury” (PT II: 134, autograf) < brus. *pjareplot-y* ‘ts.’ (SPNZ i inne słowniki).

rano ‘wcześnie’ (SJAM 10 ×), np. „Jeszcze *rano*... powiedzieć nie mogę” («Dziady» IV: 37).

rozhowor-y ‘uroczyste rozmowy’: „Częstując się nawzajem, toczą *rozhowory*” (PT XI: 307) < brus., ukr. (g > h) z rosyjskiego.

ryży ‘rudy’: „Ej, ty *ryży* kudła, / Wara od źródła!” («Lis i kozieł»); wyraz powszechny na Podlasiu (Sławski 2011: 441–442).

sini ‘siny’: „Kołdyczewa nurty *sinie*” («Tukaj», 60); Syrokomla (Trypućko I: 298); SGP: Tykocińskie < brus. *sini* ‘ts.’.

sklep ‘piwnica’: „ze *sklepu* karczmy beczki wydobywa” (PT VII: 532); Syrokomla, SGP: ustnie z Litwy i innych części Polski; u Mickiewicza zapewne pod wpływem białoruskim.

sklut ‘topór ciesielski’: „zręcznie ciesielskim wyrzeżane *sklutem*” (PT IV: 200) przez brus. (SPNZ *skljut/d*) z litewskiego *skliūtas* ‘ts.’.

skowroda ‘patelnia’: „leją w kotły, skowrody, w rądle” (PT XI: 131) < brus. *skawarada*; SJAM: prowincjonalizm.

strug(a) ‘rodzaj płaskodennej łodzi transportowej’: „Wtenczas przyplłynął z Litwy na *strudze*” («Dudarz», 115): „często na *strugach* do Królewca chadzał” (PT VII: 2); Strykowski (1582), Ignacy Chodźko (1842) z rosyjskiego.

szarafan ‘rodzaj ozdobnego chałatu’: „z wiatrem igrały białe poły *szarafana*” (PT III: 344), przez białoruski z rosyjskiego, ostatecznie z perskiego.

szczyr ‘szarłat (roślina ogrodowa)’: „szczyrem koralowym” (PT III: 61), „szczyru barwiste ogony” (VI, 442); Zdaniukiewicz (1972) ‘ts.’ < brus. SPNZ ‘krwawnik’.

szurpaty ‘nastrzępiony’: „kury szurpate” (PT V: 57), „kogutki i szurpate kury” (VIII: 785); SWil także ‘szurpata kora brzoza’ < brus. *šurpaty* < lit. *šiūrpa* ‘ptak z nastroszonymi piórami’.

świerzop „Gdzie bursztynowy *świerzop*” (PT I: 19). Poeta miał na myśli zapewne ‘rzepak’, bo wileńskie *świerzop*, *świ(e)rzepa* to chwast ‘ognicha’ (Zdaniukiewicz 1972) z brus. *świrepa* ‘ognicha’ (Sławski 2011: 526–533).

tuman ‘mgła’: „niższe piętra oblała *tumanu* powłoka” (PT II: 123) i gdzie indziej < brus., ros. *tuman* ‘mgła, chmura’.

uszak ‘framuga, obudowa’: „wsparci na okien *uszakach*” (PT II: 483), SGP: na Litwie < brus. SPNZ (*v*)*uśak* ‘ts.’.

wołokita ‘odwlekanie’: „stąd musi być *wołokita*” (Listy I: 63) z rosyjskiego przez białoruski.

wszystko ‘ciągle’: „A sługa jak na początku, tak *wszystko* woła niestety” («Rybka», 53–55), por. brus. *uś’o* ‘wszystko, ciągle’.

wściąg ‘wciąż, (na) oścież’: „Coś *wściąg* po krzakach stęka, echo powtarza *wściąg*” («Lilie», 292–293); „drzwi *na wściąg* otwierał” (PT VIII: 415) obok „Brama *na wciąg* otwarta” (I: 39) < brus. *uścjaż* ‘bez przerwy’, (*na*)*uścjaż* ‘na oścież’.

wyraj „Wszyscy na północ! Rzekłbyś, że wonzas z *wyraju* / Za ptastwem i lud ruszył do naszego kraju” (PT XI: 43–44). Objasnienia Poety: „*Wyraj* w mowie gminnej znaczy właściwie czas jesienny, kiedy ptaki wędrowne odlatują; *lecieć na wyraj* – jest to lecieć w kraje ciepłe. Stąd przenośnie nazywa lud *wyrajem* kraje ciepłe i w ogólności jakies kraje bajeczne, szczęśliwe, za morzami leżące”; SGP: Tykocińskie „Lecieli huseczki z *wyraju*” < brus. SPNZ ‘stado przylatujących ptaków, ciepłe kraje, miejsca zimowania gadów’.

zamrozek ‘przymrozek’: „Jeden bardzo mizerny wilk – skóra i kości, myszkując po *zamrozkach*, kiedy w łapy dmuchał” («Pies i wilk», 190) < brus. SPNZ *zamarozak* ‘ts.’.

zastanawiać się ‘zatrzymywać się’: (Jankiel) „Często *zastanawiał się* w powiatowym mieście” (PT I: 975) < brus. (tylko) Nosovič *zastanovlacc* ‘ts.’, dziś *astanauljacca*.

zaszczepka ‘rodzaj zamknięcia do drzwi’: „We dworze pusto, bo drzwi od ganku zamknięto / *Zaszczepkami* i kołkiem *zaszczepki* przetknięto” (PT I: 45), kresowe < brus. SPNZ *zasčapka* ‘ts.’.

zażyński ‘uroczystość rozpoczęcia żniw’: „najweselsze *zażyński*” («Kurhanek Maryli»), SW (Ignacy Chodźko, bez kontekstu) < brus. SPNZ *zażyński* ‘początek żniw, obrzęd’.

złować ‘gniewać się’: „Rzucam się na łóżko i leżę parę godzin, nic nie myśląc, tylko *złując* i kwasząc się” (Listy I: 74), Ignacy Chodźko, SGP: Augustów, Jeziorosy < brus. ‘ts.’.

znaczo ‘widać, że’: „*znaczo*, że dusza nie całkiem szerniała” («Giaur», 842); Górnicki (SW); Jan Chodźko (Turska, 81), Syrokomla (Trypućko II: 25) < brus. *značna* ‘ts.’.

Spośród omówionych tu wyrazów poprzez twórczość Adama Mickiewicza do polskiego języka literackiego weszły: *chrośniak*, *dziady*, *kucyja*, *matecznik*, *ryży*, *świerzop*, *wyray* oraz kilka regionalizmów o zasięgu północno-wschodnim (Mazowsze, Podlasie, ziemie WKL). Wszystkie znane są w języku białoruskim:

borowik „Panienci za wysmukłym gonią *borowikiem*” (PT III: 265); Kresy, Mazowsze, Podlasie, Lubelskie (gdzie indziej obocznie, zapewne z języka literackiego) – brus., ukr., ros.

dzięcielina ‘gatunek koniczyny’: „Gdzie panińskim rumieńcem *dzięcielina* pała” (PT I, 20; czystopis: *dzięcilina*; autograf: „gdzie jak śnieg biała gryka *rumiane kręgi dzięcielini* oblała”); „chłopiec zarzuca żrebcem *dzięcielinę*” (VI: 476); Orzeszkowa, Pług – brus. *zjacelinia* ‘koniczyna’.

gryka „*gryka* jak śnieg biała”; (PT I: 19); „*gryka* wyrabiana sztucznie z czekolady” (PT XII, 169); Mazowsze, Podlasie, pn. Lubelskie, w ruskich i polskich dokumentach WKL od XV w., z litewskiego *grikai* ‘hreczka’, a tam przez st.ruskie ostatecznie z greki.

otawa ‘trawa drugiego pokosu’: „Rząd kosiarzy *otawę* siekących wciąż brząka” (PT VI: 29); Orzeszkowa, Kossak-Szczucka, Żeromski – białoruskie *otawa* ‘ts’.

ruczaj ‘strumyk, potok równinny’ (SJAM kilkakrotnie), powszechne na Mazowszu, Podlasiu, ziemiach WKL z brus. *ručaj* < ps. **rōčajb*. Polska forma zachowana w nazwach wsi *Ręczaj*, *Ręczaje* na Mazowszu.

Sumując, językowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego w twórczości Adama Mickiewicza ujawnia się głównie w imiennictwie i nielicznych zapożyczeniach litewskich, a z drugiej strony w folklorze i nazewnictwie białoruskim, zwłaszcza nazwach roślin. Jedne i drugie dzięki twórczości Poety weszły na trwałe do języka i kultury polskiej.

BIBLIOGRAFIA

(Artykuły wchodzące w skład tomu zostały oznaczone gwiazdką i opatrzone odsyłaczami do odpowiednich rozdziałów)

- Abramowicz Z., 2003, Słownik etymologiczny nazwisk Żydów białostockich, Białystok.
- Abramowicz Z., 2010, Antroponimia Żydów białostockich, Białystok.
- Adalberg S., 1894, Księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich, Warszawa.
- Adamovičičiūtė-Čekmonienė I., Čekmonas V., 1999, Polskojęzyczna wysepka pod Oniksztami, której dziś już nie ma, SPK IX: 33–55.
- Adamus J., 1930, O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń, „Kwartalnik Historyczny” XLIV: 313–332.
- Alexandrowicz S., 1971, Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku, Poznań.
- Altbauer M., 1992, The five Biblical scrolls in a sixteenth-century Jewish translation into Belorussian (Vilnius Codex 262), Jerusalem.
- Altbauer M., 2002, Wzajemne wpływy polsko-żydowskie w dziedzinie językowej, Kraków.
- Anikin A. E., 2005, Opyt słowarja leksičeskix bałtizmov v russkom jazyke, Novosibirsk.
- Antonovič A. K., 1968, Belorusskije teksty, pisannyje arabskom piśmnom [...], Vilnius.
- Astravux A., 2008, Idyš – Bełaruski słoŭnik, Minsk.
- Avanesov R., 1949, Očerki russkoj dialektologii, Moskva.
- Babik Z., 2001, Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich, Kraków.
- Bajków B., 2017, Florian Czarnyszewicz: przyczynek do biografii, „Arcana” 138: 107–132.
- Baliński M., 1859, Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw politycznych w Polsce XVII w. posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe. Wydał rękopism, wstępem i przypisami objaśnił Michał Baliński, Wilno.
- Bardach J., 1988, O dawnej i niedawnej Litwie, Poznań.
- Bardach J. et al., 1997, Historia państwa i prawa polskiego, Warszawa.
- Bardach J., 1998, O Rzeczpospolitą obojga narodów, Warszawa.
- Baronas D., 2000, Trys vilniaus kankiniai. Gyvenimas ir istorija (Instorinė studija ir šaltiniai), Vilnius.
- Baronas D., 2001/2006, Prawosławni, [w] Lietuvos Didžiosos Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai, Vilnius / Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy, Kraków: 577–594.
- Barszczewska N., Jankowiak M., 2012, Dialektologia białoruska, Warszawa.
- Bednarczuk L., 1974, Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny, JP LIV: 326–332.
- Bednarczuk L., 1976, Zapożyczenia ugrofińskie w językach bałto-słowiańskich, ABS IX: 39–63.
- Bednarczuk L., 1983, Najstarsze zapożyczenia litewskie w języku polskim, „Prace Językoznawcze WSP w Krakowie” IV: 37–42.
- *Bednarczuk L., 1984a, O języku flisaków wilejskich, JP LXIV: 24–34 = **XI**.
- *Bednarczuk L., 1984b, Wokół etnogenezy Białorusinów, ABS XVI: 33–48 = **III.A**.
- *Bednarczuk L., 1986, *Pogoń i wici*, JP LXVI: 165–170 = **II. Aneks**.

- *Bednarczuk L., 1987, O języku polskim nad Berezyną, [w] *Slawistyczne studia językoznawcze* (in honorem Franciszek Sławski), Wrocław: 39–49 = **XII**.
- Bednarczuk L., 1993, *Języki Wielkiego Księstwa Litewskiego na tle porównawczym*. Uniwersytet Polski w Wilnie (skrypt dla studentów), Wilno.
- Bednarczuk L., 1996a, Polskie „mazurzenie” i północnoruskie „cokanie” w kontekście bałtyckim i zachodniofińskim, [w] *Collectanea slavica* (in honorem Henry Leeming), Kraków: 235–240.
- *Bednarczuk L., 1996b, Ze studiów nad hydronimią Wielkiego Księstwa Litewskiego, *Hydronimia słowiańska II*: 117–135 = **IX**.
- *Bednarczuk L., 1996–2000, Nazwiska i przezwiska etniczne mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, I: Utworzone od etnonimów bałtyckich, [w] *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie*, Białystok 1996: 7–41; II. Utworzone od etnonimów słowiańskich i innych, [w] *Wilno i Ziemia Mickiewiczowskiej Pamięci*, Białystok 2000: 9–43 = **VII**.
- Bednarczuk L., 1999, *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.
- *Bednarczuk L., 2001, Derywacja nazwisk (od)etnicznych mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, *SPK X*: 47–57 = **VII.2**.
- *Bednarczuk L., 2002, «Kroynika» Trofima Sutry i Jerzego Trubnickiego jako świadectwo języka i obyczajowości Mohylewa w XVII–XVIII wieku, „*Studia Slawistyczne*” III: 53–60 = **XIII.1**.
- *Bednarczuk L., 2004a, Związki fonetyczne białorusko-ukraińskie na tle słowiańskim, *RKJ (Łódź) XLIX*: 31–49 = **III.B**.
- *Bednarczuk L., 2004b, *Za Niemen, zaniemeński*, „*Studia Linguistica AP w Krakowie*” II: 13–18 = **X**.
- *Bednarczuk L., 2006, Regionalizmy językowe w «Dziejach miasta Witebska» Michała Pancernego i Gabriela Awierki, [w] *Acta Albaruthenica Rossica Polonica*, Vicebsk: 241–243 = **XIII.2**.
- *Bednarczuk L., 2007a, Nazwy miejscowe na *-(n)ęta* na Mazowszu, Podlasiu i Wileńszczyźnie, *ABS XXXI*: 34–44 = **VIII.1**.
- Bednarczuk L., 2007b, *Związki i paralele fonetyczne języków słowiańskich*, Warszawa.
- *Bednarczuk L., 2009, Rzeczpospolita ilu narodów? Nazwa wspólnego państwa w aktach unii lubelskiej, [w] *Polszczyzna i inne języki* (in memoriam Józef Reczek), Kraków: 61–75 = **V**.
- *Bednarczuk L., 2010a, *Dziady* Adama Mickiewicza w kontekście białoruskim, [w] *Symbolae grammaticae* honorem Bogusław Dunaj, Kraków: 45–51 = **XV.2**.
- *Bednarczuk L., 2010b, Historia pewnego przysłowia, [w] *Silva rerum philologicarum* (in honorem Maria Strycharska-Brzezina), Kraków: 45–64 = **XIV. Aneks**.
- *Bednarczuk L., 2010c, Polonizmy w zabytkach i gwarach smoleńskich, [w] *Stulecie „Rocznika Slawistycznego”*, Kraków: 113–158 = **XIV**.
- *Bednarczuk L., 2010d, Nazwy Wilna i jego mieszkańców w dokumentach WKL, „*Studia Linguistica UP w Krakowie*” V: 3–18 = **VI**.
- *Bednarczuk L., 2010e, Różnicowanie terytorialne północno-wschodniej polszczyzny kresowej, *RKJ (Łódź) LV*: 5–39 = **IV.B**.
- *Bednarczuk L., 2010f, Drogi chrystianizacji Litwy, [w] *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy*, Bydgoszcz: 15–26 = **II**.
- *Bednarczuk L., 2010g, Początki piśmiennictwa polskiego na ziemiach WKL, [w] *Literatura – pamięć – kultura* (Księga prof. Elżbiety Feliksiak), Białystok: 403–420 = **IV.A**.
- Bednarczuk L., 2011, O słownictwie żeglarskim na Niemnie, „*Studia Logopaedica UP w Krakowie*” IV: 26–34 = **XI**.
- Bednarczuk L., 2014, *Spadczyna Vjalikaha Knjastva Litoŭskaha ŭ belaruskaj move* (Heritage of the Grand Duchy of Lithuania in the Belarusian language), New York–Kraków–Lublin.
- Bednarczuk L., 2018, *Początki i pogranicza polszczyzny*, Kraków.
- *Bednarczuk L., 2019, O żydowskiej toponimii Wielkiego Księstwa Litewskiego, [w] *Nazwy własne w języku, literaturze i kulturze* (Księga prof. Zofii Abramowicz), Białystok: 73–80 = **VIII.3**.

- *Bednarczuk L., 2021, Język białoruski w twórczości Adama Mickiewicza, [w] *Debiuty Mickiewicza, debiuty romantyków 1818–2018. Studia w 200. rocznicę debiutu Wieszcza*, Kraków 241–251 = **XV,5**
- Belarusko-polskija izaleksy, 1975, red. H. Cychun, Minsk.
- Bem-Wisniewska E., 1998, Funkcjonowanie nazwy POLSKA w języku czasów nowożytnych (1530–1795), Warszawa.
- Bernatowicz T., 1998, *Monumenta variis Radivillorum*, Poznań.
- Białoński G., 2010, Misja prusko-litewska Biskupa Brunona z Kwerfurtu, Olsztyn.
- Biryła M.B., 1966–1982, *Bełaruskaja antroponimija*, I–III, Minsk.
- Bjalkevič I. K., 1970 *Krajėvy słownik usxodnjaj Mahilėuščyny*, Minsk.
- Blese E., 1935–1936, *Alcuni rapporti fra il Bianco Russo et le lingue baltiche*, SB V: 1–29.
- Blinava E., Mjacelskaja E., 1980, *Bełaruskaja dyjalektolohija*, Minsk.
- Błaszczyc G., 1998, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesnych*, I: *Trudne początki*, Poznań.
- Bogdanovič A., 1895, *Perežitki drevnjago mirosozercanija u Bjałorussov. Etnografičeskij očerk*, Grodno.
- Borowska N., 1957, Wpływy słowiańskie na litewską terminologię kościelną na podstawie *Dictionarium Szyrwida*, SFPS, II: 321–365.
- Brajerski T., 1961, O języku «Pieśni» Konstancji Benisławskiej, Lublin.
- Brensztejn M., 1915–1918, *Dziennik*, cz. 1, wyd. Małgorzata Przeniosło, Marek Przeniosło, Kielce 2015.
- Brensztejn M., 1924, *Teatr szkolny w Krożach na Żmudzi*, „Ateneum Wileńskie” III, 9: 46–70.
- Broch O., 1916, *Govory k zapadu ot Mosalska*, Petrograd.
- Brocki Z., 1969, *Morze pije rzekę*, Gdańsk.
- Brocki Z., 1973, *Pontoniakiem nad morze*, Gdańsk.
- Bronicka T., 1999, *Zmiany w polszczyźnie kowieńskiego tygodnika «Chata Rodzinna»*, roczniki 1924–1939, [w] *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, Warszawa: 175–186.
- Brückner A., 1877, *Litu-slavische Studien*, I: *Die slavischen Fremdwörter im Litauschen*, Weimar.
- Brückner A., 1903/1974, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi*, Olsztyn.
- Brückner A., 1910, *Przyczynki do dziejów języka polskiego*: 4. *Kazania Mikołaja z Sokolnik*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” XLVII: 361–374.
- Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brzezina M., 1986, *Polszczyzna Żydów*, Warszawa–Kraków.
- Bubak J., 1992, *Słownik nazw osobowych i elementów identyfikacyjnych Sądeczczyzny XV–XVII w.*, I–II, Kraków.
- Bubak J., 1993, *Księga naszych imion*, Wrocław.
- Budziszewska W., 1965, *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław.
- Būga K., 1923/1961, *Upiū vardū studijos ir Aisčių bei Slavėnų senovė*, reprint: *Rinkiniai raštai* III: 493–517.
- Būga K., 1924/1961, *Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje*, reprint: op. cit. III: 728–742.
- Būga K., 1925/1961, *Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter*, reprint: op. cit. III: 749–778.
- Būga K., 1958–1962, *Rinkiniai raštai*, I–III, Rodyklės, Vilnius.
- Bułyka A. M., 1972, *Daŭnija zapazyčanni bełaruskaj movy*, Minsk.
- Butkus A., 1995, *Lietuvių pavardės*, Kaunas.
- Bystroń J. S., 1938, *Księga imion w Polsce używanych*, Warszawa.
- Bystroń J. S., 1995, *Megalomania narodowa*, Warszawa (wyd. II).
- Charytoniuk G., 2007, *Białoruski obrzęd dziadów w literaturze przedmiotu i w pamięci mieszkańców wsi*, [w] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, Warszawa: 439–459.

- Chodźko I., 1842/1872, Brzegi Wilii. Obrazy litewskie II, Wilno: 171–338 (pierwodruk: „Athenaeum” VI).
- Chomiński O., 2010, Obszar językowy litewski w państwie polskim, 1928–1933, ABS XXXIV: 197–261, oprac. L. Bednarczuk.
- Cieszkowski H., 1851, Ludwik Kropiński, Życiorysy znakomitych ludzi wsławionych w różnych zawodach, II: 299–304, Warszawa.
- Citko L., 2001, Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia, Białystok.
- Citko L., 2006, «Kronika Bychowca» na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok.
- Citko L., 2019, Piśmiennictwo i nazewnictwo starobiałoruskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, Białystok.
- Colker M. L., 1979, America rediscovered in the thirteenth century? „Speculum”, October 1979: 712–726.
- Cychun H., 1999, Białoruski wariant języka kreolizowanego (*trasjanka*), „Acta Universitatis Lodzensis” XXXVIII: 3–10.
- Czarkowski L., *vide* Nowowiejski B., 2009.
- Czarnowska M., 1817, Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowywane, „Dziennik Wileński” VI: 396–408.
- Czekman W., Smułkowa E., 1988, Fonetyka i fonologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej, Warszawa.
- Czyżewski F., 1994, Fonetyka i fonologia polskich i ukraińskich gwar południowo-wschodniego Podlasia, Lublin.
- Czyżewski F., 1995, Uwagi o gwarze osady Widze koło Brasławia na Białorusi, SPK VIII: 71–87.
- Černjavskij M. M., 1973 K voprosu o etničeskom sostave neolitičeskogo naselenija Bełorussii, EB: 10–13.
- Dacewicz L., 2012, Antroponimia Tatarów litewsko-polskich w przekroju historycznym, Białystok.
- Dauhjała Z., 1927. List da Abuxaviča, „Pracy Bjełaruskaha Dzaržaŭnaha Universiteta” 16, Minsk.
- Daukantas S. [J. Łaukys], 1845, Budą senovės Lietuvių – Kalnielū ir Žamaičių, Petropilie (wznawienie: Lietuvių Būdas, Kaunas 1935).
- Dejna K., 1957, Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny, Wrocław.
- Dejna K., 1973, Dialekty polskie, Warszawa.
- Długosz J., 1455–1480/1961–1965, Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, I–XII, Kraków.
- Długosz T., 1937, Dzieje diecezji smoleńskiej, Lwów.
- Dobaczewska(-Niedziałkowska) W., 1937, Dzieje kultury wileńskiej pomiędzy dwoma powstaniami, Wilno.
- Dobrovolskij V. N., 1894, Posłowicy, „Smolenskij Etnografičeskij Sbornik” III, St.-Peterburg.
- Dobrovolskij V. N., 1914, Smolenskij oblastnoj Słovar, Smolensk.
- Dobrzyński W., 1974, Z badań nad rozwojem polskich deminutywów, I. Historyczny rozwój rzeczowników z formantem -ę, Wrocław (rec. H. Górniewicz, JP LV: 380–384).
- Dombrowski C., 1932, Ze słownictwa i gramatyki języka ludności polskiej na Białorusi Sowieckiej, Mińsk.
- Doroszkievicz M., 1991, Studia nad wpływami polskimi na rosyjską leksykę gwarową, Wrocław.
- Dowojna-Sylwestrowicz M., 1888/2006, Teksty szlachty zmujdzkiej, „Wisła” II: 154–165, 312–324 / przedruk: JPDKW III: 57–72.
- Drėma V., 1991, Dingęs Vilnius, Vilnius.
- Drėma V., 2006, LDK miestai ir miesteliai, Vilnius.
- Drėma V., 2008, Vilniaus bažnyčios, Vilnius.
- Dubiński A., 1982, Charakterystyka języka Tatarów polsko-litewskich, ABS XIV: 83–90.
- Duisburg P., 1326/1434, Chronica Terrae Prussiae, Kraków 2007 / Kronika Ziemi Pruskiej, Toruń 2004 (tłum. S. Wyszomirski).

- Dwilewicz B., 1997, *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- Dziadulewicz S., 1929, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno.
- Endzelin J., 1922, *Lettische Grammatik*, Riga.
- Endzelin J., 1943/1982, *Senprūšu valoda*, [w] *Darbu izlase IV/2*, Riga.
- Endzelin J., 1956–1961, *Latvijas PSL vietvārdi, I–II*, Riga.
- Endzelin J., 1971, *Comparative phonology and morphology of the Baltic languages*, The Hague.
- Endzelin J., 1971–1982, *Darbu izlase, I–IV*, Riga.
- Estreicher K., 1882, *Bibliografia polska, II/1(8): Chronologiczne zestawienie druków do r. 1795*, Kraków.
- Falk K. O., 1941, *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne, I–II*, Uppsala–Malmö.
- Falk K. O., 1963, *Ze studiów nad sławizacją litewskich nazw miejscowych i osobowych*, „Scando-Slavica” I: 87–103.
- Falk K. O., 1979, *Z przeszłości i teraźniejszości wód wigierskich*, [w] *Jezioro Wigry kolebka hydrobiologii polskiej*, Warszawa: 26–91.
- Fedorowski M., 1897–1981, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej, I–VIII*, Kraków–Warszawa.
- Fijałek J., 1923–1924, *Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go*, „Ateneum Wileńskie” I: 313–336, 506–526; II: 122–158.
- Fraenkel E., 1955–1965, *Litauisches etymologisches Wörterbuch, I–II*, Heidelberg.
- Franko I., 1906, *Pryčynki do ukraińskoj onomastyki*, [w] *Naukovyj zbirnyk pryśvjačenyj prof. M. Hruševskomu*, Lviv: 185–218.
- Frick D., 2008, *Wilnianie. Żywy siedemnastowieczne*, opracował, wstępem i komentarzem opatrzył David Frick, Warszawa.
- Friedelówna T., 1974, *Ewangelia ławryszewska. Monografia zabytku*, Wrocław.
- Frischbier H., 1883, *Preussisches Wörterbuch*, Berlin.
- Fronczyk T., 1964, *Puławy w życiu i twórczości Ludwika Kropińskiego*, „Rocznik Komisji Historyczno-Literackiej”, Wrocław, II: 5–30.
- Galkus J., 2009, *Lietuvos Vytis*, Vilnius.
- Garniewicz J., 1993, *Świątynie wileńskie od czasów najdawniejszych do obecnych. Przewodnik historyczny, Kędzierzyn-Koźle*.
- Gawrońska-Garstka M., 2005, *Jan Szczepan Otrębski. Życie i dzieło (1889–1971); maszynopis pracy doktorskiej*, UAM, Poznań.
- Getkant F., 1648, *Plan fortyfikacji wileńskich*, por. Alexandrowicz S., 1971: 128–129.
- Giedroyc M., 1985–1989, *The arrival Christianity in Lithuania*, „Oxford Slavonic Papers” XVIII: 1–30; XX: 1–33; XXII: 34–57.
- Giedroyc M., 1987, *Chryścianizacja Litwy. Pierwsze kontakty – XIII wiek*, „Zeszyty Historyczne” LXXX: 3–32.
- Gizbert-Studnicki W., 1930, *Wilno w rządzie stolic Rzeczypospolitej Polskiej*, WZW I: 144–154.
- Gloger Z., 1893, *Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim*, PF IV: 795–904.
- Gloger Z., 1903, *Dolinami rzek, opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy*, Warszawa.
- Głuszkowski M., 2011, *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, Toruń.
- Gołąb Z., 1992/2004, *The origins of the Slavs. A linguist's view*, Columbus, Ohio (tłum. M. Wojtyła-Świerżowska: *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, Kraków 2004).
- Gołąbek A., 1987, *Wpływy litewskie w polskich gwarach sejneńskich*, ABS XVIII: 181–191.
- Gołąbek J., 1925, *Dziady białoruskie*, „Lud” XXIV: 1–40.
- Goriaczko-Borkowska A., 1965, *Twórczość poetycka Augusta Bielowskiego*, Wrocław.
- Górski Konrad, 1960, *Onomastyka Mickiewicza*, „Onomastyka” VI: 1–47.
- Górski Karol, 1981, «Descriptiones Terrarum». *Nowo odkryte źródło historyczne do dziejów Prus w XIII wieku*, „Zapiski Historyczne” XLVI/2: 9–16.
- Grabka B., 2002, *Nagłos wokaliczny w gwarach polskich*, Kraków.

- Graczykowska T., 2005, Słownictwo kowieńskie dotyczące przygotowywania pokarmów, na materiale tygodnika «Chata Rodzinna» z lat 1922–1940, ABS XXIX: 125–137.
- Grek-Pabisowa I., 1976, Gwara starowierców a północno-wschodnie gwary białoruskie, ABS IX: 211–218.
- Grek-Pabisowa I., 1983, Słownictwo rosyjskie wyspy gwarowej starobrzędowców w Polsce, Wrocław.
- Grek-Pabisowa I., 1992, Język polski na kresach północno-wschodnich. Legendy i rzeczywistość, PSS VIII: 57–62.
- Grek-Pabisowa I., 1999, Starobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I., 2002, Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I., 2005, Język i kultura starobrzędowców na obszarach Wielkiego Księstwa Litewskiego, KJWKL: 161–171.
- Grek-Pabisowa I., 2009, Słownictwo kresowe w powieści Floriana Czarnyszewicza «Nadbereżyńcy», ABS XXXIII: 205–228.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1997, Język polski na kresach północno-wschodnich, [w] Historia i współczesność języka polskiego na kresach północno-wschodnich, Warszawa: 27–109.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1999, Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Biesiadowska-Magdziarz B., 2008, Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym: Polszczyzna mówiona. Polszczyzna pisana, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Jankowiak M., 2017, Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej (<https://hdl.handle.net/20.500.12528/128>, PDF).
- Grunau S., 1530/1877–1896, Preussische Chronik, Leipzig.
- Gruszczyński W., 2000, Wokabularze ryskie na tle XVI- i XVII-wiecznej leksykografii polskiej, Warszawa.
- Haczewski J., 1835, O spławie drzewa z dodatkiem terminologii orylów, flisów, majtków [...], „Sylwan” XI: 136–178, 316–392.
- Handke K., 1989, O właściwościach prywatnego języka Elizy Orzeszkowej, [w] Studia o twórczości Elizy Orzeszkowej, Katowice: 140–150.
- Heller M., 1930, Wilno jako ośrodek żydowskiego życia kulturalnego, WZW I: 262–271.
- Herbert J., 1570, Statuta i przywileje koronne, Kraków.
- Hirt H., 1900, Der indogermanische Ablaut, Strassburg.
- Hrynczenko B. D., 1907–1909, Słownik ukraińskiej mowy, I–IV, Kyïv (reprint 1958–1959).
- Jablonskis K., 1941, Lietuviški žodžiai. Senosios lietuovs raštinii kalboje, Kaunas.
- Jagłowska T., ok. 1936/2004, «Kłakry i klawery». Gwary Mazowska, Podlasia i Suwalszczyzny, Filipów pow. Suwałki, red. B. Falińska, Białystok: 43–303.
- Jakubowski J., 1928, Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku, Atlas historyczny Polski, seria B, nr 1. Objąsnienia do mapy: 19–21.
- Jankowiak M., 2019, Relikty polszczyzny północnokresowej na rubieżach dawnej Rzeczypospolitej (południowe ziemie obwodu pskowskiego), „Lingvaria” XIV, 1: 141–164; 2: 135–144.
- Januskiewicz Ż., 1995, Moje wspomnienia, Olsztyn–Warszawa.
- Jarozewicz J., 1846, Soboty pominalne, „Ondyna Druskiennickich Źródeł” I: 21–23.
- Jasienica P., 1963, Polska Jagiellonów, Warszawa.
- Jasienica P., 1967, Rzeczpospolita Obojga Narodów, Warszawa.
- Jodkowski J., 1936, Grodno wczesnośredniowieczne, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” VII/1: 12–17.
- Jundziłł Z., 1958, Z dziejów polskiej myśli politycznej na ziemiach b. W. X. Litewskiego, „Alma Mater Vilnensis” [V]: 40–85.
- Jurkiewicz J., 1983, Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922, Poznań.

- Jurkiewicz J., 1994, Osadnictwo polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle badań historycznych, ABS XXII: 237–255.
- Jurkštas J., 1985, Vilniaus vietovardžiai, Vilnius.
- Kaczmarczyk J., 2007, Rzeczpospolita trojga narodów. Mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka, Kraków.
- Kallenbach J., 1926, Adam Mickiewicz, Warszawa.
- Kaleta D., 1991, Ewolucja nazwisk słowiańskich, Kraków.
- Kałamajska-Saeed M., 1990, Ostra Brama w Wilnie, Warszawa.
- Kamińska H., 1991, Jeszcze o patronimikach na *-e*, *-eta*, *-qt*, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie”. Językoznawstwo I: 33–38.
- Kamiński A., 1953, Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne, Łódź.
- Kantak K., 1933, Bernardyni polscy, I–II, Lwów.
- Karaś H., 1995, Cechy fonetyczne i fleksyjne potocznej polszczyzny mówionej na Łotwie, PJ 3: 35–55.
- Karaś H., 1999, O gwarze Kamionki koło Solecznik, JPDKW II: 77–93.
- Karaś H., 2002, Gwary polskie na Kowieńszczyźnie, Warszawa.
- Karaś H., 2004, O polszczyźnie wokół Jeziorosów na Litwie, SPK XI: 35–72.
- Karaś H., 2017, Język polski pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego w świetle frekwencji cech językowych, Warszawa.
- Karaś M., 1955, Nazwy miejscowe typu *Podgóra*, *Zalas* w języku polskim i w innych językach słowiańskich, Wrocław.
- Karpluk M., 1977, O języku Macieja Strykowskiego, historyka i poety z drugiej połowy XVI w., Wrocław.
- Karpluk M., 1984, Cechy regionalne oraz rutenizmy morfologiczne i składniowe w języku Macieja Strykowskiego, SFPS XXIII: 23–47.
- Karpluk M., 2001, Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej, Kraków.
- Karskij J., 1907, 1911, 1916, Belorusy, I–III, Moskwa (reedycja: 1955, 1956, 2001).
- Karulis K., 1992, Latviešu etimoloģijas vārdnīca, Rīga.
- Kasner M., 1992, Język polski w ustach Litwinki z Puńska, JP LXXII: 178–186.
- Kašpjarovič M. I., 1927, Vicebskij krajėvy slouņnik, Vicebsk.
- Kennedy Grimsted P., 1985, Czym jest i czym była Metryka Litewska, „Kwartalnik Historyczny” XCII: 56–84.
- Kępiński A., 1990, Lach i Moskal. Z dziejów stereotypu, Warszawa–Kraków.
- Kiparsky V., 1939, Die Kurenfrage, Helsinki.
- Kiparsky V., 1963, Russische historische Grammatik, I: Die Entwicklung des Lautsystems, Heidelberg.
- Kirkor A. H., 1880, Przewodnik historyczny po Wilnie, Wilno (reprint 1991).
- Kleiner J., 1948, Mickiewicz, I–II, Lublin.
- Klinger W., 1949, Wschodnioeuropejskie rusalki i pokrewne postaci demonologii ludowej a tradycja grecko-rzymska, „Prace Etnologiczne” II, Lublin–Kraków.
- Kłos J., 1937, Wilno. Przewodnik krajoznawczy, Wilno.
- Kochman S., 1967, Polsko-rosyjskie kontakty językowe w zakresie słownictwa w XVII wieku, Wrocław.
- Kochman S., 1975, Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII wieku, Wrocław.
- Kolberg O., 1966, Dzieła wszystkie, LIII: Litwa, Wrocław–Poznań.
- Kolberg O., 1968, Dzieła wszystkie, LII: Białoruś – Polesie, Wrocław–Poznań.
- Kolberg O., 1979, Dzieła wszystkie, LVII: Ruś Czerwona II/2, Wrocław–Poznań.
- Kolbuszewski S., 1977, Jana Karigera słownik polsko-łotewski na tle leksykografii b. Infant Polских, Poznań.
- Kolis N., 1991, Wybrane zagadnienia z fleksji polszczyzny Litwinów puńskich, SPK VI: 107–129.

- Konczewska K., 2010, Język polskich mieszkańców miasta Lidy na Grodzieńszczyźnie, „Studia Linguistica” V: 117–125.
- Konczewska K., 2021, Polacy i język polski na Grodzieńszczyźnie, Kraków.
- Kondratiuk M., 1985, Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego, Warszawa.
- Koniusz E., 1992, Studia nad językiem Józefa Ignacego Kraszewskiego, Kielce.
- Koniusz E., 2001, Polszczyzna z historycznej Litwy w «Słowniku gwar polskich» Jana Karłowicza, Kielce.
- Konopacki A., 2010, Życie religijne Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku, Warszawa.
- Kosman M., 1976, Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów, Wrocław.
- Kot S., 1955–1957, Nationum proprietates, „Oxford Slavonic Papers” V: 1–41, VII: 99–117.
- Kotzebue A., 1808, Preussens ältere Geschichte, Riga.
- Kozłowska-Doda J., 1999, O sytuacji języka polskiego w rejonie woronowskim na Białorusi, JPDKW II: 11–26.
- Kozłowski W., 1845, Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i oryński, „Sylwan” XXI: 1–635.
- Kożynowa A., Tarełka M., 2004, Teksty polskie muzułmanów [...], SPK XI: 279–296.
- Krahe H., 1963, Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie, Mainz–Wiesbaden.
- Krajewski Z., 1996, Geneza i dzieje wewnętrzne Litwy Środkowej (1920–1922), Lublin.
- Kraszewski J. I., 1838–1842, Wilno od początków jego do roku 1750, I–IV, Wilno.
- Kraszewski J. I., 1847, Litwa, I, Warszawa.
- Kreja B., 1992, Słowotwórcze związki polszczyzny z innymi językami słowiańskimi, PSS VIII: 121–126.
- Kropiński L., *vide* NK, V (1967): 229–223; PSB, XV (1970): 334–337.
- Kryczyński S., 1938, Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej, „Rocznik Tatarski” III: 1–218.
- Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie, wyd. A. Mironowicz, Białystok 1997.
- Kucharenko J. V., 1968, Polesyje i jego mesto v processe etnogeneza Sławjan, [w] Polesyje, Moskwa 1968: 18–46.
- Kudzinowski C., (b.r.), Słownik dialektu Knyszyna Czesława Kudzinowskiego (rkps), *vide* Rembiszewska D. K., 2006.
- Kumor B., 1980, Ustrój i organizacja Kościoła Polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918, Kraków.
- Kuraszkiewicz W., 1934, Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe, Kraków.
- Kuraszkiewicz W., 1963, Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W., 1985, Ruthenica, Warszawa.
- Kurschat A., 1968–1973, Litauisch-deutsches Wörterbuch, Göttingen.
- Kurzowa Z., 1970, Polskie rzeczowniki męskie na -o na tle słowiańskim, Wrocław.
- Kurzowa Z., 1985, Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku, Warszawa.
- Kurzowa Z., 1993, Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w., Warszawa–Kraków.
- Kutrzeba S., 1914, Unia Polski z Litwa, PLDS: 447–658.
- Lačūtē J. A., 1971, Leksičeskije bałtizmy v pskovskix govorax, „Kalbotyra” XXII/2: 77–92.
- Lačūtē J. A., 1982, Słovarʹ bałtizmov v slavjanskix jazykax, Leningrad.
- Laszuk A., 1998, Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku, Warszawa.
- Lazutka S., 1973, I. Litovskij Statut. Feodalnyj kodeks Velikogo Knjažestva Litovskogo, Vilnius.
- Lebedys J. ir Palionis J., 1963, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, „Lietuvios TSR Darbai [...] Bibliotekininkistės ir Bibliografijos Klausimai” III: 109–132.

- Leeming H., 1976, Rola języka polskiego w rozwoju leksyki rosyjskiej do roku 1696. Wyrazy pochodzenia łacińskiego i romańskiego, Kraków.
- Lehr-Spławiński T., 1946, O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian, Poznań.
- Lehr-Spławiński T., 1961, Studia i szkice wybrane, Warszawa.
- Lekomceva M., 1980, Problema bałtijskogo substrata akan'ja, [w] Bałtosłavjanskije etnolingvističeskije kontakty, Moskwa: 157–178.
- Lencewicz S., 1935, Rubież antropogeograficzna w Polsce, „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” XXVIII, Wyd. 2.
- Leszczyński Z., 1970, Leksykalne zbieżności gwar Białorusi i Polski, RS XXX/1: 27–38.
- Lewaszkiwicz T., 2005, Wymowa typu *ojcieć, więć – dac, lokiec* w świetle dwudziestowiecznych rękopisów byłych mieszkańców Nowogródka, [w] Ad perpetuum rei memoriam (in honorem Ryszard Rzepka), Poznań: 237–248.
- Lewaszkiwicz T., 2017, Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy, Poznań.
- Limanowski M., 1930, Najstarsze Wilno, WZW I: 127–143.
- Lindert B., 1959, Patronimica typu *-enie*, „Onomastica” V: 409–414.
- Lindert B., 1963a, W sprawie zasięgu terytorialnego patronimików typu *-e*, nom. pl. *-ęta*, [w] Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławiński, Warszawa: 105–108.
- Lindert B., 1963b, Przyrostki tworzące nazwy mieszkańców województwa lubelskiego, „Onomastica” VIII: 313–327.
- Lindert B., 1967, Formanty służące do tworzenia nazw mieszkańców w językach słowiańskich, Lublin.
- Lindert B., 1972, Formanty *-(i)uk* i *-čuk* w językach wschodniosłowiańskich, PSS IV: 81–87.
- Lizisowa M. T., 1984, Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Litewskiego, Kielce.
- Lizisowa M. T., 2000, Język «Kodeksu Olszewskiego» (1550), Kraków.
- Lorentz F., 1957–1962, Gramatyka pomorska, I–III, Wrocław.
- Łapicz C., 1986, Kitab Tatarów litewsko-polskich (paleografia, grafia, język), Toruń.
- Łatyszonek O., 1995, Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923, Białystok.
- Łatyszonek O., 2006, Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej, Białystok.
- Łesiów / Lesiv M., 1997, Ukraiński hovor u Polšči, Warszawa.
- Łętowski A., 1915, Miłujmy język ojczysty – Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie, Wilno.
- Łoś J., 1915, Przegląd językowych zabytków staropolskich do r. 1543, Lwów.
- Łoś J., 1922, Początki piśmiennictwa polskiego, Lwów.
- Łowmiańska M., 1929, Wilno przed najazdem moskiewskim, Wilno.
- Łowmiański H., 1924, Papiernie wileńskie XVI wieku, AW, II: 409–222.
- Łowmiański H., 1932/1985, Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej, Studia nad początkami społeczeństwa państwa litewskiego, Wilno 1931–1932, I: 1–128; (reprint: LSP, I: 7–105).
- Łowmiański H., 1957, Uwagi o wpływach słowiańskich na litewską terminologię kościelną, SFPS I: 366–372.
- Łowmiański H., 1968, Geneza Ziemi Połockiej, PSS III, Historia: 7–24.
- Łowmiański H., 1983, Struktura gospodarcza Mohylewa w czasach pomiaru włączony; Handel Mohylewa w XVI wieku, [w] Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego: 466–530.
- Machek V., 1958, Etymologický slovník jazyka českého, Praha.
- Maciejauskienė V., 1991, Lietuvių pavardžių susidarymas XVI–XVIII a., Vilnius.
- Madej J., 1987, „Polonia 1770” Karla de Perthésa na tle osiemnastowiecznej kartografii polskiej i krajów ościennych, Warszawa.
- Malec M., 1994, Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce, Kraków.
- Malinowski L., 1895, O języku komedij Franciszka Bohomolca, „Rozprawy AU” XXIV: 98–126.
- Marcinkiewicz J., 2003, Polsko-litewskie kontakty językowe na Suwalszczyźnie, Poznań.

- Marszałek M., 2006, Słownictwo wydawnictw książkowych drukowanych na radzieckiej Litwie, Bydgoszcz.
- Martel A., 1938, *La langue polonaise dans les pays ruthènes*, Lille.
- Marvan J., 1979, *Prehistoric Slavic contraction*, University Park and London.
- Maryniakowa I., 1992, Północno-wschodnie obszary polszczyzny wobec języków wschodniosłowiańskich i bałtyckich, PSS VIII: 153–158.
- Matuszewski J., 1975, *Polskie nazwisko szlacheckie*, Łódź.
- Meillet A., 1934, *Le slave commun*, Paris.
- Meysztowicz W., 1958, Szkice o świętym Brunie-Bonifacym, „*Sacrum Poloniae Millennium*” V: 445–501.
- Mędelska J., 1999–2004, Język polskiej prasy wileńskiej, I–III, Bydgoszcz (rec. L. Bednarczuk, „*Rocznik Historii Prasy Polskiej*” V/2: 365–373).
- Mikkola J., 1937–1938, Ar. *Łatyš* ‘geharnischer Soldat’, „*Slavia*” XV: 161–165.
- Milejkovskaja G., 1984, Polskije zaimstvovanija v russkom literaturnom jazyke XV–XVIII vekov, Warszawa.
- Milewski T., 1947, Stosunki językowe polsko-pruskie, „*Slavia Occidentalis*” XVIII: 21–84.
- Milewski T., 1964, Nazwy z obszaru Polski podejrzane o pochodzenie wenetyjskie lub iliryskie, „*Slavia Antiqua*” X: 37–86.
- Mironowicz A., 1997 (red.), *Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie, Białystok 1997*.
- Mjakišev V., 2008, *Jazyk Litovskogo Statuta 1588 goda*, Kraków.
- Mone F., 1822, *Geschichte der Heidentums im nördlichen Europas*, Leipzig.
- Morelowski M. (b.r.), *Najstarsze Wilno*, Archiwum Biblioteki Ossolineum (mps.), Wrocław.
- Morita K., 2005, *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (region trocki) i Białorusi (region iwieniecki)*, Warszawa.
- Moszyński K., 1926, *Nowogródzkie pod względem etnograficznym*, [w] *Nowogródzkie*, Warszawa: 9–15.
- Moszyński K., 1928, *Polesie Wschodnie*, Warszawa.
- Moszyński K., 1929–1939, *Kultura ludowa Słowian*, Kraków; wyd. II, Warszawa 1967–1968.
- Moszyński K., 1957, *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*, Wrocław.
- Moszyński L., 1980, *Z zagadnień słowotwórstwa słowiańskich nazw plemiennych*, [w] *Etnogeneza i topogeneza Słowian*, Warszawa–Poznań: 65–74.
- Murzajev E., 1984, *Словарь народных географических терминов*, Moskva.
- Musajev K. M., 1964, *Grammatika karaimskiego jazyka*, Moskva.
- Nalepa J., 1964, *Jaćwięgowie*, Białystok.
- Narbutt T., 1830, *Rys historyczny ludu cygańskiego*, Wilno.
- Narbutt T., 1835, *Dzieje starożytne narodu litewskiego*, II, Wilno.
- Narbutt T., 1846, *Pomniki do dziejów litewskich: kronika litewska* (Bychowca), Wilno.
- Narody i stereotypy*, 1995, Kraków.
- Nečuja-Koxovskij S. D., 1746, *Memoriał dostopamjatnyx avtorizacij*, „*Smolenskaja Starina*” I (1911): 105–130.
- Nemcova L. I., 1968, *Słowa-dublety v russkix starožilčeskix govorax na territorii Łatvijskoj SSR*, [w] *Dialektologičeskij sbornik*, Riga: 82–95.
- Nemčenko V. N., 1968, *Dialektnaja leksika v russkix starožilčeskix govorax Litvy*, [w] *Dialektologičeskij sbornik*, Riga: 36–72.
- Németh M., 2011, *Zwzięta gramatyka języka zachodniokaraimskiego z ćwiczeniami*, Poznań.
- Nepokupnyj A. P., 1976, *Bałto-severnoslavjanskije jazykovyje svjazi*, Kijev.
- Niesiecki K., 1728–1743, *Herbarz polski*, Lwów; wyd. II, Lipsk: 1839–1846.
- Nikitenko M. F., 1973, *Antropologija i problema etnogeneza Belorusov*, EB: 69–75.
- Nikonov V., 1959, *Geografija russkix suffixsov*, „*Onomastica*” V: 321–345.

- Nosovič I. I., 1870, *Słovarъ belorusskago narečija*, Petersburg (reprint 1983).
- Nowowiejski B., 1989, *Fonetyka polszczyzny sokólskiej*, *Studia językowe z Białostocczyzny*, Warszawa: 113–140.
- Nowowiejski B., 2009, (red.) Wojtkiewicz I., Kuryłowicz B., 2009, *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*: A. Osipowicz, *Słowniczek gwary augustowskiej*: 57–130; L. Czarkowski, *Słownik gwary ludowej w ziemi drohickiej*: 142–219, Białystok.
- Obrębski J., 1936, *Problem etniczny Polesia*, „Sprawy Narodowościowe” X/1–2.
- Ochmański J., 1967, *Historia Litwy*, Wrocław (3 wyd. 1990).
- Ochmański J., 1970, *Pogranicze litewsko-krywickie w epoce plemiennej*, „Przegląd Historyczny” LXI/2: 183–191.
- Ochmański J., 1981, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań.
- Ochmański J., 1985, Nieznany autor „Opisu krajów” z drugiej połowy XIII wieku i jego wiadomości o Bałtach, *LSP I*: 107–114.
- Ochmański J., 1986, *Krzywy Gród wileński*. Próba lokalizacji, [w] *Dawna Litwa*, Olsztyn: 83–91.
- Okińczyc C., 1995, *Stereotyp Litwina w oczach Polaka*, [w] *Narody i stereotypy*, Kraków: 85–89.
- Okulicz-Kozaryn Ł., 1993, *Finowie zachodni*, Warszawa.
- Olma M., 2006, *Listy emigracyjne Józefa Ignacego Kraszewskiego do Władysława Chodźkiewicza*. Analiza pragmatyngwistyczna, Kraków.
- Orzeszkowa Eliza, 1997, «Nad Niemnem», *BN I*, 294. Wstęp i opracowanie Józef Bachórz, Warszawa.
- Osipowicz A., *vide* Nowowiejski B., 2009.
- Ossowski L., 1992, *Studia slawistyczne*, Wrocław.
- Ostrówka M., 1996, *Współczesna sytuacja językowa Polaków na Łotwie (w okolicach Dyneburga)*, *ABS XXIII*: 101–111.
- Ostrówka M., 1999, *O języku polskim w okolicach Indrycy*, *ABS XXIV*: 295–305.
- Ostrówka M., 2000, *O języku polskim w okolicy Krasławia*, *ABS XXV*: 115–121.
- Otrębski J., 1931, *Lituanizmy słownikowe w dialekcie polskim na Wileńszczyźnie*, *JP XVI*: 79–85.
- Otrębski J., 1932, *Wschodniolitewskie narzecze twereckie, cz. III: Zapożyczenia słowiańskie*, Kraków.
- Otrębski J., 1940a, *Spór o nazwę „Gazeta Codzienna” (Vilnius)*, 19 kwietnia 1940, nr 87.
- Otrębski J., 1940b, *Wilno czy Vilnius*, „Gazeta Codzienna” (Vilnius) 24 kwietnia 1940, nr 91.
- Otrębski J., 1949, *La formation des noms physiographiques en lithuanien*, *LP I*: 199–243.
- Otrębski J., 1950, *Miscelaneés onomastiques*, *LP II*: 70–98.
- Otrębski J., 1956–1965, *Gramatyka języka litewskiego*, I (1958), II (1965), III (1956), Warszawa.
- Otrębski J., 1961, *O badaniach nad nazwami wodnymi i miejscowymi na obszarze Litwy*, [w] *I Międzynarodowa Slawistyczna Konferencja Onomastyczna*, Wrocław: 49–58.
- Otrębski J., 1963, *Slawizacja litewskich nazw wodnych i miejscowych*, *PSS II*: 267–286.
- Ożdżyński J., 1989, *Morska wspólnota kulturowa w świetle faktów językowych*, Kraków.
- Ożdżyński J., 1998, *Konteksty kulturowe słownictwa flisackiego*, Kraków.
- Paknys M., 2006, *Vilniaus miestas ir miestiečiai 1636 m.: namai, giventojai, svečiai*, Vilnius.
- Palionis J., 2004, *XVI–XVII a. lietuvišką raštą atrankinis žodynas*, Vilnius.
- Paršuta J., 1973a, *Statističeskoje opisanije morfologii polskoj reči žitelej derevni Darvinieki Mardonskogo rajona Łatvijskoj SSR*, *PG, I*: 44–65.
- Paršuta J., 1973b, *Głogoł v polskoj reči žitelej derevni Darvinieki [...]* *PG, II*: 97–112.
- Paršuta J., 1984, *O dialektnoj leksike polskix govorov na territorii Łatvijskoj SSR*, *SPK III*: 133–145.
- Paszkiwicz B., 2003, *Pod znakiem „Omegi”*, Warszawa.
- Paszkiwicz H., 1930, *Regesta Lithuaniae*, Warszawa.
- Paszkiwicz H., 1996, *Początki Rusi*, Kraków.

- Pauli Ź., 1839–1840, Pieśni ludu ruskiego w Galicji, I–II, Lwów.
- Pervolf J., 1893, Słavjane ix vzajmnyja otnošenija i svjazi, III/3, Varšava.
- Petrowowa z Rymaszewiczów J., 1902, Wzorce mowy szlachty drobnej i chłopów w okolicach Nowoaleksandrowska (Jeziorosy) w gub. kowieńskiej, „Wisła” XVI: 672.
- Petrowowa z Rymaszewiczowa J., (b.r.), Słowniczek gwary Polaków litewskich z okolic Jeziorosów (rkps SGP); identyfikacja: Koniusz E., 2001: 44–49.
- Piech Z., 2003, Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów, Warszawa.
- Piechnik L., 1987, Dzieje Akademii Wileńskiej, III: Próby odnowy Akademii Wileńskiej po klęskach potopu i okres kryzysu 1655–1730, Rzym.
- Pietkiewicz C., 1928–1938, Polesie Rzeczyckie, I–II, Warszawa.
- Pietkiewicz C., 1931, Umarli w wierzeniach Białorusinów, „Pamiętnik Warszawski” II: 36–49.
- Pietkiewicz K., 2010, Początki państwowości litewskiej, Poznań – Wilno. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego, Poznań: 145–184.
- Pigoń S., 1925/1980, Opracowanie: Adam Mickiewicz «Pan Tadeusz», BN, wyd. I (1925), VIII (1980).
- Pigoń S., 1930, Do źródeł «Dziadów» kowieńsko-wileńskich, Wilno.
- Pigoń S., 1967, Formowanie «Dziadów» części drugiej. Rekonstrukcja genetyczna, Warszawa.
- Pigoń S., 1970, Wiązanka historycznoliteracka. Studia i szkice, Warszawa.
- Pihan A., 1979, Lekykalne wpływy wschodniosłowiańskie w języku «Dziesięćrocznej powieści» Andrzeja Rymszy (1585 r.), „Studia Polonistyczne UAM” VI, 1978: 99–110.
- Pihan A., 1988, Język Józefa Ignacego Kraszewskiego a polszczyzna ogólna i kresowa w XIX wieku, [w] Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych, Zielona Góra: 111–127.
- Piwoń J., 2007–2008, O stereotypach Litwina w Polsce i Polaka na Litwie: historia i współczesność, [w] „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna” III–IV: 201–208.
- Plusa M., 2019–2004, Studia nad językiem Józefa Weysenhoffa, I–II, Kielce.
- Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Warszawa 2007.
- Poppe A., 1984, O tytule wielkksiążęcym na Rusi, „Przegląd Historyczny” XXV/3: 423–439.
- Pokorny J., 1938, Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier, Halle.
- Pokorny J., 1949–1969, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I–II, Bern.
- Popowska-Taborska H., 1998, Szkice z kaszubszczyzny, Gdańsk 1998.
- Pożarickaja, S., 1997, Russkaja dialektologia, Moskwa.
- Przyboś A., 1978, Obuchowicz Filip Kazimierz, PSB XXIII: 473–476.
- Raczyński E., 1846, Kodeks dyplomatyczny Litwy, Wrocław 1845.
- Radziszewska J., 1978, Maciej Strykowski, historyk – poeta z epoki Odrodzenia, Katowice.
- Rastorgujev P. A., 1960, Govory na territorii Smolensčiny, Moskwa.
- Rastorgujev P. A., 1973, Slovarʹ govorov zapadnej Brjanščiny, Minsk.
- Reczek J., 1969, Pochodzenie imienia *Witold*, „Onomastica” XIV: 144–161.
- Reczek J., 1991, Polszczyzna i inne języki w perspektywie porównawczej, Wrocław.
- Regionalnyj istoričeskij slovarʹ vtoroj połoviny XVI–XVIII vv. po pamjatnikam pismennosti Smolenskogo kraja, red. E. N. Borisov, Smolensk 2000.
- Rejestry podymnego WKL: Województwo wileńskie 1690 r., red. A. Rachuba, Warszawa 1989.
- Rejestry podymnego WKL: Województwo brzeskie litewskie 1667–1690 r., red. A. Rachuba, Warszawa 2000.
- Rejestry podymnego WKL: Województwo smoleńskie 1650 r., red. A. Rachuba, Warszawa 2003.
- Rembiszewska D. K., 2006, Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowkiego, Łomża.
- Rembiszewska D. K., 2007, Dynamika rozwoju gwary Knyszyna i okolic na Podlasiu w XX wieku, Łomża.
- Rembiszewska D. K., Siatkowski J., 2018, Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe, Warszawa.

- Rieger J., 2002, Ukraińskie gwary w Karpatach jako grupa dialektalna, [w] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki* (Księga jubileuszowa prof. Karola Dejny), Łódź: 427–444.
- Rieger J., 2014, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brasławszczyźnie*, Warszawa.
- Rieger J., 2019, *Język polski na Kresach*, Warszawa.
- Rieger J., Masojć I., Rutkowska K., 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa.
- Rimša E., 1999, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaundai*, Vilnius.
- Romer E., 1934, *Powszechny atlas geograficzny*, Lwów–Warszawa.
- Romer-Ochenkowska H., 1931, «Tutejsi», Wilno.
- Rostański J., 1921, *Las, bór, puszcza jako natura i baśń w poezji Mickiewicza*, Kraków.
- Rozwadowski J., 1905/1948, *Studia na nazwami wód słowiańskich*, Kraków.
- Rozwadowski J., 1961, *Wybór pism, II: Językoznawstwo indoeuropejskie*, Warszawa.
- Rozwadowski J., 1995, *Litewska gwara okolic Zdzięcioła na Nowogródzynie*; opracowanie: A. Gregorski, konsultacja: J. Safarewicz, postscriptum: L. Bednarczuk, Kraków.
- Rymut K., 1973, *Słowotwórstwo polskich patronimicznych nazw miejscowych z przyrostkiem -(ov)itjo- na tle zachodniosłowiańskim*, Kraków.
- Rymut K., 1991, *Nazwiska Polaków*, Wrocław.
- Rymut K., 1995, *Słownik imion współcześnie w Polsce używanych*, Kraków.
- Rymut K., 1998–2004, *Listy polskie XVI wieku, I–III*, red. K. Rymut, Kraków.
- Safarewicz J., 1956, *Litewskie nazwy miejscowe na -iszki*, „*Onomastica*” II: 15–63.
- Safarewiczowa H., 1956, *Nazwy miejscowe typu Mroczkowizna, Klimontowszczyzna*, Wrocław.
- Sajewicz M., 1997, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostocczyźnie*, „*Rozprawy Sławistyczne*” XII: *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, Lublin: 91–107.
- Salivon I. I., 1973, *K voprosu ob antropologičeskoj osnove v formirovanii fizičeskogo tipa Belorusov*, EB: 89–93.
- Salys A., 1939 /1983, *Raštai*, Roma.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1991;1995, *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej*, SPK VI: 223–254; t. VIII: 265–282.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 2002, *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku*, Bydgoszcz.
- Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A., 2007, *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Sawicka I., 1972, *Sylaba białoruska*, SFPS IX: 255–270.
- Sawicka I., 1974, *Struktura grup spółgłoskowych w językach słowiańskich*, Warszawa.
- Schmid W. P., 1994, *Linguisticae scientiae collectanea*, Berlin.
- Scjaškovič T., 1972, *Materyjały da słownika Hroženskaj vobłasci*, Minsk.
- Scjaškovič T., 1983, *Słownika Hroženskaj vobłasci*, Minsk.
- Shevelov G. [Šerex,Y.], 1953, *Problems in the formation of Belorussian*, „*Word*” Monograph, No 2: 1–109.
- Shevelov G., 1968, *Nazwiska słowiańskie na -kevič*, [w] *Symbolae philologicae in honorem Vitoldi Taszycki*, Kraków: 303–314.
- Shevelov G., 1979, *A historical phonology of the Ukrainian language*, Heidelberg (przekład: Istorična fonohija ukraińskoj movy, Xarkiv 2002).
- Sielicki F., 1993, *Wierzenia i obyczaje na Wilejszczyźnie w okresie międzywojennym*, Wrocław.
- Simovyč V., 1929, *Ukraiński imenyky čolovyčoho rodu na -o- v istoričnomu osvittleni*, Praha.
- Skardžius P., 1931, *Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen*, Kaunas.
- Skardžius P., 1937, „*Gimtoji Kalba*“ V: 156 i n.
- Skardžius P., 1943, *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius.
- Skulina T., 1973–1974, *Staroruskie imiennictwo osobowe, I–II*, Wrocław.

- Sławski F., 1962, Zarys dialektologii południowosłowiańskiej, Warszawa.
- Sławski F., 1974–9, Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego, SP I: 43–141, II:13–60, III, s.11–19.
- Sławski F., 2011, Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska, Kraków.
- Словарь смоленских говоров, red. A. I. Ivanova, Smolensk 1974–.
- Słownik karaimsko-rosyjsko-polski, red. N. A. Baskakov, A. Szapszał, A. Zajączkowski, Moskwa 1974.
- Smoczyński P., 1963, Słowiańskie imiona pospolite i własne z podstawowym *-ch-* w części sufiksальной, Łódź.
- Smoczyński P., 1968, Polskie nazwiska patronimiczne (na tle innych typów i języków), PSS III: 245–256.
- Smoczyński W., 2001, Język litewski w perspektywie porównawczej, Kraków.
- Smoczyński W., 2007, Słownik etymologiczny języka litewskiego, Wilno.
- Smolenskije gramoty XIII–XIV vekov, 1963, Moskwa.
- Smułkowa E., 2002, Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie, Warszawa.
- Smułkowa E., (red.) Budźko I., Guščeva O., Kazanceva H., 2009–211, Braślavszczyzna – Pamięć i współczesność, I–II, Warszawa.
- Srebrakowski A., 2000, Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989, Toruń.
- Stang Ch., 1935, Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen, Oslo.
- Stang Ch., 1939, Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk, Oslo.
- Stang Ch., 1942, Das slavische und baltische Verbum, Oslo.
- Stankiewicz, S., 1936, Pierwiastki białoruskie w polskiej poezji romantycznej, cz. I, do roku 1830, Wilno.
- Statut Litewski, cz. I, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1899.
- Stieber Z., 1979, Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, Warszawa.
- Stopka K., 1987, Próby chrystianizacji Litwy w latach 1248–1263, AC XIX: 3–68.
- Strykowski M., 1575–1578, O początkach [...] narodu litewskiego [...]; wyd. J. Radziszewska, Warszawa 1978.
- Strykowski M., 1582, Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi, Królewiec 1582; wyd. 2, I–II, Warszawa 1846; reprint 1980.
- Strzelczyk J., 1988, «Opis Krajów», „Życie i Myśl” XXXVI: 59–68.
- Sudnik M., 1965, Słownik asabovyx ułasnyx imjon, Minsk.
- Sudnik T., 1975, Dialekty litovsko-slawjanskogo pogranic'ja. Očerki fonologičeskix sistem, Moskva.
- Sulisz M., 1969, Budowa słowotwórcza nazw etnicznych w języku polskim, „Rozprawy Komisji Językowej” (Wrocław) VII: 287–341.
- Sulisz M., 1971, *Polanin – Polak – Polska*, JP LI: 264–270.
- Swianiewiczowa O., 2018, Interpretacje *Dziadów* Mickiewiczowskich na podstawie skarbcza kultury Białoruskiej, red. G. Charytoniuk-Michiej, Toruń.
- Syrokomla W., 1861, Niemen od źródeł do ujścia: 1. Monografia rzeki Niemna od jej źródeł do Kowna: 1–63; 2. Pamiętnik podróży żeglarza litewską wiciną odbytej w r. 1829 z Kowna do Królewca: 65–163, Wilno.
- Szcześniak K., 1994, Nazwy miejscowości byłych powiatów gołdapskiego i oleckiego, Gdańsk.
- Szłapelis J., 1940, Słownik litewsko-polski, Wilno.
- Szpiczakowska M., 2001, Fonetyczne i fleksyjne cechy języka «Pana Tadeusza» Adama Mickiewicza na tle normy językowej XIX wieku, Kraków.
- Szwejkowska H., 1929, Imiesłów przeszły czynny na *-szy*, JP XIV: 71–75.
- Szwejkowska H., 1934, O pomieszaniu rodzajów w czasie przeszłym u litewskich Polaków, JP XIX: 183–184.
- Szwejkowska H., 1936, Dodatkowe uwagi o regionalizmach Mickiewicza, JP XXI: 109–111.
- Szybieka Z., 2002, Historia Białorusi 1795–2000, Lublin.
- Šaraja O., 2002, Cennostno-normativnaja priroda počitanija predkov, Minsk.
- Šaternik M. V., 1929, Krajėvy słownik Červenščyny, Minsk.

- Šejn P. V., 1893, Materiały dla izučenija byta i jazyka ruskago naselenija Severo-Zapadnago Kraja, I–II, Petersburg.
- Śliwa T., 1990, Kościół prawosławny w państwie litewskim w XIII–XIX wieku, Chrzt Litwy, Lublin: 15–32.
- Tarełka M., Synkova I., 2009, Adkul paŭšći idały. Pomnik relihijna-palemičnaj litaratury z rukapi-snaj spadčyny Tatarau Vjalikaha Knjastva Litouskaha, Minsk.
- Tarnacki J., 1939, Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze), Warszawa.
- Taszycki W., 1933, Powstanie i rozwój rzeczowników typu *cielak*, „Lud Słowiański” III/A: 17–33.
- Taszycki W., 1951, Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu, Kraków.
- Tekielski K., 1982, Gwarowa polszczyzna okolic Podbrzezia i Niemenczyna na Wileńszczyźnie, JP LXII: 282–293.
- Tekielski K., 1983, Osobliwe formy bezokolicznika w polszczyźnie wileńskiej, „Prace Językoznawcze WSP w Krakowie” IV: 187–190.
- Teterycz-Puzio A., 2009, Przyczyny i cele najazdów litewskich na ziemię sandomierską w XIII w., „Rocznik Lubelski” XXXV : 9–22.
- Tichoniuk B., 2000, Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839, Zielona Góra.
- Tkačov M. A., Zamki Belarusi, Minsk.
- Tołstaja S. M., 2005, Polesskij narodnyj kalendary, Moskva.
- Tołstoj N. I., 1968, O lingvističeskom izučenii Poles'ja, [w] Poles'je, Moskva: 5–17.
- Toporov V. N., 1972, «Baltica» Podmoskov'ja, Baltoslawjanskij sbornik, Moskva: 217–280.
- Toporov V. N., 1975–1990, Prusskij jazyk. Slovar', I–V, Moskva.
- Toporov V. N., Trubačov, O. N., 1962, Lingvističeskij analiz gidronimov verxnego Podneprov'ja, Moskva.
- Trautmann R., 1910, Die altpreussischen Sprachdekmal'er, Göttingen.
- Trautmann R., 1925, Die altpreussischen Personennamen, Göttingen.
- Trubačov O. I., 1959, Istorija slawjanskix terminov rodstva [...], Moskva.
- Trubačov O. I., 1982, Ze studiów na słowotwórstwem prasłowiańskim, „Onomastica” XXVII: 23–38.
- Trube L., 1985, Toponim *Litva* na nižegorodskoj zemle, [w] International Conference of Balticists, Vilnius.
- Trubetzkoy N., 1925, Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit, ZSP I: 287–319.
- Truszkowski W., 1995, Wiadomości o Polsce w dziennikach podróży rumuńskiego mnicha z roku 1850, [w] Collectanea Slavica, Kraków: 79–96.
- Trypućko J., 1955–1957, Język Władysława Syrokomli. Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX, I–II, Uppsala.
- Trypućko J., 1982, O pewnym wypadku litewsko-polskiej interferencji językowej w zakresie onomastyki (lit. *-utis*, pol. *-uć*), Uppsala.
- Turska H., 1930, Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej, Wilno.
- Turska H., 1939/1982, O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie, SPK I: 19–121.
- Turska H., 1979, Lituanizmy leksykalne w polskich przekładach statutów litewskich, ABS XII: 17–51.
- Tyszkiewicz E., 1847, Opisanie powiatu borysowskiego [...], Wilno.
- Tyszkiewicz K., 1871, Wilija i jej brzegi, Drezno (reprint: Vilnius 2008).
- Tyszkiewicz J., 2009, Brunon z Querfurtu w Polsce i krajach sąsiednich w tysiąclecie śmierci 1009–2009, Pułtusk.
- Udolph J., 1990, Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie, Heidelberg (rec. L. Bednarczuk, „Onomastica” XXXVII: 250–261).
- Unbegaun B., 1935, La langue russe au XVIe siècle, Paris.

- Unbegaun B., 1972/1989, Russian surnames, London (przekład: Russkije familii, Moskwa).
- Urbańczyk P., 2008, Trudne początki Polski, Wrocław (rec. G. Labuda, „Roczniki Historyczne” LXXIV: 209–231).
- Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. IV: Ziemia Smoleńska i Województwo Smoleńskie w XIV–XVIII wiek, red. A. Rachuba, Warszawa 2003.
- Uscinovič A. K., 1977, Leksika pływahonaj Pryniamonnja, [w] Narečnaja leksika, Minsk: 151–155.
- Vaillant A., 1950, Grammaire comparée des langues slaves, I. Phonétique, Lyon–Paris.
- Vanagas A., 1970, Lituvos TSR hidronimų daryba, Vilnius.
- Vanagas A., 1971, K voprosu o finno-ugorskom subtrrate v litovskoj gidronimii, [w] Pytannja Hydroniki, Kyiv: 146–152.
- Vanagas A., 1976, K voprosu o jazykovyx jatvjažskix reliktax v Litve, ABS IX: 71–87.
- Vanagas A., 1981a, Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas, Vilnius.
- Vanagas A., 1981b, Lietuvių hidronomų semantika, „Lietuvių Kalbotyros Klausimai” XXI: 4–153.
- Vanagas A., 2004, Lituvos miestų vardai, Vilnius.
- Vasilevskaja M., 1985, Belorussija v pečati XVI, XVII, XVIII stoletija. Bibliografičeskij ukazatel na inostrannyx jaykax, I–III, Minsk.
- Vasmer M., 1950–1958, Russisches etymologisches Wörterbuch, I–III Heidelberg / M. Fasmer, 1964–1973, Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka, I–IV, perevod i dopolnenija O. N. Trubačov, Moskva.
- Vasmer M., 1961–1969, Wörterbuch der russischen Gewässernamen, I–IV, Berlin–Wiesbaden.
- Verenič V., 1973, Ob etničeskoj i jazokovoj členenii Poles'ja, EB: 159–165.
- Verenič V., 1990, Polskoje-beloruskoje jazykovoje vzaimodejstvije (na materiale mazurskogo ostrovnogo govora v Poles'je), SPK, V: 7–141.
- Vidugiris A., Morkūnas J., 1989, Recenzja: Słownik białoruskich havorak paŋočna-zaxodnjaj Behrusi i jaje pahraničča, I, Minsk 1979, „Baltistica” XVI/2: 196–202.
- Vincenz A. de, 1970, Traité d'athroponymie houtzoule, München.
- Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1386–1430, wyd. J. Ochmański, Poznań 1986.
- Waligóra B., 1938, Walka o Wilno. Okupacja Litwy i Białorusi w 1918–1919 r. przez Rosję Sowiecką, Wilno.
- Walkowiak J., 2019, Litewskie nazwiska Polaków. Słownik etymologiczno-frekwencyjny, Poznań.
- Wandas A., 1966, Język staroruski przekładu polskich statutów ziemskich Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły, Wrocław.
- Wasilewski L., 1905, Jeszcze słówko o Litwie, „Ogniwo”. Nr 36.
- Wasilewski T., 1987, Prawosławne imiona Jagiełły i Witolda, AC XIX: 105–116.
- Waszkis H., 1973, Język utworów Juliana Ursyna Niemcewicza, „Rozprawy Komisji Językowej” (Wrocław) IX: 171–217.
- Weinreich M., 1937, Le Yiddish comme objet de la linguistique générale, Wilno.
- Weinreich U., 1953/1970, Languages in contact, The Hague (wyd. VII).
- Weinreich U., 1952, *Sábesdiker losn* in Yiddish: a problem of linguistic affinity, „Slavic Word” VIII/4: 360–377.
- Weinreich U., 1958, Yiddish and colonial German in Eastn Europe: the differential impact of Slavic, [w] American Contributions to the Fourth International Congress of Slavists, The Hague.
- Węgier J., 1969, Język Franciszka Bohomolca, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”, Językoznawstwo IV: 233–288.
- Węgorowska K., 2004, Językowe świadectwa kultury i obyczajowości kresów północno-wschodnich utrwalone we wspomnieniach ich byłych mieszkańców, Zielona Góra.
- Węgorowska K., 2008, Historia Wielkiego Księstwa Litewskiego zachowana w nazwach własnych niektórych pałaców wileńskich, [w] «Młodsza Europa» – od średniowiecza do współczesności, Zielona Góra: 543–556.

- Wielhorski W., 1951, Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego, [w] *Alma Mater Vilnensis*, Londyn: 21–153.
- Wijk van N., 1939–1940, Zu den Phonemen *u / j* und *u / w / v* speziell im Slavischen, „*Linguistica Slovaca*” I–II: 77–84.
- Witkowski W., 2006, Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim, Kraków.
- Wojtkowiak Z., 1980, Litwa zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w., Poznań.
- Wojtkowiak Z., 1985, Dryświaty – rubież litewska w średniowieczu, LSP I: 115–139.
- Wolff A., 1954–1956, Nazwy miejscowe na Mazowszu, „*Onomastica*” I: 60–116; II: 69–94.
- Wolff A., Rzetelska-Feleszko E., 1982, Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku, Warszawa.
- Wróblewski P., 1981, Regionalizmy w języku inteligencji białostockiej, [w] *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*, Warszawa: 309–320.
- Wyrozumski J., 1987, Próby chrystianizacji Litwy w czasach Giedymina, AC XIX: 69–90.
- Wysłouch S., 1938, Uwagi o przyczynach rozwoju Mohylewa w XVI i XVII wieku, [w] *Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego USB*, Wilno.
- Zajas K., 2008, Nieobecna kultura. Przypadek Infant Polskich, Kraków 2008.
- Zajączkowski S., 1925, Studia nad dziejami Żmudzi wieku XIII, Lwów.
- Zajączkowski W., 1948, Zapożyczenia litewskie w języku Karaimów trockich, Sprawozdania PAU XLIX: 360–362.
- Zaleski J., 1984, Nazwy miejscowe z formantem *-izna* oraz *-czynna*, *-szczyzna*, *-owszczyzna* w byłym województwie tarnopolskim, „*Prace Językoznawcze WSP w Krakowie*” IV: 219–225.
- Zdanczewicz T., 1963, Gwary powiatu sejneńskiego na tle procesów osadniczych, [w] *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, Białystok: 231–266.
- Zdanczewicz T., 1966, Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam, Poznań.
- Zdanczewicz T., 1980, Mazurzące gwary suwalskie, I. Gwarowe cechy polskie (fonetyka, słowotwórstwo), Warszawa–Poznań.
- Zdaniukiewicz A. A., 1972, Gwara Łopatowszczyzny, Wrocław.
- Zdaniukiewicz A. A., 1982, Charakterystyka konsonantyzmu gwar wileńskich, JP LXII: 270–282.
- Zdaniukiewicz A. A., 1983a, Samogłoski nosowe w gwarach wileńskich, PJ 1: 17–24.
- Zdaniukiewicz A. A., 1983b, System wokaliczny gwar wileńskich a język białoruski, PSS VI: 475–483.
- Zdziarski S., 1901, Pierwiastek ludowy w poezji polskiej XIX wieku, Warszawa.
- Zdziechowski M., 1924, Władysław Syrokomla. Pierwiastek litewsko-białoruski w twórczości polskiej, Wilno.
- Zielińska A., 1996, Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce, Warszawa.
- Zielińska A., 2002, Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne, Warszawa.
- Zielińska-Melkowska K., 1997, Stosunki polsko-pruskie w X–XIII wieku, [w] *Europa środkowa i współczesna w polityce Piastów*, Toruń: 173–193.
- Zierhoffer K., 1957, Nazwy miejscowe północnego Mazowsza, Wrocław.
- Ziłyński J., 1932, Opis fonetyczny języka ukraińskiego, Kraków.
- Zinkevičius Z., 1977, Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 1981, K istorii litovskoj xristianskoj terminologii vostočnoślavjanskogo proischoždenija, BSI – 1980: Moskva: 131–139.
- Zinkevičius Z., 1984–1995, Lietuvių kalbos istorija, I–VI, Rodyklės ir bibliografija, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 1992, A Polish-Yatvingian vocabulary, „*Linguistic and Oriental Studies from Poznań*” I: 99–133.
- Zinkevičius Z., 1993/1995, Rytų Lietuva praityje ir dabar / Vostočna Litva v prošlom i nastojščem, Vilnius.

Zinkevičius Z., 2000, Lietuvių poteriai, Vilnius.

Zinkevičius Z., 2005, Krikščionybės ištakos Lietuvoje, Vilnius.

Zinkevičius Z., 2008, Lietuvių asmenvardžiai, Vilnius.

Znamirowska J., 1930, Liryka powstania listopadowego, Warszawa.

Żabska B., 1973, Nazwy osobowe typu *Marczał, Klimontowiat*, „Rozprawy Komisji Językowej” (Wrocław) IX: 217–232.

Żebrowska A., 2019, Komarowszczyzna. Język pogranicza białorusko-polsko-litewskiego, Poznań.

Žučkevič V. A., 1974, Kratkij toponimičeskij slovarь Belorusi, Minsk.

WYKAZ SKRÓTÓW

1. Skróty bibliograficzne

- ABS – Acta Baltico-Slavica, Warszawa.
- AC – Analecta Cracoviensia, XIX, Kraków 1987.
- ACA – Acta Camerae Apostolicae, I–III, Kraków 1913–1994.
- ACW – Akty cechów wileńskich, 1495–1759, I–II, wyd. H. Łowmiański przy udziale M. Łowmiańskiej, S. Kościałkowskiego, Wilno 1939; wyd. 2. J. Jurkiewicz, Poznań 2006.
- AP – Antroponimia Polski od XVI do końca XVIII wieku, Kraków 2007–.
- ARGM – Atlas russkix narodnyx govorov centralnyx oblastej k vostoku ot Moskvy, Moskva 1957.
- AUM – Atlas ukraińskoj movy, I–III, Kyiv 1984–2001.
- AUPL – Akta unii Polski z Litwą, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932.
- AVK – Akty izdavzjemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komisseju dlja razbora drevnix aktov, I–XXXIX, Vilna 1865–1915.
- AW – Ateneum Wileńskie, I–XIV, Wilno 1922–1939.
- B – Bułyka A. M., 1972, Daŭnija zapazyčanni belaruskaj movy, Minsk.
- BSI – Bałto-sławjanskije issledovanija, Moskva 1980–.
- DABM – Dyjalektafałičny atlas belaruskaj movy, Minsk 1963.
- D(al) – W. I. Dal, Tołkovyj slovarʹ živogo velikorussskogo jazyka, I–IV, Moskva 1880–1882 (reedycja 1955).
- DG – M. Doroszkiewicz, Studia nad wpływami polskimi na rosyjską leksyką gwarową, Wrocław 1991.
- DS – V. N. Dobrovolskij, Smolenskij oblastnoj Slovarʹ, Smolensk 1914.
- EB – Etnogenez Bełarusov. Tezisy dokładow, Minsk 1973.
- EK – Encyklopedia Katolicka KUL, Lublin 1985–.
- ESBM – Etymałafičny słownik belaruskaj movy, Minsk 1980–.
- FS – Francisk Skoryna i jego vrenja – Encyklopedičeskij spravocnik, Minsk 1992.
- FSBM – Frazeolohičny słownik belaruskaj movy, Minsk 1993.
- GL – Gedimino laiškai. Chartularium Lithuaniae Res gestas magni ducis Gedyminne illustrans, ed. S. C. Rowell, Vilnius 2003.
- HL – Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, Lietuvos istorija iki 1795 metų, Vilnius 2000 / Historia Litwy od czasów najdawniejszych do 1795 roku, Warszawa 2007.
- H(SBM) – Histaryčny Słownik belaruskaj movy, Minsk 1982–.
- JP – Język Polski, Kraków.
- JPDK – Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich, Waesza 1996–.

- KB – Kronika Bychowca (strony według wydania T. Narbutta, Wilno 1846).
- KDW – Kodeks dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej, t. I (1387–1510), Indeksy, Kraków 1932–1994.
- KDWP – Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, Poznań 1877–.
- KJWKL – Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego, red. M. T. Lizisowa, Kraków 2005.
- KO – Wielkiego Xięstwa Litewskiego i Zmodskiego Kronika. Kodeks Olszewski (1550).
- Linde – S. B. Linde, Słownik języka polskiego, I–VI, Lwów 1854–1860 (reprint Warszawa 1951).
- LKPŽ – Lietuvių kalbos palyginimų žodynas, Vilnius 1985.
- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas, I–XX, Vilnius 1941–2002.
- LM – Lietuvos Metrika, Vilnius 1987–.
- LMK – Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai, III. Kėdainiai, Vilnius 2002.
- LP – Lingua Posnaniensis, Poznań 1949–.
- LPŽ – Lietuvių pavardžių žodynas, I–II, Vilnius 1985–1989.
- LSP – Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica, Poznań 1985–.
- MAGP – Mały Atlas gwar polskich, I–XII, Wrocław 1957–1970.
- ME – K. Mühlenbach, J. Endzelin, Lettisch-deutsches Wörterbuch, I–IV, Erghf. 1–19, Riga 1923–1946.
- MK – MOI KREWNI. MAPA NAZWISK (internet).
- ML – Lietuvos Metrika / Litovskaja Metrika / Metryka Litewska, Vilnius 1993 i n.
- MPH – Monumenta Poloniae Historica, I–V, Lwów 1864–1888.
- MRL – Mindowe rex Lithowiae in litteris et testimoniis, ed. A. Źlutka, Miensci 2005.
- MSDRJ – I. I. Sreznevskij, Materijały dla słovarja drevnerusskogo jazyka po pismennym pamjatnikam, Moskva 1893 (reprint 1958).
- N – I. I. Nosovič, Słovarʹ belorusskago narečija, Petersburg 1870 (reprint 1983).
- NK – Bibliografia literatury polskiej (Nowy Korbut), III, Warszawa 1965.
- NKP – Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich, I–IV, Warszawa 1969–1978.
- OFUJ – Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija: (1) Voprosy proischoždenija i razvitija finno-ugorskix jazykov, 1974; (2) Pribaltijsko-finskije, saamskije, mordovskije jazyki, 1975, Moskva.
- P – V. N. Dobrovolskij, Posłowicy, „Smolenskij Etnografičeskij Sbornik” III, Petersburg 1894.
- PESEL – Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych, wyd. K. Rymut. Opracowano na podstawie materiałów Rządowego Centrum Informacji PESEL, I–X, Kraków 1992–1994 (wyd. II 2003 „Nowy Rymut”).
- PF – Prace Filologiczne, Warszawa.
- PG – Polskije govory v SSSR, I–II, red. V. Verenič, Minsk 1973.
- PJ – Poradnik Językowy, Warszawa–Kraków.
- PLDS – Polska i Litwa w dziejowym stosunku, Warszawa 1914.
- PLS – Pirmasis Lietuvos Statutas, I–II, Vilnius 1983–1991.
- PSB – Polski słownik biograficzny, Kraków 1935–.
- PSRL – Połnoje sobranije russkix letopisej, Petersburg 1841 i n.
- PSS – Z Polskich Studiów Sławistycznych, Warszawa.
- PT – Adam Mickiewicz, Pan Tadeusz, Paryż 1834.
- R – P. A. Rastorgujev, Govory na territorii Smolenščiny, Moskva 1960.
- RB – P. A. Rastorgujev, Słovarʹ govorov zapadnej Brjanščiny, Minsk 1973.
- RD – Russkaja dialektologija, red. R. Avanesov, V. Orłova, Moskva 1965.

- RG – Rewizja gospód dworu Jego Królewskiej Mości za 1636 rok, *vide* Frick D., Warszawa 2008.
- RKJ – Rozprawy Komisji Językowej, Łódź.
- RS – Rocznik Sławistyczny, Kraków.
- S 16–18 – Regionalnyj istoričeskij słovarʹ vtoroj połoviny XVI–XVIII vv. po pamjatnikam pisemnennosti Smolenskogo kraja, red. E. N. Borisov, Smolensk 2000.
- S 11–17 – Słovarʹ ruskogo jazyka XI–XVII vv., Moskva 1975–.
- S 18 – Słovarʹ ruskogo jazyka XVIII v. Moskva 1984–.
- SB – Studii Baltici, Roma 1931–.
- SCB – Słoučnik havorak centralnyx rajonaŭ Bełarusi, Minsk 1990–.
- SEJP – F. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, I–V, Kraków 1952–1982.
- SFPS – Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, Warszawa.
- SG – Słovarʹ smolenskix govorov, red. A. I. Ivanova, Smolensk 1974–.
- SGK – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1880–1902.
- SGP – J. Karłowicz, Słownik gwar polskich, Kraków 1901–1911.
- SGR – Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski, I–II, Kraków 1927–1928.
- SHNOB – Słownik historyczny nazw osobowych Białostoczczyzny (XV–XVII w.), oprac. Z. Abramowicz, I. Citko, L. Dacewicz, Białystok 1997–1998.
- SJAM – Słownik języka Adama Mickiewicza, I–XI, Wrocław 1962–1983.
- SKV – Sudebnaja kniga vitebskogo vojevody M. V. Kłoczko 1533–1540, Moskva 2008.
- SŁŚP – Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce, Kraków 1953– (SŁŚP-k = kartoteka).
- SP – Słownik prasłowiański, I–VIII, Wrocław–Kraków 1974–2001.
- SPK – Studia nad Polszczyzną Kresową, Warszawa 1982–.
- SPNZ – Słoučnik bełaruskix havorak paŭnočna-zaxodnjaj Bełarusi i jaje pahraničča, I–V, Minsk 1979–1986.
- SPXVI – Słownik polszczyzny XVI wieku, Wrocław 1966–.
- SRG – Słovarʹ ruskix narodnyx govorov, Moskva 1955–.
- SRLH – Słoučnik rehijanalnaj leksiki Hroženščyny, red. M. Daniłovič, P. Sejacko, Hrodna 1999.
- SRP – Scriptores rerum prussicarum, I–V, Leipzig 1861–1874.
- SS – Słownik staropolski, I–XI, Kraków 1953–2005.
- SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych I–VII, Wrocław–Kraków 1965–1987.
- SW – Słownik „warszawski”, I–VII, Warszawa 1900–1927.
- SWil – Słownik „wileński”, I–II, Wilno 1861.
- VŽ – Vietovardžiu žodynas, Vilnius 2002.
- W – W. Witkowski, Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim, Kraków 2006.
- WLS – Wörterbuch der litauischen Schriftsprache, red. M. Niedermann, A. Senn, F. Brender, Heidelberg 1932–1967.
- WZW – Wilno i Ziemia Wileńska, I–II, Wilno 1930–1937.
- XBM – Xrestamatyja pa historyi bełaruskaj movy, Minsk 1961.
- ZDA – Zbiór dawnych dyplomów i aktów, I–II, Wilno 1843.
- ZNUJ – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- ZPR – Zbiór pomników reformacji Kościoła Polskiego i Litewskiego, I/1: Zabytki z wieku XVI, Wilno 1911 (II wyd. 1925).
- ZSP – Zeitschrift für Slavische Philologie, Berlin.

2. Skróty nazw języków

alb. albański	maced. macedoński
ang. angielski	niem. niemiecki
awest. awestyjski	orm. ormiański
bałt. bałtycki	pbs. prabałto-słowiański
br(us). białoruski	pie. praindoeuropejski
bs. bałto-słowiański	pol. polski
bułg. bułgarski	prus. pruski
chorw. chorwacki	ps. prasłowiański
czes. czeski	rom. romański
est. estoński	ros. rosyjski
fiń. fiński	rum. rumuński
germ. germański	rus. ruski
gr. grecki	schorw. serbochorwacki
ie. indoeuropejski	scs. staro-cerkiewno-słowiański
irań. irański	serb. serbski
irl. irlandzki	słe. słoweński
karel. karelski	słow. słowiański
kasz. kaszubski	słowac. słowacki
lit. litewski	ukr. ukraiński
liw. liwoński	węg. węgierski
łac. łaciński	włos. włoski
łot. łotewski	źmudz. źmudzki

3. Inne skróty

abl. ablativus	inf. infinitivus
acc. accusativus	instr. instrumentalis
act. activum	liter. literacki
adv. adverbium	loc. locativus
aor. aoryst	m(asc). masculinum
C consonans	n(eutr). neutrum
coni. coniunctivus	nb. nota bene
dat. dativus	nom. nominativus
dial. dialektalny	O obstruent
dol. dolny	oprac. opracowanie
du. dualis	os. osoba
epic. epicki	part. participium
f(em). femininum	pass. passivum
fut. futurum	pd. południowy
gen. genetivus	pdw. południowo-wschodni
gw. gwarowy	pdz. południowo-zachodni
hydr. hydronim	perf. perfectum
imper. imperativus	pn. północny
imperf. imperfectum	pnw. północno-wschodni

pnz. północno-zachodni
pl. pluralis
pot. potoczny
praet. praeteritum
rec. recenzja
red. redakcja
S sonant
sg. singularis
st. stary

śr. średni
tem. temat
top. toponim
V vocalis
WKL Wielkie Księstwo Litewskie
wyd. wydawca
wys. wysoki
zach. zachodni

LINGUISTIC PICTURE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA (GDL) – SUMMARY

1. THE ETHNOPOLITICAL SITUATION IN THE GDL

The Grand Duchy of Lithuania was a multiethnic and multinational state. Thanks to the tolerant policy of its rulers, it provided a haven for various religious and ethnic minorities persecuted by the neighbours of the Polish-Lithuanian State, which was called *Rzeczpospolita Obojga Narodów* (Republic of Two Nations) by its elites.

Apart from Lithuanians, who had built the State and given it its name, the Grand Duchy of Lithuania was populated by ethnic groups of Baltic provenance. The Latgalians, who spoke a Latvian dialect, inhabited Livonia, politically linked with the Commonwealth since the mid-16th century. The Prussians and Jatvingians sought refuge from the Teutonic Knights on the territory of the Grand Duchy, and traces of yet another pagan Baltic tribe have been found in the Białowieża Forest. A glossary has been discovered that contains elements of its language alongside their Polish equivalents.

Within the political boundaries of the Grand Duchy of Lithuania, the East Slavic tribes of Kriviči, Dregoviči and Radimiči gave rise to the Belarusian nation and language. After the Union of Lublin (1569), the Grand Duchy saw the spread of Polish language and culture. Local varieties soon evolved. In the 19th century, the Grand Duchy found its way into Polish literature thanks to Adam Mickiewicz.

In the 14th and 15th centuries, Moslem Tartars and the Mosaic sect of Karaites came to the Grand Duchy from the Crimea. There was also an influx of Jews from the west. As a result, a local language variety was formed called “Eastern Yiddish”, which became the main vehicle of communication as well as the medium of Jewish lay literature in this part of Europe. There is evidence that Romanies had lived in the Grand Duchy since the 15th century (a charter from 1501). Russian Old Believers (mostly peasants from the region of Pskov) fled from religious persecution and began to take refuge in Lithuania in the late 17th century. Lutheran and Calvinist communities widely used a German dialect called “Baltendeutsch” in towns, especially in the western part of the State, and in Livonia.

Thus the Grand Duchy of Lithuania was a conglomeration of languages, ethnic groups and religions, and its most mobile and politically mature segments of society (administration, nobility, soldiers, merchants, and craftsmen) were by necessity mul-

tilingual. This led to interactions between languages (interference) and to the emergence of shared innovations, particularly in the fields of vocabulary and onomastics. Interestingly, the boundaries between particular languages and dialects coincided with the administrative divisions of the GDL.

All the inhabitants of the Grand Duchy were referred to as “Lithuanians”, regardless of ethnicity, language and religion. Even today inhabitants of the Mazowsze [Mazovia] region apply these terms to Poles and Belarusians living in Podlasie. This is also true of Belarusians: those living in Polesie [Pripet Marshes] use the same denotations speaking about their compatriots from the North-Eastern part of the country. In Muscovite Ruthenia, the Belarusian and Polish inhabitants of the Grand Duchy were called *Litovcy* or *Litwini* ‘Lithuanians’, while the name *Litwak* signified a Jew living therein. Finally, Lithuanian Tartars were known in the Crimea as *Lipka* < *Litwa* ‘Lithuania’ (Łapicz 1986).

The Grand Duchy of Lithuania ceased to exist as a political entity toward the end of the 18th century in the aftermath of the partitions of Poland. However, the awareness of common cultural roots and psychological community survived (in spite of national conflicts since the second half of the 19th century) in certain sense even to this day.

Literary works are written in various vernacular languages of those lands, and ethnic stereotypes are ascribed to Lithuanians: inertia and attachment to the native land, reticent and distrustful disposition, unforgiving nature, sensitivity and sentimentality, piety and immunity to foreign influence. Such features supposedly have allowed the nation to survive the vicissitudes of the last centuries and to retain the memory of a glorious past. As regards linguistic aspects, certain structural similarities have long been observed between Lithuanian and Belarusian. These structural similarities are also shared by the dialect of Polish spoken in Wilno / Vilnius and, to a lesser degree, by the other varieties of the Grand Duchy. Borrowings pertaining to nature, material and spiritual culture, and geographical names are numerous and reflect multidirectional influences. This allows us to speak about the Grand Duchy of Lithuania as a multilingual system of communication – not unlike the Balkan “Sprachbund” and other linguistic communities in some respect.

2. LANGUAGES AND DIALECTS OF THE GDL

2.1. Lithuanian

The Christianization of Lithuania began in 1009 with St. Bruno’s mission and formally ended in 1386 with Jagiełło / Jogaila’s baptism in Roman-Catholic rite, but the oldest layer of the Lithuanian Christian terminology is of the Church Russian origin. The Christianization of the tribal Lithuanian territories was determined by continuous immigration – from the east and south – of the Old Belarusian population, which is documented by the ethnic toponomastics (*Krywicze, Połoczany, Rusaki*). The Lithuanian conquest of the Ruthenian territories which had started in the

13th century led to consecutive attempts toward Orthodox Christianization of Lithuania during the reign of Mendog / Mindaugas, his son Wojsielk / *Vaišvilkas and in the next century, of Giedymin / Gediminas and his successors. Apart from the basic Christian terms of Church Russian origin, one finds the Orthodox personal names of the Lithuanian princes installed in the Ruthenian lands, as well as the West Ruthenian (Old Belarusian) language used in documents of the Grand Duchy of Lithuania. It indicates that the Christianization of Lithuania was initiated by Orthodox Russia during the 13th – 14th centuries, and the direct source of the borrowings was Old Belarusian, which is documented by the form of certain terms and names.

As far as the direct contacts of Lithuania with Poland are concerned, they take place in Mazovia in the 13th century. These are Lithuanian military raids, as well as dynastic marriages, and conflicts alternated with political alliances, which culminated in the union and Christianization of ethnic Lithuania. The two nations first united in 1385 as a result of the personal union in Krewo / Krevas. This was formalized in 1569 by the Union of Lublin. Then, the Constitution of 3 May 1791 confirmed their status as a single state. This Commonwealth was broken up by the Partitions of Poland, but the cultural unity it created lasted well into the 19th century.

In reality, contacts between the two nations date back to at least the 13th century, when the first marriages between the Mazovian line of the Piast dynasty and the Lithuanian dukes (*kunigaikščiai*) took place. These contacts are reflected in onomastics. Princess Gaudemunda (?) [*Gaudi-manta] / Zofia, the daughter of the Lithuanian duke Traidenis, married Prince Bolesław II of Płock in 1279. Their son, the Prince of Czersk and Sochaczew Trojden I (1284 or 1286–1341), was named after his grandfather Traidenis. In 1325, King Kazimierz Wielki (Casimir the Great) married Aldona / Anna, the daughter of Duke Gediminas. Danuta / Anna, the daughter of Duke Kiejstut / Kęstutis married Prince Janusz of Mazovia before 1377. The ducal names Witold / Vytautas, Algierd / Algirdas, Kiejstut / Kęstutis became popular in Poland in the 19th century thanks to Mickiewicz, Kraszewski, Sienkiewicz and other authors. It is a well-known fact that the mutual influence of the two languages was not limited to onomastics. Indeed, besides the considerable influence of the Polish language on Lithuanian, certain Lithuanian borrowings can be found in Polish from the time of the oldest contacts between the two nations. In the «Diplomatic Code of the Cathedral and Diocese of Wilno» (KDW, 1387–1507) and other documents of the GDL (Jablonskis 1941) one finds numerous Lithuanian terms pertaining especially to husbandry, for example: *cywun* ‘administrator’, *dziakto* ‘a form of tribute in the GDL paid in grain and hay’, *gryka* ‘buckwheat’, *punia* ‘shed, barn’, *rykunia* ‘housewife’, *sterta* ‘pile, hayrick’, *świren* ‘granary’, *wicina* ‘barge’ etc.

Nearly the whole area where the Lithuanian language evolved lay within the boundaries of the Grand Duchy of Lithuania, whose administrative divisions gave rise to the main dialectal isoglosses. Contacts with the neighbouring Slavic lands enriched the vocabulary and remodelled the grammatical structure. The historical boundary of Samogitia / Żmudź / Žemaitija on the Szuszwa / Šušvė and Niewiaża / Nevėžis rivers delimits the West Aukštaitian dialect. Together with the West Dzukian

dialect (both preserve *e/aN*), West Aukštaitian is spoken in the former domain of Duke Kiejstut / Kęstutis (1297–1382) that became the province of Troki / Trakai. It is located to the west of the line defined by Kiernów / Kernavas, Mušniki / Musninkai and Olkienniki / Valkininkai, or Lithuania proper. The part of ethnic Lithuania within the domain of Duke Algierd / Algirdas (1300–1377) included Dziawoŭtwa / Deltuvė (at later times the Zawilejski district) and Wiłkomierz / Ukmergė – Brasław, where the East “Dzukian” dialect was spoken (shift of *e/aN* to *uN*).

The Eastern boundary of the Lithuanian ethnic element is a problem that has been addressed by scholars representing various disciplines. It is inseparable from questions concerning the ancestral homeland of the Balts. According to K. Būga (III: 728–742), the early Eastern Balts lived in the upper part of the Dnieper Valley. Retreating under the pressure of the East Slavs (the *Kriviči*, *Dregoviči* and *Radimiči* tribes), the Proto-East-Baltic language must have survived longer to the west of the Berezyna and to the north of the Pripet. This survival rate is based on the abundance of hydronyms and the occurrence of toponyms of Baltic origin. Subsequently, the Lithuanian – Ruthenian border (until the Christianization of Lithuania towards the end of the 14th century) followed a line defined by the Brasław Lakes, the Miadziołka River, Lake Narocz, and then along the rivers Naroczanka, Wilia and Berezynka to Niemen. Toponyms in *-iszki* (Safarewicz 1956), as well as Lithuanian names of land features, become widespread to the west of that line. At the same time, it is the East border of Catholicism which in the 14th and the 15th centuries became the religion of the Lithuanians who lived there. It was only in historical times that the East Slavic elements reached the present-day status. The same line later became the boundary of the Wilno / Vilnius province, which marked the outer limit of borderland Polish dialects. The current geographic extent of the Lithuanian language occurred between the 16th and mid-19th centuries as a result of depopulation in the wake of wars and disasters. Polonization of the Lithuanian ethnic element took place in the second half of the 19th century as a reaction against forcible Russification which entailed a religious conversion. In the old Lithuanian language area, a series of “Dzukian” dialect islands has been preserved in hard-to-reach places: Gierwiaty / Gervėčiai, Łazduny / Lazunai, Dziewieniszki / Deveniškės. Moreover, a West Aukštaitian dialect with certain features of suspected Jatvingian origin (*č, ž, š* > *c, z, s*) is used in the vicinity of Zdzięcioł / Zietela / Djaťlovo.

2.2. Belarusian

The oldest linguistic stratum, which may be observed in the territory of Belarusia, is the Finno-Ugric hydronymy in Latgalia, Estonia, the Pskov lake district. Some of them bear the seal of the Baltic mediation (e.g. formant *-el-* in *Nev-el*, cf. Lith. *Nevel-lis* – Finnish *Neva*). The numerous Baltic hydronyms constitute the successive stratum of Belarusia and the adjacent territories (Niemen, Dvina, Volga, Dnieper, Pripet, Narew interfluvium). The areal differentiation of the Baltic hydronymy of Belarusia speaks for the hypothesis according to which it is just here that (under the influence of geographical conditions) the differences between the Baltic tribes started to be

formed: West Baltic (South-West part), East Baltic (North Lakeland) and the Dnieper Balts (South-East), who were the earliest to be assimilated by the Slavs. The original territory of the East Balts became populated with Slavic Kriviči, that of the West Balts – Dregoviči, whereas the territory of the Dnieper Balts was peopled by Radimiči. Thus the division Between historical White and Black Russia, where North-East and South-West Belarusian dialects were formed, seems to reflect the difference between Eastern and Western Baltic tribes. The consecutive stages of Slavization can be indirectly observed thanks to the progressive condensation in the North-West of Baltic elements in onomastics, vocabulary and folklore of Belarusia. As it seems, these ethnolinguistic changes, were not caused by great migrations, but rather the outcome of progressive assimilation which occurred during a long time: since the arrival of Ugro-Finnic people in the 3rd millennium BC, through the formation and disintegration of the Proto-Baltic community in the 2nd millennium BC, until the East Slavic expansion, lasting from the middle of the 1st millennium AD. The cause of the assimilation of the Balts was not only the quantitative preponderance of the Slavic elements, but also most probably cultural factors, and since the 11th century political and religious ones (cf. more exhaustively: EB 1973).

The name *Belarus* (White Ruthenia) is yet to be explained satisfactorily (Łatyszczek 2006: 17–70). Until the 19th century, it encompassed the territory of the former provinces of Witebsk, Połock and Smolensk, which roughly corresponds to the extension of the North-Eastern Belarusian dialect. The provinces of Nowogródek and Minsk, as well as the region of Grodno, were called Czarna Ruś (Black Ruthenia). The South-Western Belarusian dialect was spoken in Czarna Ruś, which abutted on the Ukrainian dialects of Polesie in Ruś Litewska (Lithuanian Ruthenia) and which covered the entire area of present-day Belarusia, approximately defined by the political border of the Grand Duchy of Lithuania in the 16th to 18th centuries.

The western variety of the Old Ruthenian legal language was the language of official documents in the Grand Duchy until the 17th century (Stang 1935). Referred to as “Old Belarusian” it is full of local, dialectal features, especially in the phonetic and lexical systems. Another variety of that language served as the language of religious literature and abounded in Church Slavonic features. After the establishment of the Mohylan Academy in Kiev, it also was marked by Ukrainisms. Polish increasingly influenced both varieties, especially after the Union of Lublin (Martel 1938). On the other hand, the Belarusian language was probably spoken by the Lithuanians who came to Poland. Thus no wonder that the words used by king *Jagiello / Jogaila* before his baptism, were uttered in Belarusian: *ha ssto* [a što] ‘what’s the matter?’ (Łoś 1922: 17).

Polonisms penetrated the spoken language and dialects, particularly in the western area, reaching the line defined by Dryssa – Dokszyce – Łohojsk – Wołożyn – Pruzana (SPNZ I–V, 1979–1986). Numerous Lithuanian borrowings have been identified in the Belarusian language (Anikin 2005). These are mainly the names of land features, plants, as well as terms pertaining to animal breeding, fishing, building, utensils etc.

On the other hand, Lithuanian dialects abound in manifestation of early Slavic influence (Brückner 1877; Skardžius 1931). These are mostly East Slavic and, since

the 16th century, Polish. The Belarusian influence on Lithuanian dialects is defined by the range of the change of $t'(v')$, $d'(v')$ into $c'(v')$, $z'(v')$, which occurred under the direct influence of Belarusian, not Polish. This Belarusian influence is comparable to the previously mentioned “Dzūkian” dialect, which extends until the line defined by Jeziorosy / Zarasai, Łabonary / Labanoras, Jewie / Vievis, Olita / Alytus, Simno / Simnas, Puńsk / Punckas. This is an area where Slavic derivational affixes and other grammatical phenomena can be encountered.

The national self-consciousness of Belarusian is weakly developed. A part of them, especially in the Polesie region, considered themselves as locals (*Tutejsi*). In Polish-Belarusian borderland self-identification was associated with religion: Catholics = Pole (“Polish faith”), Orthodox = Belarusian (“Russian faith”). The national conflicts on the territory of the GDL were incited by Soviet-Russian and Nazi-German authorities, but did not succeed in Belarusia. Its inhabitants have remained until today bound by moral and cultural community inherited from the GDL times (cf. Smułkowa et alii, 2009–2011).

At the end we should answer the following question: how was it possible that in spite of such remarkable geographical, cultural and linguistic differentiation of Belarusian territory, in spite of the lack of an integrating centre and of natural boundaries the Belarusian language and national separateness of Belarusians were nevertheless formed. The East Slavic origin and the transitional position between Ukrainian and Russian designate the position of Belarusian in Slavic family, but do not account for the linguistic problems connected with the issue of the ethnogenesis of Belarusians. This cannot be explained without taking into consideration original ethno-linguistic-cultural relations prevailing on their territories. These were determined (to a considerable extent) by the geographical position of Belarusia, which has neither natural boundaries nor a distinct centre. The three main regions, which make up the country – Pojezierze [Lake Region], Polesie [Pripet Marshes] and Podnieprze [Dnieper Upland], situated in the confluents of the rivers flowing in different directions, go beyond its limits and gravitate towards neighbouring territories. At the same time, bigger concentrations of settlement, are situated mainly on the peripheries. As a result of this, the most important anthropo-geographic confines (as well as the linguistic ones), do not unite but partition the territory of Belarusia, making out of it a conglomerate of transitional zones.

It seems that a separate Belarusian ethnos and language were formed thanks to the affiliation to the Grand Duchy of Lithuania, whose political boundaries almost exactly encompass the ethnographic Belarusia. Due to this, the Belarusian language did not become a transitional zone of East Slavic dialects, but an independent language, which has become the official language of Grand Duchy of Lithuania.

2.3. North-Eastern borderland Polish

Scientific research of the Polish language in the territory of historical Lithuania were started by scholars who were natives of this part of the former Polish-Lithuanian Commonwealth – J. Karłowicz (SGP, 1900–1911: *ustnie z Litwy* ‘oral information

from Lithuania'), H. Turska (1930; 1939 / 1982), O. Chomiński (1928–1933 / 2010) and J. Trypućko (1955–1957). After the Second World War, the speech of the expatriates from various parts of the Wilno and Nowogródek regions was documented by A. A. Zdaniukiewicz, who published the monograph of a dialect of his native village Łopatowszczyzna near Wilno (1972). At the same time V. Verenič with a group of collaborators in Minsk started the local investigations of Polish dialects in the Soviet Union (I–II, 1973), which were published since 1982 with the co-authorship of J. Rieger in «*Studia nad Polszczyzną Kresową*». Simultaneously, researchers from the Instytut Slawistyki PAN in Warsaw (I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, E. Smułkowa) with collaborators (H. Karaś, A. Zielińska, M. Ostrówka and others) started documenting the contemporary linguistic situation in Belarusia, Lithuania and Latvia. Apart from Warsaw, a research centre investigation Polish language of Wilno region was formed in Bydgoszcz (J. Mędelka, Z. Sawaniewska-Mochowa, M. Marszałek). Worth mentioning are the papers of the youngest generation of scholars born in Lithuania (M. Dawlewicz, B. Dwilewicz, K. Geben, K. Rutkowska, I. Masojć, H. Sokołowska, K. Syrnicka) and Belarusia (J. Gurskaja, Ż. Jeroma, K. Konczewska, A. Pawlukiewicz). We should also mention the discovery of the „Polish language islands” in Lithuania by the team of V. Čekmonas from Vilnius and socio-linguistic studies of K. Morita from Japan. The Polish language from the GDL period (16th – 17th c.) was investigated by Z. Kurzowa (1993), M. Lizisowa (2000), A. Pihan-Kijasowa (1999) and others (cf. bibliography: Sawaniewska-Mochowa 1991, 1995).

Cultural Polonization of the Lithuanian and Belarusian nobility, burghers and clergy after the Union of Lublin (1569), and a population influx from Poland, resulted in the rise of a local variety of the Polish language, attested also in administrative texts and literary output. The local Polish language are used today in Lithuania, Belarusia and Podlasie [Podlachia], this vernacular is imbued with Belarusian features and lexical borrowings from Lithuanian. An enormous body of writings exists in the territorial variety of Polish. We can distinguish the following Polish regiolects in the territory of the GDL, where one finds common features attributable to the influence of the Lithuanian Belarusian substratum and considerable regional variations which marked the Polish language of the Grand Duchy of Lithuania.

1. Wilno / Vilnius and its region. Wilno as the capital of the GDL and now Republic of Lithuania was still a multilingual town. In the Wilno region the Polish language (in spite of 19th – 20th c. Russification and contemporary Lithuanization) has been best preserved till now, also in literary from the 16th century.

2. Kowno / Kaunas and Lauda region. The Polish language is used until now also in Wiłkomierz / Ukmergė and the Jeziorosy / Zarasai subregion, strongly influenced by the Lithuanian environment.

3. Suwalki / Suvalkai, on Jatvingian substrate, influenced in North-East by Lithuanian, in the west from the Mazurian Polish dialect and German.

4. Podlasie – Grodno. Baltic and Belarusian adstrate, traces of German and Yiddish influence (Tykocin, Białystok). Grodno and Bohatyrowicze features were attested in Eliza Orzeszkowa's literary works.

5. Polesie. Polish Mazurian dialect influenced by East Slavic idioms with Belarusian and Ukrainian features without national consciousness (*Tutejsi*).

6. Nowogródek. Local Polish dialect, formed on Belarusian substratum, introduced to Polish literature by Adam Mickiewicz (*Zaosie*), Władysław Syrokomla (near Nieśwież) and Jan Czeczot (*Maleszyce*), who produced poems and described the Belarusian language in Latin letters in «Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny» (1846).

7. Minsk – Bobrujsk (central Belarusian), where at the beginning of the 20th century the Polish dialect could be heard, recorded by Florian Czarnyszewicz in «Nadberezyńcy» (1942). The slang of Minsk thieves and smugglers introduced to literature by Sergiusz Piasecki in «Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy» (1937) and his other novels.

8. Mohylew – Witebsk – Polock (East Belarusian), where the Polish language was used in the 17th and the 18th c.. In Mohylew it was «Kroynika» of Trofim Sutra and Jerzy Trubnicki and his son Aleksander (till 1841), where many regional features of pronunciation with a Belarusian substrate and some Ukrainian characteristics as well as colloquial expressions. A similar case is the «Dzieje miasta Witebska» of Michał Pancerny and Gabriel Awierka (till 1768), whereas in Polock there were Polish borrowings in commercial correspondence with Riga in the 16th c.

9. Smolensk, originally inhabited by the Eastern Slavic tribe Kriviči, which in the west of the region was the forerunner of the Belarusian ethnos and its dialects. Between 1611 and 1654 Smolensk and its region was a part of the Polish-Lithuanian Commonwealth and then it returned to Moscow. In the Russian texts (16th–18th c.) and in dialects (19th–20th c.) we find numerous Polish borrowings.

10. Inflants (Latgalia). Polish dialects in the Dyneburg / Daugavpils, Krasław, Indryca, Waraklany area with Latvian and Belarusian features can still be encountered also in the Latvian capital Riga. We can find Polish borrowings in Old Latvian religious texts and contemporary dialects.

2.4. Lithuanian Tartars

Three closely related languages from the Turkic family existed in the Eastern parts of the Polish-Lithuanian Commonwealth: (1) Armenian-Kipčak, used in Red Ruthenia since the 14th century by the majority of Polish Armenians; (2) West Karaitic, the northern dialect which will be discussed below; (3) The language of Lithuanian Tartars, who had been migrating to the Grand Duchy from the Golden Horde and Crimea since the 14th century. The influx of Tartars into the Grand Duchy of Lithuania reached its largest proportions during the reign of Grand Duke Witold / Vytautas. Some seventy Tartar villages still existed there in the 20th century. Military service became the main Tartar occupation. They retained their old tribal organization in units, which were named after their former settlements (called *ulus*) in the Horde. One of the units was commanded by the Assanczuk princes from the *Utan ulus* (cf. the Turkish-Oguzian *oghlan* ‘a youth of noble birth; a princely title’) – a name which came to be used in the 18th century to denote a type of military formation. The language of the

Lithuanian Tartars was of Kipčak origin. Over the centuries, it incorporated a large number of Turkish (Ottoman) and Arabic lexical borrowings, which reached it from Crimea. The language fell into disuse in the 16th century. Sacred writings and prayer-books (*kitabs*, and *khamails*) from the 17th to 19th centuries written in Belarusian and Polish, using the Arabic alphabet, have been preserved (Antonovič 1968). The Arabic alphabet was used for wills, notes and tomb inscriptions as well as the Koranic texts that were incomprehensible to most of the population. It performed the double role of a holy and secret script. Religious and lay texts written in Belarusian and Polish are so full of Turkish and Arabic terms that their language can be described as a remodelled Belarusian (or Polish) ethnolect, in which Slavic endings are affixed to Oriental lexemes. Its phonemic and word-building characteristics resemble other ethnolects of the Grand Duchy. Palatal consonants occur in the context of front vowels, as in the following examples:

Oriental (Tartar) lexemes in Belarusian / Polish: *biesz* ‘five’, *fierej* (name of a demon), *iślam* ‘Islam’, *mieczeń* ‘mosque’, *resiul* (Turkish *resul*) ‘envoy, prophet’, *sie-lam* (Arabic *salem*), *szerbiet* (Turkish *şerbet*) ‘sherbet, beverage’, *ziereć* ‘cemetery’, etc. Slavic suffixes are also in frequent use, e.g. *ahreć-ka* ‘kinswoman’, *moll-ina* ‘mullah’s wife’, *chodz-ina* ‘teacher’s wife’, *mekkiej-skiej* ‘Meccan’, *ramazan-wyj* ‘of Ramadan’. Verbs distinguish perfective forms: *za-haremić* ‘to cover the bride’s face at the wedding ceremony’ (from harem), *po-guślić* ‘perform ablutions’, etc. There also exist participial forms, as in the other dialects of the Grand Duchy of Lithuania, e.g., *Nu tak spiewszy ajety, treba dusjaka pieć* ‘after singing the Koran verse, it is time to sing the hymns’. Family names of Tartar origin, based on Oriental stems, but adapted to the Polish / Belarusian system, include the following ones and many others (Dziadulewicz 1929): *Abakanowicz*, *Ablamowicz*, *Aksak*, *Birbasz*, *Bohatyrowicz*, *Bułhak*, *Eliaszewicz*, *Kajdasz*, *Kryczyński*, *Kudasiewicz*, *Mordasewicz*, *Nurkiewicz*, *Safarewicz*, *Sulkiewicz*, *Szabunia*, *Szyryński*, *Tuhanowicz*, etc.

The contribution of the Lithuanian Tartars, who often functioned as interpreters in contacts with Crimea and the Ottoman Porte, made to the transfer of Oriental borrowings into the languages of the Polish-Lithuanian Commonwealth. A Turkish-Tartar origin is plausible for the diminutive-patronymic suffix *-(cz)uk* (also *-(cz)uk-o/ewicz* in family names), widespread in Belarusian, West Ukrainian and borderland Polish areas (Lindert 1972, cf. *Assan-czuk-owicz*, *Plan-ciuk-iewicz*). As this suffix was not recorded prior to the 15th century, and does not occur in other Slavic languages, it most probably owes its wide range of occurrence to the ethno-onomastic processes that went on in the Grand Duchy.

2.5. Karaites of Troki / Trakai

Another ethnolect in the territory of the Grand Duchy of Lithuania is the northern dialect of the West Karaite language, the speakers of which call themselves *Karajłych* (Musajev 1964). It is still used by a small group of inhabitants of the former Karaimszczyzna borough of Troki / Trakai. Until recently, Karaites lived also in Poniwież / Panevežys and Birže / Biržai. The first group of Karaites was brought to

Lithuania by Grand Duke Witold / Vytautas from the Crimea around 1397. Probably in the 15th century, the Karaites who used the South-Western dialect came to Halicz and Łuck. In the central Crimea (Yevpatoriya, Bakhchisarai, Feodosiya), remnants of the East Karaite language have been preserved that allow one to distinguish Slavic influence from native innovations. The origin of the Karaites has not been explained conclusively as yet (Musajev 1964). Links with the Kipčaks, Kumans, and Polovtsy tribes have been suggested, but they also may have been descendants of the Khazars, whose religion was based on the Pre-Talmudic Bible as the only source of revelation. The liturgical language of the Karaites is Hebrew, but a number of Biblical books have been translated into Karaite. The Karaite literature comprises prayers, songs, folklore (divination formulae, proverbs, even epic literature), travelogues, historical writings, theological and scientific treatises, and translations (for example the «Crimean Sonnets» by Adam Mickiewicz).

In contrast to everyday language, the written language has fewer Slavisms and Lithuanisms. The influence of Lithuanian and the Slavic languages is seen in the existence of palatal consonants. These are particularly widespread in the dialect of Troki / Trakai, where they occur throughout the phonemic system (in the dialect of Łuck and Halicz, only dental and velar consonants exist; the Crimean dialect has no palatalized consonants at all). In the dialect of Troki / Trakai, various processes have increased the frequency of occurrence for the vowel *a* which is similar to the phenomenon of “(j)akanie” and the shift [e] > [ä] in Lithuanian. Since Turkish languages have no grammatical gender, feminine forms are built with borrowed word formation affixes (e.g. *Karai-ka* ‘Karaite woman’, *adjuv-ka* ‘she-bear’; diminutives: *at-ulju!* ‘daddy!’) and inflectional suffixes (as in adjectives: *karaj-ski* ‘Karaite (adj.)’; superlatives: *naj-burun* ‘the very first’). The family-name forming suffixes *-ski*, *-e/owicz*, *-uk* are added to Turkish stems: *Azar-ewicz*, *Sol-tań-ski*, *Ur-czuk*, as well as to Slavic ones. In present-day spoken language, code-switching is a frequent phenomenon, e.g., *Eto nevažno, bart kahyt* ‘It doesn’t matter, we’ve got paper’ (Musajev 1964: 10).

2.6. “Litwak” Yiddish

Three territorial varieties of Yiddish existed within the boundaries of the former Polish-Lithuanian Commonwealth: central, South-Eastern and North-Eastern. The North-Eastern dialect was called “Litwak” from the name denoting the Jewish population of the Grand Duchy of Lithuania within its borders (prior to the Union of Lublin in 1569). Apart from Lithuania and Belarus, Litwak extended into Podlasie (away from Brześć and Białystok in the west), Volhynian Polesie (reaching Kiev and Poltava) up to Vitebsk and Riga. All three dialects are sometimes called “East Yiddish” (Weinreich 1958). Slavic influence is seen in the loss of rounded front vowels and in the palatalization of consonants. The phenomena of “ciakanie” and “dziakanie” appear occasionally in the Litwak dialect (Weinreich 1958: 6). The dialect’s greatest peculiarity is the so-called *sabesdiker losn* ‘Sabbath language, solemn pronunciation’, not unlike Polish “mazurzenie” (Weinreich 1952). Also the morphosyntactic system of East Yiddish was remodelled under the Slavic influence as shown by word-build-

ing morphemes and patterns (diminutives of the type *žuk-ele* ‘little beetle’, *łośadka-lja* ‘little horse’), the aspect opposition (*iber-gelejen* ‘has read [perfective]’), and syntactic constructions. This is also the case with vocabulary and anthroponyms (diminutive first names, family names in *-ko*, *-owicz*, *-owski*). The neuter gender was probably lost in the Litwak dialect under the influence of Lithuanian.

The earliest evidence of the Jewish presence in the Grand Duchy of Lithuania is the privilege granted by Grand Duke Witold /Vytautas to the Jewish commune of Troki /Trakai (Heller 1930: 262). In the centuries to follow, Wilno /Vilnius and other towns of the Grand Duchy of Lithuania became the centres of Jewish culture. At the beginning of the last century, A. Wasilewski (1905) observed that Yiddish was in use even among Slavic workers in factories owned by the Jews in Białystok.

2.7. The Baltic idiom from Narew

A hitherto unknown Baltic language was identified from a small dictionary entitled *Pogańskie gwary z Narewu* [The pagan dialects from Narew] compiled in the late 16th or early 17th century and consisting of some 200 translated Polish words. Vjačeslav Zinow discovered the dictionary in 1978 at the Eastern perimeter of Białowieża Forest. Z. Zinkevičius (1992) has interpreted its copy (the original had disappeared in the meantime!) as a Jatvingian document. The Polish elements in the dictionary show features of the North-Eastern borderland variety. The Baltic elements reveal a certain affinity with Latvian (palatalization of *k*, *g* + *E*, voicing of word final consonants as in Livonian dialects; Finno-Ugric borrowings, including some which are unknown in Latvian). The dictionary also contains Germanic borrowings (but no Slavic ones) and indicates some Lithuanian influence. Moreover, the existence of some archaic forms shows links with Old Prussian. All this suggests that the speakers of the ethnolect arrived on the Narew from Courland, perhaps to avoid Christianization by the Livonian Order. Thus it could not have been a Jatvingian document contrary to what Z. Zinkevičius suggests. According to all that is known about Jatvingian, it was related closely to Prussian, and it is unlikely that it would show signs of Germanic and Finno-Ugric (but not Slavic) borrowings, as well as Latvian influence. The dictionary is now an object of intensive investigation and, sometimes, far-fetched speculations. Regardless of particular interpretations, the phonetic structure of both parts of the dictionary fits the patterns of the language community of the Grand Duchy of Lithuania, and it is an established fact that paganism existed in the borderlands between Lithuania and Latvia as late as the first half of the 17th century (Jablonskis 1941: 309).

2.8. Russian Old Believers

Latest of all, at the end of the 17th century, but mainly in the 18th and 19th centuries the Russian Old Believers (*raskol'niki* ‘schismatics’) arrive from the regions of Velikie Łuki, Tropec and Opocka, bordering upon the GDL, similarly to the *Strigol'nici* from Novgorod, who escaped from Ivan III's persecutions at the end of the 15th century (“Encyklopedia powszechna” 1862, XXII: 289). It is probably, they first reached Latgalia, and from here they moved to the neighbouring Brasław, Święciany,

Jeziorosy / Zarasai, Kowno / Kaunas and at the end of the 18th c., to the Suwałki – Augustów regions. According to O. Chomiński's meticulous calculations (1928–1933 / 2010) in the Brasław and Święciany regions Old Believers constituted 6–8 % of the population, most of them in Widze and Mielegiany (10%), whereas to the south of Wilno there was practically no trace of them.

According to investigations of I. Grek-Pabisowa (1968, 1999), the language of the Polish Old Believers belongs to the Middle West Russian dialect of the Pskov type, influenced by Belarusian language („ciakanie / dziakanie” „(j)akanie”, prothetic *v-*) and Polish (numerous borrowings, also in territory of Lithuania and Latgalia). Among these lexemes even Catholic religious terms appear, e.g. *birmovat* ‘to confirm’, *kaplica* ‘chapel’, *parafia* ‘parish’, *pateri* ‘prayers’, *rożancy* ‘rosary’, *skapleri* ‘scapular’, *śljub* ‘wedding’, *żegnat sja* ‘to bless’ (Nemčenko 1968: 57–58).

The Old Believers from the former Polish-Lithuanian Commonwealth were resettled by the tsarist authorities to Siberia, where they were called Poljaki or Raskol'niki (Dal, III, 1882 / 1955: 268). It is probably from them that Polish vocabulary was borrowed by the local Russian dialects (Doroszkiewicz 1991: 137, 151).

3. INTER-LINGUAL TRANSPOSITIONS ON THE TERRITORY OF THE GDL

Multilingualism common on the territory of the GDL was the cause of mutual borrowings, which were taken over according to habits of articulation and phonotactic rules of particular languages and dialects in common nouns (appellativa) as well as in proper names.

3.1. Transpositions in appellativa

Ample Old Lithuanian material can be found in P. Skardžius' study (1931), whereas J. Otrębski (1932) provided a subtle analysis of phonetic, morphemic and phraseological Slavic-Lithuanian transpositions in East Lithuania dialect of Twerecz / Tverečius. The absence of certain phonemes and consonantal groups in Lithuanian led to the following transpositions:

f > *p*: Pol. *oficer* ‘officer’, *felczer* ‘assistant surgeon’ > Lith. dial. *apicėrus*, *pelčėrus*;

x, f > *k*: Pol. *grzech* ‘sin’ > Lith. *griekas*; Brus. *funt* ‘pound’ > Lith. dial. *kuntas*;
h > zero, dial. *h-*, *v-*: Pol. *herbata* ‘tee’ > Lith. *arbata*; Pol. *honor* ‘honour’ > Lith. dial. *vonaras*; Brus. *hadina* ‘hour’, *ahurka* ‘cucumber’, *bahaty* ‘rich’ > Lith. dial. (Zietela) *hadina*, *ahurka*, *bahotas* (Rozwadowski 1995: 113–115).

c > *č* hydronyms: Lith. *Avier-nyčia*, *Rat-nyčia* = Pol. *Rot-nica*, *Awier-nica*;
-z- > *-zd-*: Pol. *obraz* ‘picture’, *rozum* ‘mind’ > Lith. *abroz(d)as*, *raz(d)umas*;
-šk- > *-čk-*: Pol. *flaszka* ‘bottle’ > Brus. *plaška* > Lith. *pleška* / *plečka*; Pol. *puszka* ‘cannon’ > O. Lith. *pučka* ‘cannon, musket’; Pol. *podkowa* ‘horse-shoe’ > Lith. dial. *pačkava*;

-st-, *-št-* > *-kšt-*: Pol. *baszta* ‘tower’ > Lith. *bokštas*, O. Brus. *xrest* ‘baptism’ > *krikštas*;

-šč-, -č- > -kšt-: hydronyms: Lith. = *Dysna* > *Dysn-ykštis* = Pol. Brus. *Dzisia* > *Dzisa-iszcze*; Lith. *Salčia* > *Salč-ykščia* = Pol. *Solcza* > *Solcz-yca*;
 -nsk- > -nck-: toponym Lith. *Puncikas* = Pol. *Puńsk*;
 -mn- > -min-, -vn- > -vin-, -vd- > -vid-: Pol. *mnich* ‘monk’, *grzywna* ‘fine’, *krzywda* ‘wrong’ > Lith. *minykas*, O. Lith. *griv(i)na*, *kriv(i)da*.

On the other hand, in Slavic transpositions of certain Lithuanian proper names voiceless obstruent consonants may be voiced (-jt- > -jd-, -tr- > -dr-, nt- > -nd-, -lk- > -lg-, -sk- > -zg-, -čv- > -mv-), e.g. ethnonym: *Žemaitija*, *Žemaitis* > Pol. *Żmu(j)dź*, *Żmudzin*, Brus. family name *Že/amojda*; name of prince *Svitrigaila* > *Świdrygiello*; toponyms: *Lentvaris* > *Landwarów*, *Linkmenis* > *Lyngmiany*, family name *Svolka*, *Svolkenis* > *Swolkień* [Svolg’ eń]; *Druskininkai* > Brus. and Pol. regional (Grodno) *Druzgieniki*; Baltic ethnonym **Jotvingas* > Brus. *Jaćvjaha*, Pol. (ancient and dialectal) > *Jadźwing(a)*; etc.

In some Lithuanian and Belarusian dialects before certain initial consonant groups a prothetic vowel may appear, e.g. Pol. *szkola* ‘school’, *szkoda* ‘damage, harm’, *zbroja* ‘armour’, *dzban* ‘jug, pither’ > Lith. dial. *i-škala*, *i-škada*, O. Lith. *i-zbraja*, *i-zbanas*, dial. *u-zbanas*; Brus. *i-ržyšča* ‘staubble-field’, *i-mšar* ‘morass’, *i-mhla* ‘mist, fog’ *i-hruška* ‘pear’, *i-štuka* ‘piece’. Similarly to Lithuanian, in Belarusian, Polish and Russian *f* is replaced by *p*, *ɣf*, *ɣ*, e.g. Pol. *kartofle* ‘potato(es)’, *oficer* ‘officer’, *pantofle* ‘slippers’ > Brus. *kartoplja*, *katoɣlja*, *kartoɣfel*, *aɣficer*, *pantopli*; also personal names, e.g. Russian *Afanasij*, *Filip*, *Josif*, *Sofronij* > Brus. *Apanas*, *Pilip*, (*V*)*osip*, *Supron*, etc. (Karskij 1955: 342).

3. 2. Transpositions in proper names

Particularly ample material is provided by transpositions of the early documented name of the capital town of the GDL and the rivers, which flow here. The name Wilno / Vilnius appears in 1323 in the form *Vilna* in Latin documents of the Grand Duke Gedymin / Gediminas, among others in the letters to Franciscans of the German province whom he asks to send to Wilno and Nowogródek priests who know Lithuanian, Ruthenian and Polish:

„Volumus enim episcopos, sacerdotes, religiosos ordinis cuiuscunque colligere, praecipue de vestris, quibus iam ereximus duas ecclesias in civitate nostra regia, dicta *Vilna*, et aliam *Novgardia*, ad quasi nobis hoc anno quatuor fratrem scientes polonicum, semigallicum [i.e. Lithuanian] ac ruthenicum ordinetis, tales ut nunc sunt et fuerant” (18 VII 1323 GL, nr 21). Later on, the form *Wilno* appears in a letter to the bishop and the inhabitants of Riga: „Datum *Wilno* in die sancti trinitatis” (2 VI 1325 GL, nr 60).

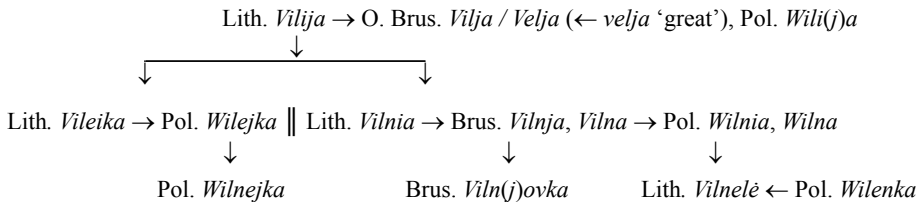
Vilna. As the name of the town predominates in Latin documents and it entered West European languages. On the other hand, the form *Wilno* was recorded several times in the 14th century and is used until today in Polish. Both have a direct source in the Old West Ruthenian (i.e. Old Belarusian) town name *Vilna*, which is testified in GDL documents, where it later appears in the form *Vilnja* (still present in Belarusian). It is the name of small river (Lith. dial. *Vilnia*, *Vilnė*, now *Vilnelė*, Pol. *Wilejka*,

now *Wilenska*), which flows here into the Wilia. Its Belarusian name *Vilnia*, *Vilna* was transferred as the name of the town and appears in Latin documents, whereas the form *Wilno* represents the Polish transposition. The contemporary Lithuanian form *Vilnius* is documented from the beginning of the 17th century (1600 M. Dauksza «Postilla»; 1653 D. Klein «Grammatica Litvanica»), but it became common in the period of the Lithuanian national rebirth at the end of the 19th century.

Wilija. The Lithuanian name of the lower riverside *Neris* [Njaris] was recorded in the Teutonic Order sources as *Nerge* [Nerje] (1294) as well as in the name of suburban settlement *Po-nary* (1390). The form *Vilija* is the Lithuanian name of the upper riverside, from where the Belarusian and Polish names of the river are recorded in KDW since the end of the 14th century as *Wigilia* [Vilija] (1390, 1397), *Wilia* (1434). In Old Russian sources the name *Velja* was formed probably under the influence of adjective *velbja* 'big, great, vast'. Both names of the river are of Lithuanian origin (Vanagas 1981: 382–384; 2004: 254–262).

Wilejka, *Wilenska*, the main confluent of Wilia in the area of the town Wilno. The form *Wilejka* (16th – 19th c.) was derived from *Vilija* with help of Lithuanian formant *-ejka*. The form *Wilenska* (1592 till now) was derived from Lithuanian dialectal and Belarusian form *Vilnia* (1430 – half of the 18th c.), which is identical with Lith. appellativum *vilnia* 'wave'. In documents of the GDL one finds two more derivatives: *Viln(j)ovka* (1663: do rzeki *Wilniowki*; przy rzece *Wilnowce*) and *Wilnejka* (1715: do rzeczki *Wilneyki*).

Scheme of transposition (→) and derivation (↓)

4. THE LINGUISTIC COMMUNITY OF THE GDL

The above review demonstrates that the languages and dialects used in the territory of the Grand Duchy of Lithuania belong to various branches (Baltic, Slavic, Germanic and Turkic) and represent different structural types, but prolonged contacts led to their mutual assimilation through lexical borrowings and grammatical interference. This interference has resulted in common structural innovations and loan translations. The following features can be mentioned in this context.

A. Phonology

1. Correlation of palatalization. This phenomenon concerns the entire consonant system, occasionally leading to a modified manner of articulation: in Belarusian and

in the “Dzukian” dialect of Lithuanian, $t(v)$, $d(v)$ changed into $c(v)$, $ʒ(v)$, presumably under the influence of the general change of t' , d' into c' , $ʒ'$ in Polish. Palatal consonants also appear with varying intensity in the remaining languages and dialects of the Grand Duchy of Lithuania (Karaite, North-East Yiddish, and Tartar).

2. Symmetry of vocalism. It is a feature of all the Baltic languages (Lithuanian lacks a short o and a long a). In Belarusian vocalism, symmetry of vocalism occurs in unstressed syllables, where it takes the form of so-called “akanie” ($o > a$) and “jankanie” ($e > ja$). This phenomenon is also found in North-Eastern Polish borderland dialects ($o > a$, u ; $e > 'a, i$), although with less consistency. In the remaining languages and dialects it occurs only sporadically.

3. Tendency towards diphthongization. Lithuanian has phonological diphthongs: ui , ei , ai , au ; ie , uo . In Belarusian we observe phonotactic repartition: v, j (in pre- and intervocalic position) u, i (in post-vocalic and final position). In the remaining languages diphthongal combinations occur occasionally.

B. Morphology

1. Tendency towards a two-gender system (masculine / feminine). The neuter has disappeared in Lithuanian, and it is rare in North Belarusian dialects and in North-Eastern borderland Polish. On the other hand, the feminine has emerged (creating an opposition to the masculine) in the genderless Turkic languages: Karaite and Tartar in their “Lithuanian” varieties.

2. Perfective / imperfective aspect opposition. This derivational opposition constitutes a regular (grammatical) phenomenon in Slavic languages; its grammatical status in Lithuanian is far from clear. It does not exist in Eastern Yiddish and in Karaite and Tartar; only some prefixal derivatives from simplex stems exist. The prefixation patterns however certainly appeared under Slavic influence.

3. Derivational affixes and their transpositions. These are particularly widespread in onomastics. **Anthroponyms:** Lith. $-aitis$, $-utis$, $-etis >$ Slav. $-ojć$, $-uć$, $-eć$; Lith. $-eika >$ Slav. $-ejko$; Lith. $-aila$, $-elis$, $-ila(s) >$ Slav. $-ajlo$ / $-ello$, $-el$, $-ill(o)$; complex suffixes: $-uć-ko$; $-a/e/usz-ko$, $-(cz)uk-e/ow-icz$.

Toponyms: Lith. $-iskės >$ Slav. $-iszki$; contamination: Lith. $-onis \leftrightarrow$ Slav. $-(an)ec >$ $-ańce$; Pol. $-(ow)izna \leftrightarrow$ Brus. $-(ov)ščina >$ $-(ow)szczyzna$; Pol. $-ęta$ Brus. $-enjata >$ $-enięta$.

Hydronyms: Lith. $-a/ekys >$ Slav. $-o/eč$; Lith. $-ančia$, $-intas >$ Slav. $-ača$, $-ato$; Brus. $-išče >$ Lith. $-ykštis$; Pol. $-(n)ica >$ Lith. $-(n)yčia$.

On the other hand, the extraordinary abundance of diminutives in Lithuanian, Belarusian and North-Eastern borderland Polish is an ethno-psychological trait of the inhabitants, which is attested by the local literary tradition. Some of them constitute the multi-affixal formants, cf. regional Polish: $-ucz-ek$, $-icz-ka$, $-ut-ka$, $-eń-ut-ek$, $-ul-acz-ek$, etc.

C. Syntax

1. Use of cases. Semantic functions, use of prepositions, lack of a vocative.

2. Finite verb. Tendency to zero-copula (in the present tense) and lack of number distinction in the 3rd person of finite verbs.

3. Widespread use of participial constructions. The use of the active past participle in the formation of a perfect in Lithuanian, North Belarusian, North-Eastern borderland Polish and, occasionally, Tartar and Karaite is a case in point.

4. Possessive construction with the verb ‘to be’. This way of forming possessives is regular in East Slavic languages, frequent in Lithuanian and attested in North-Eastern borderland Polish (local Polish *u mnie jest*), where it replaces the construction with the word *mieć* ‘to have’.

Added to this, the numerous common innovations and mutual lexical borrowings and loan translations (on the lexical and phraseological and text levels) provide additional evidence in support of the claim for a linguistic, cultural and ethno-psychological community of the Grand Duchy of Lithuania – a “Sprachbund”, a linguistic community which has survived to some degree to this day.

5. HERITAGE OF GDL IN ADAM MICKIEWICZ LANGUAGE

Owing to the autograph of *Pan Tadeusz* and other manuscripts of Adam Mickiewicz, one may reconstruct the pronunciation and certain grammatical and lexical peculiarities of the Poet. The majority of these elements are preserved to this day in the Polish language of the Wilno-Nowogródek region. The majority of these elements are of Belarusian origin, and the complete documentation thereof is found in the *Słownik języka Adama Mickiewicza* (I–XI, 1962–1983). Among about 60 Belarusian borrowings, the following became a permanent part of the Polish lexicon: *chrośniak*, *dziady*, *kucyja*, *matecznik*, *ryży*, *świerzop*, *wyraj*, and a few regionalisms of north-eastern range.

ZAWAROŚĆ TOMU

JĘZYKOWY OBRAZ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

Analityczny spis treści

Słowo wstępne

I. Stosunki etnolingwistyczne na ziemiach WKL

II. Drogi chrystianizacji Litwy

III. Pochodzenie etnosu i języka białoruskiego

IV. Język polski na ziemiach WKL

V. Rzeczpospolita Obojga Narodów

VI. Nazwy Wilna i Wileńszczyzny

VII. Nazwiska i przezwiska (od)etniczne mieszkańców WKL

VIII. Innowacje toponimiczne na ziemiach WKL

IX. Arealy hydronimiczne na ziemiach WKL

X. Dlaczego *Za Niemen*?

XI. Słownictwo żeglarskie na Wilii i Niemnie

XII. Sytuacja językowa nad Berezyną

XIII. Polszczyzna w dokumentach Mohylewa, Witebska i Połocka

XIV. Polonizmy w zabytkach i gwarach smoleńskich

XV. Językowe dziedzictwo WKL w twórczości Adama Mickiewicza

Bibliografia

Wykaz skrótów

Summary

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS LINGVISTINIS PAVEIKSLAS

Analitinis turinys

Pratarmė

I. Etnolingvistiniai santykiai LDK žemėse

II. Krikščionybės keliai į Lietuvą

III. Baltarusių tautos ir kalbos kilmės

IV. Lenkų kalba ir raštija LDK žemėse

V. Abiejų tautų Respublika

VI. Vilniaus ir jo gyventojų vardai LDK aktuose

VII. LDK gyventojų pavardės ir pravardės

VIII. LDK žemių vietovardžių inovacijos

IX. LDK žemių hidroniminiai arealai

X. Kodėl Užnemunė?

XI. Neries ir Nemuno sielininkų leksika

XII. Kalbų situacija Berezinos pakrantėse

XIII. Apie Mogiliovo, Vitebsko ir Polocko miesto kronikų kalbą

XIV. Polonizmai Smolensko vietos tarmėse ir paminkluose

XV. LDK kalbų paveldas Adomo Mickevičiaus raštuose

Bibliografija

Sutrumpinimai

Summary

МОЎНЫ ВОБРАЗ ВЯЛКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

Аналітычны змест

Прадмова

I. Этналінгвістычныя адносіны на землях ВКЛ

II. Шляхі хрысціянізацыі Літвы

III. Этна- і лінгвагенез беларусаў

IV. Польская мова на землях ВКЛ

V. Рэч Паспалітая Абодвух Народаў

VI. Назвы Вільні і яе жыхароў у дакументах ВКЛ

VII. (Ад)этнічныя прозвішчы жыхароў ВКЛ

VIII. Тапанімічныя інавацыі на землях ВКЛ

IX. Гідранімічныя арэалы на землях ВКЛ

X Чаму “За Нёман”?

XI. Лексіка плятагонаў на Віліі і Нёмні

XII. Моўная сітуацыя над Бярэзінай

XIII. Аб мове гарадскіх летапісаў Магілёва, Віцебска і Полоцка

XIV. Паланізмы ў смаленскіх помніках і гаворках

XV. Моўная спадчына ВКЛ у творчасці Адама Міцкевіча

Бібліяграфія

Скарачэнні

Summary

